

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

આબી.તા.૨૮-૫-૭૪ સિદ્ધ

મગચ્છના.....

૨૦૭૨

ન્યોતિર્ધરો

: લેખક :

“ પાશ્વ ”

: પ્રકાશક :

શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચ્ય-વિદ્યા સંશોધન મંદિર
પાલિતાણા

અંચલગચ્છના જ્યોતિર્ધરો

: લેખક :
“ પાશ્વ ”

: પ્રકાશક :

શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચ્ય-વિદ્યા સંશોધન મંદિર
પાલિતાણા

: પ્રકાશક :

શ્રી કરમશી ખેતશી ખોના

શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચ્ય-વિદ્યા સંશોધન મંદિર,

પાલિતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

: મુદ્રક :

બાલાશંકર કાશીરામ ત્રિવેદી,

હરિહર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

૨૯, સર્વોદય હાઉસિંગ સોસાયટી,

પાલિતાણા (સૌરાષ્ટ્ર)

સંવત ૨૦૩૦

ઈ. સ. ૧૯૭૪

કીંમત રૂા. ૧૨-૦૦

અર્પણ.....

સહગત પૂ. ક્ષમાનંદજી શ્રીજી મહારાજને

—જેમણે

અંચલગચ્છાધિપતિની

અવિદ્યમાનતામાં

ગચ્છની વિકટ ધુરા

સંભાળી ને

ગતિશીલ નેતૃત્વ

પૂરું પાડ્યું.

—પાદ્યં

બે શબ્દો

૨૫ પુસ્તિકાઓ, જે મૂળ શ્રી આર્યરક્ષિત બાળ-વાંચન-માળા રૂપે બે ગુરુઓમાં પ્રકટ થઈ છે, તેના સમુચ્ચયને પુસ્તકાલય આવૃત્તિ તરીકે “અંચલગચ્છના જ્યોતિર્ધરો” નામે રજૂ કરતાં અત્યંત હર્ષ અનુભવું છું.

વિશેષ ઉદ્દેશનીય બાબત એ છે કે પ્રસ્તુત ગુરુનું પ્રકાશન અંચલગચ્છાધિપતિ શ્રીમદ્ જિનેન્દ્રસાગરસૂરિની જન્મ-શતાબ્દીના વર્ષમાં થયું; સમર્પણ એમના સમર્થ શિષ્ય સદ્ગત પૂ. ક્ષમાનંદજી શ્રીજી મહારાજને થયું, અને તેનું અનાવરણ સદ્ગતના શિષ્ય પૂ. મોતીલાલજી મહારાજની શુભ નિશ્રામાં સંપન્ન થવાનું છે. પૂ. મોતીલાલજી મહારાજ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળાની શૃંખલામાં “શ્રીમદ્ જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ જન્મ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથમાળા”ની યોજના વિચારી રહ્યા છે. આ બધું યોગાનુયોગ છે આવો વિરલ અવસર આપણા સમાજને ગૌરવ અપાવે એવો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ગચ્છાધિપતિના જન્મ-શતાબ્દીનું વર્ષ આમ નવાં નવાં સોપાનો સર્જે એવી આશા છે.

મારી અકિંચન કૃતિઓને સમાજે આવકારી છે, તેમ આ ગુરુઓને પણ આવકાર સાંપડશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. આપણા જ્યોતિર્ધરોનો બહુમૂલ્ય આધ્યાત્મિક વારસો ઝીલવા આપણે સમાજ વિશેષ કાટબદ્ધ થશે તો મારો પ્રયાસ હું સાર્થક થયેા ખાલીશ. એજ.

“ પારસ ”

અલકા સોસાયટી,

મહુડી રોડ, રાજકોટ.

—“ પાર્શ્વ ”

અંચલગચ્છ-પ્રવર્ત્તક શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિ

આગમ-પ્રણીત આદર્શો અને સિદ્ધાન્તોને જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવા એ મુનિનું સર્વોચ્ચ કર્તવ્ય છે. આગમ-ગ્રંથોના મુખ-પાઠમાં નહિ, કિન્તુ તેના ઉદ્દેશોની પરિ-પૂર્તિમાં જ શ્રમણ-જીવનની કૃતકૃત્યતા છે, એવું મજ્જમપણે માનનારા આ યોગનિષ્ઠ યુગમૂર્તિનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૩૬ માં આખૂ નિકટના દત્તાણી ગામમાં થયો હતો. તેમનું પૂર્વા-શ્રમનું નામ વયજ્ઞ. પિતા પ્રાગ્વાટવંશીય મંત્રી વ્યવહારી દ્રોણ, માતા દેદી, લઘુબંધુ સોદહા. ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં તેમનો ઉછેર થયો. ધર્મનિષ્ઠા અને સંસ્કારિતા તેમને વારસામાં મળી.

પ્રત્યેક યુગ-પ્રવર્ત્તકની જેમ તેઓ પણ અદ્વિતીય પ્રતિભા સહિત માનવ ભવમાં આવતર્યા હોઈને તેમની વિશિષ્ટ કારકિર્દીને પ્રાચીન પટ્ટાવલીકારોએ દુન્યવી ભાષામાં ન આલેખતાં ચમત્કારિક પ્રસંગોનો આશ્રય લીધો છે. મહાન વિભૂતિઓની કાર્યરેખાને લોકોના હૈયામાં ઊંચું સ્થાન આપવાની તેમની આવી પદ્ધતિ સમજી શકાય એવી છે.

ચરિત્રનાયકના જન્મ પહેલાંનો એક પ્રસંગ ઉદ્દેશનીય છે. વડગચ્છના પટ્ટધર આચાર્ય જયસિંહસૂરિ સુખપાલમાં વિહાર કરતા દત્તાણીમાં પધાર્યા. મંત્રી દ્રોણ અને દેદી સંઘા-ગ્રણી હોવા છતાં તેમના સામ્રાજ્યમાં ઉપસ્થિત ન રહેતાં સૂરિને મનમાં લાગી આવ્યું. તેઓ એ વિચારને ધૂંટતા નિદ્રાધીન થયા ત્યારે શાસનદેવીએ તેમને સ્વપ્નમાં દર્શન આપીને જણાવ્યું કે દેદીના ઉદરમાં જ્યોતિર્ધર આચાર્યનો જન્મ થશે. માટે તમારે તેને મેળવી લેવો. તેનાથી જૈન-શાસનનો ઉદ્યોત થશે.

બીજે દિવસે સૂરિએ એ દંપતીને ઉપાશ્રયે બોલાવડાવીને તેમને ગઈ કાલની તેમની અનુપસ્થિતિના પ્રશ્નથી વાતચીતનો પ્રારંભ કર્યો. દેદીએ વાણીટંકાર કરતાં કહ્યું—“સુખપાલમાં વિહરવું એ શું ત્યાગીઓનું કર્તવ્ય છે?” શ્રાવિકાના આ નાના પ્રશ્નમાં તે વખતની સમગ્ર પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મળી રહેતો હતો. એ જમાનો ચૈત્યવાસી સાધુની બોલબાલાને હતો. તેમણે ફેલાવેલા શિથિલાચારના પ્રભાવથી સુવિહિત પરંપરા અસાતી જતી હતી. સૌને તપોમય જીવન આકર્ષું લાગતું હતું. છતાં કેટલાક વિરલ અપવાદો જેવા મુનિવર્યો ઉચ્ચ ત્યાગ અને પવિત્રતાથી અવનિપટને અજવાળી રહ્યા હતા.

દેદીના પ્રશ્નથી સ્વસ્થતા ગુમાવ્યા વિના સૂરિ ધીર ગંભીર ભાવે બોલ્યા, “ભદ્રે! તમારો ઉપાલંભ યોગ્ય છે. પંચમ કાળના પ્રભાવથી અમારી આવી સ્થિતિ થયેલ છે.” આટલું કહીને સૂરિએ શાસનદેવીએ આપેલા સ્વપ્નનો વૃત્તાંત વિસ્તારથી વર્ણવ્યો, અને થનાર બાળકની યાચના કરી.

સૂરિની વાત સાંભળીને માતાનું હૈયું પુલકિત થઈ ગયું

પોતાના પુત્રથી મહાન કાર્યો થાય એ કંઈ માતાને ન ગમે? દેદીએ ગૌરવપૂર્ણ ભાવે કહ્યું કે, “જે મારા પુત્ર દ્વારા જૈન શાસનની પ્રભાવના થતી હોય તો મારો આટલો ત્યાગ હું સાર્થક થયો સમજીશ.” માતાએ પુત્રને વહોરાવી દેવાનું વચન આપતાં સૂરિ સંતુષ્ઠ થયા. પછી તો તેઓ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. પરંતુ આ પ્રસંગને તેઓ ભૂલી શક્યા નહિ; જાણે તેમના હૈયામાં કેતરાઈ ગયો ન હોય!

શાસનદેવીના સંકેત અનુસાર દેદીને ગર્ભ રહ્યો એ રાત્રે તેણીએ સ્વપ્નમાં ગાયના દુધનું પાન કર્યું. આ શુભ શકુન નિમિત્તે બાળકના જન્મ પછી તેનું ગોદુહકુમાર એવું લાડલયુત્ત નામ પણ રાખવામાં આવ્યું. નાનપણથી જ બાળક ઘણો તેજસ્વી અને ચક્રોર હતો. તેનાં લાલન-પાલનમાં પાંચ વર્ષો વીતી ગયાં એની પણ ખબર ન રહી. સુખના દિવસો ઝડપથી વિતતા જતા હોય છે

એ અરસામાં ત્યાં સૂરિનું પુનરાગમન થયું. માતપિતા સાથે વંદન કરવા ગયેલો પાંચ વર્ષનો બાળક કોઈ દેવી સંકેત અનુસાર દોડીને ગુરુના આસન ઉપર બેસી ગયો! તેની ચેષ્ઠાથી સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. બાળકને ઓળખી લઈને ગુરુએ જૂનું વચન સંભાળ્યું અને તેની યાચના કરી. પોતાનો પુત્ર જૈન શાસનનો જ્યોતિર્ધર થશે અને તે બધે ત્યાગ ધર્મનો પ્રકાશ પાથરશે એવા ઉત્તત વિચારોથી હરખાઈને માતપિતાએ તેને ભાવભરી વિદાય આપી. પરંતુ એમના હૈયાની લાગણી એમનાં નેત્રમાં ટપકવા લાગી!

વિ. સં. ૧૧૪૨ માં તીક્ષ્ણ આપીને ગુરુએ તેનું વિજય-ચંદ્ર નામ આપ્યું. અહીંથી એમના જીવનમાં નવો વળાંક

આવ્યો. ગુરુની છત્રછાયામાં રહીને બાળમુનિએ વિધાની ઉપાસના શરૂ કરી. પ્રતિદિન તેમના અધ્યાયનું ક્ષેત્ર વ્યાપક થતું જતું હતું. જ્ઞાનનાં વિવિધ સોપાનો તેમણે સર કર્યાં. આગમોની વાચનાનો પણ પ્રારંભ થયો. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં તેમણે ઘણી દિલચસ્પી લીધી, કેમકે તેમાં શ્રમણોના આચાર-વિચાર સંબંધમાં વ્યાપક વર્ણન છે. તેમનું અધ્યયન મુખ-પાઠના નહિ પરંતુ જીવન દર્શનને વ્યાપક બનાવવાના ઉદ્દેશથી હતું. આથી તથ્યો અને આદર્શોના અંતરે તેમના માનસમાં ઘર્ષણ જન્માવ્યું. પરિણામે ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે જીવન-પરિવર્તક સંવાદ સર્જાયો. તેની દૂરગામી અસરથી ગચ્છના ઇતિહાસમાં તે એક સિમાસ્તંભ રૂપે ઘટાવાયો.

એ સૂત્રની સાતમી ગાથામાં મુનિએ ઉકાળેલું પાણી ઝડપી કરવા સંબંધમાં સ્પષ્ટ આદેશ છે. તે બતાવીને શિષ્યે ગુરુને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું કે “આપણે ચારિત્રવાન સાધુ છીએ તો પછી પોશાળમાં ઠંડા પાણીના ઘડા ભરી રાખીએ છીએ તેનું ઔચિત્ય શું?”

બાળમુનિએ કુતૂહલવૃત્તિથી પૂછેલા આ પ્રશ્નથી ગુરુ જરા ચોકચા. એમની શંકાનું સમાધાન કરવું જ રહ્યું. આમ પણ ધર્મના પાયારૂપ જે સૂત્રોને સમજાવ્યા હોય તેનાથી ભિન્ન વર્તણૂકને વ્યાજબી કેમ ઠરાવી શકાય? એટલે ગુરુએ ખુલાસો કર્યો—“ઘણાં વર્ષો પૂર્વે લખાયેલાં આ સૂત્રોનું પાલન આ સમયમાં ઘણું દુષ્કર છે.”

“એ પ્રમાણે આચરણ કરવાથી લાલ થાય કે ગેર-લાલ?” શિષ્યે પોતાની લાપામાં સ્પષ્ટ પૂછી લીધું.

“અલબત્ત, લાલ થાય!” ગુરુ બોલ્યા.

“જો આપની આજ્ઞા મળે તો હું એવા માર્ગને અનુસરીને તેનો બધે પ્રચાર કરું.” શિષ્યે પોતાની ઉત્કંઠા વ્યક્ત કરી.

શિષ્યની વાણીએ ગુરુના મનમાં વર્ષો પહેલાંના પ્રસંગની યાદી આપી. જે ઉદ્દેશથી શિષ્ય તરીકે તેમને લીધા હતા, તેના પાલન માટે તેમને પણ તેમનાં માત-પિતાની જેમ જ હવે વિદાય આપવાનું થયું ! શાસનદેવીએ આપેલા સ્વપ્ન-સંકેત અનુસાર તેઓ યુગપુરુષ થવા સર્જાયા છે એવી તેમને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ મળી. આથી આશીર્વાદ આપીને પાંચ અન્ય શિષ્યો તેમને સોંપીને ગુરુએ ચરિત્રનાયકને વસમી વિદાય આપી. કહેવાય છે કે વિદાય વેળાએ ગુરુએ તેમને ઉપાધ્યાયપદે વિભૂષિત કરેલા.

ગુરુથી ભિન્ન વિહરતા ચરિત્રનાયક લાટ પ્રદેશમાં પધાર્યા. તેમના ઉદ્દેશની પૂર્તિ આસાન નહોતી. પરંતુ તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં મક્કમ હતા. અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેમણે તપ-યાત્રા જારી રાખી. આ મહા યાત્રાની પીઠિકા બની જ્ઞાન-સાધના. તેમનું પ્રથમ સોપાન હતું કિયોદ્ધાર. કિયોદ્ધાર કર્યા બાદ તેઓ પોતાના ધ્યેયપૂર્ણ માર્ગમાં આગળ વધી શકે.

પોતાના સંસાર-પક્ષના મામા શીલગુણસૂરિના આગ્રહથી તેમણે શરૂઆતમાં કિયોદ્ધારના આશયથી પૃષ્ઠિમાગચ્છની નિશ્રા સ્વીકારી. આ ગચ્છના ઉચ્ચ આદર્શોથી તેઓ પ્રભાવિત થયા વિના ન રહી શક્યા. કિયોદ્ધાર કર્યા બાદ શીલગુણસૂરિએ તેમને એ ગચ્છમાં આચાર્યપદ સ્વીકારવા પણ ઘણો જ આગ્રહ કર્યો, પરંતુ માલારોપણ આદિ સાવધના ભર્યે તેમણે એ પદ ન સ્વીકાર્યું. તેઓ ઉચ્ચ સ્થાન કે પ્રભુત્વની સ્પર્ધામાં નહોતા. તેમનું લક્ષ્યાંક વ્યક્તિગત કારણો

ઉપર નિર્ભર નહોતું. તેઓ તો હતા આગમપ્રણીત સામા-
ચારીના સમર્થ પરિશોધક અને પથદર્શક.

કિયોદ્ધાર બાદ તેઓ પૂર્ણિમાગચ્છથી દૂર રહ્યા. તેમનું
મનોમંથન હજુ ચાલુ જ હતું. જૈન શાસનને શિથિલાચારની
નાગચૂડમાંથી બચાવવા તેઓ મથી રહ્યા હતા. તેમના જીવ-
નનો એ સર્વોચ્ચ આદર્શ હતો. પરંતુ તેમની મુશ્કેલીઓનો
પણ પાર ન હતો. તેમને શુદ્ધ આહાર પ્રાપ્ત થઈ શકતો
નહિ. છતાં તેઓ નાસીપાસ ન થયા. તેમને ક્યાંથી પણ
શુદ્ધ આહાર પ્રાપ્ત ન થવાથી તેઓ પાવાગઢ પહોંચ્યા. શ્રી
વીરપ્રભુનાં દર્શન કરીને તેમણે ત્યાં માસક્ષમણની ઉચ્ચ તપ-
શ્ર્ચ્યા આદરી.

તે વખતનું પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થ પાવાગઢ ચરિત્રનાયકના
જીવન સાથે વિશિષ્ટ સંબંધ ધરાવે છે ત્યાં તેમની તપશ્ચ-
ર્યાની ફળશ્રુતિ થઈ હોઈને પ્રાચીન પટ્ટાવલીકારોએ તેને ચમ-
ત્કારિક પ્રસંગો દ્વારા ઓપ ગડાવ્યો છે. પટ્ટાવલીકાર વર્ણવે
છે કે—શાસનદેવી ચક્રેશ્વરીએ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરતા
શ્રી સીમંધરસ્વામીને પૂછ્યું કે—“લગવન્ ! આ કાળમાં
ભરતક્ષેત્રમાં આગમોક્ત માર્ગની પ્રરૂપણા કરનાર કોઈ મુનિ
છે કે નહિ ?” જવાબમાં લગવાને ચરિત્રનાયકનો ઉલ્લેખ
કરીને તેમના ચારિત્ર્યની ભૂર ભૂરિ પ્રશંસા કરી. લગવાનના
શ્રીમુખેથી પ્રશંસા સાંભળીને દેવી ખુદ પાવાગઢ ઉપર
તેમનાં દર્શન કરવા આવે છે અને ચરિત્રનાયકના તપથી
પ્રભાવિત થાય છે. તેમને ઉદ્દેશીને દેવી કહે છે કે અનશન
કરશો નહિ. ભાલેજનગરથી યશોધન ભણુશાલી શ્રી વીરપ્રભુના
દર્શનાર્થે સંઘસહિત અહીં પધારશે, તેના દ્વારા તમારું પારણું
થશે. તેની સાથે ભાલેજ જવાથી શાસનની પ્રભાવના થશે.

ખીજે દિવસે યશોધન સંઘ સહિત ત્યાં આવ્યો અને તેના દ્વારા ગુરુનું પારાયું થયું. ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળીને તે ઘણો જ પ્રભાવિત થયો. તેમને વિધિપક્ષ સ્થાપવા યશોધને આગ્રહ કર્યો. આ રીતે અંચલગચ્છના પ્રથમ શ્રાવક તરીકે તે વિરલ કીર્તિ પામ્યો.

અંચલગચ્છનો આદર્શ પાવાગઢની પવિત્ર શૃંગ ઉપર યોષાયો હોઈને તેનો મહિમા ગચ્છના ઇતિહાસમાં ઘણો ગવાયો છે. પાછળથી આ તીર્થે મહાકાલી માતાના ધામ તરીકે દેશભરમાં ખ્યાતિ મેળવી. એટલે આ ગચ્છે પણ યોતાની અધિષ્ઠાયિકા દેવી તરીકે મહાકાલી માતાનો સ્વીકાર કરી લીધો. પાવાગઢના રાજાઓની પર્ષદામાં આ ગચ્છના આચાર્યો ઘણો સત્કાર પામ્યા. ત્યાંના મંત્રીઓએ ગચ્છ પ્રત્યે યોતાની ભક્તિ દાખવી. આ બધા પ્રસંગો અંચલગચ્છ અને પાવાગઢ વચ્ચેના વિશિષ્ટ સંબંધોનું સૂચન કરે છે. તેનું નિમિત્ત છે ચરિત્રનાયકે ત્યાં આદરેલું કઠોર તપ. તેમની તપોભૂમિને આ ગચ્છ ભૂલી શકે ખરો?

યશોધનના આગ્રહથી ચરિત્રનાયક સંઘ સહિત ભાલેજ પધાર્યા. અહીં તેમના ગુરુને બહુમાનપૂર્વક તેડાવીને તેમને મહોત્સવપૂર્વક આચાર્યપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા, અને તેમનું આર્યરક્ષિતસૂરિ નામાભિધાન થયું. વિ. સં. ૧૧૬૯ માં આ ઘટના બની એમ પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે. અન્ય પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં આચાર્યપદોત્સવનું વર્ષ વિ. સં. ૧૨૦૨ છે. જો કે આચાર્યપર્યાયમાં તેમનું આર્યરક્ષિતસૂરિ નામકરણ થયું એ સંબંધમાં પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં સર્વસંમતિ છે.

એ જ વર્ષે ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી યશોધને ભાલેજમાં શ્રી ઋષભદેવનો ભવ્ય જિન-પ્રાસાદ બંધાવ્યો અને

તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે મંદઉર, વડોદરા, ખંભાત, નાહુપા વગેરે સ્થાનોના સંઘો પધારેલા. અંચલગચ્છની પૂર્વ સંધ્યાનો એ પ્રસંગ હતો.

એ અરસામાં પ્રતિષ્ઠાઓ ધ્રમણે દ્વારા થતી, કિન્તુ ચરિત્રનાયકે જૈન સૂત્રોના અનેક આધારો ટાંકીને સમજાવ્યું કે એ સુવિહિત મુનિનો આચાર નથી. તદુપરાંત તેમણે નવોદિત ગચ્છની ઉદ્દઘોષણા કરીને સૌને તેની સામાચારીની સમજણ આપી. આ નવોદિત ગચ્છનું સંવિધાન આગમ-પ્રણીત સિદ્ધાન્તો ઉપર આધારિત હોઈને તે વિધિપક્ષ એવા નામે બધે ખ્યાતિ પામ્યો. ચૈત્યવાસીઓના પ્રાબલ્યથી જૈન શાસનમાં અનેક અવિધિઓ પ્રવિષ્ટ થયેલી. તેને નિર્મૂળ કરીને ત્યાં વિધિમાર્ગની પ્રતિષ્ઠા કરવાના ધ્યેય સાથે આ ગચ્છનો આવિર્ભાવ થયો. તે વખતની આવશ્યકતાની તે દ્વારા પૂતિ થઈ. પરંતુ હમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ આ શુભ કાર્યનો વિરોધ કરનારા વિદ્વસંતોષી પણ હોય જ ને ! અહીં પણ તેમણે દેખા દીધી.

વિધિપક્ષ ગચ્છની સામાચારી અનુસાર યશોધને જાતે જ પ્રતિષ્ઠા-વિધિનો પ્રારંભ કર્યો કે તરત જ કેટલાકે ગરબડ મચાવી. ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા કેટલાક આચાર્યો, જેમાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ દેવેન્દ્રસૂરિ, આશા-પદલીગચ્છના મલયચંદ્રસૂરિ, પીપલગચ્છના શાંતિસૂરિ વગેરે મુખ્ય હતા તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે—“આ નવું તૂત શું ઊભું કર્યું છે !” નૂતન પ્રણાલિકાનો આ રીતે વિરોધ થતાં ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલો વિશાળ ચતુર્વિધ સંઘ દ્વિધામાં પડી ગયો કે હવે શું થશે ? પરંતુ ચરિત્રનાયકનો જ્વલાંત વિજય થયો અને વિરોધીએ ના હાથ હેઠા પડ્યા. પદ્માવલીકારો આ વિજ-

યને વર્ણવતાં કહે છે કે બરાબર એ જ વખતે ત્રણ વખત આકાશ-વાણી થઈ કે આ વિધિમાર્ગ સિદ્ધાન્તોક્ત, શાસ્ત્રોક્ત અને સર્વજ્ઞોક્ત હોવાથી તેમાં કોઈએ લેશમાત્ર પણ સંદેહ ન કરવો !

માનવમહેરામણના જયઘોષ સાથે આ રીતે વિ. સં. ૧૧૬૯ માં વિધિપક્ષગચ્છની પ્રકટરૂપે સ્થાપના થઈ. આર્ય-રક્ષિતસૂરિ આ ગચ્છના પ્રસ્તોતા અને પ્રવર્તક બન્યા. ચૈત્ય-વાસના અધિકારને દૂર કરનાર પ્રતીપ તરીકે આ અભિનવ ગચ્છ લોકહૈયામાં અપૂર્વ આદર પામ્યો. તેના ઉદ્યતી પૂર્ણિ-માગચ્છના પ્રમુખ આચાર્યો, જેમાં શીલગુણસૂરિ દેવભદ્રસૂરિ વગેરે મુખ્ય છે, તેઓ પોતાના શિષ્યો સહિત તેમાં સ્વેચ્છાએ જોડાયા. તેમને આ ગચ્છ પૂર્ણિમાગચ્છની સંશોધિત આવૃત્તિ જેવો લાગ્યો. શંખેશ્વરગચ્છ, નાણાવાલગચ્છ, ભિન્નમાલ-ગચ્છ, વલ્લભીગચ્છ ઇત્યાદિએ પણ તેની સામાચારીનો સ્વીકાર કર્યો. પૂર્ણિમાગચ્છ, સાર્ધપૂર્ણિમાગચ્છ અને આગમ-ગચ્છે વિધિપક્ષગચ્છની કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ સામાચારીને પોતાની સ્વીકૃતિ આપી. આ રીતે આગમ-પ્રણીત સિદ્ધાન્તોને જીવનમાં પરિણિત કરવાના માધ્યમ તરીકે વિધિપક્ષગચ્છે સર્વત્ર લોક-ચાહના પ્રાપ્ત કરી અને અનેક તેમાં હોંશે હોંશે જોડાયા.

આ ગચ્છની કેટલીક માન્યતાઓ વિશે જણાવવું પ્રસ્તુત છે: મુનિ જિન પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા ન કરે. હીપક, કળ, બીજ તથા બલિપૂજા ન કરવી. તાંડુલ કે પત્રપૂજા કરી શકાય. શ્રાવક વસ્ત્રાચલથી ક્રિયા કરે. પૌષઘ પર્વદિને કરે. સામા-યિક સવાર-સાંજ એમ બે ટાણે બે ઘડીનું કરે. ઉપધાન-માલારોપણ કરવાં નહિ. ત્રણ થોય કહેવી. મુનિને વંદન

એક ખમાસમણથી કરી શકાય. સ્ત્રીઓએ મુનિને ઊભે ઊભે જ વાંદવું. કલ્યાણકો ન માનવા નમોત્યુણુંમાં દીવો, તાણું, સરણુ, ગઈ, પઈઠા ઇત્યાદિ પાઠો ન કહેવા. નવકાર-મંત્રમાં ‘હોઈ મંગલ’ કહેવું. ચોમાસી પાખી પૂનમે કરવી. સંવત્સરી આષાઠી પૂનમથી પચાસમે દિવસે કરવી, અને અભિવર્ધિત વર્ષમાં વીસમે દિવસે કરવી. અધિક માસ પ્રોષ કે આષાઠમાં જ થાય.

આર્યરક્ષિતસૂરિના સમકાલીન ખરતરગચ્છીય જિનવદ્ધલ-સૂરિ પણ સમર્થ આચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે પણ ચૈત્ય-વાસીઓ સામે પ્રચંડ ઝુંખેશ ચલાવી હતી. તેમણે ચડિકા-દેવીની સાધના કરી હતી. તેમની પરંપરામાં જિનદત્તસૂરિએ અજમેરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ-(જનાલયમાં શીતળા વગેરે દેવી-ઓ સ્થાપી. વિધિપક્ષગચ્છે આવી સામાચારીનો ઉગ્ર વિરોધ કરેલો. આ પરથી દેવીઓ સંખંધમાં આ ગચ્છની માન્યતા કેવી હશે તેનો સહેજે ખ્યાલ મળી રહેશે. આજે મૂળ પરંપરાનાં દર્શન થવા દુર્લભ છે.

ચૈત્યવાસીઓના પ્રભાવને ભૂંસી નાખવાના ઉદ્દેશથી વર્તમાન ત્રણે ગચ્છો-ખરતરગચ્છ, અંચલગચ્છ અને તપા-ગચ્છનો ઉદ્ધય થયો. હોઈને તેમની મુખ્ય માન્યતાઓ એક સરખી જ રહી. ખાસ કરીને તીર્થંકરોએ પ્રરૂપેલા મૂળ સિદ્ધાન્તો કે નવતત્ત્વો, પંચાસ્તિકાય ઇત્યાદિ તત્ત્વો અંગેની તેમની માન્યતા સમાન રહી. મતભેદો માત્ર સામાચારી વિષયક જ હતા. સમય જતાં આ ભેદોએ એમના વચ્ચે કટુતાનાં ખીજ રોપ્યાં પરિણામે તેમના પ્રાદુર્ભાવ કાળે જે ગચ્છ-ઐક્ય જોવા મળેલું તે કદિયે જોવા ન મળ્યું. નૂતન ગચ્છ-સૃષ્ટિની આ એક કમનસીખી ગણાવી શકાય.

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ ગરુડને અચલગરુડ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો તે સંબંધમાં પ્રાચીન પટ્ટાવલીકારો એક રસપ્રદ આખ્યાયિકા વર્ણવે છે : રાજાને સંતાન ન હોવાથી તેણે વિદ્વાનોના સૂચનથી પુત્રકામેષ્ઠિ યજ્ઞ કરાવ્યો. આવો યજ્ઞ જીવનમાં માત્ર એક જ વખત થઈ શકે. અહીં બન્યું એવું કે રાત્રે યજ્ઞમંડપમાં પ્રવેશેલી ગાયને ત્યાં લાકડાના ઢગલામાં છૂપાયેલા સર્પે દંશ લીધો અને ગાયનું ત્યાં મૃત્યુ થયું. ખીજે દિવસે પંડિતો આ દશ્ય જોઈને દ્વિધામાં પડી ગયા. હવે શું થાય? આ વિદ્વદ્દર થાય તો જ યજ્ઞ વિધિ આગળ ચાલી શકે. સૌ ચિંતાગ્રસ્ત હતા. કોઈકે સૂચન કર્યું કે અહીં બિરાજતા આર્યરક્ષિતસૂરિ ચમત્કારિક પુરુષ છે. તેઓ કદાચ મદદરૂપ થઈ શકશે. રાજાએ સૂરિને આ વિશે પ્રાર્થના કરી. સૂરિએ રાજાને યજ્ઞનું વિધન દૂર કરવાનું વચન આપ્યું. કહેવાય છે કે તેમણે પરકાય પ્રવેશિની-વિદ્યાના પ્રભાવથી મૃત ગાયને યજ્ઞમંડપમાંથી જીવતી બહાર કાઢી. સૂરિ પોતાનાં વચનમાં અચલ રહ્યા હોવાથી સિદ્ધરાજે તેમના સમુદાયને અચલગરુડ તરીકે સંબોધ્યો.

રાજર્ષિ કુમારપાલે તેને અચલગરુડ તરીકે ઓળખાવ્યો એ વિશે પટ્ટાવલીકારો આ વૃત્તાંત આપે છે : એક વખતે કુમારપાલની સલામાં હેમચંદ્રાચાર્ય, આર્યરક્ષિતસૂરિ વગેરે ધર્મચર્યા કરતા હતા. એ વખતે મંત્રી કપર્દિ, જે ચરિત્રનાયકનો પરમ ભક્ત હતો, તેણે ઉત્તરાસંગના છેડાથી ભૂમિનું પ્રમાર્જન કરીને વસ્ત્રાંચલથી વંદના કરી. વંદન કરવાની આવી પ્રણાલિકાથી કુમારપાલને આશ્ચર્ય થયું. આથી તેણે હેમચંદ્રાચાર્યને તે વિશે પૂછ્યું કે આવો વિધિ શું શાસ્ત્રોક્ત છે? કલિકાલ સર્વજ્ઞે તેને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ તરીકે ઓળખાવતાં રાજાએ વિધિપદ્ધતિને અચલગરુડ એવું સૂચક નામ આપ્યું.

ઉપયુક્ત બન્ને પ્રસંગો દ્વારા સિદ્ધરાજ અને કુમાર-
પાલ સાથેના ચરિત્રનાયકના સંપર્કનું સૂચન પણ મળે જ
છે. સિદ્ધરાજ જૈન ધર્મ પ્રત્યે સવિશેષ આકર્ષાયો હતો એ
તો સુવિદિત છે. કુમારપાલે તો જૈન ધર્મનો સ્વીકાર પણ
કરેલો. પરમાર્હત તરીકે તેણે ઇતિહાસમાં અપૂર્વ કીર્તિ
મેળવી છે. તેમના સમકાલીન તરીકે ચરિત્રનાયક તેમના
સમાગમમાં આવે એમાં કશું નવું નથી. આ વિશે વધુ
વિગત ક્યાંકથી નોંધાયેલી પ્રાપ્ત થઈ શકી હોત તો ચરિત્ર-
નાયકના જીવન પર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાત.

આર્યરક્ષિતસૂરિના ઉપદેશનો પ્રભાવ કેટલો હૃદયસ્પર્શી
હતો તેનું સૂચન કરતો એકાદ પ્રસંગ નોંધીએ. મંત્રી કપ-
ર્દિના આગ્રહથી તેઓ બેણપ પધારેલા. તેમનો સર્વત્યાગનો
મંગલમય અને મહામૂલો સંદેશ સાંભળીને કપર્દિની પુત્રી
સોમાઈ, જે કેટિ દ્રવ્યનાં આલૂષણો ધારણ કરતી હતી, તેણે
પોતાની પચીશ સખીઓ સહિત પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરવાનો
નિશ્ચય જાહેર કર્યો ! સૂરિના અદ્ભૂત ઉપદેશનું જ એ પરિ-
ણામ હતું. સોમાઈનું દીક્ષાપર્યાયનું નામ સમયશ્રી. તેમણે
પાછળથી મહત્તરા સાધ્વી તરીકે ઉચ્ચ સ્થાન દીધાવ્યું.
સમયશ્રી અંચલગચ્છના સૌ પ્રથમ મહત્તરા સાધ્વી તરીકે
ઉજ્જવળ કીર્તિ પામ્યાં.

તપસ્વીઓનાં પગલાંનો પ્રભાવ પણ ચોર હોય છે.
એક વખત સિંધના પારકર પ્રદેશમાં ઉગ્ર વિહાર કરતા
આચાર્ય સુરપાટણ નગરમાં પધાર્યા. તે વખતે ત્યાં મરકીનો
ઉપદ્રવ ફેલાયો હતો. પ્રતિદિન અનેક લોકો મૃત્યુનાં મુખમાં
હોમાતા હતા. આચાર્યના આગમનનાં સમાચાર મળતાં રાજા
મહીપાલ અને તેનો મંત્રી ધરણ ઉપાશ્રયમાં આવીને તેમને

ઉપદ્રવને શમાવવા પ્રાર્થના કરી. કહેવાય છે કે ગુરુના ચર-
ણોદ્ધકના છંટકાવથી મરકીને રોગ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો.
આથી રાજાએ પ્રસન્ન થઈને ગુરુને કિંમતી લેટણું ધર્યું.
નિઃસ્પહી ગુરુએ તેનો અસ્વીકાર કર્યો. એમના ત્યાગથી
રાજા વિશેષ પ્રભાવિત થયો. તેણે તે ધનથી ત્યાં શ્રી શાંતિ-
નાથપ્રભુનું જિનાલય બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ
પ્રસંગ વિ. સં. ૧૧૭૨ માં બન્યો. જૈન ધર્મનો મહિમા
ત્યાં ઘણો ગવાયો.

ભદ્રચન્દ્રોમાં ઉલ્લેખ છે કે સૂરિના ઉપદેશથી મહીપાલ
રાજાએ પોતાના કુંવર ધર્મદાસ સહિત જૈન ધર્મનો સ્વીકાર
કર્યો. મંત્રી ધરણ, જે જૈન હતો, તેણે પોતાની પુત્રીને
રાજકુમાર સાથે પરણાવી. તેમના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં
ભળીને મીઠડિયા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. ધર્મદાસને ચંદેરીનું
રાજ્ય મળ્યું હતું અને તે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો ઘણો જ
માનીતો હતો. તેના મુખેથી પ્રશંસા સાંભળીને પૃથ્વીરાજે
આર્યરક્ષિતસૂરિને દિલ્હી તેડાવીને તેમનું સન્માન કરેલું.
એ વખતે પૃથ્વીરાજ જૈનધર્મ પ્રત્યે ઘણો આકર્ષાયો હતો.

વિ સં. ૧૨૧૦ માં સૂરિ વિહરતાં ભિન્નમાલ પાસેના
રત્નપુરનગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના રાજા હમીરજીનો પાટવી કુંવર
જેસંગ રાજમહેલમાંથી એકાએક લાપત્તા થતાં આખું નગર
તેની ખોજમાં વ્યસ્ત હતું. બધા જ પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા.
સૂરિને સિદ્ધપુરુષ જાણીને રાજાએ તેમને પગે પડીને રાજકુમા-
રને શોધી આપવા આજીજીપૂર્વક વિનંતી કરી, પટ્ટાવલીમાં
આ વિશે વિસ્તૃત પ્રસંગ વર્ણવેલો છે, જેનો સાર એ છે કે
સૂરિના સંકેતથી રાજાને તેનો કુંવર મળ્યો. આથી રાજા
હમીરજી પરિવાર સહિત જૈનધર્માનુયાયી થયો. તેના વંશજો

ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભળીને સહસ્રગુણા ગાંધી એવી ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા. જેસંગકુમારે ગુરુના ઉપદેશથી શત્રુજયનો તીર્થસંઘ કાઢ્યો, ધર્મકાર્યોમાં અઢળક ધન ખરચીને તેણે લક્ષ્મીને કૃતાર્થ કરી.

ખંભાતનો ધનાઢ્ય આરખ વેપારી સીદ્ધિક પણ સૂરિના અનેક અગ્રેસર ભક્તોમાંથી એક હતો એવું પટ્ટાવલીમાં વિધાન છે. પાટણના શાલવીઓ ચરિત્રનાયકનો ઉપદેશ સાંભળીને તેમના અનન્ય ભક્તો થયેલા પહેલાં તેઓ દિગંબર સંપ્રદાયના હતા. જૈનો અને જૈનેતરોના આવા તો અનેક પ્રસંગો છે, જે દ્વારા ચરિત્રનાયકના અલૌકિક પ્રભાવનું સૂચન મળે છે.

ચરિત્રનાયકના શિષ્ય-પરિવાર વિશે આજું જાણી શકાતું નથી. સંજ્યાની દૃષ્ટિએ સાધુઓ ૨૨૦૨ અને સાધ્વીઓ ૧૩૧૫ હતાં. એટલે કે સાધ્વીઓ કરતાં સાધુઓ અધિક સંજ્યામાં હતા. તીર્થંકરોના શાસનમાં કે હાલમાં સાધ્વીઓની ઘણી વિશાળ સંજ્યાની સરખામણીમાં મધ્યકાલીન સમયમાં તેની અદ્યતા આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. એ વખતની અંધાધૂંધી ભરેલી સ્થિતિ પણ કદાચ તેમાં કારણભૂત હોય.

સાધ્વી સમુદાયના અગ્રેસર મહત્તર સમયશ્રી હતાં. આચાર્યો કેાણ હતા તે વિશે કયાંયે ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ પટ્ટાવલીમાંથી મુનિ રાજચંદ્રનું એક નામ મળે છે. તેઓ ચરિત્રનાયકના ગુરુના સંસારપક્ષના ભાઈ થતા હતા. નાનપણમાં તેઓ કુસંગતમાં પડવાથી પિતાએ તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂકેલા. મંત્રવાદી કાપડીનો પરિચય થતાં તેઓ મંત્ર-તંત્રની આરાધનામાં ઘસડાયા હતા એ વિશે વિસ્તૃત વર્ણન છે. પાછળથી તેમણે દીક્ષા લીધેલી.

મોઢરાની વિ. સં. ૧૨૩૫ માં પ્રતિષ્ઠિત ધાતુમૂર્તિમાં સંઘપ્રભસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. તેઓ ચરિત્રનાયકના હસ્ત-દીક્ષિત શિષ્ય હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે. ચરિત્રનાયકની વિદ્યમાનતામાં જ એ વર્ષમાં તેમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા થઈ હોઈને તેમનો પ્રભાવ સૂચિત થાય છે. ઉક્ત ધાતુમૂર્તિ અંચલગચ્છનો સૌથી પ્રાચીન પ્રાપ્ય પુરાવો ગણાય છે. ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી ઘણી પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ હશે, પરંતુ તેમનો એક પણ પ્રતિષ્ઠા-લેખ ઉપલબ્ધ થઈ શક્યો નથી.

ગુજરાત, સોરઠ, સિંધ, મરુ, માલવા, ઉત્તર ભારત આદિ અનેક પ્રદેશોમાં સતત વિહાર કરીને આર્યરક્ષિતસૂરિએ અનેક જીવોને પ્રતિબોધ આપીને ધર્મધ્વજ બધે લહેરાવ્યો. રાજકીય ક્ષેત્રે અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું ભારત પોતાનું પ્રભુત્વ ગુમાવી રહ્યું હતું અને મુસલમાનોના વ્યાપક હલ્લાઓનું મુખ્ય નિશાન બન્યું હતું ત્યારે આવા ધર્મપ્રણેતાઓએ તેની સાંસ્કૃતિક એકતા ટકાવી રાખી અને પરિણામે અનેક બાહ્ય આક્રમણો સામે ભારત અડગ ખડકની જેમ ઊભું રહી શક્યું. ભારતીય સંત પરંપરાનું આ એક અમૂલ્ય પ્રદાન ગણાશે. આર્યરક્ષિતસૂરિ પણ એ કોટિના હતા. તેમના જીવનને આ સંદર્ભમાં મૂલવવાથી ભારતની સંસ્કૃતિના પ્રેરણાસ્ત્રોતની ઝાંખી પણ કરી શકાય છે.

ચરિત્રનાયકે અન્થરચના કરી છે કે નહિ તે વિશે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. જેસલમેરના એક ભંડારની સાંપ્રત નોંધ પરથી જણાય છે કે “સાધુ પ્રતિમા પ્રકરણ” અને “મહાકાલી મહાત્મ્ય” નામક બે ગ્રંથોનું કર્તૃત્વ એમના નામે છે. આ નોંધની પ્રમાણભૂતતા શંકિત છે. અન્થરચનાનું વર્ષ કે ગચ્છનું નામ પણ તેમાં દર્શાવાયું નથી. માત્ર અન્થ

તથા ગ્રન્થકર્તાનું નામ જ દર્શાવેલ છે. આથી વિશેષ સામગ્રી અનુપલબ્ધ છે.

વિ. સં. ૧૨૩૬ માં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ચરિત્રનાયક બેણપમાં સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. તેઓ પોતાની પાછળ ૧૨ આચાર્યો સહિત ૩૫૧૭ સાધુ-સાધ્વીઓનો શિષ્ય-પરિવાર મૂકતા ગયા. પોતાના જીવન કાળમાં જ ઉદય પામેલા ગચ્છને પોતાની હયાતિમાં જ આટલો વિશાળ ત્યાગી પરિવાર પ્રાપ્ત થઈ શક્યો, તેમ જ ગચ્છને સંગીન પાયા ઉપર મૂકી શકાયો એમાં તેમની મહાન સિદ્ધિ છે. શિથિલાચાર સામે સુવિહિત પરંપરાનો આ વિજય ગણી શકાય. આજે તો આ વાતને નવેક શતાબ્દીઓનાં વહાણાં વાઈ ગયાં, છતાં અંચલગચ્છ પોતાનું આગવું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા સમર્થ બની શક્યો છે તે પણ તેમના અપ્રતિમ ત્યાગ અને પુરુષાર્થને આભારી છે. આવા યુગ-પ્રવર્તકને કોટિ કોટિ વંદન!!

અસ્તુ

લક્ષ ક્ષત્રિય પ્રતિબોધક શ્રી જયસિંહસૂરિ

લાખો ક્ષત્રિયોને પ્રતિબોધ આપીને તેમને જૈન ધર્મના રંગે રંગનાર પ્રભાવક આચાર્યોમાં જયસિંહસૂરિ આગલી હરોળમાં સ્થાન ધરાવે છે. વિ. સં. ૧૧૭૯ માં તેમનો જન્મ કોંકણ પ્રદેશ અંતર્ગત સોપારા પટ્ટણમાં થયો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ જેસિંગકુમાર. પિતા ઓસવાળ વંશીય વ્યવહારી દાહડ. માતા નેદી. શ્રેષ્ઠી દાહડ કોટિધ્વજનું ગૌરવ ધરાવતા હતા. ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ સાથે તેમને વ્યક્તિગત સંબંધ હતો, જે દ્વારા તેમના ઉચ્ચ સ્થાનનું સૂચન મળી રહે છે. એ અરસામાં કોંકણ પ્રદેશ ઉપર ગૂર્જરેશ્વરોની આણ વર્તાતી.

જેસિંગના જન્મ પહેલાં માતા નેદીએ સ્વપ્નમાં પૂર્ણ ચંદ્ર જોયો હતો. પટ્ટાવલીમાં એવું વર્ણન છે કે સ્વપ્નમાં તેણીએ મંદિરના શિખર ઉપર સુવર્ણ કળશ ચડાવ્યો હતો અને એટલે જેસિંગનું લાડનું નામ જિનકલશ રખાયું. આ અસાધારણ સ્વપ્ન જોઈને માતાને કૌતુક થયું. વલ્લભી-ગચ્છના આચાર્ય ભાનુપ્રભસૂરિ જેઓ તે વખતે સોપારામાં મિરાજતા હતા તેમની પાસે એ વાત નિવેદિત કરતાં આચાર્ય

એવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી કે—“આ શુભ શકુન એવું સૂચવે છે કે જૈન શાસનને યશકલગી અપાવે એવો મેઘાવી બાળક આપની કૂખે અવતરશે, સંસારનો ત્યાગ કરી તે સંયમ માર્ગ અપનાવશે.” આ સાંભળીને માતા-પિતા ઘણાજ હર્ષિત થયાં.

બન્યું પણ એવું જ. સોપારામાં પધારેલા આચાર્ય કચ્છસૂરિના મુખેથી જંબૂચરિત્રનું શ્રવણ કરતાં જેસિંગના હૃદયમાં વૈરાગ્યનાં અંકુરો પ્રકટ્યાં અને જંબૂકુમારની જેમ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાના તેને કોડ જાગ્યા. તે વખતે તેમની ઉંમર માત્ર સત્તર વર્ષની હતી.

મહાન થવા સન્નિયેલા બાળકની ઇચ્છાને આડે કોઈ મા-બાપ આવે ખરાં? શ્રેષ્ઠી દાહડ અને શ્રાવિકા નેદી બાળકના મનની વાત પહેલેથીજ જાણતાં હતાં અને એટલે તેમણે જેસિંગ પોતાનો ભાવિ માર્ગ સ્વેચ્છાએ નક્કી કરી શકે એવા ખ્યાલથી તેને તીર્થયાત્રાએ મોકલ્યો. પોતાના ઇચ્છિત આદર્શની દિશામાં બાળક આગળ વધે એજ સારું.

પોતાના પરમ મિત્ર આશધર—અપરનામ શુભદત્તની સાથે તીર્થાટન કરતો જેસિંગ ખંભાત, ભરૂચ વગેરે મહાનગરો ફરી શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દર્શનાર્થે પાટણમાં પહોંચ્યો. તે કાળે પાટણની સમૃદ્ધિ ચોર હતી. ભારત-વર્ષનાં ઉત્કૃષ્ટ નગરોમાં એની ગણના થતી હતી. પાટણની જાહોજલાલી માત્ર ધનકુબેરોથી કે રાજનીતિજ્ઞોથીજ નહોતી. ઉગ્ર તપસ્વીઓ અને પ્રખર વિદ્વાનોનું પણ પાટણ પ્રમુખ ધામ હતું. ગૂજરાતની રાજ્યલક્ષ્મી તેમજ સંસ્કારલક્ષ્મી એ અરસામાં ચરમ કળાએ ખીટી હતી. ત્યાં પધારતા અનેક પ્રવાસીઓની જેમ જેસિંગે પણ તે અનુભવ્યું.

જેસિંગે મહારાજ સિદ્ધરાજની પણ મુલાકાત લીધી, અને તેને એક લાખ ટંકના મૂલ્યનો હીરાજડિત હાર ભેટ-ણામાં આપ્યો. સિદ્ધરાજે તેને ખેટા કહીને સંખોધન કરેલું. અને તેનું અંગત વ્યક્તિ તરીકે સન્માન કરેલું. રાજ્યએ પાટણ આવવાનું પ્રયોજન પૂછતાં જેસિંગે હીક્ષા લેવાની પોતાની અંગત ભાવના વ્યક્ત કરી. રાજ્યએ તેને થરાદમાં ખિરાજતા આચાર્ય આર્યરક્ષિતસૂરિ પાસે હીક્ષા ગ્રહણ કરવાનું સૂચવ્યું. અંચલગચ્છ-પ્રવર્તકજીના ઉદાત્ત ચારિત્ર્યથી રાજ્ય ઘણો જ પ્રભાવિત થયો હતો. જેસિંગે પણ એમના વિશે ઘણું સાંભળ્યું હતું.

સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી જેસિંગ થરાદ ગયો. સૂરિ દેવ-દર્શને ગયા હોવાથી તે ઉપાશ્રયમાં ખેડો. તેની નજર ઠવણી ઉપર મૂકેલા દશવૈકાલિકસૂત્ર પર પડતાં એ ગ્રન્થ લઈને તે વાંચવા માંડ્યો. તેની સાતસો ગાથાઓ માત્ર એક વખત વાંચવાથી જ તેને કંઠસ્થ થઈ ગઈ! થોડીવારમાં સૂરિ આવી પહોંચ્યા. બાળકની એકાગ્રતા અને બુદ્ધિમત્તા જોઈને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. હોંશે હોંશે તેમણે બાળકના આગ-મનનું કારણ પૂછ્યું અને તેઓ બધી વિગતોથી અવગત થયા. આવા મેઘાવી બાળકને કોણ શિષ્ય તરીકે ન સ્વીકારે?

વિ. સં. ૧૧૯૭ માં થરાદમાં મહોત્સવપૂર્વક તેને હીક્ષા આપીને તેનું યશચંદ્ર એવું નામ રાખ્યું. ત્યારથી ગુરુ અને શિષ્યની મહાન જોડલીએ અપ્રતિમ કારકીર્દિ દ્વારા જૈન ઇતિહાસમાં આગવું પ્રકરણ આલેખ્યું. ગુરુએ જે વિચાર-ઈમારતનો પાયો નાખ્યો હતો તેને લબ્ધ આકાર આપનાર શિષ્ય હવે તેમને મળી ગયો. આવો યોગ દુર્લભ હોય છે.

નવોદિત શિષ્યની દેહકાંતિનું વર્ણન ધ્યાનાકર્ષક છે.

પટ્ટાવલીકાર જણાવે છે કે સોળ અંગુલ લાંબુ, સાત અંગુલ પહોળું, જાણે કુંકુમના તિલકથી અંકિત ન હોય એવા ઉત્તમ લક્ષણવાળું તેમનું લલાટ હતું. એમની ચિત્તશક્તિ પણ અદ્ભૂત હતી. પ્રથમ વાંચનથી જ તેમને બધું કંઠસ્થ થઈ જતું. ત્રણેક વર્ષમાં ત્રણ કરોડ શ્લોક-પરિમાણ ગ્રંથો તેમની જીભને ટેરવે રમતા થયા ! વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય, છંદ; અલંકાર, આગમ આદિ વિવિધ શ્રુત-સાગરના તેઓ પારગામી થયા. કવિઓએ “સાત કેટિ ગ્રંથ મુખે જેહને” એવું કહીને એમના વિદ્યાવ્યાસંગને નવાજ્યો છે.

જેવું જ્ઞાન એવાં જ કાર્યો. એમનાં સમ્યક્ત્વ વિશે વર્ણન કરવાનું પણ કવિઓ ચૂક્યા નથી. ગુર્વાવલીમાં જણાવાયું છે કે તેઓ શિષ્ય-પરિવાર સહિત બે દિવસને અંતરે વિહાર કરતા. પ્રાયઃ ગામડામાં એક રાત્રિ અને નગરમાં પાંચ રાત્રિ રહેતા. આ રીતે ઉગ્ર વિહારી અને કઠોર તપસ્વી તરીકે તેઓ પંકાયા હતા.

સિદ્ધરાજ તેમના નિઃસંગપણાથી વિસ્મય પામેલો અને પોતાની રાજસભામાં હર્ષોદ્ગારો દ્વારા તેમની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરતો એમ કવિ ચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ વર્ણવે છે તે ચરિત્રનાયકને મહાનતા અપાવે છે. કેટલાક પ્રાચીન કવિઓએ તેમને “સિદ્ધરાજચિંતા”—સિદ્ધરાજ વડે પૂજાયેલા, એવા કહ્યા છે તે પણ આ સંદર્ભમાં સૂચક છે.

વિ. સં. ૧૨૦૨ માં તેમને પાવાગઢ નિકટના મંદ-ઉર નગરમાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા, અને જયસિંહસૂરિ એવું તેમનું નામાભિકરણ કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે વડોદરા, ખંભાત વગેરે નગરોમાંથી વિશાળ સમુદાય પધારેલો. ચંદ્રગચ્છીય મુનિચંદ્રસૂરિ સંતતીય આચાર્ય રામ-

દેવસૂરિ જેવા અન્ય ગચ્છીય મહાનુભાવોએ આ પ્રસંગમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. મંદઉરના શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં ઉજવાયેલા આ ધન્ય પ્રસંગે રાઉત ચંદ્ર નામનો શ્રેષ્ઠોવર્ય, જે ઉક્ત રામદેવસૂરિનો પરમ ભક્ત શ્રાવક હતો તેણે ઘણું ધન ખર્ચ્યું. એ શ્રાવક અંચલગચ્છીય નહોતો એ વાત અહીં ઘણી જ મહત્વની છે, કેમ કે પહેલાં ગચ્છ-વ્યવસ્થા સંકુચિત માનસ પર આધારિત ન હતી તેનું આવા પ્રસંગો દ્વારા સ્પષ્ટ સૂચન મળી રહે છે.

રામદેવસૂરિના આચાર્યપદ-મહોત્સવમાં જયસિંહસૂરિએ પણ ઉમંગપૂર્વક ભાગ લીધેલો અને અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ એ પ્રસંગે ઘણું ધન ખર્ચ્યું એ વાત પણ અહીં નોંધનીય છે. વિવિધ ગચ્છો વચ્ચેના આવા સ્નેહભાવભર્યા પ્રસંગો ખરેખર, પ્રેરક છે. વિવિધ ગચ્છો એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી છે એવી માન્યતા કેટલી બ્રાન્તિયુક્ત છે તેની પ્રતીતિ આવી હકીકતોથી સહેજે થઈ શકશે.

ખદા જ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયોમાં એ વખતે અપૂર્વ એકતા હતી તેનું સૂચન વિ. સં. ૧૧૮૧ માં થયેલા દ્વિગંબરો અને શ્વેતાંબરો વચ્ચેના ઐતિહાસિક વાદ-વિવાદથી પણ મળે છે. સમગ્ર દ્વિગંબર સંપ્રદાયની આગેવાની કર્ણાટકના સમર્થ વિદ્વાન કુસુદયંદ્ર ભટ્ટારકે લીધેલી. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના કર્ણધાર હતા વાદીદેવસૂરિ શાસનના ઐક્યની આવશ્યકતા વખતે ગચ્છોની ભેદરેખા પહેલાં કદિયે આડી આવી નથી. પરિણામે દ્વિગંબર સંપ્રદાયને શ્વેતાંબરોની હોડમાં ઉતરવું પડ્યું, જે તેમના હિતની વિરુદ્ધ પુરવાર થયું. જો ગચ્છ-સ્પર્ધા હોત તો પરિણામ વિપરિત આવત એમાં શંકા નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉક્ત પ્રસંગ ઘણો જ મહત્વનો છે.

વાદમાં દિગંબરોનો પરાજય થયો હતો. આથી એમનું પ્રભુત્વ ગુજરાતમાંથી એસરતું ગયું.

ચરિત્રનાયકને પણ દિગંબરો સાથે વાદમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તે અંગે પટ્ટાવલીકાર આ પ્રમાણે આખ્યાયિકા વર્ણવે છે: એક વખતે રાજા કુમારપાલ પૂજા કરતો હતો ત્યારે મુંગીપટ્ટણથી આવેલા તેના મિત્રે કહ્યું કે આપનું પીતાંબર પવિત્ર નથી. રાજાએ તેનું કારણ પૂછતાં પરદેશીએ જણાવ્યું કે—“અમારો રાજા મદનબ્રમ પહેલાં બધાંજ વસ્ત્રોને તેની શૈયામાં મૂકાવે છે. ત્યાર બાદ તેની નિકાસ થાય છે!” રાજા આ સાંભળીને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. પોતાના ગુપ્તચરો દ્વારા તેણે આ વાતની ખાત્રી કરી. અને મુંગીપટ્ટણના વણકરોને પાટણમાં વસાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વણકરોના આગેવાનોએ રાજાની વાત સ્વીકારી, પરંતુ એવી શરત મૂકી કે અમારી સમગ્ર શાલવી જ્ઞાતિ, અમારા ગુરુ છત્રસેન ભટ્ટારક તથા ઇષ્ટદેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓ સહિત આવીએ. રાજાએ એમની શરત સ્વીકારી એટલે સમગ્ર શાલવી જ્ઞાતિએ પાટણમાં આવીને કાયમી વસવાટ કર્યો. તેમની વસ્તીથી સાત પુરા વસ્યા. પોતાના કૌશલ્યથી તેમણે પાટણની કીર્તિ વિસ્તારી. પાટણ પટોળાથી પ્રસિદ્ધ થયું.

તેઓ દિગંબર સંપ્રદાયના હોવાથી રાત્રિપૂજા કરતા તે રાજાને ગમતું નહિ. તેઓ શ્વેતાંબર થાય તો સારું એવો તેને વિચાર આવ્યો. કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે શાલવીઓના ગુરુ છત્રસેન ભટ્ટારક તથા ચરિત્રનાયક વચ્ચે વાદ કરાવવાનું સૂચવ્યું. હારનાર પોતાના શિષ્ય-સમુદાય સહિત જીતનારનો સંપ્રદાય સ્વીકારે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું. બન્ને પક્ષો આ અંગે સંમત થતાં બન્ને વચ્ચે વાદ થયો, જે સાત

દિવસો સુધી ચાલ્યો. અંતે ચરિત્રનાયક જીત્યા. શરત મુજબ છત્રસેન ભટ્ટારક જયસિંહસૂરિના શિષ્ય થયા. તેમના અનુચારીઓએ પણ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો. તેમના ઇષ્ટદેવ-દેવતાઓની પ્રતિમાઓને પણ કણદોરો કરાવીને શ્વેતાંબર પરંપરાની કરી. તેમાંની શ્રી નેમિનાથ, શ્રી આદિનાથ અને શ્રી પદ્માવતી દેવીની પ્રતિમાઓ અનુક્રમે પાટણની ત્રિસેરી પોળ, રાજનગરમાં ઇલમપુર, તેમ જ જમાલપુરમાં છે એવા જૂના ઉલ્લેખો મળે છે.

છત્રસેનનું નામ છત્રહર્ષ રાખવામાં આવ્યું. એમનાથી તેમનો શિષ્યપરિવાર અંચલગચ્છમાં હર્ષશાખાથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેમના દિગંબરી શિષ્યોએ પણ તેમની સાથે અંચલગચ્છીય સામાચારીનો સ્વીકાર કર્યો, અને તેમને સૌને હર્ષશાખામાં દીક્ષિત કરવામાં આવ્યા.

એ સમયમાં મુસલમાનોના અનિયંત્રિત હુમલાઓએ ભારતવર્ષમાં ત્રાસનું સામ્રાજ્ય ફેલાવી દીધેલું. વિધર્મી હુમલાઓથી પોતાની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરવાની કઠિન જવાબદારી ભારતવાસીઓએ બજાવવાની હતી. આવા સમયમાં જોનોએ પણ પોતાની ફરજો દઢતાથી નિભાવી હતી. કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય એવા વિચારના હતા કે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની એકતા સુદૃઢ કરવા માટે બધાજ ગચ્છોએ સમાન સામાચારી અનુસરવી. જેથી જુદાઇની ભાવના પણ ના રહે. તેમણે વાહકગણિ દ્વારા જયસિંહસૂરિને સૂચવ્યું કે જેણુપતટથી સંઘ એકત્રિત કરીને સૌ સમાન સામાચારી સ્વીકારવાની પહેલ કરે. ચરિત્રનાયક સંમત થયા પરંતુ કેટલાક વિઘ્નસંતોષીઓએ આ પ્રસ્તાવને હાની પહોંચાડી. સમાન સામાચારીના વિચારને તોડી પાડવા પક્ષાપક્ષીનું ઉગ્ર વાતા-

વરણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું અને ખુદ જયસિંહસૂરિ પાછળ મારાઓ મોકલવાનું પડ્યંત્ર રચવામાં આવ્યું! જો કે એ દુષ્ટો જ અંદરોઅંદર લડવા લાગ્યા અને અંતે જયસિંહસૂરિએ જ એમને બચાવ્યા! આવા કુલુષિત વાતાવરણમાં મૂળ પ્રસ્તાવ દૂર ઠેલાઈ ગયો.

સમાન સામાચારીના સંઢર્ભમાં બીજી એક આખ્યાયિકા પણ પટ્ટાવલીકાર વર્ણવે છે. કુમારપાલ રાજાને કોઈ ઇર્ષાળુ શ્રાવકે ચડાવ્યા કે “આપ ભાદરવા શુદ્ધ ૪ ને દિવસે સાંવત્સરિક પર્વનું આરાધન કરો છો. પરંતુ અહીં કેટલાક મુનિઓ પ ને દિવસે તે પર્વ આરાધે છે. આવો! ધર્મભેદ આપના નગરમાં શોભે નહિ!” આથી રાજાએ ઉતાવળમાં હુકમ કર્યો કે પાંચમને દિવસે સાંવત્સરિક પર્વના હિમાયતીઓએ આજથી મારા નગરમાં રહેવું નહિ.

રાજાની આજ્ઞાથી અનેક ગચ્છના મુનિઓ પાટણમાંથી વિહાર કરી ગયા. પરંતુ જયસિંહસૂરિ ત્યાંજ રહ્યા. તેમણે વ્યાખ્યાનમાં નવકાર મંત્રનું વિવરણ શરૂ કર્યું હતું. એટલે રાજાને તેમણે કહેવડાવ્યું કે એ વિવરણ પૂરું કરીને જાય કે અધૂરું મૂકીને જાય? જયસિંહસૂરિનું પાંડિત્ય સુવિદિત હોઈને રાજા સમજી ગયો કે વર્ષો સુધી તેઓ નવકારમંત્રનું વિવરણ કરવા સમર્થ છે. આથી રાજાએ ઉપાશ્રયમાં સ્વયં જઈને તેમની ક્ષમા ચાચી જયસિંહસૂરિ પાટણમાં રાજાની વિરુદ્ધ અડગ રહ્યા હોવાથી તેમનો સમુદાય અચલગચ્છ તરીકે ઓળખાયો એવી ઉક્તિ પ્રચલિત છે.

કુમારપાલ સાથે ચરિત્રનાયકનો સંપર્ક વર્ષોજૂનો હતો. રાજાની પ્રેરણાથી ચરિત્રનાયકે તારંગા તીર્થની યાત્રા કરેલી. રાજાએ આ તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યા બાદ યાત્રા

કરનાર જયસિંહસૂરિ સૌ પ્રથમ આચાર્ય હતા એ ખાબત ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

ચરિત્રનાયકને લક્ષ ક્ષત્રિય પ્રતિબોધક તરીકે જૈન ઇતિહાસમાં ચિર કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોઈને એ વિષયક કેટલાક પ્રસંગો પણ અહીં પ્રસ્તુત છે. ક્ષત્રિયોએ જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામીને જૈનધર્મ સ્વીકારેલો અને તેમને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં સ્થિત કરવામાં આવેલા. ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં છઠ્ઠા પદ્ધર રત્નપ્રભસૂરિએ ઓશનગરમાં લાખો ક્ષત્રિયોને જૈનધર્મી કર્યા એ ઐતિહાસિક ઘટના પછી આ પ્રક્રિયા પૂર્ણ વેગે ચાલુ રહેલી. ઠેઠ વિક્રમના ૧૬ મા સૈકા સુધી.

વિ. સં. ૧૨૦૮ માં જયસિંહસૂરિ વિહરતા હસ્તિતુડમાં પધાર્યા. ત્યાંના રાજા અનંતસિંહ રાઠોડે સૂરિનો ઉપદેશ સાંભળીને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. કહેવાય છે કે રાજા જલોદરના અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હતો. સૂરિના પ્રભાવથી તેનો રોગ દૂર થયેલો. રાજા અનંતસિંહે શત્રુજયની યાત્રા કરી, હસ્તિતુડમાં શ્રી વીરપ્રભુનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. તેના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભળીને હથુડિયા રાઠોડ ગોત્રથી ઓળખાયા. અનંતસિંહના આગ્રહથી એ વર્ષે સૂરિ ત્યાં ચાતુર્માસ રહેલા.

રાજસ્થાન અંતર્ગત કોટડામાં યદુવંશી સોમચંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે ૫૦૦૦ સુભટોનું સૈન્ય હતું તેની મદદથી તે આસપાસ લૂટફાટ કરતો. એ અરસામાં જયસિંહસૂરિ ૫૦૦ શિષ્યો સહિત ઉમરકોટથી જેસલમેર વિહાર કરતા હતા. માર્ગમાં સોમચંદ તેમને સામે મળ્યો. તેણે જે કાંઈ મિલકત હોય તે સોંપી દેવાનો પડકાર ફેંક્યો. જયસિંહ-

સૂરિએ આનાકાની વિના સાધુઓના ઉપકરણો ધરી દીધાં. આથી સોમચંદ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. જ્યસિંહસૂરિના પ્રભાવના બંધનમાં તે જકડાઈ ગયો હોય એમ તેને લાગ્યું. સૂરિનો ઉપદેશ સાંભળીને તેના હૃદયનું પરિવર્તન થયું અને તેણે વિ. સં. ૧૨૧૧ માં જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. લૂટકાટ ન કરવાનું તેણે વચન આપ્યું. પાગ્કરના ચાંદણ રાણાએ સાક્ષી પૂરી. તેના પુત્ર ગાલા પરથી તેનો વંશ ગાલા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયો. સોમચંદે સૂરિના ઉપદેશથી કોટડામાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું તથા ગોત્રદેવી વીસલમાતાનું મંદિર બંધવ્યાં, સવા મણ સુવર્ણની શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા કરાવી તથા તેના ઉપર હીરા માણેક જડિત છત્ર કરાવ્યું.

ભાલેજ નિકટના નાપા ગામના વીસા શ્રીમાલી લૂણિગ શ્રેષ્ઠીએ વિ. સં. ૧૨૨૦ માં જ્યસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. તેમણે ઉક્ત રામદેવસૂરિના આચાર્ય-પદ મહોત્સવમાં એક લાખ ટંક દ્રવ્યનો ખર્ચ કરેલો તથા જિનજિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. લૂણિગના વંશજો લોલાડા ગામમાં વસવાથી તેઓ લોલાડિયા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

રત્નપુર નિવાસી ભંડારી ગોદા જેઓ મહેશ્વરી સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા તેમને જ્યસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૨૩ માં પ્રતિબોધ આપીને જૈન ધર્માનુયાયી કર્યા. ભંડારી ગોદાએ સૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજય, ગિરનારના તીર્થસંઘો કાઢ્યા તથા અનેક નગરોમાં લહાણી કરીને સવા લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યા. તેના વંશજો મહુડીમાં વસ્યા હોવાથી તેઓ મહુડિયા ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા.

વિ. સં. ૧૨૨૪ માં લોલાડામાં રાઉત ક્ષણગર રાઠોડને જ્યસિંહસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને જૈન કર્યો. તેના વંશજો

પડાઈઆ ગોત્રથી ઓળખાય છે. આ વંશમાં સમરસિંહ, સાદા, સમરથ, મંડલિક, તોલાક ઇત્યાદિ અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે.

થરપારકર અંતર્ગત ઉમરકોટના રાઉત મોહણસિંહ પરમારે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈને વિ. સં. ૧૨૨૮ માં જૈન ધર્મ સ્વીકારેલો. કહેવાય છે કે મોહણસિંહ નિઃસંતાન હતો. પરંતુ સૂરિના સમાગમ પછી તેને પાંચ પુત્રો થયા. છેલ્લા નાગપુત્રથી તેના વંશજો નાગડાગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા. નાગડા વંશજોએ પોતાનાં સુકૃત્યોથી જૈનધર્મનું નામ હીપાવ્યું છે. ઉક્ત નાગપુત્ર ખરેખર નાગ હતો એવું પટ્ટાવલીમાં દર્શાવાયું છે. શિયાળામાં નાગ ઠંડીથી બચવા ચૂલામાં સૂતો હતો તેવામાં ચૂલો સળગતાં તેનું મૃત્યુ થયેલું એમ ભટ્ટ-ગ્રન્થો જણાવે છે. તેના સ્મારકરૂપે ઉમરકોટમાં નાગની કૃણાવાળી ઊભી મૂર્તિ બેસાડી તે ઉપર દેરી બંધાવવામાં આવી.

વિ. સં. ૧૨૨૯ માં જયસિંહસૂરિ વિહરતા સિંધુ નદી પાસેના પીલુડા નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના રાજા રાવજી સોલંકીના દ્વિતીય કુંવર લાલણજીને કોઠ હતો. સૂરિએ મંત્રપ્રભાવથી કોઠ દૂર કરતાં રાજાએ પ્રભાવિત થઈને જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો. લાલણ પુત્રથી તેના વંશજો લાલણ ગોત્રથી સુપ્રસિદ્ધ થયા. ભટ્ટગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે રાવજી ઠાકોરે ચરિત્રનાયકને ચરણે સોનામહોરોથી ભરેલા થાળો અર્પણ કરેલા. પરંતુ નિઃસ્પૃહી આચાર્યે તે સ્વીકારેલા નહિ. આથી રાજાએ તે દ્રવ્યથી પીલુડામાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું મનોહર જિનમંદિર બંધાવ્યું. વિ. સં. ૧૨૨૯ માં એમના અત્યાગ્રહથી જયસિંહસૂરિએ ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યું. એમની આજ્ઞાથી રાવજી ઠાકોરના મંત્રી દેવસીએ આ નવોદિત જૈન કુટુંબને સાધર્મિક ભાવે ઓશવાળોની

પંક્તિમાં મેળવ્યું. દાનેશ્વરી લાલણુજીના વંશજોમાં અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો થઈ ગયા છે, જેમાં નગરપાલકરના જેસાણ પ્રમુખ છે. ‘જેસો જગદાતાર’ એવું તેમનું બિરુદ હતું. જામનગરના વર્ધ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહ એ બેઉ સુવિખ્યાત બંધુઓ પણ આ ગોત્રના હતા.

વિ. સં. ૧૨૩૧ માં ડીડું જ્ઞાતિના ચૌધરી બિહારીદાસ જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી જૈન થયા. તેના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં સહસ્રગણા ગાંધી ગોત્રથી ઓળખાયા. અંચલગચ્છ પ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિજીએ રતનપુરના હમીરજીને પ્રતિબોધ આપીને જૈનધર્મી કરેલા. હમીરજીના પુત્ર સખતસંઘથી એમના ગોત્રનું નામ સહસ્રગણા ગાંધી પડેલું એવો ભટ્ટગ્રંથમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે.

પુજવાડામાં રાઉત કટારમલ ચૌહાણ પાસે અઢળક ધન હતું. ત્યાંના રાણા ઉદયસિંહને પણ તેમણે લક્ષ પ્રસંગે જરૂરત પડતાં દ્રવ્ય સહાય કરેલી. વિ. સં. ૧૨૪૪ માં જયસિંહસૂરિનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને કટારમલ જૈન થયો. તેના વંશજો કટારિયા ગોત્રથી ઓળખાયા. કટારમલે સૂરિના ઉપદેશથી હસ્તિતુડમાં શ્રી વીરપ્રભુનો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો.

કોટડાનો રાજસેન પરમાર પ્રખ્યાત લુટારો હતો. જયસિંહસૂરિની ધર્મદેશના સાંભળીને તેના જીવનમાં પરિવર્તન આવી ગયું. સૂરિના ઉપદેશથી રાજસેને લૂટ અને જીવહિંસાનો ત્યાગ કરીને વિ. સં. ૧૨૪૪ માં જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં પોલડિયા ગોત્રથી ઓળખાય છે.

વિ. સં. ૧૨૫૫ માં જેસલમેરમાં દેવડ ચાવડાને પ્રતિબોધ આપીને જયસિંહસૂરિએ તેને જૈન કર્યો. અનેક ચાવડા રાજપૂતો પણ એ અરસામાં જૈન ધર્માનુયાયી થયા. દેવડના

પુત્ર ઝામરે ઝાલોરમાં એક લાખ સિત્તેર હજાર ટંક દ્રવ્ય ખરચીને શ્રી આદિનાથ પ્રભુનો ભવ્ય જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો, વસ્ત્રાદિની લહાણી કરી તથા અનેક બંદીઓને છોડાવ્યા. ઝામરના પુત્ર દેઢિયાથી તેના વંશજો દેઢિયા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

વિ. સ. ૧૨૫૬ માં ચિત્તોડના રાઉત વીરદત્ત ચાવડાને જયસિંહસૂરિએ ઉપદેશ આપીને તેને જૈન કર્યો. તેના વંશજો નીસર ગોત્રથી ઓળખાય છે. કહેવાય છે કે રાજા વીરદત્ત નિઃસંતાન હતો. સૂરિના ઉપદેશથી તેણે ચક્રેશ્વરી દેવીનું આરાધન કરતાં તેને પુત્ર પ્રાપ્તિ થયેલી.

નલવરગઢના રાજા રણજીત રાઠોડને પણ એ પ્રમાણે જ પુત્રપ્રાપ્તિ થયેલી અને જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી તેણે પણ વિ. સં. ૧૨૫૭ માં જૈનધર્મ સ્વીકારેલો. સૂરિના ઉપદેશથી તેણે પોતાના રાજ્યમાં અમારિ પડહુની ઉદ્દોષણા પણ કરાવેલી. તેના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભળીને રાઠોડ ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

વિ. સં. ૧૨૫૮ માં મારવાડ અંતર્ગત કોટડાના કેશવ રાઠોડે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈને જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરેલો. તેના દત્તક પુત્ર છાજલ પરથી તેના વંશજો છાજેડ ગોત્રથી ઓળખાયા. એજ વર્ષમાં ચરિત્રનાયક કાલધર્મ પામ્યા હોઈને તેમના જીવનમાં આ છેદલો જ પ્રસંગ ગણાય. ભટ્ટગ્રન્થોને આધારે જયસિંહસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠાપિત રાજપુતોની વિગતવાર તવારીખ ઉપલબ્ધ થાય છે. જો કે તેમાં ક્વચિત્ અતિશયોક્તિ ઉપરાંત કાલદોષ પણ જોવા મળે જ છે. પ્રસ્તુત પ્રતિષ્ઠાધનું વર્ષ ચોક્કસાઈથી નોંધાયું હોય તો અવશ્ય કહી શકાય કે ચરિત્રનાયક જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી ધર્મોદ્યોતનાં કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહેલા.

ચરિત્રનાયકના પટ્ટકાગમાં અંચલગચ્છની વલ્લભી શાખામાં પુણ્યતિલકસૂરિ પણ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે પણ અનેકને પ્રતિબોધ આપીને જૈન ધર્માનુયાયી કર્યા. વિ. સં. ૧૨૨૧ માં બેણપમાં ડોડીઆ પરમાર વંશના રાઉ સોમિલને તેમણે પ્રતિબોધ આપ્યો. સોમિલ વહાણુવટી હોવાથી તેના વંશજે વહાણી ગોત્રથી બધે ઓળખાયા. વિ. સં. ૧૨૨૬ માં નગરપારકર નિવાસી ઉદયપાલ નામના ક્ષત્રિયને તેમણે પ્રતિબોધ આપ્યો, જેના વંશજે બોરીઆ ગોત્રથી ઓળખાય છે. વિ. સં. ૧૨૪૪ માં હસ્તિતુંડના રાજા વણુવીર ચૌહાણને પ્રતિબોધ આપીને તેમને જૈનધર્મી કર્યો. તેના વંશજે જાસલ ગોત્રથી ઓળખાય છે.

લટ્ટચન્થો દ્વારા જાણી શકાય છે કે જયસિંહસૂરિના સમયમાં અંચલગચ્છીય આચાર્ય રત્નપ્રલસૂરિએ નગરપારકર નિવાસી અજિતસિંહ પરમારને પ્રતિબોધીને જૈન કર્યો. અજિતસિંહ અફીણનો મોટો બંધાણી હતો અને રાત-દિવસ અફીણ ધૂંટતો તેથી લોકો તેને ધૂટકો કહેતા. આથી તેના વંશજે ‘ધૂટકા’ પરથી ગુઢકા ગોત્રથી ઓળખાય છે. વિ. સં. ૧૨૨૮ માં અજિતસિંહે નગરપારકરમાં લવ્ય જિનાલય બંધાવ્યું.

જયસિંહસૂરિએ અનેક પ્રદેશોમાં ઉગ્ર વિહાર કરીને જૈન ધર્મનો મહિમા ઘણો વિસ્તાર્યો. તેમના ઉપદેશથી અનેક જિનાલયો બંધાયા, અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ. તેમાં શ્રી શત્રુંજયગિરિ ઉપર શ્રી અદ્વૈતજિનાલયની પ્રતિષ્ઠા મુખ્ય છે. વિ. સં. ૧૨૪૯ માં ભિન્નમાલ પાસેના રત્નપુર નિવાસી, સહસ્રગણા ગાંધી ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી ગોવિંદશાહે જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી એ જિનાલય બંધાવ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. શ્રી શત્રુંજયનો સંઘ કાઠીને ગોવિંદશાહે થાળીની લહાણી કરેલી.

આ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૬૮૬ માં દેવગિરિ નગરના શ્રીમાલી શ્રેષ્ઠી ધર્મદાસે કલ્યાણસાગરસૂરિજીના ઉપદેશથી કરાવ્યો. શ્રી અદ્વૈતજીની પ્રતિમા શ્રી શત્રુજય તીર્થમાં સૌથી મોટી ગણાય છે. તેની પ્રક્ષાલ-પૂજા વર્ષમાં એક વખત એટલે કે ફાગણ વદ ૮ ના દિને જ થાય છે. આ તીર્થમાં આવતા યાત્રિકો આ પિરાટકાય પ્રતિમા પાસે ઉચ્ચ સ્વરે કહે છે કે “અદ્વૈતજી, યાત્રા સફળ?” એટલે સામેથી પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે કે ‘સફળ’, જે સાંભળીને યાત્રિકોના મનમાં પ્રસન્નતા છવાય છે.

જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૨૧૭ માં કણેનીમાં શ્રેષ્ઠી જશરાજે ભવ્ય જિનાલય બંધાવ્યું અને તેની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. પટ્ટાવલીમાં પણ પ્રતિષ્ઠાઓ સંબંધક મહત્વપૂર્ણ ઉદ્ભવેલો છે.

પટ્ટાવલી અનુસાર ચરિત્રનાયકે આ પ્રમાણે ગ્રંથો લખ્યા: કર્મગ્રંથ બૃહદ્ ટીકા, કર્મપયડી ટીકા, કર્મગ્રંથ વિચાર ટિપ્પણ, કર્મવિપાકસૂત્ર, ઠાણાંગ ટીકા, જૈન તર્કવાર્તિક, ન્યાય-મંજરી ટિપ્પણ. આમાંનો એક પણ ગ્રંથ હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. અન્ય ઉદ્ભવ અનુસાર જયસિંહસૂરિએ ‘યુગાદિદેવ ચરિત્ર’ લખ્યું. આસપની પુત્રી લક્ષ્મી તથા પુત્ર આંગડે તેને ભક્તિથી લખાવ્યું હતું. ઉક્ત ગ્રંથ-સૂચિ પરથી ચરિત્રનાયકનું આગમ વિષયક જ્ઞાન કેટલું ગહન હશે તેની પ્રતીતિ થાય છે.

અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલી, જેનું ભાષાન્તર પણ પ્રકટ થયું છે તેની નોંધ પ્રમાણભૂત છે કે કેમ તે સ્પષ્ટતાથી કહી શકાતું નથી. તેમાં અનેક શંકિત બાબતો પણ છે. ગમે તેમ, ઉક્ત ગ્રંથોની સૂચિ એ પટ્ટાવલિને આધારે જ છે. ચરિત્રનાયકના ઉક્ત ગ્રંથો અંગે આથી વિશેષ કશું જ બાણવા

આપણે શક્તિમાન નથી. મૂળ ગ્રન્થો જે ઉપલબ્ધ બની શક્યા હોત તો ચરિત્રનાયકના જીવન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાત.

પશ્ચિમ ભારતનાં બધાં જ મહત્ત્વનાં કેન્દ્રોમાં અપ્રતિહત વિચરીને ચરિત્રનાયકે અંચલગચ્છ-પ્રવર્ત્તક આર્યરક્ષિતસૂરિનું અવશિષ્ટ જીવનકાર્ય પૂર્ણ કર્યું. તેમણે અનેક નૃપતિઓને પ્રતિબોધ આપીને તેમને જૈનધર્મ તરફ વાળ્યા અને અમારિ પડહની ઉદ્દોષણાઓ કરાવી, અનેક જીવોને ધર્મબોધ પમાડ્યો. જૈન ધર્મનો મહિમા તેમણે સર્વત્ર વિસ્તાર્યો. અંચલગચ્છના સંગઠન માટે તો તેમને કરોડરજ્જુની જ ઉપમા આપી શકાય. આર્યરક્ષિતસૂરિએ જે આદર્શો અને વિચારોનો પાયો નાખ્યો હતો તેના ઉપર ચરિત્રનાયકે ભવ્ય ઇમારત ઊભી કરી. જયસિંહસૂરિની અનેકવિધ કારકિર્દીએ પશ્ચિમ ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ઉજ્જવળ પૃષ્ઠ ઉમેર્યું છે. એમના પ્રકૃષ્ટ ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ ન માત્ર એમના અનુયાયીઓ પુરતો મર્યાદિત રહ્યો, કિન્તુ બધા ગચ્છો પણ એની અસરથી અપ્રભાવિત રહી ન શક્યા. આ પ્રભાવની અસર દૂરગામી રહી.

વિ. સં. ૧૨૫૮ માં આ મેઘાવી આચાર્યનો બેણપ-નગરમાં ૮૦ વર્ષની ઉંમરે કાલધર્મ થયો ત્યારે અંચલગચ્છે જાણે પોતાનું શિરછત્ર ગુમાવી દીધું અને જૈન શાસને અડીખમ સ્તંભ ગુમાવ્યો હોય એવો ભાવ અનુભવ્યો. ‘લક્ષ ક્ષત્રિય પ્રતિબોધક’ તરીકે જૈન ઇતિહાસમાં તો તેઓ ભૂલ્યા ભૂલાય તેમ નથી.

— અસ્તુ —

‘શતપદી’ પ્રણેતા શ્રી ધર્મઘોષસૂરિ

‘વાદી રૂપી હાથીઓ માટે સિંહ જેવા’, ‘વાદી કુંદકુંદાલ’, ‘વાદી સિંહ શાહૂલ’, ‘શ્રુતસાગર’, ‘મહાકવિ’, ઇત્યાદી જેવાં ગૌરવાન્વિત બિરુદો ધરાવનાર તત્ત્વચિંતક તથા દાર્શનિક આચાર્ય ધર્મઘોષસૂરિ ‘શતપદી’ ગ્રન્થના રચયિતા તરીકે અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં ચિર કીર્તિ પામ્યા છે. ગચ્છની વિચારધારા અને તેના સંવિધાનને શબ્દદેહ આપનાર આવા પ્રતિભાશાળી વિદ્યા-પુરુષને અંચલગચ્છ કેમ ભૂલી શકે?

મારવાડ અંતર્ગત મહાવપુરમાં વિ. સં. ૧૨૦૮ માં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ ધનદત્તકુમાર. પિતા શ્રીમાલી જ્ઞાતિના મુકુટમણિ શ્રેષ્ઠી શ્રીચંદ. માતા રાજલદે. ગળથૂંથીમાં જ ધનદત્તકુમારને ધર્મના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થયા. આ સંસ્કારોએ જ એમને ત્યાગ-માર્ગે વાળ્યા.

વિ. સં. ૧૨૧૬ માં અંચલગચ્છાધિપતિ જયસિંહસૂરિએ રાજસ્થાનમાં ઉચ્ચ વિહાર કરતા મહાવપુરનગરમાં પદાર્પણ કર્યું. આઠ વર્ષની કુમળી વયના ધનદત્તકુમારને સૂરિની વાણીએ મોહિની જગાડી. ત્યાગ-માર્ગના પથિક થવાની બાળકને અભિ-

ભાષા જાણી. એટલે પોતાનાં માત-પિતાની અનુજ્ઞા મેળવીને તેણે સૂરિનો સંગાથ લીધો. વિ. સં. ૧૨૧૬ માં હરિવર ગામમાં ગુરુએ તેને ઉત્સવપૂર્વક દીક્ષા આપીને તેમનું મુનિ-ધર્મઘોષ એવું નામાલિકરણ કર્યું.

રાજસ્થાને પ્રસંગોપાત વીરપુરુષો અને ત્યાગીઓની અમૂલ્ય ભેટ ધરી છે, જેને માટે મૈયા ભારતી ગૌરવ લઈ શકે એમ છે. અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિ આ પ્રદેશની ભૂમિમાં પોષાયા હતા. એમના પ્રશિષ્ય ધર્મઘોષમુનિ પણ એ પ્રદેશની જ નીપજ હતા, જેમને માટે અંચલગચ્છ જ નહિ, સમગ્ર જૈન શાસન ગૌરવની લાગણી અનુભવે છે. આ ખેડ મહાપુરુષોનું પ્રદાન ગચ્છ કે સંપ્રદાય પુરતું જ મર્યાદિત ન હતું. પશ્ચિમ ભારતની શૈક્ષણિક, ધાર્મિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિના તેઓ કેન્દ્ર-બિન્દુએ રહ્યા હતા.

વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી નવોદિત મુનિએ અધ્યયન-ક્ષેત્રે આગવી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી. પોતાના ગુરુની જેમ ચરિત્રનાયકે આગમોના અધ્યયનમાં વિશેષ અભિરુચિ દર્શાવી. આર્ય-રક્ષિતસૂરિ તથા જયસિંહસૂરિ જેવા મહાપુરુષોની છત્રછાયામાં ઉછરવાનું વિરલ સૌભાગ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું. ચરિત્રનાયકની પ્રતિભાના ઘડતરમાં ઉક્ત ખેડ મહાપુરુષોએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો, પરિણામે અંચલગચ્છને દિગ્ગજ વિદ્વાન પ્રાપ્ત થઈ શક્યો.

વિ. સં. ૧૨૩૪ માં ભટ્ટોહરિ ગામમાં ગુરુએ તેમને યોગ્ય જાણીને આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા. આ એક જ પ્રસંગે જયસિંહસૂરિએ એકી સાથે વીશ શિષ્યોને આચાર્યપદે પ્રસ્થાપિત કરેલા. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં તેને શકવર્તિ ઘટના ગણાવી શકાય. ગચ્છને એકી સાથે વીશ આચાર્યો પ્રાપ્ત થયા હોય એવો આ પહેલો અને છેલ્લો પ્રસંગ હતો. આર્યરક્ષિત-

સૂરિના સમયમાં ચારેક હજાર સાધુ-સાધ્વીઓ હતાં, ત્યારે આચાર્યોની સંખ્યા માત્ર બારની હતી. આ દૃષ્ટિએ તુલના કરતાં જયસિંહસૂરિનો ત્યાગી પરિવાર પાંચ હજારથી પણ અધિક હશે એવી સંભાવના કરી શકાય. ખરેખર, અંચલગચ્છનો ભાગ્યરવિ તે સમયે મધ્યાહ્ને તપતો હતો.

ચરિત્રનાયકની કારકિર્દીની મુખ્ય તેમજ ઉજ્જવળ બાબતો એમની જ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ જ હતી. ગચ્છના કર્ણધાર તરીકે પોતાના સમુદાયને સંગઠિત રાખવામાં તથા ગચ્છને સખળ નેતૃત્વ પૂરું પાડવામાં પણ તેઓ એટલા જ યશસ્વી રહ્યા. પ્રથમ એ વિષે સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવવો અહીં પ્રસ્તુત છે.

ધર્મઘોષસૂરિનું પ્રતિબોધક તરીકેનું સૌથી યાદગાર કાર્ય શાકંભરીના નૃપતિ પ્રથમરાજને જૈનધર્માનુયાયી બનાવ્યો તે છે. લગભગ પ્રત્યેક પ્રભાવક જૈનાચાર્યોનાં જીવનવૃત્તોમાં નૃપતિ પ્રતિબોધનાં વર્ણનોને ખૂબ ખૂબ મહત્ત્વ અપાયું હોય છે. ઘણીવાર તો આવા વર્ણનોને ચમત્કારિક રૂપ પણ અપાયું હોય છે. જૈન ધર્મને રાજ્યાશ્રય અપાવવા માટે પૂર્વાચાર્યોએ અથાગ પરિશ્રમ કર્યો છે. ધર્મઘોષસૂરિએ પણ આ સંબંધમાં જૈન તવારીખમાં એક સુવર્ણ-પૃષ્ઠ ઉમેર્યું છે.

પ્રથમરાજનું નામ જુદી જુદી હાથપ્રતોમાં ફેરફારવાળું મળે છે. પરંતુ તેમાં કહેવાયું છે કે મદ્યપાન અને શિકારનો તે ઘણો જ રસિયો હતો. એમાં જ તે ચક્ર્યૂર રહેતો. પરંતુ ધર્મઘોષસૂરિના સમાગમમાં આવ્યા પછી રાજાની દૃષ્ટિમાં પરિવર્તન આવી ગયું. દિન-રાત નશામાં રચ્યોપચ્યો રહેતો એ રાજા ચરિત્રનાયકનો ઉપદેશ સાંભળીને શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાને પૂજતો થઈ ગયો. બધાં વ્યસનો છોડીને તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારી લીધો.

પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે પોતાને સાચા માર્ગે વાળવા બદલ રાજાએ ધર્મઘોષસૂરિને એક હજાર સુવર્ણ—મુદ્રિકાઓ ધરેલી, પરંતુ નિઃસ્પૃહી ગુરુએ તેનો આદરપૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો. રાજાએ પણ એ મુદ્રિકાઓ પાછી ન રાખી. ગુરુને સમર્પિત વસ્તુ પાછી કેમ રાખી શકાય? આથી ચરિત્રનાયકના આચાર્યપદ મહોત્સવ પ્રસંગે રાજાએ એ મુદ્રિકાઓ ખરચી એવું પટ્ટાવલીમાં કહેવાયું છે. તેમાં રાજા વિશે ઠીક ઠીક માહિતી છે. પ્રથમરાજાની રાણીનું નામ તેમાં ચાહલદેવી આપ્યું છે નૃપતિ-પ્રતિબોધનો વૃત્તાંત ચમત્કારિક પ્રસંગમાં વર્ણવાયો છે. પટ્ટાવલીમાં લગભગ બધે આવું જ વર્ણન જોવા મળે છે. ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી રાજાએ પોતાના નગરમાં લઘ્ય જિનાલય બંધાવ્યું અને તેની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ચરિત્રનાયકની તેણે ઘણી ભક્તિ કરી અને પોતાની પર્યાયમાં તેમનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો. રાજા કયા વંશનો હતો તે વિશે નિર્દેશ નથી, પરંતુ તે ચૌહાણ વંશનો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. આ પ્રસંગ રાજકીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એટલો જ મહત્ત્વનો છે.

ધર્મઘોષસૂરિ નામ ધારક અનેક આચાર્યો થઈ ગયા છે. ‘બોધિત શાકંભરી ભૂપ:’ એવા અન્ય ધર્મઘોષસૂરિ રાજગચ્છીય શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. શાકંભરીના નૃપતિઓ સાથેના જોનાચાર્યોનો સંપર્ક ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં ચરિત્રનાયકે એક ઉજ્જવળ પૃષ્ઠ ઉમેર્યું. અંચલગચ્છના આચાર્યે કોઈ મોટા રાજવીને પ્રતિબોધ આપ્યો હોય એવો આ સૌ પ્રથમ પ્રસંગ હોઈને તેની મહત્તા ગચ્છના ઇતિહાસમાં વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. વિ. સં. ૧૨૩૪ માં એ પ્રસંગ બન્યો હોય તેવા નિર્દેશો મળે છે. પ્રાચીન પટ્ટાવલીકારોએ જૈનધર્મની તેમજ પોતાના ગચ્છની મહત્તા દર્શાવનારા પ્રસંગો ઉપરાંત થોડીક રાજકીય તવારીખ તરફ પણ જો લક્ષ આપ્યું હોત તો ફારસી

અન્યકારોની જેમ ભારતના રાજકીય ઇતિહાસની તેઓ અમૂલ્ય સેવા બનવી શક્યા હોત એટલું તો જણાવવું જ રહ્યું.

અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિએ તથા તેમના પ્રભાવક પદ્મશિષ્ય જયસિંહસૂરિએ નાના રાજવીઓ, ઠાકોરો, આદિને પ્રતિબોધ આપેલો અને તેમને જૈન ધર્માનુયાયી બનાવેલા. પરંતુ ધર્મઘોષસૂરિએ મહા રાજવી ગણાતા શાકંભરી-સાંભર-દેશાધિપતિને પ્રતિબોધ આપનાર આચાર્ય તરીકે ઉચ્ચ માન પ્રાપ્ત કર્યું. તે દ્વારા તેમણે જૈન શાસનની તેમજ અંચલગચ્છની શાન પણ વધારી.

એ ઉપરાંત ચરિત્રનાયકે બીજા પણ અનેક મહાનુભાવોને પ્રતિબોધ આપીને તેમને જૈનધર્મી બનાવ્યા. તેની સંક્ષિપ્ત નોંધ પણ અહીં પ્રસ્તુત છે.

વિ. સં. ૧૨૪૬ માં ધર્મઘોષસૂરિએ રાજસ્થાન અંતર્ગત ખીમલી નગરમાં ડોડિયા જ્ઞાતીય રજપૂત રાઉત બોહડીને પ્રતિબોધ આપીને જૈન ધર્મી બનાવ્યો. તેના કુટુંબને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યું. તેના વંશજો બહુલ અથવા બહુલસખા ઓડકથી પ્રસિદ્ધ છે.

ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી બોહડીએ ધર્મકાર્યોમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો અને ભારે નામના કાઢી. તેણે તીર્થ-સંઘ કાઢ્યો હોઈને તેને સંઘવી-પદ પ્રાપ્ત થયું. એ સમયના ખ્યાતનામ શ્રાવકવર્યોમાં તેની ગણના થાય છે. ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ મંત્રી-આંધવો વસ્તુપાલ અને તેજપાલે બોહડીની ઉચ્ચ સેવાઓના ઉપલક્ષમાં તેને ‘સંઘનરેન્દ્ર’નું ઉચ્ચ બિરુદ પ્રદાન કરેલું તે પરથી તેના અસાધારણ પ્રભાવનો પરિચય મળી શકશે.

વસ્તુપાલ-તેજપાલની રાજકીય કારકિર્દી તો અભૂતપૂર્વ છે જ, કિન્તુ તેમની સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક કારકિર્દી પણ એવી જ ગૌરવયુક્ત છે મંત્રીવર્યોએ તીર્થસંઘો તેમ જ શાસન કાર્યોમાં સિમાસ્તંભો રચ્યા તેમનાં ભગિરથ કાર્યોમાં બોહડીએ પણ અગ્રભાગ ભજવ્યો હશે અને તેના ઉપલક્ષમાં જ તેને ‘સંઘ-નરેન્દ્ર’નું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે મંત્રીવર્યોએ ૮૪ જ્ઞાતિઓને નિમંત્રણ આપીને એક મોટો સંઘ એકત્રિત કરેલો. આવા યાદગાર સમ્મેલનમાં જ બોહડીનું બહુ-માન થયું હશે. આવા અગ્રયાથી જૈન સંઘપતિને જૈન બનાવવાનું શ્રેય પણ ધર્મઘોષસૂરિને જાય છે.

ચરિત્રનાયકે ઉત્તર ભારતમાં વિહાર કરીને ત્યાં પણ જૈન ધર્મનો મહિમા ઘણો વિસ્તાર્યો. એમના ઉપદેશના પરિણામે ત્યાં અનેક ધર્મકાર્યો થયાં, અનેક જીવો પ્રતિબોધ પામ્યા.

પદ્માવલીકાર નોંધે છે કે ધર્મઘોષસૂરિ વિહાર કરતા ગંગા-નદી પાસેના મુક્તેસરગઢ પધાર્યા. આ સ્થાને કરવત મૂકાવવાના મહત્વના કેન્દ્ર તરીકે દેશભરમાં પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી. તે કાળે લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે જે કોઈ ઇચ્છુક આ પવિત્ર સ્થળે કરવત મૂકાવીને જીવનનો સ્વેચ્છાએ અંત આણે તો તેની આકાંક્ષા મુજબની સિદ્ધિ પુનર્જન્મમાં અવશ્ય થાય. આ ભ્રમણાથી ગેરમાર્ગે દોરાઈને હજારો શ્રદ્ધાળુઓની અહીં આહૂતિ અપાતી. કરવત મૂકાવવાના વિચારે એવું ઘેલું લગાડેલું કે લોકોની સંખ્યા પ્રતિદિન વધતી જ જતી હતી.

ધર્મઘોષસૂરિને ત્યાંના નર-સંહારનાં દશ્યોએ ભારે આઘાત પહોંચાડ્યો. આવા દુષ્ટ વ્યવસાયમાં પ્રાદ્ધાણો પડ્યા હતા તેથી તેમને ભારોભાર આશ્ચર્ય થયું. અભીષિત પુનર્જીવનની ઘેલ-છામાં ઇહલોક અને ઇહજીવનનો છેદ ઉડાડી દેનારને તેમણે

ઉપદેશ આપ્યો અને માનવ-ભવનું મહાત્મ્ય સૌને સમજાવ્યું. તેમની વાણી સાંભળીને લોકો ઘણા પ્રભાવિત થયા. ધર્મઘોષસૂરિની પ્રેરણાથી આવા અનિષ્ઠથી દૂર રહેવાનું સૌએ કબૂલ્યું. ત્યાંનો અગ્રણી દિનકર ભટ્ટ તો આચાર્યનો પરમ ભક્ત બની ગયો. તેને જૈન ધર્મનો ઉપદેશ રુચ્યો હોઈને તેણે સ્વેચ્છાએ તે ધર્મ અંગીકાર કર્યો.

કહેવાય છે કે ત્યાંના લોકોએ ધર્મઘોષસૂરિને કોઈ ચમત્કાર દેખાડવાનો આગ્રહ કરેલો. ચમત્કારના પ્રભાવથી જ આવા ભયંકર અનિષ્ઠને નિર્મૂળ કરી શકાય એમ હતું. આથી સૂરિ ચમત્કાર દેખાડવા કબૂલ થયા. તેમણે ૧૦૮ કામળીઓ મંગાવી અને તેને ઉપરાઉપર ગોઠવીને તેની ઉપર તેઓ પદ્માસને બિરાજ્યા. નવકારાવલીનો તેઓ એક એક મણકો ફેરવતા જાય તેમ તેમ તેમના આસન નીચેથી એક એક કામળી કાઢી લેવામાં આવી. નવકારાવલીના ૧૦૮ મણકા પૂરા થતાં બધી કામળીઓ ખેંચી લેવાઈ છતાં ગુરુ તો ઉર્ધ્વ સ્થિતિમાં પૂર્વાવત્ રહ્યા. આ દૃશ્ય જોઈને લોકો ભારે પ્રભાવિત થયા. ધર્મઘોષસૂરિનો જ્યઘોષ પ્રકટ્યો ત્યારથી કરવતોને ગંગાનદીમાં પધરાવી દેવામાં આવી. એ પછી કરવત મૂકાવવાની અનિષ્ઠ પ્રથા સદંતર નાબૂદ થઈ ગઈ. આવા કુરિવાજને નિર્મૂળ કરાવવાનું શ્રેય ચરિત્રનાયકને જાય છે. એ સમયમાં બીજા પણ અનેક મહાપુરુષોએ આ પ્રથા સામે પોતાનો પુણ્ય પ્રકોપ ઠાલવેલો. ‘મેલ કરવત મોચીનો મોચી’ એવી પ્રસિદ્ધ કહેવત ઉક્ત પ્રથાનું આજે સ્મરણ કરાવે છે એટલું જ. એ પછી આ પ્રથા સદાને માટે ભૂંસાઈ ગઈ.

દિનકર ભટ્ટ અને તેના અનુયાયીઓએ જૈનધર્મ સ્વીકારતાં તેમની જ્ઞાતિએ તેમનો સામાજિક બહિષ્કાર કર્યો. લગ્નાદિ

બાબતોમાં તેઓ લઘુમતિમાં હોઈને તેમને પારાવાર મુશ્કેલી-ઓનો સામનો કરવો પડ્યો, આથી ધર્મઘોષસૂરિએ દિલ્હીનો સંઘ એકત્રિત કરીને નવોદિત જૈનોને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં લેળવી દેવામાં આવ્યા આ પ્રસંગથી ક્ષત્રિયોની જેમ બ્રાહ્મણોને પણ જૈનધર્મ અંગીકાર કરવાથી ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં પ્રવેશ મળ્યો.

ઓસવંશ-વૃક્ષનું વૈવિધ્ય આથી વધ્યું. જો કે આવા પ્રસંગો અદ્ય સંખ્યામાં બનવા પામ્યા છે મોટે ભાગે તો બ્રાહ્મણ-જૈનોને શ્રીમાલી વંશમાં જ પ્રવેશ અપાયો હતો. ઓસવંશમાં સમાવિષ્ટ બ્રાહ્મણ-જૈનોની સંખ્યા નહિવત્ હતી. આ દૃષ્ટિએ પણ ઉક્ત પ્રસંગ નોંધનીય ગણાય.

પટ્ટાવલીમાં વિશેષમાં ઉલ્લેખ છે કે દિનકર ભટ્ટની ત્રીજી પેઢીમાં બાપાનંદના પુત્ર દેવાનંદની સંતતિમાં અગિયાર પુત્રો થયા. તેઓ સૌ દિલ્હી આવીને વસ્યા દેવાનંદ પરથી તેના વંશજો દેવાણંદસખા એવી ઓડકથી પ્રસિદ્ધ થયા. વંશવૃદ્ધિ થતાં તેની પણ અનેક પેટા શાખાઓ થઈ, જેમ કે ગોસલીઆ, ગોઠી, ચોથાણી, વીસલાણી, હીરાણી, દેસલાણી, ભુલાણી, કોકલિયા, મૂલાણી, થાવરાણી ઇત્યાદિ.

વિ. સં. ૧૨૬૯ માં ચરિત્રનાયક વિહાર કરતા રાજસ્થાન અંતર્ગત ભાલાણી નગરમાં પધાર્યા. ત્યાંના પરમાર વંશીય ક્ષત્રિય રણુમલના કુંવર હરિયાએ તેમનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને જૈન ધર્મ અંગીકાર કરેલો. તેમના ધર્મપરિવર્તન સંબંધમાં પટ્ટાવલીમાં એક ચમત્કારિક આખ્યાયિકા વર્ણવવામાં આવી છે. નવપરિણિત હરિયાને રાત્રે ઝેરી સર્પે દંશ દેતાં તેનું મરણ થઈ ગયેલું. સ્મશાનભૂમિ પાસે સ્થંડિલે જતાં ચરિત્રનાયકને આ વૃત્તાંતની ખબર પડતાં તેમણે ચિતા ઉપર મૂકાયેલા તેના દેહને જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. સિદ્ધપુરુષ જાણીને ડાઘુઓએ તેમને

હરિયાનો મૃતદેહ બતાવ્યો. કલ્પાંત કરતા સ્વજનો ઘડીભર તો ધર્મઘોષસૂરિની ચેષ્ટાથી શાંત થઈ ગયા. કહેવાય છે કે ગાડ્ડી મંત્રના પ્રભાવથી ધર્મઘોષસૂરિએ હરિયાના શરીરમાંથી વિષ દૂર કર્યું. થોડી ક્ષણોમાં તો મૃત નવજુવાન સચેતન થઈને આળસ ભરડીને બેઠો થયો ! સગાં-વહાલાં આ જોઈને અત્યંત હર્ષિત થયાં.

ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી રણમલજીના કુટુંબે જૈન ધર્મ સ્વીકારતાં તેને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ભેળવવામાં આવ્યું. હરિયાના વંશજે હરિયા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા વંશવૃદ્ધિ થતાં આ ગોત્રની પણ અનેક પેઢા શાખાઓ થઈ.

હરિયાશાહે ધર્મઘોષસૂરિની અપૂર્વ લક્ષિત કરી. તેમના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૨૬૯ માં ભાલાણીમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું તેણે ભવ્ય જિનાલય બંધાવીને બિંબપ્રતિષ્ઠા કરાવી તેણે અનેક ધર્મોત્સવો કર્યા. હરિયાવંશજોએ પણ તેણે પ્રારંભેલાં ધર્મકાર્યો જરૂરી રાખ્યાં. ઘૃતલહાણ કરનાર હરિયાશાહના વંશજોનું વર્ણુન પ્રાચીન પ્રમાણુ-ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમની કાર્ય-સૌરભ સાથે આ વંશને પ્રતિબોધ આપનાર ચરિત્રનાયકનું સ્મરણ પણ સદોદિત વણાયેલું રહેશે.

ધર્મઘોષસૂરિના પ્રભાવનું મોજું તેમના જન્મ-પ્રદેશ રાજસ્થાનમાં સવિશેષ પ્રસર્યું હતું. તેમનો આ પ્રદેશમાં સતત ઉગ્ર વિહાર પણ તેમાં કારણભૂત હતો પ્રમાણુ-ગ્રંથોની સંક્ષિપ્ત નોંધો પણ આ સંબંધમાં ઘણું ઘણું કહી જાય છે. તેમના ઉપદેશના પરિણામે પાંચસો ભાથિઓ ભાંગ્યા, ઝાલોરમાં બીલ્હ પ્રમુખ અનેક ભાવુકોએ સ્વેચ્છાપૂર્વક જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો. તેમ જ સાકરિયા શ્રીમાલીઓની સ્થાપના થઈ ઇત્યાદિ ઉલ્લેખો ઘણા જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પટ્ટાવલી તથા ભટ્ટગ્રંથોમાંથી અન્ય

ધર્મીઓને જૈન બનાવવા તથા તેમને ઓસવાળ જ્ઞાતિમાં લેળવવા સંબંધક પ્રચુર વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ શ્રીમાલીઓને કે પ્રાગ્વાટોને અપાયેલા પ્રતિબોધ વિષે ભાગ્યે જ માહિતી મળે છે. આ સંદર્ભમાં ઉપયુક્ત ઉદ્દેશ ખાસ નોંધનીય છે.

અંચલગચ્છની તવારીખમાં પ્રાગ્વાટ પ્રતિબોધ અંગેનું સૌથી પ્રાચીન પ્રમાણ આર્યરક્ષિતસૂરિ સંબંધક છે. અંચલ-ગચ્છ-પ્રવર્ત્તકે પ્રતિબોધેલા પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય, વામંગા ગોત્રીય, મંત્રી ખેતલ અને તેની પત્ની ખેતલદે વિશેની નોંધ ઓસવાળ-પ્રતિબોધ સિવાયનો સૌ પ્રથમ ઉદ્દેશ ગણી શકાય. “સ્થાનાંગસૂત્ર”ની પ્રતપુષ્પિકામાંથી આ પ્રતિબોધ અંગે પ્રમાણભૂત માહિતી સાંપડે છે. ઉક્ત મંત્રીવર્યના વંશ-વૃક્ષની કડીબદ્ધ નામાવલી પણ તેમાં નિબદ્ધ છે. આ વંશમાં થયેલા મંત્રી ટોકરે અંચલગચ્છાધિપતિ ભાવસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ઉક્ત ગ્રન્થની પ્રત વિ. સં. ૧૫૧૭ માં લખાવીને તેમને અર્પણ કરી. એવી જ રીતે શ્રીમાલી-પ્રતિબોધનો સૌ પ્રથમ બનાવ જયસિંહસૂરિ સંબંધક છે. તેમણે પ્રતિબોધેલા લૂણિગ શ્રેષ્ઠી શ્રીમાલી જ્ઞાતિમાં થયેલો.

ઝાલોરના ઉપયુક્ત પ્રતિબોધ બાદ ધર્મઘોષસૂરિએ દેદા-શાહના અત્યાગ્રહથી ચિત્તોડમાં પદાર્પણ કર્યું. એક વખત દેદાશાહની બહેને ઉત્સવ પ્રસંગે ચરિત્રનાયક સમેત બત્રીશ મુનિવર્યોને ગોચરી અર્થે ભાવપૂર્વક નિમંત્રણ આપ્યું. હકીકતમાં તેણીએ ભોજનમાં વિષ લેળવીને ત્યાગીઓની જિંદગીનો અંત આણવાનું ષડ્યંત્ર જ રચેલું. ધ્યાનના બળથી ધર્મઘોષસૂરિને આ વાત જાણવામાં આવી ગઈ. તેમણે સૌને ત્યાં ન જવાનું ફરમાવ્યું. આ રીતે અનેક મુનિવર્યોની જિંદગી બચી જવા પામી.

ઉક્ત પ્રસંગથી ચરિત્રનાયકના હૃદયને ઘણો જ આઘાત પહોંચ્યો. ગોચરી માટે ગૃહે ગૃહે પદાર્પણ કરતા અને તે દ્વારા ધર્મના ઉદાત્ત આદર્શોની સૌરભ ફેલાવતા મુનિવર્યોનું જીવન આવા ષડ્યંત્રોનો ભોગ બને તો કેને આઘાત ન થાય? વિષમ કાળમાં નિર્ઘ્નથોનો જીવનનિર્વાહ કેમ થઈ શકશે? આવા તો અનેક વિચારો ચરિત્રનાયકના હૃદયને સ્પર્શી ગયા. ધ્યાનમાં બિરાજેલા ધર્મઘોષસૂરિ સમક્ષ શાસનદેવી ચક્રેશ્વરીદેવી પ્રત્યક્ષ થયાં અને ખાત્રી આપી કે ‘હું’ ભગવાન મહાવીરનું ધર્મ-શાસન પ્રવર્તમાન રહેશે ત્યાં સુધી વિષમ વેળાએ અંચલગ-ચ્છને સહાય પહોંચાડીશ’ એમ પટ્ટાવલીમાં જણાવાયું છે. દૂકમાં ઉક્ત પ્રસંગથી સ્તબ્ધ થઈ ગયેલા મુનિવર્યો સમેત ભાવુક શ્રાવક અનુયાયીઓને ચરિત્રનાયકે દૈવીશક્તિ ધર્મપક્ષે રહેશે એવી હૈયાધારણ આપી હશે અને સૌના સંશયોનું નિવારણ કયું હશે.

ચરિત્રનાયક પ્રકૃષ્ટ પંડિત ઉપરાંત વિચક્ષણ હાજરજવાખી પણ હતા. એમની સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરવું એ ભલભલા માટે દુષ્કર કાર્ય ગણાતું. તેમણે અનેકને વાદવિવાદમાં પરાસ્ત કરીને પોતાને પક્ષે વાળેલા. તેમની સાથે દ્વિગંબરોને પણ વાદ-વિવાદ થયેલો. આવા એક પ્રસંગમાં દ્વિગંબરાચાર્ય વીરચંદ્ર-સૂરિ પરાસ્ત થતાં તેમને પોતાના શિષ્ય તરીકે તેમણે વલ્લભી-શાખામાં આચાર્યપદ પ્રદાન કરેલું. પ્રમાણુગ્રંથોમાં આ પ્રસંગ અંગે માત્ર સંક્ષિપ્ત નોંધ જ મૂકવામાં આવી છે. એટલે આ સંબંધમાં વિશેષ કશું જાણી શકાતું નથી.

એક પ્રસંગે ધર્મઘોષસૂરિ પોતાના સોળ શિષ્યો સહિત વિહાર કરી રહ્યા હતા. માર્ગમાં તેમને એક દ્વિગંબર મુનિ મળ્યા. તેમણે કવડિ આદિ ભાર ઉપાડીને ચાલતા મુનિવૃંદને

સંબોધીને મશ્કરી કરી કે “આ સૈન્ય કેના ઉપર ચઢઈ લઈ જાય છે?” હાજરજવાબી ગુરુએ પણ આ ટોંશુનો તરત જ વળતો જવાબ વાળ્યો કે—“એક સગોત્રી નજન થયો હોવાનું સાંભળ્યું છે તેના ઉપર!” ચરિત્રનાયકના આવા સ્ખલસ્ખલતા માર્મિક વચનથી દિગંબર મુનિ પ્રભાવિત થઈને તેમને પગે પડ્યા. ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય તરીકે તેઓ જીવનભર રહ્યા.

મેવાડ અંતર્ગત ઝાડાપલ્લીગચ્છના જયપ્રભસૂરિ આચાર્ય સાથે ધર્મઘોષસૂરિનો સંપર્ક થતાં તેમનું આ પ્રથમ મિલન તેમની વચ્ચે સદાને માટે ગુરુ-શિષ્યની ગાંઠ બાંધતું ગયું! ચરિત્રનાયકના વાક્યાતુર્યથી ચમત્કૃત થઈને જયપ્રભસૂરિએ અંચલગચ્છની સામાચારી સ્વીકારી લીધી. ધર્મઘોષસૂરિએ તેમને યોગોદ્ધવહન કરાવ્યું, સિદ્ધાન્ત વગેરે લાણાવ્યું, આચાર્યપદ આપ્યું. તેમના શ્રાવકો પણ અંચલગચ્છમાં આવ્યા.

જયપ્રભસૂરિના પ્રતિબોધ પ્રસંગો લઢૂચ્ચનોમાંથી મળે છે. વિ. સં. ૧૨૦૮ માં હસ્તિતુંડમાં જયસિંહસૂરિએ અનંતસિંહને પ્રતિબોધ આપેલો. અન્ય ઉલ્લેખો પ્રમાણે ત્યાં જયપ્રભસૂરિનું નામ છે. એ જ રીતે વિ. સં. ૧૨૨૪ માં લોલાડાના રાઉત ફણુગરને જયસિંહસૂરિએ પ્રતિબોધેલો ત્યાં પણ એમનું નામ આવે છે. વિ. સં. ૧૨૬૬ માં ઝાલોરના ચૌહાણ વંશીય ભીમ નામના રાજપૂતે ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી ડોડ ગામમાં શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું હતું ત્યાં પણ પ્રતિબોધક અને ઉપદેશક આચાર્ય તરીકે જયપ્રભસૂરિનું નામ મળે છે. શક્ય છે કે ગુરુ સાથે તેઓ ત્યાં ઉપસ્થિત રહ્યા હોય. ગમે તેમ હો ધર્મઘોષસૂરિના શિષ્ય જયપ્રભસૂરિ પણ એક પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા તેમાં શંકા નથી.

વિદ્યાધરગચ્છના અધિપતિ સોમપ્રભસૂરિએ સિંહપુરનગ-

રમાં ચરિત્રનાયકને પોતાના ગુરુપદે સ્થાપેલા. પ્રાચીન પ્રમાણ-અન્યોમાંથી મળતો આ ઉલ્લેખ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. ચરિત્રનાયકના પ્રભાવક વ્યક્તિત્ત્વનું એ દ્વારા આપણને સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે છે. ધર્મઘોષસૂરિએ સોમપ્રભસૂરિને યોગોદ્ધવહન કરાવ્યું અને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા. વિદ્યાધરગચ્છના શ્રાવકો ઉક્ત પ્રસંગે અંચલગચ્છીય થયા. આ રીતે અંચલગચ્છની સામાચારી સ્વીકારનાર ગચ્છોમાં ઝાડાપલ્લી તથા વિદ્યાધર એમ બે ગચ્છોનો ઉમેરો થયો. ચરિત્રનાયકના પ્રકૃષ્ટપ્રભાવનું એ પરિણામ હતું.

ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠાઓ સંપન્ન થઈ હોવાનાં પ્રમાણો સાંપડે છે. અંચલગચ્છીય પટ્ટાવલીની એક પ્રાચીન હાથપ્રતમાં નોંધ છે કે—“વિ. સં. ૧૨૩૬ મહિમદાવાદી પાર્શ્વ પ્રતિષ્ઠા ધર્મઘોષસૂરીણા” આ અલ્પ ઉલ્લેખ ઘણો મહત્ત્વનો છે. આ પટ્ટાવલીની નોંધમાં સેંકડો વર્ષોના મહત્ત્વના પ્રસંગોનો જ ઉલ્લેખ હોઈને આ પ્રતિષ્ઠાનો પ્રસંગ એ વખતના યાદગાર પ્રસંગોમાંનો એક હશે એમ કહી શકાય.

શ્રી જીરાપલ્લીતીર્થમાં વિ. સં. ૧૨૬૩ ના અષાઠ વદિ ૮ ને ગુરુવારે ઉકેશ જ્ઞાતિય સંઠ આંખડના પુત્ર જગસિંહના પુત્ર ઉદય, ભાર્યા ઉદયાદેના પુત્ર નેણે ધનમલના શ્રેયાર્થે ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી દેવકુલિકા કરાવી એમ પ્રતિષ્ઠા-લેખ દ્વારા જાણી શકાય છે. શ્રી જીરાપલ્લી તીર્થનો મહિમા એ અરસામાં અસાધારણ હતો. અંચલગચ્છાધિપતિઓએ આ તીર્થના વિકાસમાં પોતાનો આગવો ફાળો નોંધાવ્યો છે, જેમાં મેરુતુંગસૂરિ, જયકીર્તિસૂરિ અને જયકેશરસૂરિનું કાર્ય આ તીર્થના ઇતિહાસમાં અવિસ્મરણીય રહેશે.

ચરિત્રનાયકના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન નાની—

મોટી અનેક ઘટનાઓ બની. અહીં એનું સંક્ષિપ્ત દર્શન પ્રસ્તુત છે: મંત્રી કપદીના વંશજ નાના વિસલ નામના શ્રેષ્ઠીએ ધર્મઘોષસૂરિના ઉપદેશથી એક લાખ ટંક ખરચીને પોતાના એકવીસ મિત્રો સહિત દીક્ષા લીધેલી. ધર્મઘોષસૂરિના પ્રભાવ-શાળી શ્રાવકોમાં રાજમાન્ય જેતાશાહનું નામ પણ ઉદ્દેખનીય છે. વિ. સં. ૧૨૩૬ માં ખરડા ડુંગર પાસે ધુમલી ગામમાં તેણે દોઢ લાખ ટંક ખરચીને જેતાવાવ બંધાવી હતી. ત્યાંના રાણા વિક્રમાદિત્ય તરફથી તેને ઘણું માન મળ્યું હતું.

ધર્મઘોષસૂરિની કારકિર્દીનું મુખ્ય અંગ છે એમનો વ્યાપક વિદ્યાવ્યાસંગ. અંચલગચ્છની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનો સૂત્રપાત કરનાર તેઓ પ્રથમ સારસ્વત પદ્ધતિ હતા. સૌ ગ્રંથોથી અધિક ગ્રંથોના રચયિતા તરીકે તેમની કીર્તિ પ્રસરેલી હતી એમ પ્રાચીન પ્રમાણો દ્વારા જાણી શકાય છે. કોઈક સ્થાને એમને મહાકવિ પણ કહ્યા છે. આ બધા ઉદ્દેષો એમના પાંડિત્યને સૂચિત કરે જ છે. દુર્ભાગ્યનો વિષય એ છે કે એકાદ અપવાદ સિવાય એમનો એક પણ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ બની શક્યો નથી. તેમણે મુખ્યત્વે ચરિત્રાત્મક ગ્રંથો રચેલા એ સંબંધક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉદ્દેષ એક સ્થાનેથી મળે છે. તે સિવાય તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિશે વિશેષ કશું જાણી શકાતું નથી.

વિ. સં. ૧૨૬૩ માં ધર્મઘોષસૂરિએ પ્રાકૃતમાં શતપદી નામક ગ્રંથની રચના કરી. સામાચારી વિષયક આ ગ્રંથ ઘણો ગહન હોઈને તેમના પદ્મશિષ્ય મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ તેની સંસ્કૃતમાં સરળ આવૃત્તિ રચી. અંચલગચ્છની માન્યતાઓનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આ ગ્રંથ પરથી આવી શકશે ધર્મઘોષસૂરિએ એ માન્યતાઓની સમીક્ષા આગમગ્રંથોનો આધાર આપીને કરી છે. એમની આવી તાત્ત્વિક સમીક્ષા પરથી તેમના વિશાળ વાંચન, મનન અને ચિંતનનો પણ ખ્યાલ મળી રહે છે.

શતપદીના મંગલાચરણ પરથી જાણી શકાય છે કે કેઈ એક આચાર્યે મનમાં ગર્વ ધારણ કરીને સૌ પૂર્વપક્ષ ઊભા કર્યા, જેના ધર્મઘોષસૂરિએ સિદ્ધાન્તોના પુરાવા આપીને, કયાંક ઘટતી યુક્તિઓ તથા સિદ્ધાન્તાનુસારી અન્યોનો આધાર લઈને પ્રત્યુત્તરો વાળ્યા. એ ઘટનાથી પ્રસ્તુત અન્યનો જન્મ થયો એમ અન્યની પીઠિકામાંથી ઉલ્લેખ મળી શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ અન્યની શૈલીને રોમન ધારાશાસ્ત્રીઓની પદ્ધતિ સાથે સરખાવી છે. આ અન્ય દ્વારા ધર્મઘોષસૂરિને અપૂર્વ કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. અંચલગચ્છ શું છે? તેનો વિચારદેહ શું છે? તેનો વારસો શું છે? તેના આદર્શો શું છે? ઇત્યાદિ બધા જ પ્રશ્નોના જવાબ આ એક જ અંથમાંથી મળી શકે એમ છે.

અન્યના અંતિમ અધ્યાયમાં અંચલગચ્છની સામાચારીને અન્ય ગચ્છોની સામાચારી સાથે સરખાવવામાં આવી છે. આવી તુલનાત્મક સરખામણી દ્વારા તટકાલીન વિચારધારાનું પરિમાર્જિત સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ ખડું થાય છે. આવી સરખામણીમાં પણ લેખકે કયાંયે વિતંડાવાદનો આશ્રય લીધો નથી કે કેઈ પક્ષનું નિષેધાત્મક ખંડન કર્યું નથી. ધર્મઘોષસૂરિનો અભિગમ કેવો રચનાત્મક હતો તેની ઝાંખી આ અન્ય દ્વારા અવશ્ય થઈ શકશે. ચિન્તનશીલ સાહિત્યમાં આ અંથ નવી જ ભાત પાડે છે. અને એ દૃષ્ટિએ તેનું મૂલ્ય અનેકગણું છે.

વિ. સં. ૧૨૬૮ માં ૬૦ વર્ષનું આયુ પાળીને ચરિત્રનાયક તિમિપુરમાં અણસણપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા. આ તૃતીય પદ્ધતિની વિદ્વાયથી અંચલગચ્છના ઉદય-કાળની પ્રભાવક ત્રિપુટીનો યુગ પૂરો થયો. એ તબક્કાનું વ્યાવર્તક લક્ષણ એ હતું કે એ દરમિયાન આ ગચ્છના સ્વરૂપનો આકાર સંપૂર્ણપણે ઘડાઈ ગયો હતો તેમ જ ગચ્છ સુદૃઢ પાયા ઉપર મૂકાઈ ગયો.

હોતો, આ પ્રસ્થાનમાં ધર્મઘોષસૂરિનું યોગદાન સુવર્ણાક્ષરે નોંધાશે એમાં શંકા નથી.

ચરિત્રનાયકે બીજું કશું જ ન કર્યું હોત તો પણ ‘શતપદી’ ગ્રન્થના રચયિતા તરીકે તેઓ જૈન ઇતિહાસમાં સદાય અમર રહ્યા હોત. અંચલગચ્છની સામાચારી અને તેના દષ્ટિબિન્દુને શબ્દ-હેહુ આપનાર તેઓ સૌ પ્રથમ આચાર્ય હતા. એ ગ્રન્થમાં તેમણે વિવિધ પ્રશ્નોની જે તાત્ત્વિક ભૂમિકાને આધારે છણાવટ કરી છે તે આપણને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરીદે એવી અર્થઘન અને ઉદાત્ત છે. વિચારોના વિવિધ પાસાઓની રજૂઆત કરી, તેનું તાત્ત્વિક પરીક્ષણ કરવાની અને તેના આધારે નિર્ણય કરવાની એમની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ એમના પ્રત્યે માન પ્રેરે એવી છે. અને એટલે જ ‘શતપદી’ ગ્રન્થના પ્રણેતા તરીકે અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં તેઓ અજરામર સ્થાન પામ્યા છે.

— અસ્તુ —

‘આગમકલા-મુખ’ બિરુદ ધારક શ્રી મહેન્દ્રસિંહસૂરિ

‘આગમકલા-મુખ’ અથવા તો ‘આગમમાલા-મુખ’ તથા ‘સરસ્વતી લખ્ધ પ્રસાદ’ એવા ગૌરવાન્વિત બિરુદોથી નવાજેલા મહેન્દ્રસિંહસૂરિ જૈનાગમોના પ્રકાન્ડ વિદ્વાન થઈ ગયા છે. આગમશાસ્ત્રોનું એમનું અગાધ પાંડિત્ય એતદ્વિષયક ગણ્યાગાંઠ્યા જૈન દાર્શનિકોમાં એમને પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન અપાવે છે. જેમના મુખમાં આગમોડૂપી કળા અથવા તો માળા શોભે છે એવા પ્રતિભાસંપન્ન સાક્ષરોમાં અંચલગચ્છમાં તો તેઓ એકમેવ જ છે.

મુરુદેશ અંતર્ગત સરનગરમાં વિ. સં. ૧૨૨૮ માં એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂળ નામ માલકુમાર હતું. પિતા શ્રીમાલીજ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી દેવપ્રસાદ. માતા ક્ષીરદેવી. ચરિત્રનાયકનું પૂર્વાશ્રમનું અપરનામ મહેન્દ્રકુમાર પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

આવો પ્રકાન્ડ વિદ્વાન વણિક નહિ પણ બ્રાહ્મણ જ હોઈ શકે અથવા તો ચરિત્રનાયકના પિતાના નામમાં આવતો “પ્રસાદ” શબ્દ એમનું બ્રાહ્મણત્વ પ્રકટ કરે છે, એવા અનુમાન પર આધારિત એક આખ્યાયિકા અનુસાર તેઓ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. મેરુતુંગસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી ‘અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલી’ જે શંકિત પ્રમાણુ-ગ્રંથ છે, તેને આધારે એ આખ્યાયિકા નિમ્નોક્ત છે.

મહેન્દ્રકુમાર દેવપ્રસાદ નામે બ્રાહ્મણ પંડિતનો પુત્ર હતો. તે પાંચેક વર્ષનો થયો એ અરસામાં અંચલગચ્છાધિપતિ

ધર્મઘોષસૂરિ નાગડગોત્રીય રૂણાક શ્રેષ્ઠીના આગ્રહથી સરા-
નગરમાં ચાતુર્માસ રહેલા. તેમના ત્રણ નવોદિત શિષ્યો વ્યા-
કરણનો અભ્યાસ કરવા ઉત્સુક હોવાથી પંડિત દેવપ્રસાદ
તેમને વ્યાકરણ શિખવવા ઉપાશ્રયે આવતો. આથી મહેન્દ્ર-
કુમારને પણ ત્યાં જવાનું ઘણીવાર થતું. થોડા સમયમાં તે
મુનિઓ સાથે ખૂબ હળીમળી ગયો. ઘણીવાર તો તે આચાર્યના
ખોળામાં બેસી જઈને કે મુનિઓનાં ઉપકરણોથી રમતો રમીને
બાળસુભગ કિડાઓ દ્વારા બધાને હસાવતો. બાળકનાં સામુ-
દ્રિક લક્ષણો જોઈને આચાર્યે વિચાર્યું કે તે મહાપુરુષ થવા
સર્જાયો હોઈને શિષ્યરૂપે પ્રાપ્ત થાય તો સારું. તેમણે રૂણાક
શ્રેષ્ઠીને પોતાના મનની વાત જણાવી. શ્રેષ્ઠીને પણ આ વિચાર
ગમી જતાં તેણે દેવપ્રસાદ પાસે પણ આ વાત રજૂ કરી.
પોતાનો પુત્ર દીક્ષા અંગીકાર કરે એ વાત પંડિત-દંપતીને
ન ગમી પરંતુ ધર્મઘોષસૂરિનો પ્રભાવ અને બાળકના ઉજ્જ-
વળ ભાવિનો વિચાર કરીને લાંબી વિચારણા બાદ માતા-પિતા
બાળકને સોંપવા રાજી થયાં. આથી રૂણાક શ્રેષ્ઠી પ્રભૃતિ સંઘે
તેમનો આદર-સત્કાર કર્યો.

ઉપર્યુક્ત આખ્યાયિકા કપોલકલ્પિત જ છે. પ્રમાણ-
ગ્રંથોમાં તો દેવપ્રસાદને શ્રાવક-શ્રેષ્ઠી જ કહ્યો છે, એટલે આ
વિશે કશી શંકા અસ્થાને છે. મેરુતુંગસૂરિને નામે ચડાવા-
ચેલી અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં આવું તો ઘણું ઘણું છે.
ચરિત્રનાયક જેવા મહાપુરુષ સંબંધમાં આવી અસંબંધ વાતો
તેમાં હોઈને આટલો ખુલાસો અહીં જરૂરી ગણાશે. ઉક્ત
પટ્ટાવલીની હકીકતો કેટલી વિકૃત રીતે મૂકાઈ છે તેનો
ખ્યાલ તેના નિમ્નોક્ત લખાણથી જ મળી રહેશે:-સામુદ્રિક
શાસ્ત્રમાં નિયુણ એવા ગુરુએ જાણ્યું કે ખરેખર, આ બાળક
લવિષ્ય-કાળમાં ગચ્છનો ભાર ઉપાડવાને લાયક થશે. માટે

દેવપ્રસાદ જો અમને બાળક આપી દે તો ઠીક થાય એમ વિચારીને એક દિવસે ગુરુએ તે રૂણાક શ્રેષ્ઠીને તે હકીકત કહી. રૂણાક શ્રેષ્ઠીએ કહ્યું કે—‘સ્વામી ધીમે ધીમે દ્રવ્ય આદિ વડે તે બ્રાહ્મણને લાલચમાં નાખીને જરૂર આપનું આ કાર્ય હું કરી આપીશ.’ કેટલાક દિવસો બાદ રૂણાક શ્રેષ્ઠીએ દેવપ્રસાદને કહ્યું કે ‘તમારા બાલપુત્રને ગુરુને સોંપી દો. તેના બદલામાં હું તમને પાંચસો સોનામહોરો આપીશ.’ હવે પાંચસો સોનામહોરનું નામ સાંભળતાં જ લોભરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલો તે દેવપ્રસાદ કહેવા લાગ્યો કે ‘હે શેઠજી! આ સંબંધમાં મારી સ્ત્રીને પૂછીને હું આપને ઉત્તર આપીશ.’ કેટલું હાસ્યસ્પદ વર્ણન છે! એમના જીવનમાં દુષ્કાળ સંબંધક બીજો પણ એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ ઉક્ત પટ્ટાવલીમાં મારી મચકોડીને બેસાડી દેવામાં આવ્યો છે તે વિશે પ્રસંગોપાત ઉલ્લેખ કરીશું.

મહેન્દ્રકુમારને સાથે લઈને ધર્મઘોષસૂરિ સરનગરથી અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. વિનયાદિ ગુણ-સમૂહથી શોભતો બાળક આચાર્યનો પ્રીતિપાત્ર બન્યો. નવ વર્ષનો થતાં ગુરુએ તેને વિ. સં. ૧૨૩૭ માં દીક્ષા આપીને તેનું મહેન્દ્રમુનિ એવું નામ રાખ્યું. દીક્ષા-સ્થળ તરીકે ખંભાતનું નામ મળે છે.

એ પછી નવોદિત મુનિએ શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો. જૈન આગમોના અધ્યયનમાં એમણે વિશેષ દિલચસ્પી લીધી. તેઓ કુશાગ્ર બુદ્ધિના હોઈને થોડાં વર્ષોમાં જ તેઓ અનેક શાસ્ત્રોના પારગામી થયા.

પટ્ટાવલીમાં જણાવાયું છે કે વિ. સં. ૧૨૫૭ માં ધર્મઘોષસૂરિએ મહેન્દ્રમુનિને ઉપાધ્યાયપદે વિભૂષિત કર્યા, એટલું જ નહિ પરંતુ એમને યોગ્ય જાણીને પોતાથી ભિન્ન વિહરવાની

અનુજ્ઞા પણ આપી. નગરપારકર સંઘના આગ્રહથી ઉપાધ્યાયજી એ વર્ષે ત્યાં ચાતુર્માસ રહેલા. ત્યાંના વડેરા ગોત્રના સંગ નામના શ્રેષ્ઠીએ તેમના ઉપદેશથી શ્રી ગોડીજીનો તીર્થ-સંઘ કાઢ્યો. ચરિત્રનાયકે સંઘ સાથે શ્રી ગોડીજીની યાત્રા કરી. પટ્ટાવલીનું આ વિધાન શંકિત છે, કેમકે એ પછી બે શતાબ્દીઓ બાદ શ્રી ગોડીજીના તીર્થની સ્થાપના થઈ હતી.

વિ. સં. ૧૨૬૩ માં ગુરુએ ચરિત્રનાયકને આચાર્યપદે અલંકૃત કર્યા નાટોલમાં પદમહોત્સવ સંપન્ન થયો એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ધર્મઘોષસૂરિએ નવોદિત આચાર્યનું મહેન્દ્ર-સિંહસૂરિ એવું નામાભિકરણ કર્યું. વિ. સ. ૧૨૬૬ માં તેઓ ગચ્છનાયકપદે આરૂઢ થયા. તે પછી તેમનો પ્રભાવ બધે સવિશેષ ફેલાયો.

અંગલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં ત્રિવર્ષી દુષ્કાળ વિશે વિસ્તારથી કહેવાયું છે. ચરિત્રનાયક ઉપાધ્યાયપદે હતા તે સમયનો એ પ્રસંગ હતો એમ તેમાં જણાવાયું છે. કીરાડુમાં તેઓ ચાતુર્માસ હતા તે અરસામાં ત્રણ વર્ષનો ભીષણ દુષ્કાળ પડ્યો. ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી ત્યાંના વડેરા ગોત્રીય આહ્વા શ્રેષ્ઠીએ દુષ્કાળ-પીડિતોને ઘણી મદદ કરી. તેણે કૂવાઓ ખોદાવ્યા, દાનશાળાઓ શરૂ કરાવી તથા પરબો સ્થાપીને અસંખ્ય જીવોને જીવનદાન આપ્યું.

પટ્ટાવલીમાં આ ત્રિવર્ષી દુષ્કાળ અંગે એવું વર્ણન છે કે આહ્વા શ્રેષ્ઠીના ઘરના આંગણામાં એક ખોરડીનું વૃક્ષ હતું. તેના ઉપર બેઠેલો કાગડો ઉચ્ચ સ્વરે બોલીને ઊડી ગયો. ચરિત્રનાયક નિમિત્ત શાસ્ત્રના પારગામી હોઈને તેઓ જાણી શક્યા કે વૃક્ષ નીચે ધન દટાયેલું છે, તેમજ ત્રિવર્ષી દુષ્કાળ ડોકાઈ રહ્યો છે. આ વાત એમણે શ્રેષ્ઠીને કરી, અને જણાવ્યું

કે વૃક્ષ નીચેનું ધન દુષ્કાળ-પીડિતોને ઉગારવા માટે જ વાપરવું. ગુરુના જણાવવા પ્રમાણે ત્રણ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો. અને સૂચિત સ્થાને ધનનું નિધાન પણ પ્રાપ્ત થયું. આ ધનનો ઉપયોગ આદહા શ્રેષ્ઠીએ દુષ્કાળ-પીડિતો માટે કર્યો.

પટ્ટાવલીમાં વિશેષમાં જણાવાયું છે કે ચરિત્રનાયક આબૂ તીર્થની યાત્રા કરીને થરાદનગરમાં પધાર્યા ત્યારે તપાગચ્છાધીશ દેવેન્દ્રસૂરિ સાથે એમને આ સંબંધમાં વાર્તાલાપ થયો, જેમાં એવું સ્વીકારાયું કે નિમિત્ત કહેવું એ સુવિહિત શ્રમણોનો આચાર નથી. આ આખો પ્રસંગ ઉપજાવી કાઢવામાં આવ્યો જણાય છે. પ્રાચીન ગ્રન્થકારોએ જેમને ‘આગમ કલા મુખ’ ણિરુદ્ધારક કહ્યા છે એવી વિભૂતિને અન્યાય કરનારો આ પ્રસંગ છે. પ્રમાણ-ગ્રન્થોમાં આવા પ્રસંગ વિશે કયાંયે ઉલ્લેખ સુદ્ધાં નથી. માત્ર મેરુતુંગસૂરના નામે ચડાવાયેલી પટ્ટાવલીમાં જ એ પ્રસંગ છે, જેની પ્રમાણભૂતતા શંકિત છે. તેમાં દેવેન્દ્રસૂરિને એવું કહેતા જણાવ્યા છે કે “તમે કીરાડુમાં આદહા નામના શ્રાવકને નિમિત્ત કહીને, તેના ઘરમાં રહેલું નિધાન દેખાડીને કૂવા ખોદાવવા આદિ કાર્ય કરાવેલાં છે, પરંતુ તે સુવિહિત સાધુનો આચાર કહેવાય નહિ વળી તમે તો સુવિહિત છો, તેથી તમારે આલોચના કરવી જોઈએ.”

ભટ્ટ-ગ્રન્થોમાંથી આદહા શ્રેષ્ઠીનાં સુકૃત્યોનું ઘણું વર્ણન મળે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે કીરાડૂ ગામમાં એશવાળોનાં સવાસાતસો ઘર હતાં, તેમાં આદહાનું ઘર વડું કહેવાતું. ત્રિવર્ષી દુષ્કાળમાં તેણે પહેલે વર્ષે દરરોજ એક કળશી, બીજે વર્ષે બે કળશી અને ત્રીજે વર્ષે ત્રણ કળશી અન્ન આપીને લોકોને ઉગાર્યા હતા. તેની કીર્તિ સાંભળીને અસંખ્ય લોકો એનું ઘર પૂછતા આવતા કે અન્ન કયાંથી મળે છે ?

લોકો કહેતા કે વડેરા આદ્ધાની દાનશાળામાંથી મળે છે. આથી આદ્ધાનો વંશ વડેરા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

એ પછી આદ્ધાને ત્યાંના ઠાકોર સાથે અણુખનાવ થતાં આ વડેરા કુટુંબ રાત્રીએ ઘરમાં દીવો સળગતો રાખીને પારકરમાં ઉઘાળા ભરી ગયું. પારકરના ચંદારાણુએ આદ્ધાને ઘણું માન આપ્યું અને તેને પ્રધાનપદે નિયુક્ત કર્યો. અંચલગચ્છના આ પ્રભાવશાળી શ્રેષ્ઠીવર્ય વિશે ભદ્ર-ગ્રંથોમાં સારી એવી માહિતી સંગૃહીત છે.

શ્રીમાલી જ્ઞાતીના ખોડાયણુ ગોત્રીય જાણુ શ્રેષ્ઠીએ વિ. સં. ૧૨૯૫ માં ઉસનગરમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શિખરબંધ જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો, અને તેમાં ચોવિશ જિનેશ્વરોની પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. જાણુ શ્રેષ્ઠીના વંશમાં રાજમાન્ય પુરુષો થઈ ગયા છે, જેમાંના વેલા અને શિવજીને મોગલ સમ્રાટ શાહજહાંએ ઘણું માન આપ્યું હતું. તેમને શેઠની પદવી મળી હોઈને તેના વંશજે શેઠ કહેવાયા.

પોરવાડ જ્ઞાતીના પુખ્તપાન ગોત્રીય હાથી નામના શ્રેષ્ઠીએ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી દહીંથલીમાં શ્રી આદિનાથ પ્રભુનો જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો, શ્રી શત્રુંજય આદિ તીર્થોની સંઘ સહિત યાત્રા કરી તથા વિસલપુર આદિ ગામોમાં અઢાર લાખ રૂપીઆ ધર્મકાર્યોમાં ખર્ચ્યા. દહીંથલીના વાઘેલા રાજા મંડલિકે તેને પોતાના મંત્રી તરીકે નિમ્ત્રે હતો.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિ કાન્હડ રાજાના શાસનકાળ દરમિયાન ઝાલોરમાં પધારેલા. તે વખતે ત્યાંનો ચૌહાણ વંશીય ભીમ નામનો રાજપૂત સૂરિનો ઉપદેશ સાંભળીને જૈનધર્મી થયો. ભીમે ડોડ ગામમાં શ્રી વાસુપૂજ્ય ભગવાનનું જિનાલય બંધાવ્યું. તેને ડોડગામનો અધિકાર મળ્યો હોવાથી તેના વંશજે

ડોડિયાલેચા ઓડકથી ઓળખાયા. પ્રમાણુગ્રન્થોમાં તેને ભીમ નરેન્દ્ર કહ્યો છે. જુઓ: ‘સિરિ પાસ ભવણ મજ્જે ભીમ નરિન્દેણ કહિય પાસ થુઈ.’ એવટ્ટણ નગરમાં ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી તેણે શ્રી પાર્શ્વપ્રભુની સ્તુતિ કરેલી. આ નગરમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિ પોતાના સોળ શિષ્યો સાથે ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારનો એ પ્રસંગ છે. અહીં સૂરિએ અષ્ટોત્તરી-તીર્થમાળાની રચના કરીને સામાયિકમાં કહી. ત્યારથી તે કૃતિ સામાયિકમાં સ્થાન પામી, જે આજ પર્વત ચાલુ છે.

દિગંબર મુનિ ભીમસેનનો મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ વાકુ-ચાતુર્યથી પરાભવ કરીને તેમને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા એ સંબંધમાં ભાવસાગરસૂરિ રચિત ગુર્વાવલીમાં એક પ્રસંગ છે, જે ધર્મઘોષસૂરિના જીવન-પ્રસંગ જેવો જ છે. એવી જ રીતે કણુયગિરિના દેદા શાહનો પ્રસંગ, જે ધર્મઘોષસૂરિના સંબંધમાં જણાવ્યો છે, તેને ચરિત્રનાયકના સંબંધમાં ગુર્વાવલીમાં વર્ણવ્યો છે. દેદાશાહની બહેને ભોજનમાં વિષ ભેળવ્યું જે ચરિત્રનાયકના ધ્યાનબળથી જાણી શકાયું અને અનેક શ્રમણોની જિંદગી બચાવી શકાઈ એ વિશે ગુર્વાવલીમાં વિસ્તૃત વર્ણન છે.

એ કાળે અનેક ક્ષત્રિયો જૈનાચાર્યોના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામીને જૈનધર્માનુયાયી થયેલા. દેદાશાહ પણ એ રીતે જ જૈનધર્માનુયાયી થયા હોય એ સંભવિત છે. તેની બહેનને આ કુચ્ચું નહિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. ભાવસાગરસૂરિએ તેને “ગુર્વાવલી”માં “સાધુ પ્રત્યે દ્વૈષભાવ રાખનારી” કહી છે તે આ સંદર્ભમાં સૂચક છે. દેદાશાહને તેની બહેનના દુષ્કૃત્યની જાણ થતાં તેણે બધાની માફી માગી.

પ્રમાણુ-ગ્રન્થોમાં ઉલ્લેખ છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ ‘પૃથ્વી

ચંદ્ર નામના રાજાને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો અને પોતાના વાણી-પ્રભાવથી અનેકના ગર્વનું ખંડન કર્યું હતું. પૃથ્વીચંદ્ર રાજા કોણુ હતો ? ક્યાંનો હતો ? ઇત્યાદિ વિશે કશો જ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી.

રોહડ ગામના કટારિયા ગોત્રીય શ્રીકરણના પુત્ર વીરજીએ વિ. સં. ૧૨૯૬ માં રત્નપુરમાં મહેન્દ્રસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું જિનમંદિર બંધાવ્યું, શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો સંઘ કાઢ્યો તથા ધર્મકાર્યોમાં સર્વે મળીને સાત લાખ પીરોજી ખરચી.

વિ. સં. ૧૨૮૨ માં થયેલા વીજલગોત્રીય વચ્છરાજ, વિજય તથા જાદવ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ અડધો લાખ મુદ્રિકાઓ ખરચીને શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરી અને સંઘવીપદ મેળવેલું. દુષ્કાળ પ્રસંગે તેણે દાનશાળાઓ કરાવીને અનેકને જીવનદાન આપેલું આ વંશમાં થયેલા ધારા તથા ધનરાજ નામના શ્રેષ્ઠીવર્યોએ કાકરેચી નગરમાં એક લાખ મુદ્રિકાને ખરચે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. તેણે વાવ કરાવેલી અને દાનશાળા સ્થાપીને ઘણું ધન ખરચ્યું.

વિ. સં. ૧૨૯૫ માં ગૌતમગોત્રીય રીડા શાહે શંખેશ્વર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને ઘણું ધન ખરચેલું. અંચલગચ્છના પ્રથમ શ્રાવક યશોધન ભણુશાલીના રીડા શાહ વંશજ હતા. રીડા શાહના વંશજો શંખેશ્વરથી માંડલમાં જઈને વસ્યા ત્યાંના રાજાએ યશોધન ભણુશાલીના વંશજ નાયકને વિ. સં. ૧૩૭૫ માં મંત્રીપદે સ્થાપેલો.

પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતીય, પારાયણ ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી દ્રોણ નામના અંચલગચ્છીય શ્રાવકે વાસણ નામના ગામમાં વિ. સં. ૧૨૮૫ માં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા ભરાવીને તેની

પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આવા તો નાનાં-મોટાં અનેક ધર્મકાર્યો મહેન્દ્રસિંહસૂરિના સમયમાં થયાં.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન ભુવન-તુંગસૂરિ સમર્થ આચાર્ય થઈ ગયા. તેઓ પ્રખર સાહિત્યકાર ઉપરાંત મંત્રવાદી પણ હતા. તેમના ઉપદેશથી વીસા શ્રીમાલી જ્ઞાતીય મંત્રી વાછાએ વયજલકપુરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું જિનમંદિર બંધાવ્યું.

ભુવનતુંગસૂરિએ રાઉલ ખેંગાર ૪ થા (રાજ્ય વિ. સં. ૧૩૩૬-૬૦) ની સમક્ષ જૂનાગઢમાં તક્ષનાગને પ્રત્યક્ષ કરીને સોળ ગાડીઓના વાદ જીત્યા અને આજીવન સર્પ પકડવાનો કે ખેલાવવાનો ધંધો ન કરવો એવો નિયમ ગાડીઓ પાસેથી લેવડાવ્યો. આચાર્યે રાઉલ ખેંગાર પાસેથી ફરમાન મેળવીને સવા લાખ જાળ છોડાવી તથા પાંચસો લાથિઓ લાંગ્યા. કહેવાય છે કે તેમણે ચોર્યાસી જ્ઞાતિના વણિકો અને ચોર્યાસી ગરબના યતિઓની ઉપસ્થિતિમાં શ્રી આદીશ્વર લગવાનની પ્રતિમા બોલાવી ચમત્કાર પણ દેખાડેલો.

ભુવનતુંગસૂરિનું નામ અન્યકાર તરીકે જૈન વાઙ્મયમાં ચિરઃસ્મરણીય રહેશે. જૈન આગમો પર ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોએ જ ટીકાઓ રચી છે, જેમાં તેમનું નામ પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય. તેમના અન્યો આ પ્રમાણે છે: (૧) ઋષિમંડલવૃત્તિ (૨) ચતુઃશરણવૃત્તિ (૩) આતુરપ્રત્યાખ્યાનવૃત્તિ (૪) સીતાચરિત્ર (૫) મહિનાથચરિત્ર (૬) આત્મસંબોધકુલક (૭) ઋષભદેવચરિત્ર (૮) સંસ્તારક પ્રકીર્ણક અવચૂરિ.

તપાગચ્છીય સોમસુંદરસૂરિ (વિ. સં. ૧૪૫૬-૧૫૦૦) જેવા પ્રકાંડ વિદ્વાન, જેમને ઇતિહાસકારો યુગકાર તરીકે ઓળખાવે છે, તેમને પણ ‘આતુર પ્રત્યાખ્યાન અવચૂર્ણિ’

રચવા માટે ભુવનતુંગસૂરિની ઉક્ત વૃત્તિનો આધાર લેવો પડ્યો હતો, એ હકીકત એમની અજોડ વિદ્વત્તા સૂચવે છે. પાયાંગ સાહિત્યને સંબંધ છે ત્યાં સુધી થોડાક પાયાંગો પર જ ટીકાઓ રચાઈ છે, જેમાં ભુવનતુંગસૂરિની ટીકાઓ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે.

‘પ્રેમલાલ વ્યાકરણ’ના પ્રણેતા પ્રેમલાલ, ‘બાલશિક્ષા-વ્યાકરણ’ના કર્તા લક્ષ્મિલાલ ‘ચંદ્રપ્રભસ્વામી ચરિત્ર’ના કર્તા ચંદ્રપ્રભસૂરિ, ‘જંબૂસ્વામિ ચરિત્ર’ના કર્તા કવિ ધર્મ વગેરે ગ્રન્થકારો અને વિદ્વાનો મહેન્દ્રસિંહસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસનમાં થઈ ગયા.

ચરિત્રનાયકના અનુગામી પદ્ધતિ સિંહપ્રભસૂરિ પણ પ્રકાંડ વિદ્વાન થઈ ગયા. મૂળ તો એમના સંસારપક્ષના વડીલ બંધુ દીક્ષાભિલાષી હતા, પરંતુ દીક્ષા લેતી વખતે અચકાતા હતા. તે વખતે ઢીલ થતાં તેમણે સિંહની અદાથી તૈયાર થઈ દીક્ષા લીધેલી. સિંહપ્રભસૂરિ પણ આગમગ્રન્થોના પ્રખર વિદ્વાન હતા. સૂત્રોની ઉલટી આવૃત્તિ કરીને તેમણે દક્ષિણના મહાવાદીને જીતેલા. પાટણ આદિ નગરોમાં મિથિલ પ્રભૃતિ શૈવ સંપ્રદાયના પ્રખર પુરસ્કર્તાઓને સિંહપ્રભસૂરિએ વાદમાં જીતેલા. શિષ્યાવસ્થામાં તેઓ હતા એ વખતે જ ગુરુ સાથે વાદ કરવા આવેલા ધુરંધર વિદ્વાનોને તેમણે ખુદ્ધિબળથી પરાસ્ત કરેલા, જે દ્વારા તેમની અગાધ વિદ્વત્તા સૂચિત થાય છે.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિના અન્ય શિષ્ય તથા સિંહપ્રભસૂરિના અનુગામી પદ્ધતિ અજિતસિંહસૂરિ પણ પ્રભાવક આચાર્ય હતા. તેમણે વિ. સં. ૧૩૩૯ માં એક જ મુહૂર્તમાં પોતાના પંદર શિષ્યોને આચાર્યપદે સ્થાપ્યા હતા. તેમણે જલોરના ચૌહાણ વંશીય રાજા સમરસિંહને પ્રતિજ્ઞાધીને જૈન ધર્માનુયાયી કર્યો. સૂરિના ઉપદેશથી રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં

અમારિ પડહની ઉદ્ઘોષણા કરાવી, તથા અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં. ત્યાંના લોકો પરમાર્હત્ કુમારપાલના સમયને સંભારવા લાગ્યા. અન્નિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૩૩૫ માં ચાણુસ્મા નગરમાં ભટેવા પાર્શ્વનાથ તીર્થની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ તીર્થનો મહિમા ઘણો ગવાયો છે.

આવા તેજસ્વી શિષ્યોની મંડળીથી વીંટળાયેલા ચરિત્રનાયક પણ એવાજ પ્રખર વિદ્વાન હતા. ભાવસાગરસૂરિ એમની વિદ્વત્તાને બિરદાવતા તેમને “વાલીરૂપી હાથીઓના સમૂહમાં સિંહ સમાન” કહે છે તે યથાર્થ જ છે. મહિમાવાન આચાર્ય મેરુતુંગસૂરિ એમને ‘આગમકલા મુખ’ એટલે કે જેમના મુખમાં આગમોની સકલ કળા શોભે છે—એવા કહ્યા છે. તેઓ વિશેષમાં જણાવે છે કે માત્ર એક વખત મુખ—પાઠથી જ એમને બધું યાદ રહી જતું ! આવું વર્ણન મહેન્દ્રસિંહસૂરિના પ્રખર અભ્યાસીપણા, તેમ જ તેમના વિદ્યાવ્યાસંગને જવલંત અંજલિરૂપ છે.

ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવત્તીમાં જણાવે છે કે એક વખતે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ વિહરતા કણ્ણાવર્ધ—કર્ણાવતી નગરીમાં ઉત્સવ સહિત પધાર્યા હતા. ત્યાં મંત્રીવર્ય વસ્તુપાલ પોતાના ચોર્યાસી સુભટો સહિત ગુરુને વંદન કરવા આવ્યો હતો. સૂરિની ધર્મ-દેશના સાંભળીને તેમના બધા સંશયો દૂર થઈ ગયા. આથી ગુરુના પ્રભાવથી ચમત્કૃત થઈ, એમને નમીને સૌ વિદાય થયા.

મેરુતુંગસૂરિ ખીજે એક પ્રસંગ વર્ણવતાં કહે છે કે મહેન્દ્રસિંહસૂરિ માંદગીને લીધે તિમિરવાટકમાં રહેતા હતા ત્યાં ઝાઝારનો સંઘ તેમને વંદન કરવા આવ્યો. સંઘના ખ્યાસી સંદેહ પૂછ્યા વિના આચાર્યે એક જ વ્યાખ્યાનમાં દૂર કર્યા, બે સંદેહ એકાંતમાં લાગ્યા. કવિ ચક્રવર્તિ જયશંખરસૂરિ આ

પ્રસંગનું કાવ્યમય વર્ણન કરે છે: “જ્ઞાનાદિ સંપત્તિવાળા મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સૂર્યની જેમ શોભતા હતા, જેમણે પ્રથમ દર્શને જ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને નાશ કરનાર વચન-કિરણો દ્વારા દૂરથી આવેલા શ્રાવકોના મન-કમળમાંથી ચોર્યાસી સુખદ્ધ સંશયો આશ્ચર્યકારક રીતે ભ્રમરની જેમ દૂર કર્યા.”

મહેન્દ્રસિંહસૂરિને પુણ્યતિલકસૂરિ સાથે થયેલો વાદ મહત્ત્વનો પ્રસંગ છે. કાસહૃદયગચ્છીય પાદલિપ્તસૂરિની પરંપરામાં પુણ્યતિલકસૂરિ પ્રખર વિદ્વાન થઈ ગયા. તેઓ વિહરતા અવંતીપુરમાં પધાર્યા, જ્યાં ‘વિધિપક્ષગચ્છાધિરાજ, સરસ્વતી લબ્ધ-પ્રસાદ’ મહેન્દ્રસિંહસૂરિ ખિરાજતા હતા. એમનો અપૂર્વ મહિમા જોઈને વિદ્યામદથી પુણ્યતિલકસૂરિ એમની પાસે વાદ-લિપ્ત્સાથી આવ્યા, અને આહ્વાન આપ્યું. ગુરુએ કહ્યું: ‘વૃથા વાદનું પ્રયોજન શું?’ જવાબમાં પુણ્યતિલકસૂરિએ જણાવ્યું કે: ‘વૃથા શા માટે? જે જય પામે તે અન્યને શિષ્ય કરે!’ ગુરુએ તે સ્વીકાર્યું, અને વાદનો પ્રારંભ થયો. ગુરુએ તેમને મુહૂર્તમાં જ જીતી લીધા. આથી પુણ્યતિલકસૂરિ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા. ગુરુને વંદના કરી, સ્તુતિ કરીને તેઓ તેમના શિષ્ય થયા. ગુરુએ પણ તેમની મહત્તાના રક્ષણાર્થે દીક્ષા આપી તેમને શાખાચાર્ય-પદે સ્થાપ્યા. વળી તેમના પૂર્વાચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિએ રચેલા ‘શ્રી વીરજિનસ્તોત્ર’ને “સપ્રભાવ, બહુયોગ-સિદ્ધિ-સંપન્ન” જોઈ, સપ્તસ્મરણ મહાસ્તોત્રમાં તૃતીય મહાસ્તોત્ર તરીકે મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ સ્થાપ્યું. આ સ્તોત્રનું મહત્ત્વ ઉપસર્ગાદર સ્તોત્રની જેમ જ ‘અનેક યોગ મિદ્ધિમય’ હોઈને નવોદિત શિષ્યોને દીક્ષા આપ્યા બાદ સૌ પ્રથમ તેનો પાઠ શીખવવામાં આવે છે.

ગ્રન્થકાર તરીકે પણ મહેન્દ્રસિંહસૂરિનું નામ જૈન વાહ્-

મયમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. એમની કેટલીક ઉપલબ્ધ કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) અષ્ટોત્તરી-તીર્થમાલા (૨) વિચાર સમ્પત્તિકા (૩) મનઃસ્થિરકરણ (૪) સાર-સંગ્રહ (૫) શતપદિકા (૬) અષ્ટોત્તરી વૃત્તિ (૭) મનઃસ્થિરીકરણ પ્રકરણ-વિવરણ (૮) “ ગુરુગુણ ષડ્ત્રિશિકા ”

મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પ્રાયઃ સર્વ તીર્થોની યાત્રા કરેલી અને તે આધારે ૧૧૧ પ્રાકૃત ગાથામાં અષ્ટોત્તરી તીર્થમાલાની રચના કરી. આ તીર્થમાલા પ્રાચીન તીર્થોના ઇતિહાસ માટે પણ ઉપયોગી થાય એમ છે. આ કૃતિનો પાઠ અંચલગચ્છની મોટી સામાયિકમાં કરવામાં આવે છે. સૌ પ્રથમ બેવટુણગરમાં જ તેમણે સૌ પ્રથમ સામાયિકમાં તેનો પાઠ કહ્યો. વિ. સં. ૧૨૮૭ પછી તેની રચના થઈ છે એમ આખૂતીર્થના વર્ણન સંબંધમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલ દ્વારા નિર્મિત જિનલવનના નિર્દેશ દ્વારા પ્રમાણિત થાય છે.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ અષ્ટોત્તરી પર ૩૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણની પ્રાકૃતમાં વૃત્તિ પણ રચી છે. જયશેખરસૂરિએ પણ તે પર વૃત્તિ રચી છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પોતાની ટીકામાં જૈનતીર્થોની ઉત્પત્તિ, તેનાં મહાત્મ્ય આદિનું સપ્રમાણ વર્ણન કર્યું છે, જે તીર્થ-સાહિત્ય માટે અત્યંત ઉપયોગી છે.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિ કૃત ‘વિચાર સમ્પત્તિકા’ ઉપર તપાગચ્છીય વિજયદેવસૂરિના શિષ્ય વિનયકુશલે વિ. સં. ૧૬૧૫ માં વૃત્તિ રચેલ છે. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ તથા ધર્માનંદ ઉપાધ્યાયે પણ એવી જ રીતે અવચૂરિઓ રચેલ છે. તેની અજ્ઞાત કર્તૃક ટીકા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધી ટીકાઓ દ્વારા ચરિત્રનાયકના મૂળ ગ્રન્થની મહત્તા સહેજે સમજી શકાશે.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પોતાના ગુરુ ધર્મઘોષસૂરિના કહે-

વાથી વિ. સં. ૧૨૮૪ માં પ્રાકૃતમાં ઉક્ત ‘મનસ્થિરીકરણ-પ્રકરણ’ પદ્યમાં રચ્યું. તેની જૂની હાથપ્રતો પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે. એમણે પોતાના આ ગ્રન્થ પર પણ ૨૩૦૦ શ્લોક-પરિમાણનું સંસ્કૃત-ગદ્યમાં સુંદર વિવરણ લખ્યું છે. તેમાં મૂળ ગ્રન્થની કઠિન ગાથાઓનો ભાવાર્થ રજૂ કરી તેના ઉપર સંક્ષેપમાં વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે.

એજ વર્ષે એટલે કે વિ. સં. ૧૨૮૪ માં જ એમણે ધર્મ-ઘોષસૂરિના કહેવાથી ‘સાર-સંગ્રહ’ નામનો પદ્યગ્રન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો, જેની પ્રત પણ પાટણના ભંડારમાં વિદ્યમાન છે.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિ ઉચ્ચ કોટિના દાર્શનિક, ઉત્કૃષ્ટ ટીકાકાર તથા આગમ-પ્રણીત સામાચારીના પ્રખર અભ્યાસી હતા તેની પ્રતીતિ શતપદી ગ્રન્થ દ્વારા મળી રહે છે. મૂળ ગ્રન્થ તો એમના ગુરુ ધર્મઘોષસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૬૩ માં પ્રાકૃતમાં રચ્યો હતો. પરંતુ તે કિલ્લ હોવાથી વિ. સં. ૧૨૯૪ માં મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ એ ગ્રન્થમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉમેરી, ઉદ્ધરી, ક્રમરચનામાં કવચિત્ ફેરફાર કરી તે શતપદી-પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિનો સમુદ્ધાર કર્યો નવું સંસ્કરણ પામેલા ગ્રન્થની તાડપ્રતો પાટણના ભંડારમાં સુરક્ષિત છે.

અંચલગચ્છની વિચારધારા તેમ જ તેના આદર્શોનું નિરૂપણ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં છે. અંચલગચ્છની મૂળ સામાચારીનું દર્શન, તેમ જ તેની અન્ય સામાચારીઓ સાથેની તુલના આ ગ્રન્થ દ્વારા મળી રહે છે. તત્કાલીન ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારાઓ અને આચારણાઓની વિષમતા અંગે પણ વિચાર નં. ૧૦૩ માં દૃષ્ટિપાત કર્યો છે જે ઘણું તાત્ત્વિક છે, તેમ જ નૂતન ગચ્છ-સૃષ્ટિની પૂર્વ સંધ્યાની મૂળ ભૂમિકા રજૂ કરે છે. વિચાર નં. ૧૦૬ માં કર્તાએ દિગંબર મત પર પોતાનું મંતવ્ય વિશદ્દ દૃષ્ટિએ રજૂ કર્યું છે. એવી જ રીતે હરિભદ્રસૂરિ

તથા અભયદેવસૂરિ (વિચાર ૧૦૪), મુનિચંદ્રસૂરિ તથા દેવસૂરિ (વિં ૧૦૫), ધર્મદાસગણિ (વિં ૧૦૬), જિનવલ્લભસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ તથા જિનપત્તિસૂરિ (વિં ૧૦૭) આદિ આચાર્યોની આચારણાઓ સંબંધમાં પણ મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે, એટલું જ નહિ જૈન આગમ-સાહિત્યના ખાસ આધારો લઈને તેને ચકાસ્યા પણ છે, જે અત્યંત મનનીય છે. સાથે સાથે એ બધાની વિચારણાઓ સાથે અંચલગચ્છની વિચારણા પણ સરખાવી છે. એમ કરતી વખતે અન્યકર્તાનું વલણ ખંડનાત્મક નહિ પરંતુ રચનાત્મક રહ્યું છે કોઈ પણ ગચ્છ કે આચાર્યની નિંદા કર્યા વિના, તેમને ઉતારી પાડ્યા વિના, માત્ર તાત્ત્વિક ભૂમિકાનું અવલંબન લઈને એમણે પ્રસ્તુત અન્યરચ્યો છે. અન્યકર્તાની વિશાળ દૃષ્ટિ, તેમ જ તેમનું બહોળું વાંચન ખરેખર, એમના માટે માનની લાગણી પેદા કરે છે.

મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ ખીજા પણ અન્યો રચ્યા હશે, પરંતુ તે વિશે પ્રકાશ પાડી શકાતો નથી તેમને સરસ્વતીદેવીનું વરદાન પ્રાપ્ત થયેલું એવા પ્રમાણઅન્યોના ઉલ્લેખ દ્વારા જ એમની અન્યલેખનની પ્રવૃત્તિ સંબંધમાં કંડપના કરી શકાય છે.

ચરિત્રનાયક ઉગ્ર વિહારી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. એમણે અનેક જૈનતીર્થોની યાત્રા કરેલી એ વિશે કહેવાઈ ગયું છે. આમાનુષામ વિહરીને એમણે અનેક જીવોને ધર્મ પ્રમાણ્યો, અનેકને નવદીક્ષિત કર્યા, તેમ જ એમના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ સંપન્ન થઈ.

ખ્યાતી વર્ષની જૈફ ઉંમરે પહોંચેલા ચરિત્રનાયક વિહરતા અનુક્રમે તિમિરપુર-તથરવાડમાં પધાર્યા. એમની તબિયત લથડતા તેઓ ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહેલા. અન્ય પ્રમાણ-અન્યોમાં

જાણવાયું છે કે તેઓ ખંભાત પધારેલા અને ત્યાં ચાતુર્માસ રહેલા. પર્યુષણ મહાપર્વ દરમિયાન કલ્પસૂત્રની વાચના કરતાં ગુરુ પાટ પરજ પોતાનો નશ્વર દેહ વિ. સં. ૧૩૦૯ માં છોડી ગયા. તેમનો એક પણ શિષ્ય યોગ્ય ન હોઈને ખંભાતના સંઘે પૂર્વે વિદ્યાધર શાખાના અને પછી અંચલગચ્છની વલ્લભીશાખાના સોમપ્રભસૂરિના ભત્રિજ સિંહપ્રભસૂરિને ગચ્છનાયકપદે સ્થાપ્યા. અન્ય પ્રમાણોને આધારે તેઓ વિ. સં. ૧૩૦૯ માં તિમિરપુરમાં દિવંગત થયા. દિવંગત થતા પહેલાં એમણે ગચ્છભાર સિંહપ્રભસૂરિને સુપ્રત કરેલો.

ચરિત્રનાયકના શિષ્ય-સમુદાય વિશે આજું જાણી શકાતું નથી. એમના એકમાત્ર શિષ્ય મુનિ રૂપચંદ્ર વિશે મોટી પટ્ટાવલીમાંથી ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેમાં તેર શિષ્યોનો ઉલ્લેખ છે. વાસ્તવમાં એ વખતનો અંચલગચ્છનો વ્યાપક વિસ્તાર જોતાં એમના અનેક શિષ્યો હશે જ એમાં શંકા નથી.

એમના કાલધર્મને સાતેક શતાબ્દીઓ થઈ હોવા છતાં અંચલગચ્છ પોતાના આ બહુશ્રુત પદ્ધતિને આજે પણ યાદ કરતા થાક્યો નથી. ચરિત્રનાયકે રચેલી શતપદ્ધી અંચલગચ્છનું જાણે સંવિધાન ન હોય તેમ તેનો આધાર પ્રત્યેક પ્રસંગે લેવામાં આવે છે, અને તેના વિધાનને અંતિમ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. તદુપરાંત ચરિત્રનાયકે રચેલ ‘અષ્ટોત્તરી’નો પાઠ અંચલગચ્છીય સામાયિકમાં કહેવામાં આવતો હોવાથી તે દ્વારા ચરિત્રનાયકનું સ્મરણ સદોદિત રહ્યા જ કરે છે. એવી જ રીતે ચરિત્રનાયકે પાદલિપ્તસૂરિ દ્વારા રચિત ‘શ્રી વીરજિનસ્તોત્ર’નો પાઠ પણ તેમાં સંલગ્ન કર્યો જે આજે પણ કાયમ રહ્યો છે. એ રીતે પણ એમનું સ્મરણ રહ્યા કરે છે. આવાપ્રતિભાસંપન્ન ગચ્છનાયકને ભૂરિ ભૂરિ વંદના.

— અસ્તુ —

પ્રભાવક આચાર્ય શ્રી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ

કવિ-ચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિએ જેમના કરકમલને લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની મૈત્રી કરાવનારું તીર્થ કહે છે, એવા મહા પ્રભાવક આચાર્ય મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં “મધ્યકાલીન આર્યરક્ષિતસૂરિ” તરીકે અભૂતપૂર્વ માન ખાટી ગયા છે. અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક જેવીજ નિષ્ઠા અને ખંતથી ચરિત્રનાયકે ગચ્છના પુનઃ પ્રસ્થાન માટે અપૂર્વ પુરુષાર્થ દર્શાવ્યો, અને અભિનવ ચેતના જગાડી. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ અને તેમના સમર્થ શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિનું આધ્યાત્મિક શાસન ઘણી રીતે આર્યરક્ષિતસૂરિ તથા જયસિંહસૂરિના સમયની ઝાંખી કરાવે એવું જવલંત તેમજ શકવર્તિ મનાયું છે.

વિ. સં. ૧૩૬૩ માં એમનો જન્મ શ્રી જીરાપદ્મીતીર્થ નિકટના વડગામમાં થયો હતો. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ મહેન્દ્રકુમાર હતું. પિતા એસવાળ વંશીય શ્રેષ્ઠી આલા. માતા જીવણાદેવી. કેટલાક પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં એમની માતાનું નામ નિંબિણી પણ મળે છે. પિતા આલા ઝવેરી હોઈને પરીખ કહેવાતા. આવા ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં મહેન્દ્રકુમારનું લાલન-પાલન થયું. બાળક નાનપણથી જ પ્રભાવશાળી તથા કુશાગ્ર બુદ્ધિનો હતો. અન્ય બાળકોથી તે જુદો તરી આવતો.

અંચલગચ્છ પ્રત્યે એ કાળે રાજસ્થાને ઘણી લક્ષિત દર્શાવી-એમાં પણ મરુમંડલ તો શિરમોર ગણાય. એનું

કારણ એ હતું કે એ અરસામાં થયેલા પટ્ટધરે એ ભૂમિની નીપજ જેવા જ હતા. તેઓ ગુજરાત કરતાં રાજસ્થાનમાં સવિશેષ વિચરતા રહ્યા. એમનો ત્યાગી સમુદાય પણ ત્યાંના ઉત્તમોત્તમ ક્ષત્ર જેવો જ હતો. યોગાનુયોગ આર્યરક્ષિત-સૂરિની જેમ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પણ એક જ પ્રદેશના હતા. એમની વચ્ચેના અન્ય સામ્યમાં આ બાબત પણ ધ્યાનાકર્ષક છે.

ચરિત્રનાયકના ગુરુ ધર્મપ્રભસૂરિનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૩૧ માં ભિન્નમાલમાં થયો હતો. પિતા શ્રીમાલી જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી લીંબા, માતા વિજલદેવી. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ ધનરાજ. તેમણે વિ. સં. ૧૩૪૧ માં અલોરમાં અંચલગચ્છાધિપતિ પાસે દીક્ષા લીધી. વિ. સં. ૧૩૫૬ માં તેમને અલોરમાં જ આચાર્યપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. વિ. સં. ૧૩૭૧ તેઓ ગચ્છનાયકપદે બિરાજ્યા. પાટણમાં ગચ્છેશ-મહોત્સવ ઉજવાયો. તેમણે વિ. સં. ૧૩૮૬ માં પૌ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં “કાલિ-કાચાર્ય કથા”ની રચના કરી, જેની સચિત્ર-પ્રતો ઉપલબ્ધ થાય છે. આ કૃતિથી એમનું નામ ચિરંજીવી બન્યું. ડૉ. લોયમેન તથા ડૉ. પર્સી બ્રાઉન જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ કૃતિનું સંપાદન કર્યું છે. તેઓ ઉચ્ચ તપસ્વી તરીકે પંકાયા હતા: માત્ર એક ટંક આહાર લેતા તથા રાત-દિવસ નિદ્રા-રહિત જ રહેતા. એમના અપ્રમાદિપણાની પ્રશંસા રાજ-સલાઓમાં થતી એમ પ્રાચીન ગ્રન્થકારો વર્ણવે છે એમની કીર્તિ તપોમૂર્તિ તરીકે બધે ફેલાયેલી. ખાસ કરીને દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં તેમણે અપૂર્વ ચાહના પ્રાપ્ત કરેલી.

આવા બડલાગી ગુરુના શિષ્ય થવાનું બહુમાન ચરિત્ર-નાયકને પ્રાપ્ત થયું. વિ. સં. ૧૩૭૫ માં ગુરુ વડગામમાં પધાર્યા. એમની સંવેગવાહિની વાણીનું શ્રવણ કરીને બાળક

મહેન્દ્રકુમારને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. એ વખતે તેની ઉંમર બારેક વર્ષની હતી. એવા પણ ઉલ્લેખો મળે છે કે બાળક મહેન્દ્ર-કુમારના માત-પિતા એ વખતે અવસાન પામ્યાં હોઈને તેના મામાએ તેને ગરુડનાયકને સોંપ્યો. વિ. સં. ૧૩૭૫ માં તેને વઈજલપુરમાં દીક્ષા આપવામાં આવી. નવોદિત મુનિનું મહેન્દ્રપ્રભ એવું નામાલિકરણ થયું. અહીંથી એમની ત્યાગમય કારકિર્દીનો મંગલ પ્રારંભ થયો.

ચરિત્રનાયકના ગુરુબંધુ તથા પૂર્વગામી પદ્મધર સિંહ-તિલકસૂરિ પણ મરુમંડલ અંતર્ગત અર્ધવપુરના હતા. અર્ધવપુરનું અપરનામ આદિત્યવાટક પણ મળે છે. વિ. સં. ૧૩૪૫ માં જન્મ. પિતા શ્રીમાલીવંશીય શ્રેષ્ઠી આસધર. માતા ચાંપલદેવી. વિ. સં. ૧૩૫૨ માં તેમણે ધર્મપ્રભસૂરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી. નવોદિત મુનિનું નામ સિંહતિલક રાખવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૩૭૧ માં આનંદપુરમાં એમને સૂરિપદ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૩૯૩ માં ધર્મપ્રભસૂરિ કાલધર્મ પામતાં તે જ વર્ષે પાટણના સંઘે તેમને ગરુડેશપદે અભિયુક્ત કર્યા. કવિ-ચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ તેમને “અમૃત બિન્દુ સમાન વાણી-વિલાસવાળા સાક્ષર” તરીકે વર્ણવે છે. કેટલાક ગ્રન્થકારો તેમને “જૈન-શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રનો પાર પામેલા” કહે છે, જે દ્વારા તેમનું બહુશ્રુતપણું સૂચિત થાય છે.

આમ પ્રકૃષ્ટ તપસ્વી ગુરુ ધર્મપ્રભસૂરિ તથા પ્રકાન્ડ વિદ્વાન ગુરુબંધુ સિંહતિલકસૂરિની છત્રછાયા પ્રાપ્ત થતાં ચરિત્રનાયકનો આધ્યાત્મિક વિકાસ બહુ જ સારી રીતે થયો. ગુરુ કાલધર્મ પામતાં ગુરુબંધુ તેમના રાહબર બન્યા. અધ્યયન તથા અધ્યાપનમાં જ એમના શરૂઆતનાં વર્ષો વીત્યાં. સાહિત્ય પ્રત્યેની એમની અભિરુચિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી.

વિ. સં. ૧૩૯૩ માં સિંહતિલકસૂરિએ તેમને યોગ્ય જાણીને પાટણમાં સૂરિપદે વિભૂષિત કર્યા. એ વખતે તેમની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની હતી. સંભવતઃ સિંહતિલકસૂરિને તથા ચરિત્રનાયકને ગચ્છેશપદ તથા આચાર્યપદ અનુક્રમે એક જ સ્થાને તથા એક જ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

દુર્ભાગ્યવશાત્ સિંહતિલકસૂરિ માત્ર બે વર્ષ સુધી જ ગચ્છધુરા વહન કરીને વિ. સં. ૧૩૯૫ માં દિવંગત થયા. માત્ર પચાસ વર્ષની ઉંમરે ગચ્છનાયકની આણુધારી વિદાયથી અંચલગચ્છે વજ્રઘાત અનુભવ્યો. વિ. સં. ૧૩૯૮ માં ખંભાતના સંઘે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિને મહોત્સવપૂર્વક ગચ્છેશપદે અલંકૃત કર્યા. બે પદ્ધરે વચ્ચે ત્રણ વર્ષનો શૂન્યાવકાશ રહ્યો. તેનું કારણ એ હશે કે પૂર્વગામી પદ્ધર અચાનક કાળઘર્મ પામ્યા હોઈને અનુગામી પદ્ધરની નિયુક્તિ વિશે એમનો સંકેત મેળવી શકાયો નહિ હોય. બીજું કારણ એ લાગે છે કે અનુગામી પદ્ધર પૂર્વગામી પદ્ધરના શિષ્ય નહિ કિન્તુ ગુરુ-ખંધુ છે. પૂર્વગામી પદ્ધરની યોગ્યાયોગ્યતાનો પ્રશ્ન પણ કદાચ ચર્ચાની સરાણે ચડ્યો હોય. ગમે તેમ, એ શૂન્યાવકાશ દરમિયાન ચરિત્રનાયકે જ ગચ્છનો કાર્યભાર સંભાળ્યો હશે એમાં શંકા નથી. ગચ્છાઝૂઠ થયા પછી એમનો પ્રકટ પ્રભાવ અવિશેષ વિસ્તર્યો. હવે એમની પ્રભાવક આચાર્ય તરીકેની તેજસ્વી કારકિર્દીનો ખરો પ્રારંભ થયો.

ગચ્છાધિપતિ થયા પછી તેમણે પ્રથમ કાર્ય ગચ્છને સંગઠિત તથા સુવ્યવસ્થિત રાખવાનું કર્યું. આર્યરક્ષિતસૂરિ તથા જયસિંહસૂરિ ગચ્છને સંગીન સ્થિતિમાં મૂકી ગયા હતા. પરંતુ પછીના પદ્ધરે એવી પ્રતિભા પ્રગટાવી ન શક્યા. પરિણામે ગચ્છનું સંગઠન પ્રતિવર્ષ શિથિલ થતું ગયું હતું.

ચરિત્રનાયકે ગચ્છધુરા વહન કરી એ વખતે ગચ્છની સ્થિતિ ઘણી કથળેલી હતી. પૂર્વગામી પદ્મધર માત્ર જો વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં જ કાળધર્મ પામ્યા હોઈને તેમ જ એ પછી પણ ત્રણ વર્ષના સમય માટે શૂન્યાવકાશ સર્જાયો હોઈને આમ થવું તદ્દન સ્વાભાવિક પણ હતું. આવી સ્થિતિમાંથી મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ ગચ્છને ઊર્ધ્વગામી આદર્શો તરફ વાળ્યો. આવું ભગિરથ કાર્ય એકલે હાથે થવું અશક્ય છે. એટલે પ્રતિભાસંપન્ન શિષ્યોને તેમણે શોધી શોધીને, તેમને પ્રોત્સાહન આપીને સૌને આ કાર્યમાં જોડી દીધા. પરિણામે ગચ્છ સંગીન સ્થિતિમાં મૂકી શકાયો. એમની આ કારકિર્દીથી તેઓ ગચ્છમાં ‘મધ્યકાલીન આર્યરક્ષિતસૂરિ’ની કીર્તિ સંપાદન કરી શક્યા. એમના પદ્મશિષ્ય મેરુતુંગસૂરિનો મહિમા તો ગુરુથી સવાયો કહેવાયો. આ ગુરુ-શિષ્યની જોડલીની કારકિર્દી આર્યરક્ષિતસૂરિ અને જયસિંહસૂરિના સમયની ઝાંખી કરાવે એવી જ્વલંત છે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસના ખીજા તખ્તકાના તેઓ અગ્રયાયી થયા. આવો જ ત્રીજો અને આખરી તખ્તકો ધર્મભૂતિસૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિના શાસનકાળમાં જોવા મળે છે, જેની અસર આજ દિવસ સુધી ભૂંસી શકાઈ નથી.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ગચ્છ-સુધારણાના ભગિરથ કાર્યને પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ ચમત્કારિક રૂપ આપી દીધું હોઈને સાચી હકીકત વિશે આપણે અનભિજ્ઞ જ રહ્યા છીએ. જો કે તેનું તારતમ્ય તો સ્પષ્ટ છે. પરંતુ તેના ઉપાદાનનું કારણ ચમત્કારિક પ્રસંગો બન્યા હોઈને આવા ભગિરથ કાર્ય માટે પણ અનુમાનો જ કરવાના રહે છે. ફારસી તવારીખકારોની જેમ આપણા પટ્ટાવલીકારોએ ઐતિહાસિક વર્ણન આપ્યું હોત તો ?

ભાવસાગરસૂરિએ ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે વિષમ

દુષ્મ કાલના પ્રભાવથી તથા પ્રમાદના દોષથી તપ-નિયમ-ક્રિયા તથા વિદ્યાથી વિમુખ થયેલા પોતાના ગચ્છની શિથિલતા જોઈને મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ વિચારવા લાગ્યા કે આનો ઉપાય કયો ? ગચ્છનો ઉદ્યોત કેમ થાય ? આચાર્યે એકચિત્તે ધ્યાન ધર્યું. આયંબિલ-તપના ઉચ્ચ વિધિપૂર્વક છ મહિના સુધી સૂરિમંત્રનો એક લાખ પ્રમાણ જાપ કર્યો. આથી શાસનદેવી પ્રત્યક્ષ થયાં અને નમન કરીને કહ્યું કે ઇચ્છેલું અને ગચ્છને દીપ્તિ કરનારું ક્ષણીભૂત થશે દેવીના વરદાન પછી ક્રમશઃ તપ-નિયમ-ક્રિયા અને વિદ્યા વૃદ્ધિંગત થતાં ગયાં. સૂર્યની જેમ ધર્મનો પ્રતાપ ફેલાવતા મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ અનુક્રમે મહીતલમાં વિચરતા રહ્યા. આચાર્યે લખ્ધના પ્રભાવથી પ્રતિબોધ આપીને અનેક શિષ્યોને ચારિત્ર પ્રદાન કર્યું. ગણવૃદ્ધિ થઈ. પાંચસો શિષ્યોના પરિવારથી વિંટળાયેલા આચાર્ય શોભતા હતા.

ચરિત્રનાયકની ગચ્છ-સુધારણાની કારકિર્દીનો સર્વોચ્ચ પ્રસંગ પાટણમાં બન્યો. વિ સં. ૧૪૨૦ ના આષાઢ સુદ ૫ ને દિવસે તેમણે પોતાના છ સમર્થ શિષ્યોને આચાર્ય-પદે વિભૂષિત કર્યા. આ પ્રસંગે ગચ્છમાં અભિનવ ચેતનાનો સંચાર કર્યો. એ પછી તો એક પછી એક આચાર્યપ્રવર અંચલગચ્છના બ્યોમમાં નક્ષત્રોની જેમ ઉદય પામતા ગયા, અને આમ ગચ્છના પ્રભુત્વનો આગવો ઇતિહાસ આલેખાતો ગયો. આ દૃષ્ટિએ પાટણના એ ઐતિહાસિક પ્રસંગનું મૂલ્ય અનેકગણું છે.

જે છ શિષ્યોને એકીસાથે આચાર્ય-પદ પ્રદાન થયું તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે: (૧) ધર્મતિલકસૂરિ (૨) સોમતિલકસૂરિ (૩) મુનિશેખરસૂરિ (૪) મુનિચંદ્રસૂરિ (૫) અભયતિલકસૂરિ (૬) જયશેખરસૂરિ. આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે વહોરા શ્રેષ્ઠીએ અષ્ટાઢિકા મહોત્સવ કર્યો. અનેક નગરોના સંઘો આ

પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. એ પછી પણ આચાર્ય-પદ-મહોત્સવો થતા રહ્યા. કિન્તુ ઉક્ત પ્રસંગ અજોડ ગણાઈ ગયો. આચાર્યોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નહિ, પરંતુ તેમની પ્રતિભાની દૃષ્ટિએ.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના આજ્ઞાવર્તિ અન્ય આચાર્યોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: (૧) અભયસિંહસૂરિ (૨) રંગરત્નસૂરિ (૩) માણિક્યસુંદરસૂરિ (૪) ચંદ્રપ્રભસૂરિ (૫) સોમચંદ્રસૂરિ (૬) મેરુતુંગસૂરિ ઇત્યાદિ. આ ઉપરાંત અન્ય મુનિરાજો, ઉપાધ્યાયો, પંન્યાસો, સાધ્વીઓ આદિની સંખ્યા પણ ઘણી હતી. એ અરસામાં ગ્રન્થ-લેખનનું કાર્ય પૂરજોસમાં થયું હોઈને એ બધાં વિશે ઠીક ઠીક માહિતી ઉપલબ્ધ બની શકે છે અહીં તો કેટલાક આચાર્યો વિશે ટૂંક ઉલ્લેખ જ પ્રસ્તુત છે.

ઉક્ત શિષ્યોમાં કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ તથા માણિક્યસુંદરસૂરિ મહાન સાહિત્યકાર થઈ ગયા. તેમને ગુજરાતી ભાષાના આઘ પદ્યકાર તથા ગદ્યકાર અનુક્રમે ગણાવી શકાય. એમની સાહિત્ય-કૃતિઓ માટે અંચલગર્વ કે જૈન સમાજ જ નહિ કિન્તુ સમગ્ર ગુજરાત-રાજસ્થાન ગૌરવ અનુભવે છે. ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ ગણાતા નરસિંહ મહેતાથી તેઓ સમયની દૃષ્ટિએ પહેલાં થઈ ગયા છે.

જયશેખરસૂરિને ખંભાતમાં રાજા શંખની રાજસભામાં કવિચક્રવર્તિનું બિરુદ પ્રાપ્ત થયેલું. જૈનકુમારસંભવની પ્રશસ્તિમાં તેઓ પોતાને ‘વાણીદત્તવર’ કહે છે. મુનિશેખરસૂરિને વડીલ ગુરુબંધુ તરીકે તેઓ ખૂબ માન આપતા. મેરુતુંગસૂરિ એમનાથી આચાર્ય-પર્યાયથી નાના હતા, પરંતુ એમને નાના ન કહેતાં પોતે વચટ હતા એમ કહીને બન્ને પ્રત્યે તેમણે આદરભાવ રજૂ કર્યો છે. માણિક્યસુંદરસૂરિ જેવા સાહિત્યકાર

પોતાને જયશેખરસૂરિના વિદ્યાશિષ્ય તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ અનુભવે છે એ પણ સૂચક છે. ‘ઉપદેશ ચિન્તામણિ’ અન્યની ટીકાને પ્રથમાદર્શે પુસ્તકમાં લખનાર માનતું ગગણિને જયશેખરસૂરિએ પોતાના નાના ગુરુબંધુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ‘જૈન કુમારસંભવ’ મહાકાવ્યની ટીકા રચનાર ધર્મશેખરસૂરિ જયશેખરસૂરિના શિષ્ય હતા. આવા નામી-અનામી અનેક સાહિત્યકારો જયશેખરસૂરિની સાહિત્યિક પ્રતિભાથી રંગાઈને એમની અસર હેઠળ ઉછર્યા હતા. આ બધી બાબતોનો પરિચય સ્વતંત્ર પરિચય-પુસ્તિકા દ્વારા રજૂ કરીશું. અહીં તો આટલો ઉદ્દેશ જ પર્યાપ્ત ગણાશે.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્યોમાં અભયસિંહસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય હતા. એમની પ્રેરણાથી શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથજીના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થનો આવિર્ભાવ થયો હોઈને તેમનું નામ અવિસ્મરણીય રહેશે. એમના અંગત જીવન વિશે પણ થોડુંઘણું જાણી શકાય છે. તેઓ શ્રીમાલી વંશીય, ભોજત ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી વિજયપાલના પુત્ર હતા. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પાસે તેમણે દીક્ષા લીધી. પાછળથી યોગ્ય જાણીને ગુરુએ તેમને આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા. એમની ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) જિનચંદ્રસૂરિ (૨) પદ્મદેવસૂરિ (૩) સુમતિસિંહસૂરિ (૪) અભયદેવસૂરિ (૫) અભયસિંહસૂરિ (૬) ગુણસમુદ્રસૂરિ (૭) માણિક્યકુંજરસૂરિ (૮) ગુણરાજસૂરિ (૯) વિજયસિંહસૂરિ (૧૦) પુણ્યપ્રભસૂરિ (૧૧) જિનહર્ષસૂરિ (૧૨) ઉપાઠ ગુણહર્ષગણિ. આ પરંપરાથી સૂચિત થાય છે કે અભયસિંહસૂરિના ગુરુનું નામ અભયદેવસૂરિ હતું તથા તેમના શિષ્યનું નામ ગુણસમુદ્રસૂરિ હતું.

ડા. ભાંડારકરને પ્રાપ્ત થયેલી અંચલગચ્છીય પદ્માવલીમાં

આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: “વિં સં ૧૪૩૨ ગૌડી પાર્શ્વ-
નાથજિંખ પ્રતિષ્ઠા અભયસિંહસૂરિણા પત્તને અંચલગણે વેા
ખેતાકેન તદ્દનુ વિક્રમાત્ ૧૪૩૫ ગૌડી મેઘાકેન ગોડાગ્રામે
સ્થાપિત સ્વનામ્ના.” આ ઉલ્લેખ ઘણો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તે
દ્વારા જણાય છે કે અભયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી ગોડી-
જીની ચમત્કારિક પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા વિ. સં. ૧૪૩૨ માં
વોહરા ખેતાએ કરી. વિ. સં. ૧૪૩૫ માં ગૌડી મેઘાએ એ
પ્રતિમાને ગોડાગ્રામે ખિરાજિત કરી, જ્યાં અભિનવ તીર્થનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો.

અંચલગચ્છાધિપતિ અમરસાગરસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન
દરમિયાન વિ. સં. ૧૭૩૪ ની આસપાસ વાચક લક્ષ્મીચંદ્રના
શિષ્ય લાવણ્યચંદ્રે આ તીર્થની ઉત્પત્તિ વિશે વિશદ્ વર્ણન
કયું છે, તેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે: પાટણમાં ઓસ-
વંશના, મીઠડિયા ગોત્રીય, દેવાણુંદ શાખીય શાહ ખેતાની
પત્ની નોડીએ મેઘાશાહને જન્મ આપ્યો. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના
શાખાચાર્ય અભયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી મેઘાશાહે વિ. સં.
૧૪૩૨ ના ફાગણ શુદ્ધિ ૨ ને શુક્રવારે પાટણમાં શ્રી ગોડી-
જીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે વખતે મુસલમાનોના અનુની આક્ર-
મણોના ભયને લીધે તે પ્રતિમાને વિ. સં. ૧૪૪૫ માં જમી-
નમાં ભંડારી દેવામાં આવી. વિ. સં. ૧૪૫૬ માં હુસેનખાન
નામના સરદારે પાટણ સર કયું. તેની ઘોડસારમાં ખીલો
ખોડવા જતાં તે પ્રતિમાજી પ્રકટ થયાં. પ્રતિમાની સુંદરતા
જોઈ હુસેનખાન પ્રભાવિત થયો. તેની પત્ની જૈન વણિકની
કન્યા હોવાથી તે પ્રતિમાનું પૂજન કરવા લાગી. આમ વિ. સં.
૧૪૭૦ સુધી તે પ્રતિમા હુસેનખાનના મહેલમાંજ પૂજતાં રહ્યાં.

એ અરસામાં થરપારકરમાં રાણો ખેંગાર રાજ્ય કરતો

હતો. સંઘવી કાજલ રાણાનો પ્રધાન હતો. મેઘાશાહ પ્રધાન કાજલના બનેલી થાય. એક વખત કાજલ વતીથી પાટણમાં વ્યાપારાર્થે આવેલા મેઘાશાહને અધિષ્ઠાયક દેવે સ્વપ્નમાં હુસેનખાન પાસે જિનજિંબ હોવાની વાત કરીને સૂચન કર્યું કે તે સવાસો દામ આપીને મેળવવું. સ્વપ્નાનુસાર મેઘાશાહે એ પ્રતિમા મેળવી. તે વખતે પાટણમાં બિરાજમાન મેરુતુંગ-સૂરિએ તે પ્રતિમાને જોઈને મેઘાશાહને કહ્યું કે આ પ્રતિમા તમારા દેશમાં લઈ જાઓ અને જિનપ્રાસાદ બંધાવી તેમાં પ્રસ્થાપિત કરો. આ પ્રભાવક પ્રતિમાથી તમારા દેશમાં અતિ-શયવંત મહાતીર્થ પ્રકટ થશે.

પાટણમાં કરિયાણું, રૂ આદિ વસ્તુઓની ખરીદી કરી, રૂની ગાંસડીમાં એ પ્રતિમા ગોઠવીને મેઘાશાહ રાધનપુર થઈને પોતાના વતન ભણી હર્ષભેર પ્રયાણ કરે છે. માર્ગમાં પ્રતિમાના પ્રભાવથી પોઠિયાઓ કોઈ ગણી શક્યું નહિ. મતલબ કે એને દાણ ભરવું પડ્યું નહિ. ઘેર પહોંચતાં જ કાજલશાહે બધેજ હિસાબ માગ્યો. મેઘાશાહ પ્રતિમા મેળવવા ખર્ચેલી રકમ પોતાને ખાતે માંડવાનું કહે છે અને સ્પષ્ટ જણાવે છે કે પ્રતિમા તો હું જ રાખવાનો. કાજલશાહને પ્રતિમા રાખવાની ઈચ્છા હતી. પણ મેઘાશાહ મક્કમ રહ્યા. કાજલશાહ ત્યાં પ્રધાનપદે હતા એટલે એમની વચ્ચે થયેલી રકમકથી મેઘાશાહ ત્યાંથી થરપારકરના ગોડીપુર ગામે ચાલી નીકળ્યા. ત્યાં ઉદયપાલ ઠાકોરનું રાજ્ય હતું તથા ખેતશી લુણોતનો પ્રભાવ ઘણો સારો હતો. તેમણે મેઘાશાહને આવકારતાં મેઘાશાહ ત્યાં જ સ્થિર થઈને રહ્યા. પ્રતિમાના પ્રભાવથી તેઓ અખૂટ સંપત્તિ પામ્યા. પછી તેમણે ત્યાં જિનપ્રાસાદ બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો.

જિનપ્રાસાદ બંધાવવા માટે તેણે દેશ-દેશાવરથી સલા-

ટોને તેડાવ્યા અને કામ જોશભેર શરૂ કરાવ્યું. જિનાલયનું ઘણુંખરૂં બાંધકામ પૂરું થવા આવ્યું હતું. પાસે એક વાવ પણ બાંધાવી હતી. દુર્ભાગ્યે જિનાલયનું કામ સંપૂર્ણ થાય તે પહેલાં જ તેઓ વિ. સં. ૧૪૯૪ માં મૃત્યુ પામ્યા. એટલે કાજલશાહે ભાણેજીને પોતાને ઘેર તેડાવીને જિનાલયનું કામ પરિપૂર્ણ કરાવ્યું. વિ. સં. ૧૪૯૫ માં ત્યાંના સંઘે જિનાલયને ફરતી દેવકુલિકાઓ બાંધાવી. બીજી પણ ભવ્ય દેવકુલિકાઓની રચના થઈ. શિખર ઉપર ધ્વજરોપણ પ્રસંગે રાજલશાહ અને મેઘાશાહના પુત્ર મહેરા વચ્ચે કલેશ થયો. ધ્વજરોપણ કરવાના કાજલશાહના કોડ પૂરા થયા નહિ. મેઘાશાહના પુત્ર મહેરાશાહે ધ્વજરોપણ કર્યું. ત્યાંના ઠાકોરે એ તીર્થને મુંડકા-વેરામાંથી મુક્ત કર્યું. મેઘાના સંતાનો આ જિનાલયની દેખરેખ રાખતા હોવાથી તેઓ ગોઠી-ગોઠીના નામથી ઓળખાયા.

આ તીર્થની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ સુદીર્ઘ છે, જે સંબંધમાં અનેક આખ્યાયિકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. અહીં તે વિશે જણાવવું પ્રાપ્ત થતું નથી. જૈન શાસનના ઇતિહાસમાં આ તીર્થ વિશિષ્ટ પ્રકરણ આલેખ્યું છે. જૈનો માટે તો તે પરમ આસ્થાનું ધામ બન્યું, કિન્તુ જૈનેતરો પણ એની માનતા માનવા લાગેલા અંગ્રેજો પણ એના ચમત્કારોથી અપ્રભાવિત રહી શક્યા નહિ. અંગ્રેજગચ્છના ઇતિહાસમાં આ તીર્થનો મહિમા અપૂર્વ ગવાયો છે. અભયસિંહસૂરિનું નામ આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં સંલગ્ન હોઈને આટલો ઉલ્લેખ અહીં પ્રસ્તુત બન્યો છે.

રંગરત્નસૂરિ તથા સોમતિલકસૂરિ વિશે ભદ્રચંદ્રોમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે. એક શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની જૂની વંશાવલીમાં જણાવાયું છે કે ગોગન શ્રેષ્ઠીએ રંગરત્નસૂરિના

આચાર્ય—પદ મહોત્સવ પ્રસંગે ચોર્યાસી ગચ્છોના યતિઓને વાણોતર મોકલાવીને વેશ પહેરાવેલા. આ શ્રેષ્ઠી ખંભાત પાસેના તારાપુરનો રહેવાસી હતો. તેણે વિ. સં. ૧૪૪૫ માં શ્રી શત્રુઙ્ગયની યાત્રા કરેલી. રંગરત્નસૂરિના ઉપદેશથી પાટણના દેવસી શ્રેષ્ઠીએ એ જ વર્ષે શ્રી શત્રુઙ્ગયનો તીર્થસંઘ કાઢેલો. સૂરિના ઉપદેશથી તેણે ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચેલું.

વિ. સં. ૧૪૪૬ માં સોમતિલકસૂરિના ઉપદેશથી શ્રીમાલી વંશના, પારસગોત્રીય વીરા શ્રેષ્ઠીએ પાટણના ફેફલિયાવાડમાં એક પૌષધશાળા બનાવેલી.

એવી જ રીતે ચંદ્રપ્રભસૂરિ, સોમપ્રભસૂરિ વગેરે આચાર્યોની પરંપરા વિશે મળતા ઉદ્દેશો પરથી તેઓ પણ પ્રભાવક આચાર્યો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. દુર્ભાગ્યને વિષય એ છે કે ગચ્છના આવા ધુરંધર આચાર્યો વિશેનું સાહિત્ય નાશ પામી ગયું છે. જે કાંઈ ઉપલબ્ધ બની શક્યું છે તેની વિગત માટે જુઓ: “અંચલગચ્છ-દિગ્દર્શન.”

આ બધા પ્રતિભાશાળી શિષ્યો વડે વિંટળાયેલા ચરિત્રનાયક ઘટાદાર વટવૃક્ષની જેમ શોભતા હતા. વટવૃક્ષ અંકુરિત થતી વડવાઈઓને જોઈને હરખાય તેમ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પોતાના શિષ્યોની વિસ્તાર પામતી જતી કાર્યસૌરભથી હરખાતા હતા. વડવાઈઓ સ્વતંત્ર વટવૃક્ષ બને અને છતાં મૂળ વૃક્ષ સાથેના તેના સંબંધો અવિચ્છિન્ન રહે એવું જ નવોદિત આચાર્યોની વિરલ કારકિર્દીનું થયું. વડવાઈઓથી વૃદ્ધિ પામેલો વડ વધુ ને વધુ ઘટાદાર બનતો જાય, એમ ચરિત્રનાયક પણ પાંગરતી જતી શિષ્ય-શ્રેણીથી અધિક શોભવા લાગ્યા.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ વિશેષ કશું ન કર્યું હોત તો પણ મહિમાનિધિ મેરુતુંગસૂરિ તથા કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિના ગુરુ તરીકે તેઓ ઇતિહાસમાં ચિર સ્મરણીય રહેત.

ચરિત્રનાયકના જીવનના બે પ્રેરક પ્રસંગો નિમ્નોક્ત છે:

વિ. સં. ૧૪૦૯ માં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ નાણી ગામમાં થાતુર્માસ રહ્યા હતા. એ વર્ષે વર્ષાઋતુ ખેતી ગયા છતાં વરસાદ પડ્યો નહિ. આચાર્યે જ્યોતિર્જ્ઞાનથી ચાલીસ દિવસનું વિઘ્ન જાણીને ધ્યાનનો પ્રારંભ કર્યો. એમના ધ્યાન-બળના પ્રભાવથી ત્યાં ઉત્તમ વૃષ્ટિ થઈ, અને લોકો સુખી થયાં.

એ જ વર્ષે આસો વદ ૮ ને દિવસે ચરિત્રનાયક કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં બિરાજ્યા હતા ત્યારે ઝેરી સર્પે તેમને ડંશ દીધો. પરંતુ હકીકત જ્ઞાત હોવા છતાં તેઓ ધ્યાનલગ્ન થયા નહિ. આઠ પહોર સુધી શ્રી પાર્શ્વપ્રભુના ધ્યાનમાં લીન રહી તેઓ કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં જ સ્થિર રહ્યા. ધ્યાન-બળના પ્રભાવથી દસમે પહોરે તેમના શરીરમાં પ્રસરેલું વિષ મુખ દ્વારા વમાઈ ગયું. પ્રભાતે સર્વ લોકોએ આ હકીકત જાણીને આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. હજારો ભક્ત શિષ્યો ત્યાં એકત્રિત થયા અને સ્વયં પ્રેરણાથી તેમણે મહોત્સવ કર્યો. બધા ભાવના ભાવવા લાગ્યા કે “અહો! આ કલિકાલમાં પણ હજી સમ્યક્ ધ્યાનનો પ્રતાપ રહેલો છે.” સંઘવી ચૂણા નામક શ્રેષ્ઠીવર્ય સમેત અનેક લોકોએ એ પ્રસંગે ગુરુ પાસેથી શીલવ્રતાદિ ગ્રહણ કર્યાં.

પ્રાચીન ગ્રંથકારો વિશેષમાં વર્ણવે છે કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ અનાયાસે ઉચ્ચારેલાં વચનો પણ ફલીભૂત થતાં. તેઓ વચનસિદ્ધ પુરુષ હતા. કવિઓએ તેમને કલ્પવૃક્ષથી પણ અધિક મહાત્મ્યવાળા કહ્યા છે. કવિચકવર્તિ જયશંખરસૂરિએ તેમને ‘ઉપદેશ-ચિન્તામુનિ’ની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં કલ્પવૃક્ષનું બિરુદ આપ્યું છે તે પણ આ સંદર્ભમાં સૂચક છે.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી અનેક જિનજિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઈ; કેટલાંક જિનાલયો નિર્માણ પામ્યાં, તથા તીર્થસંઘો પણ

નીકળ્યા. પટ્ટાવલીઓ, ઉત્કીર્ણ લેખો, ઉપરાંત ભટ્ટચન્દ્રો તેમ જ રાસા-સાહિત્યમાંથી આ વિશે પ્રચુર પ્રમાણમાં હકીકતો ઉપલબ્ધ થાય છે. અહીં સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ જ પર્યાપ્ત થશે.

શ્રીમાલી વંશીય જગા શ્રેષ્ઠીએ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૩૯૫ ના વૈશાખ સુદ ૧૧ ને દિવસે પુનાસા ગામમાં શિખરબંધ જિનાલય બંધાવ્યું અને તેની મહોત્સવ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એ જ વંશના ભાદા શ્રેષ્ઠીએ શ્રી શત્રુઞ્જય ઉપર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનો જિન-પ્રાસાદ બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ શ્રેષ્ઠી માતર પાસેના ગોલલેજ ગામનો વતની હતો.

એ જ વંશના ઝાલા શ્રેષ્ઠી ઘણા ધનાઢ્ય અને પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ ગયા. વિ. સં. ૧૪૨૫ માં પડેલા દુષ્કાળ પ્રસંગે તેમણે દાનશાળા, સરોવર આદિ બંધાવવામાં અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. શ્રી શત્રુઞ્જય ઉપર તેમણે શ્રી આદીશ્વર પ્રભુનું ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું તથા તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ભટ્ટચન્દ્રો નોંધે છે કે ધર્મકાર્યોમાં તેણે સર્વે મળીને અગિયાર કરોડ રૂપીઆનો ખર્ચ કર્યો.

ઓસવાળ વંશીય, દેઢિયા ગોત્રીય કચ્છ-ખાખર નિવાસી સંઘવી મીમણે વિ. સં. ૧૪૪૧ માં શ્રી શત્રુઞ્જય તથા શ્રી ગોડીજીના સંઘો કાઢ્યા. એ જ વંશના કચ્છ-છસરાના રાણા શ્રેષ્ઠીએ પણ ત્યાંના બે સંઘો કાઢ્યા તથા ઘેર પાછા આવીને દેશતેડું કરેલું.

અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં^{૧૧} ઉલ્લેખ છે કે મહેન્દ્ર-પ્રભસૂરિના ઉપદેશથી જસલ ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી કર્માશાહે વિ. સં. ૧૪૦૭ માં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની રૂપાની પ્રતિમા ભરાવી.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન અનેક જિનજિંઓની પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ હતી, કિન્તુ ઉત્કીર્ણિત પ્રતિષ્ઠા-લેખોમાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનો નામોલ્લેખ એકાદ બે અપવાદ સિવાય ક્યાંયે નથી. ખાસ કરીને વિક્રમ સંવત ૧૪૦૯-૨૨-૨૩-૩૩-૩૫-૩૬-૩૮-૪૪ માં થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓનાં પ્રમાણે તત્કાલીન પ્રતિષ્ઠિત ધાતુમૂર્તિઓ પૂરાં પાડે છે, કિન્તુ તેમાં માત્ર એક જ લેખમાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનો ઉલ્લેખ છે. અન્ય લેખોમાં માત્ર અંચલગચ્છનો જ ઉલ્લેખ છે. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ધાતુમૂર્તિઓના લેખોની આ બાબત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ચરિત્રનાયક ધાતુમૂર્તિઓના લેખોમાં 'પોતાનું' નામ મૂકાવવાના આગ્રહી ન હતા એમ કહી શકાય, જે દ્વારા તેમના વિનમ્ર વ્યક્તિત્વનો એાછો પરિચય પણ મળી શકે છે. ચરિત્રનાયકના સમયના પ્રતિષ્ઠા-લેખો માટે જુઓ: “અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા લેખો” નામક લેખ-સંગ્રહ.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય ઉપરાંત સારા કવિ પણ હતા એમ તેમની એકમાત્ર ઉપલબ્ધ કૃતિ ‘જીરાપદ્મી પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર’ દ્વારા જાણી શકાય છે. ૪૫ સંસ્કૃત કારિકામાં રચાયેલી આ પદ્યકૃતિમાં કવિએ ઉચ્ચ કવિત્વ દર્શાવ્યું છે, એક સહૃદયી ભક્તનું હૃદય પ્રત્યેક પંક્તિમાં ધબકે છે, એક એક સ્લોક વાંચતાં હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠે છે, વાણીની સરળતા અને સુંદરતા આ સ્તોત્રમાં ઝળકી રહી છે એમ વિદ્વાનો આ કૃતિ વિશે કહે છે.

શ્રી જીરાપદ્મી પાર્શ્વનાથ તીર્થનો મહિમા એ અરસામાં અપૂર્વ હતો. ચરિત્રનાયકે તેમ જ તેમના પટ્ટશિષ્યે આ તીર્થ-નાયકના નામ-પ્રભાવથી અનેક ચમત્કારો સંજ્યા, જેનો ઇતિહાસ સુદીર્ઘ તેમ જ હૃદયંગમ છે.

અનેક પ્રદેશોનો અપ્રતિહત વિહાર કરીને મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ વિ. સં. ૧૪૪૪ માં પાટણમાં પધાર્યા. ૮૦ વર્ષની પાકટ વયે પહોંચેલા ચરિત્રનાયકના જીવનનું ચિરવિરામ-સ્થાન પાટણ બન્યું. પ્રાચીન ગ્રન્થકારો એ વર્ષે એમનો કાલધર્મ થયો હોવાનું નોંધે છે. કિન્તુ ‘મેરુતુંગસૂરિ રાસ’માં જણાવાયું છે કે વિ. સં. ૧૪૪૫ ના ફાગણ વદિ ૧૧ ને દિવસે મહેન્દ્ર-પ્રભસૂરિએ મેરુતુંગસૂરિને ગચ્છધુરા પાટણમાં સમર્પિત કરી. એ પરથી એમ પણ સૂચિત થાય કે વિ. સં. ૧૪૪૫ માં ચરિત્રનાયક વિદ્યમાન હતા. વાસ્તવમાં એમની વિદ્યમાનતા એ વર્ષે નહોતી. એમના કાલધર્મ બાદ ઉક્ત દિવસે પટોત્સવ થયો હશે એમાં શંકા નથી.

આવા પ્રભાવક આચાર્યની ચિર વિદાયથી અંચલગચ્છે વન્નઘાત અનુભવ્યો. અંચલગચ્છે એમના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન વિવિધ ક્ષેત્રે પરાકાષ્ઠા અનુભવી હોઈને ગચ્છના ‘મધ્યકાલીન આર્યરક્ષિતસૂરિ’ તરીકે તેઓ ઉજ્જવળ કીર્તિ ઉપાર્જન કરી ગયા છે. એક કવિએ તો તેમની પાછળ કહ્યું કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ જેવા કોઈ પણ નથી થઈ ગયા—

સંવે વહંતુ ગવ્વં, કુણ્તુ પઢંતુ પઢમં જે;
પણ તુહ મહિંદસૂરિ સાસણુલુવણુમ્મિણુકોવિ મુણી.

કવિ-ચક્રવર્તિ શ્રી જયશેખરસૂરિ

“ગુજરાતી ભાષાનો આદિ કવિ કોણ હતો?,” “ગુજરાતી ભાષાના જન્મદાતા જૈનો હતા કે કેમ?,” “આદ્ય કવિ મનાએલા નરસિંહ મહેતાના સમય પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય હતું ખરું?,” “જો હોય તો તેના મુખ્ય સર્જકો કોણ અને ક્યારે થઈ ગયા? તેમની મુખ્ય રચનાઓ કઈ કઈ હતી?” ઈત્યાદિ પ્રશ્નો વિશે પંડિત-યુગના આપણા સાક્ષરોએ ઘણો ઉઠાપોઠ કર્યો છે અને અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ બાબતોને પ્રકાશમાં આણી છે.

આપણી ભાષાના માન્ય વિદ્વાન રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ નોંધ્યું છે કે “ગુજરાતી સાહિત્યના મધ્ય યુગ અને તેની પણ પૂર્વના યુગ માટે આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પર જે જે અભિપ્રાયો બંધાએલા તે, નવાં નવાં પુસ્તકો હાથ લાગવાથી કાલક્રમે બદલાતા ગયા છે. દાખલા તરીકે નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિનું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું, અને સાથે સાથે એવો પણ અભિપ્રાય આપવામાં આવતો કે નરસિંહ મહેતાના સમય પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્ય હતું જ નહિ, તેનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથી જ થયો—એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલો માલમ પડ્યો છે....ઘણાં પ્રાચીન કાવ્યો જે અપ્રસિદ્ધ પડી રહેલાં તે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાથી જૂના અભિપ્રાય ફેરવી નવા બાંધવામાં આવ્યા છે, અને હાલ જે અભિપ્રાય બંધાયા છે તે પણ સ્થાયી નથી, કારણ હજી જૈન ભંડારોમાં અને જૈનેતર

વ્યક્તિઓના કબજામાં એટલા બધા અપ્રસિદ્ધ લેખો પડી રહેલા છે કે તે જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ થતા જશે તેમ તેમ હાલ બાંધેલા અભિપ્રાય પણ ફેરવવા પડશે. આપણા જૂના સાહિત્ય સંબંધે હાલનો જમાનો અનિશ્ચિતપણાનો—transitional period નો છે....”

ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ ચિન્તક પ્રો. મણીલાલ નભુલાઈ દ્વિવેદી જેવાને પણ પાટણના જૈન ભંડારોના દર્શન થયા પછી લખવાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી કે—“ ગુજરાતી ભાષાને પ્રથમ ગુજરાતીનું રૂપ આપનાર જૈનો જ હોય એમ માનવાને બહુ કારણો છે....”

જૈન સાહિત્યની અનેક કૃતિઓનો પરિચય આપીને મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈએ આ સંદર્ભમાં જણાવ્યું કે: “અત્યાર સુધીની શોધ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ નરસિંહ મહેતાનો હાર પ્રસંગ સં. ૧૫૧૨ નો છે અને તેથી તે નાગર કવિનો જન્મ સંવત ૧૪૭૦ માં મૂકાય છે. તેમનાં કાવ્યોનો ઉદ્ભવ ૧૫૦૦ પછી ગણી શકાય. તો તેના યુગ પહેલાં જૈન કવિઓએ ભાષા સાહિત્ય ખેડ્યું હતું. તેમનાં જૂનાં કાવ્યો ઉપર જણાવ્યાં છે અને તેની જૂની પ્રતિઓ પણ લભ્ય થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં જે કાવ્યો હાલ છપાયાં છે તે સંસ્કારેલી—વાળીઝુડી સાફસુફ કરેલી વર્તમાન ભાષામાં છે. મૂળ ભાષાનું નામ નિશાન મળવું દુર્લભ છે નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી આદ્યકવિ લગભગ હમણાં સુધી કહેવામાં આવતા હતા પણ હાલમાં તે પહેલાં થયેલા સારા સંસ્કારી અને મોટી કૃતિઓ રચનારા જૈન કવિઓ મળી આવેલા છે તેથી હવે નરસિંહ મહેતાનું ગુજરાતી ભાષાના ‘આદ્ય કવિ’ નું પદ ધ્રુવ રહી શકે તેમ નથી.”

નરસિંહ મહેતાના જન્મ પહેલાં “કવિ ચકવર્તિ” જેવું

ઉચ્ચ ધિરુદ્ધ પામેલા એવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિનો પરિચય કરાવવો અહિં પ્રસ્તુત છે. માત્ર એક જ ગુજરાતી પદ્યકૃતિ દ્વારા એમણે મહાકાવિનું દૈવત દાખવ્યું છે. એમનું નામ છે : જયશેખરસૂરિ. તેઓ કયાં જન્મ્યા ? કયારે જન્મ્યા ? તેમણે કોની પાસે અભ્યાસ કર્યો ? ઇત્યાદિ વિશે કશું જ જાણી શકાતું નથી. કવિએ પોતાના અન્યોની પ્રશસ્તિઓમાં એ વિશે કશું જ જણાવ્યું નથી. “ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ” માં “ગૂજરાત તિહાં આંખા પીઠ” વગેરે વર્ણન વિરોધતાં એમની જન્મભૂમિ ગુજરાત હોવાનો બહુધા સંભવ છે. એ અન્ય દ્વારા ગુજરાતી ભાષા પરનું એમનું પ્રભુત્વ છતું થયા વિના રહેતું નથી. કવિ ગુજરાતમાં સવિશેષ વિચર્યા અને ત્યાં અનેક અન્યોની રચના કરી હતી એમ એમના અન્યોની પ્રશસ્તિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ થાય છે એ હકીકત પણ આ સંદર્ભમાં સૂચક ગણાવી શકાય.

કવિ પોતાના ગુરુનું નામ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ જણાવે છે. “ઉપદેશ-ચિન્તામણિ” [રચના વિ. સં. ૧૪૩૬ માં નૃસિમહ એટલે કે પાટણમાં] ની પ્રશસ્તિમાં તેઓ અંચલગચ્છાધિપતિ આર્યરક્ષિતસૂરિથી પોતાના ગુરુ સુધીની પાટપરંપરા વર્ણવ્યા પછી જણાવે છે કે મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ત્રણ મુખ્ય શિષ્યો આ પ્રમાણે થયા : મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ, એ પૈકી તેઓ “વચટ શિષ્ય” હતા. આ રીતે કવિએ પોતાનો દીક્ષા-સમય મુનિશેખરસૂરિ પછી અને મેરુતુંગસૂરિ પહેલાં સૂચવ્યો છે. મેરુતુંગસૂરિનો દીક્ષા-સમય વિ. સં. ૧૪૧૦ અંચલગચ્છની પ્રાચીન પદ્માવલીઓમાં જણાવ્યો છે એટલે કવિ તે પૂર્વે દીક્ષિત થયા હોવા જોઈએ. દીક્ષા-સમયથી જન્મ-અમયનું અંતર વિચારતાં કવિનો જન્મ વિક્રમની ૧૪ મી શતાબ્દીના અંતમાં અથવા તો ૧૫ મી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં માનવો અચુક્ત ન ગણી શકાય.

અંચલગચ્છાધિપતિ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ અનુગામી પદ્ધતિ તરીકે મેરુતુંગસૂરિને નિયુક્ત કરતાં પદ્માવલીમાં કવિનું વિશેષ ચરિત્ર ન હોય એ સમજી શકાય છે. જ્યશેખરસૂરિ શાખા-ચાર્ય હતા એમ પદ્માવલીમાં કહ્યું છે તથા એમના અન્યોની તેમાં સૂચિ અપાઈ છે. એમ છતાં પ્રાચીન પ્રમાણ-અન્યોમાં કવિના જીવન વિશે ઠીક ઠીક માહિતી સંગૃહીત છે. “જ્ય-શેખરસૂરિનો કાગ” પણ ઉપલબ્ધ થાય છે

જ્યશેખરસૂરિએ તેમજ મેરુતુંગસૂરિએ પોતાના અન્યોમાં એમના વડીલ ગુરુબંધુ મુનિશેખરસૂરિ વિશે ગૌરવપ્રદ ઉલ્લેખો કર્યા છે. જ્યશેખરસૂરિ તેમને ‘નયોપેતા’ કહે છે. મેરુતુંગ-સૂરિ કૃત સમતિ-ભાષ્યની ટીકામાં જણાવાયું છે કે આ અંથ રચનામાં મુનિશેખરસૂરિએ તેમને પ્રોત્સાહન આપેલું. પ્રાયઃ બેઉએ મુનિશેખરસૂરિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય; અથવા એ બેઉને સાહિત્યક્ષેત્રે આકર્ષવામાં મુનિશેખરસૂરિનું વિશિષ્ટ પ્રદાન પણ હોય એમ ઉક્ત પ્રશસ્ત ઉલ્લેખોને આધારે કહી શકાય. જ્યશેખરસૂરિને ‘કવિ-ચક્રવર્તિ’નું બિરુદ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હતું અને મેરુતુંગસૂરિ અંચલગચ્છાધિપતિના સર્વોચ્ચ આસને બિરાજ્યા હતા એ વખતે બેઉએ પોતાના વડીલ ગુરુબંધુ વિશે કરેલા ઉલ્લેખોને ઓછું મહત્ત્વ તો નજ આપી શકાય. મુનિશેખરસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૪૬૮ માં પ્રતિ-ષ્ઠિત થયેલી ધાતુમૂર્તિનો લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે.

કવિએ “જૈન કુમારસંભવ” નામક સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં લગ્ન-વિધિ સંબંધમાં ઘણું રસમય અને તાદૃશ્ય વર્ણન કર્યું હોઈને કેટલાક સાંપ્રત વિદ્વાનો એમને પરિણિત માનવા પ્રેરાય છે પ્રથમ દષ્ટિએ એવું લાગે પણ ખરું, કિન્તુ કવિએ નાની વયમાં દીક્ષા લીધી હતી એવો મત સ્વીકાર્ય ઠરે તો આ અનુમાનમાં

વળુદ ન રહે. કવિની વિદ્યમાનતા વિ. સં. ૧૪૯૩ સુધી નક્કી કરવામાં મૂર્તિ—લેખ ઉપયોગી થાય છે. કવિ લાંબું જીવન જીવ્યા હશે એમ સ્વીકારીએ તો પણ એમનો જન્મ—સમય વિક્રમની ૧૪ શતાબ્દીના અંતિમ ચરણમાં અથવા તો ૧૫ મી શતાબ્દીના પ્રારંભથી વહેલો સ્વીકારી શકાય નહિ. આપણે આગળ જણાવી ગયા તેમ તેઓ મેરુતુંગસૂરિ પહેલાં—એટલે કે વિ. સં. ૧૪૧૦ પહેલાં દીક્ષિત થયા હતા. એટલે જન્મ તથા દીક્ષાનાં વર્ષ વચ્ચે ઝાઝો ગાળો રહેતો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો યૌવનવય પામ્યા પહેલાં જ કવિ દીક્ષિત થયા હતા. એટલે એમના પરણવાનો પ્રશ્ન જ અપ્રસ્તુત બને છે.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને કવિએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી એ પછી તેઓ જૈન શ્રુતના અધ્યયનમાં ખંત-પૂર્વક લાગી ગયા. જૈનાગમોનું એમનું અગાધ જ્ઞાન એમના ગ્રન્થરત્નો દ્વારા પ્રતીત થાય છે. એમનું પાંડિત્ય, એમના વિચારો, એમનું દર્શન એમની અનેકવિધ સાહિત્ય—રચનાઓ-માંથી પ્રતિબિંબિત થાય છે. એમના ઉપદેશ અને તત્ત્વચિંતન વિષયક મુખ્ય ગ્રન્થો આ પ્રમાણે છે: ‘પ્રબોધ-ચિન્તામણિ,’ ‘ઉપદેશ-‘ચિન્તામણિ,’ ‘સંબોધ-સમ્પત્તિકા,’ ‘નવતત્ત્વ,’ ‘સંબોધ-પ્રકરણ,’ ‘સમ્યક્ત્વ-કૌમુદી,’ ‘ઉપદેશમાલા-અવચૂરિ,’ ‘આરાધન સાર,’ ‘આત્માવબોધ કુલક,’ વગેરે.

ઉક્ત ગ્રન્થો પૈકી ‘ઉપદેશ-ચિન્તામણિ’ કવિની પ્રારંભિક મુખ્ય રચના છે. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી તેની રચના થઈએમ કવિ ગ્રન્થ-પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે. વિ. સં. ૧૪૩૬ માં પાટણમાં એ ગ્રન્થની રચના થઈ એ પૂર્વનો કાળ કવિનો અધ્યયનકાળ જણાવી શકાય. એ દરમિયાન કવિ જે કાંઈશીખ્યા, જે જે ગ્રન્થોનું અધ્યયન કર્યું, જે કાંઈ વિચાર્યું તે બધું

તેમણે ઠાંસી ઠાંસીને આ ગ્રંથમાં ભરી દીધું. મૂળ ગ્રંથની અવચૂરિ પણ કવિએ રચી જે ૧૨૦૦૦ શ્લોક-પરિમાણની છે. પ્રસ્તુત આકર ગ્રંથમાં કવિના અધ્યયન-કાળનો નિચોળ આવી જાય છે એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.

કવિનું અધ્યયન માત્ર જૈનશ્રુત પુરતું જ મર્યાદિત નહોતું. એમણે પુરાણો, સ્મૃતિઓ ઉપનિષદો વગેરે જૈનેતર દર્શન ગ્રંથોનો અભ્યાસ પણ કર્યો હતો એમ એમણે રચેલા ‘ધર્મ-સર્વસ્વાધિકાર’ નામક ગ્રંથદ્વારા જાણી શકાય છે. આ ગ્રંથમાં એમણે અનેક જૈનેતર ગ્રંથોનાં અવતરણો ટાંકીને સિદ્ધ કર્યું કે જૈન શાસ્ત્રોની જેમ જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં પણ હિંસા, માંસ તથા કંદમૂળ લક્ષણ, રાત્રિભોજન, અણુગાળેલ પાણીનું સેવન વગેરેનો ઉગ્ર નિષેધ છે.

કવિના અન્ય ગ્રંથોની નામાવલી આ પ્રમાણે છે : ત્રિભુવન-દીપક પ્રબંધ, પ્રબંધકોશ, ધર્મિભલ ચરિત્ર, જૈન કુમાર-સંભવ, અજિતશાંતિ સ્તવ, અજિતશાંતિ સ્તવ ટીકા, નેમિનાથ કાગુ, જંબૂસ્વામી કાગુ, ક્ષેત્રસમાસ, જંબૂસ્વામી ચરિત્ર, સંખોધ પ્રકરણ, ક્રિયાગુપ્ત સ્તોત્ર, નલદમયંતી ચંપૂ, કલ્પ-સૂત્ર સુખાવખોધ, ન્યાયમંજરી, બૃહદ્ અતિચાર, છંદ શેખર, વિવિધ વિનતીઓ, સ્તવનો, પ્રવાડીઓ, કુલકો વગેરે.

કવિના વિદ્યાબ્યાસંગ, સાહિત્યસર્જન વગેરેનું સપ્રમાણ વિવરણ કરવામાં આવે તો ઘણું લંબાણ થાય એમ છે. કવિના અજ્ઞાત શિષ્યે એમની વિદ્યમાનતામાં એમનો ફાગ રચ્યો છે, તેમાં કવિની અધ્યયન-પરાયણતાનું સુંદર વર્ણન છે. તેમના શબ્દોમાં જ કહીએ તો—

સારસ્વત પૂરું હિયએ, જીહ્વ કરઇ કલ્લેલો;
પ્રતક્ષી દેવી ભારતીએ, તીંહ માંડઈ રોલો.

આગમ-લક્ષણ-છંદ, સવે જાણું અલંકાર;
મૂલ ગ્રન્થ છ છેદ ગ્રન્થ, કર્મ ગ્રન્થ વિચાર.
નિદ્રાં પઠિયા ઇમ ભઈએ; પ્રભુ કાંઈ ન ચિંતો;
ઉત્તર દિસિઈ કોસિલાએ, ઇતિ કરું કવિતો.

કાગના કર્તા કહે છે તેમ કવિને સરસ્વતીદેવી પ્રત્યક્ષ થયાં હતાં. પરિણામે સમગ્ર જ્ઞાને એમના હૈયામાં વાસ કર્યો હતો. એમની જીહ્વા સદૈવ જ્ઞાન-કલૌલ કરતી હતી. આગમ, લક્ષણ, છંદ, અલંકાર, મૂળ ગ્રન્થો, છેદ ગ્રન્થો, કર્મ ગ્રન્થો વગેરેના તેઓ જ્ઞાતા હતા. તેઓ કુશળતાપૂર્વક બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો વાળતા—મોઢા ઉપર તંગ રેખાઓ લાવ્યા વિના—જાણે ઝંઘમાં પોઢ્યા ન હોય એવી સરળતાથી !! કાગકારે રજૂ કરેલું આ ભાવ-ચિત્ર ખરેખર પ્રતીતિકર છે.

મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ કવિને યોગ્ય જાણીને આચાર્યપદે વિભૂષિત કરવાનું નક્કી કર્યું. કવિવર કાહ્ને ‘ગચ્છનાયક ગુરુ-રાસ’માં આ વિશે નોંધ લીધી છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે જયશેખરસૂરિ ઉપરાંત ધર્મતિલકસૂરિ, સોમતિલકસૂરિ, મુનિ-શેખરસૂરિ, મુનિચંદ્રસૂરિ અને અભયતિલકસૂરિ એ છ શિષ્યોને એકી સાથે આચાર્ય-પદ પ્રદાન થયું. પાટણ આ ઐતિહાસિક પ્રસંગનું સાક્ષી બન્યું. આચાર્ય-પદ-મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના જિનપ્રાસાદમાં અષ્ટાઢિકા મહોત્સવ પાટણના શ્રેષ્ઠી વોહરાએ કર્યો હતો. વિ સં. ૧૪૨૦ ના આષાઢ શુદ્ધ ૫ ના દિને શુભ મુહૂર્તમાં ઉક્ત છ શિષ્યોને ગુરુએ એકી સાથે આચાર્યપદે અલંકૃત કર્યા, જે પૈકી જયશેખરસૂરિ સૌથી નાના હતા. સંભવતઃ એ વખતે એમની ઉંમર વીસેક વર્ષની હશે.

જયશેખરસૂરિની કવિ તરીકેની પ્રતિભાનું કાગમાં સુંદર વર્ણન છે:—

અહે! સરસ કેમલ જીભડીએ, સરસઈ કીય વાસો;
તઉ ક્ષણિ ક્ષણિ નવ નવઈ છંદિ, તમ્હી કવિત અભ્યાસો.

X

X

કવિજન ગયઁડ ભાંજિવાએ, કેસરિ જિમ સોહઈ;
અમૃત વાણી વક્ષાણુ કરઈએ, ભવિઆ મન મોહઈ.

કવિની જીભમાં સરસ્વતીનો વાસ હતો. એમની સુકેમળ જીભમાંથી પ્રત્યેક ક્ષણે કાવ્ય નવા નવા છંદો ધારણ કરીને વહેતું રહેતું. કાગકારનું આ વર્ણન પણ કવિની કાવ્ય-પ્રતિભાને જ્વલંત અંજલિ રૂપ છે.

કવિને સરસ્વતી દેવીએ વર પ્રદાન કર્યું હતું એમ એમના “જૈન કુમાર સંભવ” (રચના વિ. સં. ૧૪૬૪ પહેલાં) નામક મહાકાવ્યના અંતિમ શ્લોકમાં આપેલા “વાણીદત્તવરઃ” વિશેષણથી સૂચિત થાય છે. આ રીતે કવિની સ્વોક્તિ “વાણી-દત્તવરઃ,” કાગકર્તાએ જણાવેલ “પ્રતક્ષી દેવી ભારતી” એ ઉક્તિને બરોબર મળતી આવે છે એ બાબત ખાસ નોંધનીય ગણાય. કાગમાં જણાવાએલ “સરસઈ કીય વાસો” એ વિશેષણ પણ આ સંદર્ભમાં સૂચક છે.

“ધમ્મભલચરિત” મહાકાવ્ય (રચના વિ. સં. ૧૪૬૨)ની ગ્રન્થ-પ્રશસ્તિમાં કવિ પોતાનું ‘કવિચક્રવર્તિ’ (કવિચક્રધર) એવું બિરુદ જણાવે છે. ગૂર્જરમંડલમાં આ કાવ્ય રચાયું છે. એટલે ત્યાંના રાજા શંખની રાજસભામાં એમને એ ગૌરવપ્રદ બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. રાજા શંખની રાજસભામાં કવિના વિદ્યા-શિષ્ય માણિક્ય-સુંદરસૂરિએ “મલયસુંદરી કથા” સંસ્કૃતમાં રચેલી એ બાબત પણ ઉદ્ભેષનીય છે. કાગકર્તાએ જો કે કવિના આ બિરુદનો ઉદ્ભેષ નથી કર્યો, કિન્તુ તેમણે જણાવેલ “છાજઈ આગમ

ઉપમા” તથા “કવિજન ગય-ઘડ ભાંજિવાએ કેસરિ જિમ સોહઠ” વગેરે વર્ણન પણ એટલું જ ગૌરવાન્વિત છે.

“કવિચકવર્તિ અથવા તો “કવિચકધર”ને મળતું જિરુદ “કવિશક” “જેન કુમારસંભવ” મહાકાવ્યની ટીકા રચનાર ધર્મશેખરસૂરિએ એ અન્યની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે. એટલે કવિને એ જિરુદ પ્રાપ્ત થયું હશે એમાં શંકા રહેતી નથી. તત્કાલીન સમાજે અથવા તો વિદ્વત્સમાજે કવિને જે જિરુદથી સવિશેષ ઓળખાવ્યા હોય એ એમનું જિરુદ બની રહે છે. કવિનું આ જિરુદ અત્યંત ચલણી બન્યું હશે અને એટલે જ કવિએ સ્વયં પોતાના જ અન્યમાં પણ તેનો ઉપયોગ કર્યો એમ કહેવામાં જરાય હરકત નથી.

જયશેખરસૂરિનું સાહિત્યિક વર્તુલ ઘણું વ્યાપક હતું. અનેક પ્રતિભાશાળી, નામી-અનામી સાહિત્ય-સર્જકો એમની અસર હેઠળ ઉછર્યા હતા. ગચ્છ કે સંપ્રદાયની વાડાબંધીને આ વર્તુલે ભેદી નાખી હતી. કવિ-ચકવર્તિ માત્ર અંચલગચ્છના કે જેન સંઘના જ હતા એમ કોણ કહી કે માની શકે?

આ વર્તુલમાં કવિના વડીલ ગુરુબંધુ મુનિતિલકસૂરિ સન્માનનીય સારસ્વત હતા એ વિશે ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. ખુદ ગચ્છનાયક અને કવિચકવર્તિ પણ તેમનો આદર કરતા, અને તેમનું સાહિત્ય-ઋણ સ્વીકારવામાં નાનપ અનુભવતા નહીં એ બાબત ખાસ ઉલ્લેખનીય ગણાય. છંદશાસ્ત્રમાં “મુની-શેખર” છંદ આવે છે, તેનું નામાભિધાન તેમના નામ પરથી છે કે કેમ તે વિશે જાણી શકાતું નથી. તેમની સાહિત્ય-કૃતિઓ વિશે પણ ખાસ કોઈએ ઉહાપોહ કર્યો નથી. મુનિ-શેખરસૂરિ કૃત “પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર વૃત્તિ”ની પ્રત ઉપલબ્ધ થાય છે.

અચલગચ્છાધિપતિ મેરુતુંગસૂરિ પણ આ સાહિત્યવર્તુલના વિશિષ્ટ કેન્દ્ર-ખિન્દુ બન્યા હતા. તેમણે પ્રભાવક આચાર્ય, સફળ મંત્રીવાદી તેમજ અનેક નૃપતિ-પ્રતિબોધક તરીકે વિરલ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે.

જયશેખરસૂરિની વિદ્વત્તા તથા સાહિત્ય-પ્રતિભા માટે મેરુતુંગસૂરિને ઘણું માન હતું. જયશેખરસૂરિ કૃત “ઉપદેશ-ચિન્તામણિ” ગ્રન્થ પર તેમણે ૧૧૬૪ સ્લોક-પરિમાણની વૃત્તિ સંસ્કૃતમાં રચી. પોતે ગચ્છાધિપતિના ઉચ્ચ સ્થાને ખિરાજતા હોવા છતાં તેમના આજ્ઞાવર્તિ આચાર્યની રચના પર તેમણે વૃત્તિ રચી અને એ રીતે મૂળ ગ્રન્થકર્તાનું બહુમાન કર્યું એ બાબત અહીં ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ જયશેખરસૂરિને વિદ્યાગુરુ કહે છે. જયશેખરસૂરિના સાહિત્ય-વર્તુલમાં માણિક્ય-સુંદરસૂરિ પણ આગવું સ્થાન ધરાવતા હતા તેમની ગણના ઉચ્ચ કેાટીના સાહિત્યકાર તરીકે થઈ છે. “શ્રીધરચરિત્ર” (રચના વિ. સં. ૧૪૬૩)ના મંગલાચરણમાં તેમણે પોતાના વિદ્યા-ગુરુ જયશેખરસૂરિને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નમસ્કાર કરીને જણાવ્યું છે કે તેમના પ્રસાદથી એ ગ્રન્થ રચાયો. માણિક્ય-સુંદરસૂરિએ જયશેખરસૂરિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોઈને, તેમજ જયશેખરસૂરિના લઘુગુરુ-બન્ધુ મેરુતુંગસૂરિના તેઓ શિષ્ય હોઈને ઉંમરમાં ઘણા નાના હશે એમાં શંકા નથી. માણિક્યસુંદરસૂરિએ વિવિધ વિષયક અનેક ગ્રન્થોની રચના કરી.

માણિક્યસુંદરસૂરિએ જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યાત્મક પૃથ્વી-ચંદ્રચરિત્ર (રચના વિ. સં. ૧૪૭૮ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૫, રવિવારે પુરુષપત્તનમાં) રચ્યું છે. સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર કેશવલાલ હર્ષદ ધ્રુવ આ કૃતિ વિશે જણાવે છે કે “તે બોલીમાં છે. અક્ષરના,

રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં લેવાતી છૂટ લોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય તે બોલી. માણિક્યસુંદર બોલીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવું નામ આપે છે.”

ગુજરાતના રાજા શંખની રાજસભામાં માણિક્યસુંદર-સૂરિ ગૌરવલયુક્ત સ્થાન પામ્યા હતા એ વિશે આગળ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. તેમના સમકાલીન તેમ જ એક જ સમુદાયના અન્ય અન્યકર્તા હતા : માણિક્યશેખરસૂરિ, જેમણે જૈનાગામો પર સુંદર અન્યો રચ્યા. જે ઉ સમાન નામધારક, તથા મેરુ-તુંગસૂરિના શિષ્યો હોઈને સાંપ્રત વિદ્વાનોએ તેમને અલિપ્ત ગણીને અનેક ગૂંચવાડાઓ પણ ઊભા કર્યા છે. સમાન નામ-ધારક, તેમ જ એક જ સમુદાયમાં થઈ ગયેલા માણિક્યકુંજર-સૂરિ પણ એ જ અરસામાં થઈ ગયા.

જયશેખરસૂરિ કૃત “જૈન કુમારસંલવ” નામક સંસ્કૃત મહાકાવ્ય પર ધર્મશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૮૩ માં ટીકા રચી છે, તેઓ પણ જયશેખરસૂરિના શિષ્ય હતા. અન્યની પ્રશસ્તિ દ્વારા વિશેષમાં જાણી શકાય છે કે આ ટીકાનું સંશોધન માણિક્યસુંદરસૂરિએ કર્યું છે. માણિક્યસુંદરસૂરિએ મેરુ-તુંગસૂરિ કૃત “જૈન મેઘદૂત” કાવ્ય પર વિ. સં. ૧૪૯૧ માં શીલરત્નસૂરિએ રચેલ ટીકાનું પણ સંશોધન કરેલું. પ્રસ્તુત ધર્મશેખરસૂરિ ટીકાની રચના વખતે ગણિપદે હતા. વિ સં. ૧૫૦૯ માં તેઓ આચાર્ય-પદે હતા, એમ એ વર્ષે લખાએલી ‘નંદીસૂત્રવૃત્તિ’ અન્યની પ્રત-પુષ્પિકા દ્વારા જાણી શકાય છે. ધર્મશેખરસૂરિના શિષ્ય ઉદયસાગરજી પણ અન્યકાર હતા.

જયશેખરસૂરિ કૃત ‘ઉપદેશચિન્તામણિ’ની ટીકાને પ્રથમ-માદશે લખનાર માનતુંગ ગણિને કવિ-ચકવર્તિએ પોતાના

‘નાના ગુરુબન્ધુ’ (અનુજ) કહ્યા છે. સંભવ છે કે માનતુંગ ગણિ, જેઓ પાછળથી આચાર્ય પદ-સ્થિત પણ થયેલા, તેમણે જયશેખરસૂરિ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય.

જયશેખરસૂરિના શિષ્ય ઇશ્વરગણિ કૃત ‘શીલસન્ધી’ નામક અષ્ટાંશ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થાય છે. જયશેખરસૂરિ નામના બીજા એક આચાર્ય તપાગચ્છની નાગપુરીય શાખામાં રાજા હમીર (વિ. સં. ૧૩૦૧-૬૫)ના વખતમાં થયા છે. એટલે ઇશ્વરગણિ કેના શિષ્ય હતા તેનો નિર્ણય કરવો ઘટે છે.

વિ. સં. ૧૪૯૩ ના અષાઠ શુદ્ધિ ૧૦ ને ગુરુવારે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ધાતુમૂર્તિના લેખમાં શાંતિસૂરિએ ‘ભાવગુરુ’ તરીકે જયશેખરસૂરિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બુદ્ધિઓ: ‘અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા-લેખો’ લેખાંક ૫૪૩ લેખોક્ત આચાર્યોનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. કિન્તુ જયશેખરસૂરિ પાસે શાંતિસૂરિએ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોઈને તેમનું ઋણ સ્વીકારવા ‘ભાવગુરુ’ કહેવાયા હોય એ ચોક્કસ વાત છે. લેખમાં ગચ્છનું નામ પણ નથી, કિન્તુ સમયક્રમની, તેમ જ અન્ય દૃષ્ટિએ વિચારતાં ચરિત્રનાયકનો જ તેમાં ઉલ્લેખ છે એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

જયશેખરસૂરિના શિષ્ય વાચનાચાર્ય મેરુચન્દ્ર, જેમણે યવનપતિ દ્વારા બંદી થયેલા યતિઓને છોડાવ્યા હતા, તેમના વિશે પણ ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. મેરુચન્દ્રના આદેશથી વિરાટનગરીના મંત્રી પંચાયણે વૃત્તરત્નાકરની અવચૂરિ રચી. તેની પ્રશસ્તિમાં મંત્રી જણાવે છે કે તેમણે રઘુવંશ, કુમાર-સંભવ, મેઘદૂત, કિરાત, માઘ, કલ્યાણમંદિર, ભક્તામર, જીરિકાપદ્મી પાર્શ્વસ્તવ, લઘુ ત્રિપુરા સ્તોત્ર, વૃત્તરત્નાકર, વાગલટ્ટાલંકાર, વિદ્યધમુખમંડન, યોગશાસ્ત્રના ચાર અધ્યાય, તેમ જ વીતરાગ સ્તોત્ર પર અવચૂરિઓની રચના કરી. આવા

દિગ્ગજ વિદ્વાન વિશે પણ આજ દિવસ સુધી કોઈએ કશું નોંધ્યું નથી, કે ઉલ્લેખ સુદ્ધાં કરેલ નથી !

મંત્રી પંચાયણનો ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૫૦૯ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૩ ને શુક્રવારે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ધાતુમૂર્તિના લેખમાંથી મળે છે. જુઓ: ‘અંચલગચ્છીય લેખ-સંગ્રહ’ લેખાંક ૯૦. વિરાટ નગરીનો ઉક્ત મંત્રી એજ લેખોક્ત મંત્રી પંચાયણ હોય તો તે શ્રીમાલી વંશનો હતો. મંત્રી મૂલરાજ અને શાર્દદેવી તેના માતા-પિતા હતાં. મંત્રીની પત્નીનું નામ સલખૂ હતું. તેને આ પ્રમાણે પુત્રો થયા: સૂરા, શિવદાસ, હરિશ્ચન્દ્ર. આ પરિવાર સહિત મંત્રી પંચાયણે અંચલગચ્છાધિપતિ જયકેસર-સૂરિના ઉપદેશથી ઉપર્યુક્ત દિવસે શ્રી વિમલનાથપ્રભુનું ખિમ્બ ભરાવ્યું, અને સંઘે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

કવિચક્રવર્તિના સાહિત્ય-વર્તુલમાં આવા બીજા પણ અનેક નામી-અનામી સાહિત્યકારો થઈ ગયા હશે એમાં શંકા નથી. અનેક નવોદિત કવિઓ અને લેખકો જયશેખર-સૂરિની સાહિત્યિક અસર હેઠળ ઉછર્યા હશે. એ પછીની શતાબ્દીઓના ગ્રંથકારો પણ એમની અસરથી વિમુક્ત રહી શક્યા નથી એ બાબત પણ ઘણી જ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય.

જયશેખરસૂરિએ રચેલ રૂપક કાવ્ય : ‘પ્રખેધ ચિન્તા-મણિ’નું વસ્તુ લઈને વૃદ્ધતપાગચ્છીયકવિવર નયસુંદરે ‘શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ છંદ’ (રચના વિ. સં. ૧૬૫૬) માં ‘વિવેક’ અને ‘મોહ’ના મહાયુદ્ધનું વર્ણન કર્યું; તપાગચ્છીય વિજયસેન-સૂરિના શિષ્ય હીરાએ વિ. સં. ૧૬૬૪ માં ‘ધર્મખુદ્ધિરાસ’ રચ્યો. ખરતરગચ્છીય વિદ્યાકીર્તિએ વિ. સં. ૧૬૭૨ માં, અને મતિકીર્તિએ વિ. સં. ૧૬૯૭ માં ધર્મખુદ્ધિ મંત્રી ચોપાઈઓ રચી.

વિક્રમના ૧૬ મા સૈકામાં વિદ્યમાન આગમગચ્છીય પં.

ઉદયધર્મે ‘ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ’ના નિમ્નોક્ત દ્વહાને પોતાના ‘કદપદ્રુમ’ અન્ધમાં ઉદ્ધૃત કર્યો છે:—

નર નર સિઉં બહુ બુદ્ધણી, ઘરિ ઘરિ ગોઠિ ભમંતિ;
સહિયાંમિસિ બાહરિ વસઈ, તે સુસીલ કિમ હુંતિ? (૧૯૫)

૬૪ વિક્રમની ૧૮ મી સદી સુધીના કવિઓ આ રીતે જયશેખરસૂરિની કદપનાઓનું અનુસરણ કરતા રહ્યા. ઉદાહરણાર્થે ખરતરગચ્છીય સુમતિરંગે વિ. સં. ૧૭૨૨ માં ‘પ્રબોધ ચિન્તામણિ રાસ’ રચ્યો. તેનાં અપર નામ ‘જ્ઞાનકલા ચોપાઈ’ તથા ‘મોહવિવેકની ચોપાઈ’ છે. કવિ ધર્મમંદિરે વિ. સં. ૧૭૪૧ માં “પ્રબોધ ચિન્તામણિ રાસ” અપર નામ “મોહ વિવેકનો રાસ” રચ્યો. કવિ લાલવર્દને વિ. સં. ૧૭૪૨ માં, કુશલલાલે વિ. સં. ૧૭૪૮ માં અને ઉદયરત્ને તેમજ નેમ-વિજયે રચેલ ધર્મબુદ્ધિ-પાપબુદ્ધિ રાસ આદિ કૃતિઓ એક યા બીજી રીતે જયશેખરસૂરિની ઉક્ત રૂપક કૃતિનું અનુસરણ જ છે.

આ રીતે જયશેખરસૂરિની કદપનાઓનું અનુસરણ પછીની ત્રણ-ચાર શતાબ્દીઓ સુધી થતું રહ્યું હોઈને તે વિશે જણાવવું પણ અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે. એ વખતે કૃષ્ણમિશ્ર નામના એક સન્યાસીએ સંસ્કૃતમાં રચેલ ‘પ્રબોધચન્દ્રોદય’ નાટકના ત્રીજા અંકમાં દિગંબર ક્ષપણકનું નિન્દ્ય દશ્ય દર્શાવીને જૈનધર્મનો ઉપહાસ કરેલો. એ જોઈને જયશેખરસૂરિએ ‘પર પ્રવાદીઓના મિથ્યા વાદપ્રહારોના પ્રતિકારરૂપ, લોકપ્રચલિત પાખંડ અને લોકોત્તર ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરનાર સંસ્કૃત ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ની અને ગુજરાતી આ ‘ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ’ની રચના કરી હોય એમ એ અન્યોનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવે છે.’ પંડિત લાલચંદ્ર ભ.

ગાંધીએ પોતાના ઉક્ત કથનથી પુષ્ટિ માટે ‘પ્રબોધચિન્ત્રોદય’ અને જયશેખરસૂરિના ઉક્ત ગ્રંથોનાં અવતરણો ટાંક્યાં છે.

પંડિતજી વિશેષમાં જણાવે છે કે—“આ ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધની પ્રાચીન શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા જોતાં તે સૈકામાં થયેલા માનવામાં આવતા નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, મીરાંબાઈ આદિની ગુજરાતી ભાષા અર્વાચીન જણાઈ આવે છે....”

દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદ ધ્રુવ નોંધે છે કે: ‘પ્રબોધ ચિન્તામણિ ગુજરાતીમાં જૂનાંમાં જૂનું’ રૂપક છે. રૂપકની ઘટના દર્શના કરતાં શ્રવ્યકાવ્યને અને કથાને વિશેષ અનુકૂળ છે. તે જોતાં પ્રયોગબંધનો માર્ગમૂકી જયશેખરસૂરિએ કાવ્યબંધનો માર્ગ લીધો એ બહુ યોગ્ય કયું છે. રૂપક મનનગ્રાહ્ય છે. તેનાં કાવ્ય રૂપે નિરુપણથી ઔચિત્ય સચવાય છે અને નવીનતા એ આવે છે.’

જયશેખરસૂરિએ સંસ્કૃતમાં ‘પ્રબોધચિન્તામણિ’ કાવ્ય રચ્યું છે. તેની સાથે ‘ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ’ની, કેશવલાલ ધ્રુવ કહે છે કે, ‘તુલના કરવી ઇષ્ટ નથી એક કાવ્યમાં કવિએ અલંકારપ્રધાન મહાકાવ્યની આડંબરી શૈલી સ્વીકારી છે, અને બીજામાં પ્રસાદપ્રધાન કથાવાર્તાની ઋણુ શૈલી હૃદયે ધરી છે. કર્તાના સમયમાં પંડિતોએ પહેલાંને વખાણ્યું હશે; અને સામાન્ય શ્રોતાઓએ બીજાને વધાવી લીધું હશે. સંસ્કૃત કવિ તરીકે જયશેખરસૂરિનું જે સ્થાન હોય તે હો, ગુજરાતી કવિ તરીકે તો તેનો દરજ્જો ઊંચો છે. આ એક જ ગૂર્જર કાવ્યથી જૈન કવિ પ્રથમ પંક્તિનો સાહિત્યકાર બને છે. પ્રબોધચિન્તામણિ પ્રબોધ-પ્રકાશના કરતાં અધિક યશસ્વી થવા નિર્મિત છે. કવિની પ્રતિભા વસ્તુની ગૂંથણીમાં, પાત્રની યોજનામાં અને રૂપક નીખીલવણીમાં એક સરખી વિજયશાળી

નીવડે છે. પ્રસ્તાવોનું વૈચિત્ર્ય અને રસની મિલાવટને પોષે છે, અને કાર્યનો વેગ તથા સંવિધાનનું ચાતુર્ય વાંચનારનું કૌતુક છેવટ સુધી ટકાવી રાખે છે. ગુજરાતી કૃતિનો રસ ઝીલનાર જૈનેતરે હશે, એ દષ્ટિથી કર્તાએ તેને સર્વની રુચિ સંતોષે એવું રૂપ આપ્યું છે...જૈનેતર સાહિત્યની પેઠે જૈન સાહિત્ય ચક્રદે ચૌટે ગવાયું હોત તો જયશેખરસૂરિએ પણ લાલણ અને પ્રેમાનંદના જેવી પ્રસિદ્ધિ લોકમાં મેળવી હોત.’

જયશેખરસૂરિ વિશે છેલ્લામાં છેલ્લો ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૪૯૩ની ઉક્ત ધાતુમૂર્તિના લેખમાં છે. એ પછી પણ કવિ જીવ્યા હશે. વિક્રમના ૧૫ મા સૈકાના પ્રારંભમાં જન્મેલા કવિનો દેહવિલય એ સૈકાના અંતમાં થયો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. કવિ સિંધ, માળવા, ગુજરાત, સોરઠ, મરુમંડલ વગેરે પ્રદેશોમાં વિચર્યા હતા એમ ક્ષાગર્તા વર્ણવે છે:

સિંધુ સવાલાખ માલવઈએ, ગૂજરાત વિચારો;
સોરઠ મંડલિ મરુ પમુહ દેસઈ, પ્રભુ કરઈ વિહારો.

કવિ પોતાની પાછળ સાહિત્યનો મોટો વારસો આપણા માટે મૂકતા ગયા છે, જેને માટે અંચલગચ્છ કે જૈનસંઘ જ નહિ, કિન્તુ સમગ્ર ગુજરાત ગૌરવ લઈ શકે એમ છે. જૂની ગૂજરાતી ભાષાના તેઓ અગ્રયાયી કવિ મનાયા છે. આપણી જૂની ભાષાના મૂર્ધન્ય કવિ તરીકે પણ જયશેખરસૂરિને ઓળખાવી શકાય. ગરવી ગૂર્જરગિરાનું આવું અણુમોલ રત્ન આપણને ફરી ફરી મળેા એજ અભ્યર્થના.

— અસ્તુ —

અનેક નૃપતિ-પ્રતિષેધક શ્રી મેરુતુંગસૂરિ

‘મેરુતુંગ વ્યાકરણ-પ્રણેતા,’ ‘જૈન પંચ મહાકાવ્યકર્તા’ ‘મહિમા નિધિ’ ઇત્યાદિ ગૌરવપ્રદ બિરુદોથી પદ્માવલીકારે દ્વારા વિભૂષિત થયેલા મેરુતુંગસૂરિ અનેક નૃપતિ-પ્રતિષેધક તરીકે જૈન-ઇતિહાસમાં ચિરસ્થાયિ કીર્તિ પામ્યા છે. એમનો નૃપતિ-પ્રતિષેધ જૈન-ઇતિહાસમાં આગવું પ્રકરણ ઉમેરે એવો મહત્ત્વપૂર્ણ તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. પૂર્વાચાર્યોએ હિન્દુ રાજવી-ઓની રાજસભાઓમાં પોતાનો પ્રભાવ વર્તાવ્યો હતો એ તો સુવિદિત છે. એ પછી રાજ્ય-તંત્ર મુસલમાન રાજવીઓના હાથમાં સરી ગયું. આથી બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં મેરુતુંગ-સૂરિએ મુસલમાન રાજ્ય-શાસકો પર પોતાનો પ્રભાવ વર્તાવવાની પહેલ કરી. એમનું આ પ્રદાન કદિ ભૂલાય એમ નથી.

વિ. સં. ૧૪૦૩ માં મરુમંડલ અંતર્ગત નાણીનગરમાં એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ વસ્તિગ-કુમાર હતું. પિતા પ્રાગ્વાટ વંશીય વોરા ગોત્રીય વયરસિંહ. માતા નાલદેવી.

પ્રાગ્વાટ વંશે જૈન-શાસનને પ્રખર રાજનીતિજ્ઞો તેમજ કાર્યદક્ષ મંત્રીવર્યોની અનેક અમૂલ્ય ભેટો ધરી છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે પણ અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિ, ચરિત્ર-

નાયક આદિ વિભૂતિઓને જન્મ આપીને આ વંશે પોતાનું સ્થાન ઉન્નત રાખ્યું છે.

મેરુતુંગસૂરિ-રાસમાં એમના વંશ વિશે વિશેષમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ચોરા વાચાગર અને વિજયસિંહ એમ બે બંધુઓ હતા. તેમણે સિદ્ધાન્તાર્થ શ્રવણ કરીને વિત્રિપક્ષ ગચ્છનો સ્વીકાર કરેલો. વિજયસિંહના પુત્ર વયરસિંહ જેમને પ્રાગ્વાટ વંશ-શંગાર, વિચક્ષણ વ્યવસાયી, મહાન દાની અને ધર્મિષ્ઠ કહેવામાં આવ્યો છે. રાસકાર જણાવે છે કે માતા નાલદેવીએ સ્વપ્નમાં સહસ્ર કિરણોધારી સૂર્યને પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરતો જોયેલો. ચક્રેશ્વરીદેવીએ તત્કાલ આવીને એ સ્વપ્નનું ફળ સમજાવ્યું અને કહ્યું કે-“મુક્તિ માર્ગ-પ્રકાશક, જ્ઞાનકિરણયુક્ત સૂર્યના જેવો પ્રતાપી પુત્ર આપની કુક્ષિમાં અવતરશે. જે સંયમ માર્ગ ગ્રહણ કરીને યુગપ્રધાન યોગીશ્વર થશે.” પ્રલાવક આચાર્યોના જન્મ પ્રસંગે સંબંધમાં આવી અનેક ચમત્કારિક વાતો પ્રાચીન ગ્રંથકારો વિસ્તારથી વર્ણવતા હોય છે.

વિ. સં. ૧૪૧૦ માં તેમણે નાણી ગામમાં મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ પાસે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી અને તેમનું મેરુતુંગમુનિ એવું નાનાલિકરણ પ્રાપ્ત થયું. એ વખતે તેમની ઉંમર માત્ર સાતેક વર્ષની હતી. નવોદિત મુનિએ વિદ્યાવ્યાસંગમાં ભારે સફળતા પ્રાપ્ત કરી. તેઓ બુદ્ધિ વિચક્ષણતાથી વ્યાકરણ, સાહિત્ય, છંદ, અલંકાર, આગમ, વેદ, પુરાણ, આદિ સમસ્ત વિદ્યાઓના પારગામી થયા. તેઓ શુદ્ધ સંયમનું પાલન કરતા હતા, તેમજ અમૃત જેવી મધુર વાણીમાં સુંદર વ્યાખ્યાન દેતા હતા. અંચલગચ્છાધિપતિ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિએ એમને યોગ્ય જાણીને વિ. સં. ૧૪૨૬ માં અણહિલપુર પાટણમાં સૂરિપદે અલંકૃત કર્યા. સંઘપતિ નર-

પાલે તે પ્રસંગે નંદિ-મહોત્સવ કર્યો અને દાનાદિમાં પ્રચુર દ્રવ્ય ખર્ચ્યું.

તદનંતર મેરુતુંગસૂરિ દેશ-વિદેશમાં અપ્રતિહત વિચરીને ઉપદેશો દ્વારા અસંખ્ય લબ્ધિ જીવોને તેમજ અનેક નરેન્દ્રોને પ્રતિબોધ આપવા લાગ્યા, જે અંગે પ્રમાણ-અન્યથામાંથી શૃંખલાબંધ માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રાચીન અન્યકારોએ તેમને પ્રભાવક આચાર્ય, સમર્થ પદ્ધતર, મહાન અન્યકાર તરીકે જ નહિ કિન્તુ સમર્થ મંત્રવાદી તરીકે પણ ઓળખાવ્યા છે. ઉપલબ્ધ પ્રમાણો દ્વારા એમની જ્વલંત કારકિર્દીનું દર્શન કરવું અહીં પ્રસ્તુત છે.

ચરિત્રનાયકે આસાઉલી નગરમાં યવનરાજને પ્રતિબોધ આપીને તેને અહિંસાનો મર્મ સમજાવ્યો હતો. રાસકર્તાએ યવનરાજનું નામ નથી આપ્યું પરંતુ તે મુસલમાન રાજવી હતો એ તો સ્પષ્ટ છે. મુસલમાન રાજવીને પ્રતિબોધ આપનારા આચાર્યોમાં મેરુતુંગસૂરિ અંચલગચ્છમાં સૌ પ્રથમ છે. રાસકાર જણાવે છે કે ‘આ વાત કહેતાં પળવાડિયું કે મહિનો લાગે એટલી મોટી છે!’ આ વર્ણન પરથી સૂચિત થાય છે કે ઉક્ત યવનરાજ સાથે મેરુતુંગસૂરિનો સંપર્ક સવિશેષ રહ્યો હશે. ચરિત્રનાયકના જીવનનો આ મહત્વનો પ્રસંગ હતો. મુસલમાનોએ મંદિરો અને મૂર્તિઓના વિધ્વંશક તરીકે બધે હાહાકાર મચાવેલો. રાજ્યશાસન એમના હાથમાં સરી જતાં વિકટ પરિસ્થિતિ સર્જાઈ. મુસલમાન રાજ્યશાસકો પર આધ્યાત્મિક પ્રભાવ વર્તાવવા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ રહ્યો ન હોઈને આવા પ્રસંગો આ દષ્ટિએ ઘણાં જ મહત્વના છે. મુસલમાન રાજશાસનમાં જૈન-ધર્મને રાજ્યાશ્રય અપાવવાની પહેલ મેરુતુંગસૂરિએ કરી.

વિ. સં. ૧૪૪૪ માં તેઓ વઢિયાર અંતર્ગત લોલાડા નગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તેમણે રાઠોડ વંશીય ક્ષણુગર મેઘરાબને એક સો લાયાતો સાથે પ્રતિબોધિત કર્યો. મેઘનરેન્દ્ર આચાર્યનો અનન્ય ભક્ત બની ગયો. લોલાડામાં અંચલગચ્છનો તેમજ જૈન ધર્મનો મહિમા વિસ્તર્યો. ભટ્ટચન્દ્રોમાં ઉદ્દેશ છે કે વિ. સં. ૧૨૨૪ માં જયસિંહસૂરિએ લોલાડાના રાઠોડ વંશીય રાઉત ક્ષણુગરને પ્રતિબોધ આપીને જૈન ધર્મી કરેલો. તેના વંશજો ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં પડાઈઆ ગોત્રથી ઓળખાય છે. પ્રસ્તુત પ્રતિબોધના પ્રસંગમાં રાબનુ' નામ મેઘરાજ દર્શાવાયું છે. આથી ઉક્ત બેઉ પ્રસંગો ભિન્ન છે.

અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં લોલાડા સંબંધમાં બીજો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: એક વખત મેરુતુંગસૂરિ લોલાડામાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે ગુજરાતના અધિપતિ સુલતાન મહમ્મદશાહનું સૈન્ય ગામ ભણી આવતું હતું. મોટા લાગના ગ્રામ્યજનો એ વખતે લગ્ન પ્રસંગે પાટણ તથા દસાડે ગયેલા. એટલે રહ્યા-સહ્યા લોકોમાં ભય ફેલાયો. સૂરિને આ વાત નિવેદિત કરતાં તેમણે શ્રાવકોને સવા મણુ ચોખા લાવવાનું કહ્યું. કહેવાય છે કે, મંત્ર પ્રભાવથી એ ચોખા મુસલમાન સૈન્ય ઉપર નાખતાં તેઓ પલાયન થઈ ગયા. પટ્ટાવલીમાં ઉદ્દેશ છે કે ચોખાની ધારાવાડી ગામને ફરતે દેવામાં આવી. મંત્ર પ્રભાવથી જેટલા અક્ષત હતા તેટલા સૈનિકો થયા, જે જોઈને મુસલમાન સૈન્ય પાછું હટી ગયું. આ પ્રસંગથી સૌ ચમત્કૃત થયા સૂરિને તેમણે વિનંતી કરી કે 'હવેથી આપના શિષ્યોમાંથી કોઈ પણ એક ઉત્તમ મુનિ અહીં લોલાડામાં પ્રતિવર્ષ ચાતુર્માસ રહે એવી વ્યવસ્થા કરી આપો!' આચાર્યે સંઘની આ વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો. આ અંગે તામ્રપત્ર થયેલું એવો ઉદ્દેશ પણ મળે છે. મેરુતુંગસૂરિએ

મહામ્મદશાહ સુલતાનને શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના મહિમાથી લોલાડાથી પાછો વાળ્યો એ વાત વઢિયાર પ્રદેશમાં આજે પણ ખુબ ખુબ પ્રસિદ્ધ છે.

લોલાડામાં બીજો પણ એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ બન્યો. એક વાર આચાર્ય સંધ્યાવશ્યક કરી કાયોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં મગ્ન બનીને ઊભા હતા. તે વખતે એક કાળા સર્પે તેમને પગમાં ડંશ દીધો. કિન્તુ આચાર્ય ધ્યાનમાં સ્થિર જ રહ્યા. કાયોત્સર્ગ પૂર્ણ થયા બાદ તેઓ મંત્ર-યંત્ર ગાડુડિક સર્વ પ્રયોગને છોડીને તેમ જ ઔષધનો આશ્રય લેવાને બદલે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમા સમક્ષ ધ્યાનાસનમાં બેસી ગયા. તેમણે ઇષ્ટદેવ શ્રી જીરાપલ્લી પાર્શ્વનાથ ભગવંતના ‘ત્રૈલોક્ય વિજય’ નામના મહામંત્ર-યંત્રથી ગર્ભિત સ્તોત્ર કર્યું. તેના પ્રભાવથી એમનું વિષ અમૃત થયું.

પ્રાતઃકાલે નિયત સમયે તેઓ વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યા ત્યારે સંઘમાં અપાર હર્ષધ્વનિ પ્રસરી. આ પ્રસંગથી ત્યાં અંચલગચ્છનો મહિમા વિસ્તરી. અનેક લોકો એમનો ઉપદેશ સાંભળીને જૈન થયા.

પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યું છે કે લોલાડા ગામના મુખ્ય દ્વાર પાસેના એક મોટા બિહડમાં તેર હાથ પરિમાણનો લાંબો ભયંકર અજગર વસતો હતો. તેણે અનેક જીવોની હત્યા કરેલી. તેનાથી ઉદ્વિગ્ન પામેલા ગામના લોકોની વિનંતી સાંભળીને મેરુતુંગસૂરિએ શ્રી જીરિકાપલ્લી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના સ્તોત્ર વડે એ અજગરનો ઉપસર્ગ દૂર કર્યો. ચરિત્રનાયક શ્રી પાર્શ્વપ્રભુના અનન્ય ભક્ત હોઈને એમના ચમત્કાર-પ્રસંગોમાં સર્પના પ્રસંગોની બહુલતા ખાસ ધ્યાનાકર્ષક છે.

રાસકર્તા ચરિત્રનાયકના ચમત્કારિક જીવન પ્રસંગ વર્ણ-

વતાં કહે છે કે એક વાર સૂરિ આખૂનાં જિનાલયોના દર્શન કરીને પાછા ફરતા હતા એ વખતે સંધ્યાકાળ થઇ ગયો. અંધકારમાં માર્ગ ભૂટી જવાથી તેઓ મુશ્કેલીમાં મૂકાયેલા. આ પરિસ્થિતિમાં વીજળીની જેમ ચમકાર કરતા દેવે પ્રકટ થઇને તેમને માર્ગ દેખાડેલો.

એક વાર પાટણની નિકટ તેઓ પરિવાર સહિત વિચરતા હતા. એવામાં મારફાડ કરતી વિશાળ યવનસેના તેમને માર્ગમાં મળી. મુસલમાનોએ બળજબરીપૂર્વક શ્રમણોનાં બધા ઉપકરણો કબજે કર્યાં. આચાર્ય તરત જ યવનરાજ પાસે પહોંચ્યા. એમની તેજસ્વી પ્રતિભાથી ચમત્કૃત થઇને યવનરાજના હૃદયનું પરિવર્તન થયું. પછી તો તેને પસ્તાવો થયો. એજ ક્ષણે બધા શ્રમણોને મુક્ત કરવાનો તેણે હુકમ કર્યો. આ પ્રસંગમાં પણ રાસકારે યવનરાજનું નામ નથી આપ્યું. તે કોઈ મુસલમાન રાજવી હશે એ સ્પષ્ટ છે.

એક વાર આચાર્ય ખંભાતમાં બિરાજતા હતા. એ અરસામાં ગુજરાત પર મોગલોના આક્રમણનો ભય તોળાતો હતો. મુસલમાનોના ત્રાસના ભયથી આખું ખંભાત શહેર લોકોની નાસલાગને લીધે સૂનું થઇ ગયું, કિન્તુ મેરુતુંગસૂરિ નિર્ભીત થઇને ત્યાં જ સ્થિર થઇને રહ્યા. ચરિત્રનાયકની નિર્ભયતાનો આ પ્રસંગ એમના પ્રત્યે માનની લાગણી પેદા કરે એવો ઉદાત્ત છે. એમના રાજસ્થાનના વિહાર દરમિયાન પણ બીજે એવો જ પ્રસંગ બન્યો. ચરિત્રનાયક એક વખત બાહડમેરમાં બિરાજતા હતા. તે વખતે નગર પર દુશ્મનો ચઢી આવ્યા. નગરજનો ભયભીત થઈ નાસલાગ કરવા લાગ્યા. પરંતુ આચાર્ય ડર પામ્યા વિના ત્યાં જ રહ્યા. તેમના ધ્યાન-બળના પ્રભાવથી સર્વ શત્રુઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

વિધર્મીઓનાં ઝનૂની આક્રમણોએ ભારતવર્ષમાં કેવી કઠંગી પરિસ્થિતિ સર્જેલી તેનું દર્શન પણ આવા પ્રસંગો દ્વારા થઈ શકશે. તેઓ ભારતના રાજ્ય-તંત્રને છિન્નભિન્ન કરવામાં સફળ થઈ શક્યા; કિન્તુ તેના સાંસ્કૃતિક-ધ્વજ તેમજ ધર્મ-ધ્વજને નમાવી ન શક્યા. મેરુતુંગસૂરિ સમેત વિવિધ ધર્મો અને સંપ્રદાયોના અનેક પ્રણેતાઓના સામુહિક પ્રયત્નોને લીધે ભારતનો આધ્યાત્મિક વારસો જાળવી શકાયો છે, જેનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ એટલું ઓછું છે દૂકમાં આવા નાના-મોટા પ્રસંગો એ વાતનું સૂચન કરે છે કે ભારત રાજકીય રીતે પરાધીન થયું, કિન્તુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તે અજેય જ રહ્યું, જેનું શ્રેય તત્કાલીન આધ્યાત્મિક ધુરંધરોને ફાળે જાય છે.

બાહડમેર સંબંધમાં ખીજે પણ એક પ્રસંગ બન્યો. ત્યાં લઘુ પોશાળનાં દ્વાર પર એક સાત હાથ લાંબો સર્પ આવીને ફૂતકાર કરવા લાગ્યો. એ વિકરાળ સર્પને જોઈને સાધ્વીઓ નાસલાગ કરવા લાગ્યાં. તેમણે મેરુતુંગસૂરિને આ અંગે સૂચન કર્યું. કહેવાય છે કે આચાર્યના મંત્ર-પ્રભાવથી એ સાપ સ્થંભિત થઈ ગયો.

એક વખતે આચાર્યે વિ. સં. ૧૪૬૪ માં સાચાર નગરમાં ચાતુર્માસ કર્યું. એ વખતે કોઈ બાદશાહ વિશાળ સૈન્ય સહિત નગર ઉપર ચડાઈ કરવા આવી રહ્યો હતો. શહેરીઓ એના ભયથી ચોપાસ નાસલાગ કરવા લાગ્યા. નગરનો રાજા પણ ભયભીત થયો. મેરુતુંગસૂરિના ધ્યાન-બળના પ્રભાવે યવનસેના સાચારનો માર્ગ મૂકીને અન્યત્ર ચાલી ગઈ.

એક વખતે શ્રી શત્રુજય તીર્થમાં જિનાલયના દીવાથી ઉપરનો ચંદ્રવો સળગી ઉઠ્યો. ખંભાતમાં ખિરાજતા આચાર્ય

યંને ધ્યાન બળથી આ વાતની જાણ વ્યાખ્યાન મલામાં થતાં તેમણે મૂઢપત્તિ ચોળી. શ્રોતાઓએ આનું કારણ પૂછતાં સૂરિએ જણાવ્યું કે ‘શ્રી શત્રુજયના યુગાદિદેવના પ્રાસાદમાં દીપકની જ્વાળાથી ચંદ્રવેા સળગતો હતો. તે અગ્નિને મેં બુઝાવ્યો.’ ખંભાતના સંઘે માણસો મોકલી આ વાતની ખાત્રી કરતાં એ સાચી જણાઈ.

કવિ ભાવસાગરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં જણાવે છે કે એક વખતે મેરુતુંગસૂરિની બહેન ચંદ્રાએ તેમને વંદન કરવાનો અભિગ્રહ લીધેલો. કિન્તુ તે અત્યંત દૂર હોવાથી આચાર્યને વંદન કરવાનો પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થયો નહોતો. એક વખતે દેવે કરેલા પ્રભાવ-વશથી બહેન મેરુતુંગસૂરિને વંદન કરીને પ્રસન્નતાપૂર્વક ઘેર ગઈ.

એક વખતે તિમિરપુરમાં રાત્રિમાં પ્રચંડ આગ લાગી. આગથી ઘણું જ નુકશાન થાય એમ હતું. પરંતુ ત્યાં ગિરા-જતા ચરિત્રનાયકે ધ્યાન-બળે એ પ્રચંડ આગને ઓલવી નાખી અને સર્વ લોકો સુખી થયા, એમ ગુર્વાવલીમાં વર્ણન છે.

એક વખતે આચાર્ય વિહરતા વડનગરમાં પધાર્યા. ત્યાં નાગર બ્રાહ્મણોનાં ત્રણસો ઘર હતાં, પરંતુ કોઈએ આહાર આપ્યો નહિ. તપ વૃદ્ધિમાં સૌએ સંતોષ માન્યો. એ વખતે એવું બન્યું કે નગરશેઠનો પુત્ર સર્પ ડંશથી મૂંછિત થયો. સૌએ તેને મૃત્યુ પામેલો માની લીધો. જૈન શાસનની પ્રભાવના કરવા માટે સૂરિએ ‘ૐ નમો દેવ દેવાય’ એ સ્તોત્રનો પાઠ કરીને તેના પ્રભાવથી પુત્રને સચેતન કર્યો. આ ચમત્કારથી અનેક નાગરોએ સ્વેચ્છાએ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. એ વર્ષે સૂરિ ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહેલા. જૈન-નાગરોએ વડનગરમાં સૂરિના ઉપદેશથી જિનપ્રાસાદ તથા ઉપાશ્રય બંધાવ્યાં. આજે તો

નાગર-જૈનોનું અસ્તિત્વ રહ્યું નથી. કિન્તુ ઉત્કીર્ણ લેખો તેઓએ એક વખતે જૈન-ધર્મ અંગીકાર કરેલો તેની આશી પૂરી પાડે છે.

વિ. સં. ૧૪૬૬ ના કાગણ વદ ૨ ને શનિવારે નાગર જ્ઞાતિના અલિયાણુ ગોત્રના શ્રેષ્ઠી કર્મના પુત્ર દુગે સૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ જિનજિંજ ભરાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. એ ધાતુમૂર્તિ આજે ઉપલબ્ધ છે. એટલે વિ. સં. ૧૪૬૬ પહેલાં નાગર પ્રતિષ્ઠાધનો પ્રસંગ ખન્યો હશે. એ પછી નાગરોએ ભરાવેલાં જિનજિંજોના અનેક લેખો મળે છે.

વિ. સં. ૧૪૪૫ માં ચરિત્રનાયક પાટણ પધાર્યા. તે વખતે સંઘે તેમના ગચ્છનાયક-પદનું શુભ મુદૂર્ત નક્કી કર્યું. મહિનાઓ પહેલાંજ ઉત્સવનો હર્ષપૂર્વક પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. તોરણોયુક્ત સુશોભિત વિશાળ મંડપ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. વિવિધ પ્રકારનાં નૃત્ય-વાજિત્રોના ધ્વનિથી આખું નગર ગુંબજમાન થઈ ગયું. ઓશવાલ વંશના શ્રેષ્ઠી રામદેવના ભાઈ ખીમાગીરે ઉત્સવ કર્યો. કાગણ વદ ૧૧ ને દિવસે મેરુતુંગસૂરિને ગચ્છનાયક-પદ પ્રદાન કરીને ગચ્છ-ધુરા સોંપવામાં આવી. શ્રેષ્ઠી સંગ્રામસિંહે પદઠવણા કરીને વૈભવ સંકળ કર્યો. એ પ્રસંગે રત્નશેખરજીને આચાર્ય-પદે સ્થાપવામાં આવ્યા. સંઘપતિ નરપાલનાં સાંનિધ્યથી સમગ્ર મહોત્સવ નિર્વિઘ્નતાથી સંપન્ન થયો.

ભદ્રગ્રંથમાં ઉલ્લેખ છે કે એક વાર મેરુતુંગસૂરિ ખંભાતમાં ચાતુર્માસ હતા ત્યારે ચક્કેસરીદેવી તેમને વંદન કરવા આવ્યાં. દેવીએ ગુરુને કહ્યું કે આજથી એકવીશમે દિવસે દિલ્હી પર મોગલો હુલો કરીને ઉપદ્રવ કરશે માટે તમારા ઉપાધ્યાયજી જેઓ હાલ દિલ્હીમાં છે તેમને તેડાવી લેવા.

ગુરુએ તે વાત શ્રાવકોને કહી. ખંભાતના સંઘે ખેખીઆ દ્વારા આ સંદેશો દિલ્હી પહોંચાડ્યો. ઉપાધ્યાયજીએ રાવણ પાર્શ્વનાથજીની યાત્રા નિમિત્તે ત્યાંના શ્રાવકોને સાથે લીધા. આ રીતે અનેકની જિંદગી બચી જવા પામી.

પટ્ટાવલી આદિ સાહિત્યમાંથી ઉલ્લેખો મળે છે કે ગણનાયક મેરુતુંગસૂરિએ અષ્ટાંગયોગ, સર્વ વિદ્યાઓ સમ્યક્ પ્રકારે જાણ્યાં હતાં. અને સદૈવ પદ્માવતી અને ચક્રેસરીદેવીઓ એમનું સાંનિધ્ય કરતી હતી. તેઓ શ્રી જીરાપદ્મી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના ચક્ષુના કૃપાપાત્ર બન્યા હતા.

એ અરસામાં શ્રી જીરિકાપદ્મી તીર્થનો મહિમા અપૂર્વ હતો. મેરુતુંગસૂરિએ સર્જેલા ચમત્કારો તેમણે રચેલા જીરિકાપદ્મી સ્તોત્રના પ્રભાવના ફળસ્વરૂપે હતા. શ્રી જીરિકાપદ્મી પાર્શ્વપ્રભુ પરની તેમની અપૂર્વ આસ્થા ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી પાર્શ્વપ્રભુનું ધ્યાન ધરીને એમણે સર્વ સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. સંઘનું રક્ષણ કરવા તેઓ કેટલા પ્રભાવશાળી અને શક્તિસંપન્ન હતા તેનું તેમના જીવનના પ્રત્યેક ચમત્કારો દ્વારા ગર્ભિત સૂચન મળે છે.

એક વખતે સૂરિએ ક્ષીણ જંઘા-બળવાળા થતા જીરાપદ્મી તીર્થ તરફ ચાલેલા સંઘ સાથેના કેાઈ સુશ્રાવકની સાથે ભગવંતની મહિમા-સ્તુતિરૂપ ત્રણ શ્લોકો પત્રિકામાં લખીને મોકલ્યા હતા. અને શ્રાવકને કહ્યું હતું કે ભગવંતની આગળ આ અમારી પ્રણુતિરૂપ પત્રિકા મૂકવી. ત્યાર પછી સંઘ સાથે એ શ્રાવક ત્યાં ગયો. અને તેણે ભગવંતની આગળ એ પત્રિકા મૂકી તેથી ભગવંતના અધિષ્ઠાયક દેવે શ્રી સંઘમાં વિદ્વોની ઉપશાંતિ કરવા માટે સાત ગુટિકાઓ આપી અને કહ્યું કે તે ગુટિકાઓ ગુરુને આપવી. તે પ્રમાણે શ્રાવકે કર્યું. તેના

પ્રભાવથી સંઘમાં વિશેષ પ્રકારે ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ થઈ. તેથી અંચ-લગચ્છમાં તે ત્રણ શ્લોકોનું પઠન-પાઠન નવસ્મરણોમાંના છઠ્ઠાનાં અંતમાં કરવામાં આવે છે.

શ્રી હરિકાપદ્મી તીર્થ સાથેના એમના વિશિષ્ટ સંબંધો સૂચવતો બીજો પણ એક ચમત્કારિક પ્રસંગ મળે છે. એક વખતે ત્યાં મહામારીનો ઉપદ્રવ ફાટી નિકળ્યો. અનેક લોકો એના ખપ્પરમાં હોમાઈ ગયા. આ અરસામાં યોગાનુયોગ મેરુતુંગ-સૂરિ પણ ત્યાં પધાર્યા હતા. જૈન જગતમાં ‘વિદ્ધ-નિવારક’ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયેલા આ તીર્થમાં જ આવા ઉપદ્રવથી લોકો નાસ-ભાગ કરે એ કેવું? એમ વિચારીને મેરુતુંગસૂરિએ સ્વરચિત કાવ્ય ત્યાંના સંઘપતિને આપીને કહ્યું કે તીર્થનાયકની સન્મુખ આ પ્રમાણે સ્તવના કરાવી. આ પ્રમાણે કરતાં ત્યાંથી મરકીનો ઉપદ્રવ શાંત થયો.

મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી હજારો જિનખિંબોની પ્રતિષ્ઠાઓ ઘઈ છે, જે અંગેનાં પ્રમાણો ઉપલબ્ધ ઉત્ક્રિષ્ટિત લેખો પૂરા પાડે છે. તેમના ઉપદેશથી અનેક જિનાલયોનું નિર્માણ પણ થયેલું. આ અંગે સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત છે:-વીછીવાડામાં વોરા પદ્મશીએ વિ. સં. ૧૪૩૯ માં મુનિસુવ્રતસ્વામીનું જિનાલય, વિ. સં. ૧૪૫૬ માં સિહવાડામાં શ્રીમાલી પાતાશાહે શ્રી આદિનાથ પ્રભુનું જિનાલય, વિ. સં. ૧૪૫૭ માં શ્રીમાલી દેધર શ્રેષ્ઠીએ કુઆરોદ્રિ ગામમાં જિનમંદિર તથા પૌષધ શાળા, વિ. સં. ૧૪૬૮ માં શ્રીમાલી સાંગાશાહે સલખણપુરમાં જિનાલય, તેમ જ નાગડા ગોત્રીય મુંબશાહે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું જિનાલય, શ્રીમાલી પોપા શ્રેષ્ઠીએ પુનાસા ગામમાં શ્રી સંલવનાથ જિનાલય બંધાવ્યાં. આ સર્વ જિનાલયોની પ્રતિષ્ઠા મેરુતુંગસૂરિના ઉપદેશથી થઈ.

મેરુતુંગસૂરિના નૃપતિઓ સાથેના સમાગમ વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ થઈ ગયેલ છે, તેમાંના કેટલાકે જૈનધર્મ અંગીકાર પણ કરેલો. તદુપરાંત સૂરિએ સત્યપુર-નરેશ રાઉ પાતા, નરેશ્વર મહનપાલ, ઈડરપતિના કુંવર સુરદાસ, જંબુનરેશ રાઉ ગજમલ ગદ્દઆ, જીવનરાય આદિ નૃપતિઓને ચરિત્રનાયકે પ્રતિબોધ આપ્યો. આ રીતે જૈન ઇતિહાસમાં અનેક નૃપતિ પ્રતિબોધક તરીકે વિરલ કીર્તિ પામેલા ગણ્યાગાળ્યા આચાર્યોમાં મેરુતુંગસૂરિ પ્રથમ પંક્તિમાં સ્થાન ધરાવે છે. જો મેરુતુંગસૂરિ-રાસ ઉપલબ્ધ થઈ શક્યો ન હોત તો આ મહત્વની ઐતિહાસિક શૃંખલાઓ કદિ પણ પ્રકાશમાં આવી શકત નહિ. મેરુતુંગસૂરિએ મુસલમાન રાજવીઓ સાથે સમાગમ સ્થાપવાની સૌ પ્રથમ પહેલ કરી.

મેરુતુંગસૂરિની કીર્તિ મંત્રવાદી તરીકે ખુબ ફેલાઈ છે. આપણે એમના અનેક જીવન પ્રસંગો દ્વારા એક સમર્થ મંત્રવાદી તરીકેનો પરિચય તો મેળવી લીધો છે. એમણે રચેલ ‘સૂરિ મંત્ર કલ્પ’ દ્વારા પણ એમની મંત્રવાદી તરીકેની સિદ્ધિનો ખ્યાલ મળી રહે છે. તેમના બહુશ્રુત અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વમાં એમનાં મંત્રવાદીપણાએ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

જૈનવાદમયમાં મેરુતુંગસૂરિનું પ્રદાન મૂલ્યવાન ગણાય છે. તેમણે વિવિધ વિષયક અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. જે આ પ્રમાણે છે: (૧) કામદેવચરિત્ર (૨) સંભવનાથચરિત્ર (૩) કાતનત્ર બાલાવબોધ (૪) આખ્યાત-વૃત્તિ-ટિપ્પણ (૫) જૈન મેઘદૂત (૬) ષડ્દર્શન સમુચ્ચય (૭) ધાતુ પારાયણ (૮) બાલાવબોધ વ્યાકરણ (૯) રસાધ્યાય (૧૦) સમતિભાષ્ય ટીકા (૧૧) લઘુશતપદી (૧૨) સતપદી સારોદ્ધાર (૧૩) ઉપદેશ

ચિન્તામણિ વૃત્તિ (૧૪) નાભાકનૃપકથા (૧૫) સૂરિ મંત્ર કલ્પ (૧૬) સૂરિ મંત્ર સારોદ્ધાર (૧૭) જીરાપદ્મીપાર્શ્વનાથ સ્તવન (૧૮) સ્તંભક પાર્શ્વનાથ પ્રબંધ (૧૯) નાભિવંશ કાવ્ય (૨૦) ચદુવંશસંભવકાવ્ય (૨૧) નેમિદ્વત મહાકાવ્ય (૨૨) કૃદ્વૃત્તિ (૨૩) ચતુષ્કવૃત્તિ (૨૪) ઋષિમંડલસ્તવ (૨૫) ભાવકર્મપ્રક્રિયા (૨૬) શતક ભાષ્ય (૨૭) નમુત્યુણ્ડીકા (૨૮) સુશ્રાદ્ધ કથા (૨૯) લક્ષણશાસ્ત્ર (૩૦) રાજમતી-નેમિસંબંધ (૩૧) વારિ-વિચાર (૩૨) પદ્માવતી કલ્પ (૩૩) અંગ વિદ્યા ઉદ્ધાર (૩૪) કલ્પસૂત્રવૃત્તિ. આ ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક કૃતિઓ છે.

મેરુતુંગસૂરિએ રચેલા અનેકવિધ ગ્રંથો પરથી જોઈ શકાશે કે પદ્ધતિ તરીકે ભારે જવાબદારીઓ વહન કરી રહ્યા હોવા છતાં તેમણે સમય મેળવીને સાહિત્યના અનેક પ્રકારોનું ખેડાણ કર્યું. તેઓ સુંદર ગ્રંથો મુકતા ગયા છે. એ દ્વારા એમની અસિમ વિદ્યાપ્રિયતા સૂચિત થાય છે. સ્તોત્ર, મંત્ર-કાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય, મહાકાવ્ય, ઉપરાંત તેમણે નિમિત્ત, લક્ષણ, છંદ, અલંકાર, વ્યાકરણ, વૈદક, ઇતિહાસ, દર્શન અને કર્મ-વિષયક ગ્રંથો રચી પોતાની બહુમુખી પ્રતિભાનો આપણને પરિચય કરાવ્યો છે. સાહિત્યકાર તરીકે મેરુતુંગસૂરિનું સ્થાન જે હોય તે ભલે હો, કિન્તુ જૈનોએ સંસ્કૃત ભાષાના વિકાસમાં જે ફાળો નોંધાવ્યો છે તેમાં મેરુતુંગસૂરિનો હિસ્સો ઉલ્લેખનીય રહેશે. બીજું, વિવિધ વિષયમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં ગ્રંથો રચનાર તરીકે પણ તેઓનું નામ કદિયે ભૂલાશે નહિ. મહાકવિ કાલીદાસ અને માઘ આદિનાં પંચકાવ્યની જેમ મેરુતુંગસૂરિએ પણ પાંચ સંસ્કૃત મહાકાવ્યો રચ્યાં, જેમાંનું જૈન મેઘદૂત કાવ્ય તો કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યને તદ્દન અનુસરતું જ કાવ્ય છે. એમની આ કૃતિ પર સંસ્કૃત ટીકા પણ રચાઈ છે.

સાહિત્ય ઉપરાંત જૈન આગમન વિષયક એમનું જ્ઞાન

અગાધ હતું તેની સાક્ષીરૂપે પણ એમના કેટલાક ગ્રન્થો છે. જૈન તત્ત્વદર્શનના તો તેઓ પારગામી હતા. શ્રમણોના આચાર-સંબંધમાં પણ તેમણે લઘુ-શતપદીમાં લખ્યું છે. માત્ર કવિ, સાહિત્યકાર કે પંડિત તરીકે જ નહિ કિન્તુ વैयाકરણી તરીકે પણ મેરુતુંગસૂરિનું નામ ઉલ્લેખનીય છે. એમના નામ ઉપરથી ‘મેરુતુંગવ્યાકરણ’ નામક ગ્રન્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જે દ્વારા તેમની વ્યાકરણકાર તરીકેની પ્રતિભાનો ખ્યાલ મળી રહે છે. એમની ગ્રન્થસૂચિમાં વ્યાકરણ વિશેના ગ્રન્થોની સંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે, જેમાં એમની કાતંત્ર બાલાવબોધ વૃત્તિ ખાસ નોંધનીય છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ચરિત્રનાયકના સમય સુધી આ વ્યાકરણ લોકલોચ્ય રહ્યું હતું.

મેરુતુંગસૂરિનો શિષ્ય-પરિવાર ઘણો વિશાળ હતો. એટલું જ નહિ, એમના સમુદાયના આચાર્યોએ પણ પોતાનાં સુકૃત્યોથી નામના કાઢી અને ગચ્છનું તેમ જ શાસનનું નામ દીપાવ્યું છે એમના શિષ્યપરિવારના કેટલાક આચાર્યોનાં નામો આ પ્રમાણે છે: જયકીર્તિસૂરિ, રત્નશેખરસૂરિ, માણિક્યસુંદરસૂરિ, માણિક્યશેખરસૂરિ, મહીતિલકસૂરિ, મેરુનંદનસૂરિ, ગુણસમુદ્રસૂરિ, ભુવનતુંગસૂરિ, જયતિલકસૂરિ, કીર્તિસાગરસૂરિ, જયસાગરસૂરિ ઇત્યાદિ.

પ્રમાણ-ગ્રન્થોમાં ઉલ્લેખ છે કે મેરુતુંગસૂરિએ અણહિલપુર પાટણ, ખંભાત, જંબુ વગેરે સ્થાનોમાં ૫૦૦ લઘ્ય જીવોને નવ દીક્ષિત કર્યાં. તથા અનેકને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, વાચનાચાર્ય, પન્યાસ, મહત્તરા, પ્રવર્તિની પ્રભૃતિ પદ-સ્થાપિત કર્યાં હતાં. ચરિત્રનાયકને સ્વહસ્તે પદસ્થાપિ થયેલાઓની સંખ્યા પંદરની પણ મળે છે. વિદ્યમાન પદધારકો તો જુદા જ. એમના આજ્ઞાવર્તિ વિશાળ ત્યાગી-સમુદાય વિશે રાસકાર

જાણાવે છે કે ‘સાધુ-સાધ્વીઓનો જે પરિવાર જોયો તેની સંખ્યા કોણ કરશે?’ તેમના બહોળા શિષ્ય-પરિવારથી પણ એમની મહાનતાનું આપણને દર્શન થાય છે.

મેરુતુંગસૂરિએ ગચ્છનાયક તરીકે એવી પ્રોજવલિત પ્રતિભા પ્રકટાવી કે જૈન ઇતિહાસમાં થઈ થયેલા પ્રભાવક આચાર્યોમાં તેઓ પ્રથમ પંક્તિનું સ્થાન પામી શક્યા. એમની આવી પ્રતિભા ત્યાગમય તેમજ યોગનિષ્ઠ જીવનને આભારી છે. રાસકાર વર્ણવે છે કે ચરિત્રનાયક નિર્મલ તપ-સંયમનું આરાધન કરતા તેમજ યોગાભ્યાસમાં સવિશેષ અભ્યસ્ત રહેતા. તેઓ હઠયોગ, પ્રાણાયામ, રાજયોગ આદિ ક્રિયાઓમાં નિયમિત ધ્યાનમગ્ન રહેતા. ગ્રીષ્મ ઋતુના ઉગ્ર તાપમાં કે શિયાળાની કળકળતી ઠંડીમાં તેઓ સદૈવ કાયોત્સર્ગી ધ્યાનમાં રહેતા. ચરિત્રનાયકની આવી વિશિષ્ટ જીવન-ચારિકાને રાસકારે ‘પૂરવરિષિ’ કહીને બિરદાવી છે.

કેટલાક પદ્માવલીકારોએ ચરિત્રનાયકના ઉચ્ચ જીવનનો ખ્યાલ આપવા વળી બીજો એક ચમત્કારિક પ્રસંગ વર્ણવી લીધો છે. તેઓ વર્ણવે છે કે મેરુતુંગસૂરિ પાસે ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીઓ સદોદિત આવતી હતી. કોઈ એક શ્રાવકે ત્યાં રાત્રિએ એકાંતમાં ગુરુ પાસે બેઠેલી બન્ને દેવીઓને જોઈને શંકા કરી. ગુરુને તેની શંકાની જાણ થતાં તે શ્રાવકને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને ગુરુએ તેની શંકાનું સમાધાન કર્યું. તે પછી કલિયુગ જાણીને ગુરુએ દેવીઓનું આવાગમન બંધ કરાવ્યું.

વિ. સં. ૧૪૭૧ માં મેરુતુંગસૂરિ પાટણમાં પધાર્યા. રાસકાર વર્ણવે છે કે સંઘે તેમનું ઉત્સાહપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. એમના આગમનથી સંઘમાં ધર્મ ભાવનાનો ઉમળકો આવ્યો. મેરુતુંગસૂરિએ પોતાનું આયુષ્ય શેષ જાણીને પોતાના

શિષ્યોને પાટણુ તેડાવ્યા. અરિહંત ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં આલોચણાપૂર્વક ત્રિવિધે સર્વ જીવોને જમાવ્યા. અને પોતાના મુખથી અણુશણુ વ્રત ઉચ્ચાર્યું. એ પછી તેઓ પરમ ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયા. તેમના મુખ ઉપર સુખ અને સંતોષ છવાયા હતાં. સમાચાર સાંભળતાં જ લાખેકની સંખ્યામાં એમના ભક્તો ત્યાં ઉમટ્યા અને રાસ, ભાસ આદિ ભાવના રસપૂર્વક ભાવવા લાગ્યા. એ દિવસે ગુરુએ ચાર વખત વ્યાખ્યાન આપ્યું, જે સાંભળી જધાનાં હૃદય દ્રવી ઉઠ્યાં. લોકોએ વ્રત-પચ્ચખાણુ ગુરુ મુખેથી ગ્રહણ કર્યાં. વિ. સં. ૧૪૭૧ ના માગશર પૂર્ણિમાને સોમવારને દિવસે, પાછલા પ્રહરમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું શ્રવણ કરતા, અરિહંત અને સિદ્ધનું ધ્યાન ધરીને કેવલીની જેમ મેરુતુંગસૂરિ પાટણુમાં નિર્વાણ પામ્યા. એમના પરલોકગમનથી લોકો શોકમગ્ન બની ગયા.

મેરુતુંગસૂરિનું સ્થાન અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં ખૂબ જ ઊંચું છે. એમના દેહાવસાનથી અંચલગચ્છના ઇતિહાસનો બીજો મહત્વપૂર્ણ તબક્કો પૂર્ણ થયો. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિનો શાસનકાળ આર્યરક્ષિતસૂરિ અને જયસિંહસૂરિ ના સમયની ઝાંખી કરાવે એવો ઉજ્જવળ છે. એમના મહિમાને કવિઓએ ખૂબ ખૂબ ગાયો છે. આવા મહિમાવાન આચાર્યને ભૂરિ ભૂરિ વંદના.

— અસ્તુ —

અંચલગચ્છ-ચૂડામણિ શ્રી જયકીર્તિસૂરિ

મેરુતુંગસૂરિ જેવા મહિમાવાન આચાર્યના પદ્મશિષ્ય થવાનું બહુમાન પ્રાપ્ત કરનાર જયકીર્તિસૂરિ અંચલગચ્છના ચૂડામણિ તરીકે ધવલ કીર્તિ પામે એમાં આશ્ચર્ય શું ? કેટલાક ગ્રન્થકર્તાઓએ એમને “ શ્રી મેરુતુંગસૂરીન્દ્ર પદ્મ-પયોનિધિ-ચન્દ્ર ” કહ્યા છે તે પણ ઔચિત્યપૂર્ણ છે. ચરિત્રનાયકના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન ચંદ્રની શિતળ કિરણાવલી વરસતી નીરખાય છે. એમણે તથા એમના પદ્મશિષ્ય જયકેસરીસૂરિએ પ્રતિષ્ઠાઓની જે પરંપરા સર્જી છે તેનો જોટો અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં મળી શકે એમ નથી. ભારતવર્ષનાં કોઈ પણ સ્થાનમાં, કોઈ પણ મુખ્ય જિનાલયમાંથી એમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી મૂર્તિ તો ઉપલબ્ધ થવાની જ !!

વિ. સં. ૧૪૩૩ માં એમનો જન્મ મરુમંડલ અંતર્ગત તિમિરપુરમાં થયો હતો. પિતા શ્રીમાલીવંશીય સંઘવી ભૂપાલ શ્રેષ્ઠી. માતા ભ્રમરાદે. બાળકનું પૂર્વાશ્રમનું નામ દેવકુમાર હતું. પદ્માવલીકારો નોંધે છે કે બાળકે વિ. સં. ૧૪૪૪ માં મેરુતુંગસૂરિ પાસે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા લીધી અને નવોદિત મુનિનું નામ જયકીર્તિ રાખવામાં આવ્યું. મેરુતુંગસૂરિની છાયામાં રહીને એમણે જૈનશ્રુતનો ખંતપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો.

ગુરુએ એમને યોગ્ય જાણીને વિ. સં. ૧૪૬૭ માં ખંભાતમાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા. ત્યાંના સંઘવી રાજસિંહે

હર્ષપૂર્વક પદમહોત્સવ કર્યો. વિ. સં. ૧૪૭૩ માં ગચ્છનાયક મેરુતુંગસૂરિ કાલધર્મ પામતાં પાટણના સંઘે ચરિત્રનાયકને ગચ્છનાયકપદે અલંકૃત કર્યા. સંઘપતિ પોપાશ્રેષ્ઠીએ ઉત્સાહ-પૂર્વક પટોત્સવ કર્યો. ‘જયકીર્તિસૂરિ ક્ષાગ’ માં આ ઉત્સવનું સારું વર્ણન છે. તેમાં ગચ્છેશ-પદ્મી મિતિ વૈશાખ વદિ ૫ આપી છે. એ પછી ગચ્છનાયક તરીકે ચરિત્રનાયકની કીર્તિ બધે વિસ્તરી.

ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલીમાં વિષા-પહારગોત્ર-પ્રતિબોધ વિશે એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. પટ્ટાવલીકાર નોંધે છે કે વિ. સં. ૧૪૪૭ માં ચરિત્રનાયક મુનિપર્યાયમાં કંટલી ગામમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં એસવાળ જ્ઞાતીય સહસ્રાક નામનો શ્રેષ્ઠી વસતો હતો. એક વખતે તેને ઘેર પકવાન થતું હતું તેમાં સર્પનું વિષ પડ્યું. તે દિવસે સહસ્રાક શ્રેષ્ઠી તથા તેની પત્નીને ઉપવાસ હતો એટલે એ સિવાયની બાકીની વ્યક્તિઓએ પકવાન આરોગતાં સૌનું મૃત્યુ થયું. સહસ્રાક પ્રભૂતિ સંઘે ત્યાં માસક્ષમણ રહેલા ચરિત્રનાયકને વિનંતી કરતાં તેમણે વિષાપહાર મંત્રના પ્રભાવથી સૌને સચેતન કર્યા. એટલે આ કુટુંબના વંશજો વિષાપહાર ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયા.

સેલવાટ ગામમાં ઉક્ત સહસ્રાક શ્રેષ્ઠીનો કુટુંબી સાલિગ ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી થઈ ગયો. તેણે જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથ પ્રમુખ ૨૫ જિનગિંઓની ઉત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એ પછી સાલિગ શ્રેષ્ઠી સત્યપુરમાં આવીને વસ્યો. ત્યાં તેણે જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી મહાવીરપ્રભુનો જિન-પ્રાસાદ બંધાવ્યો અને વિ. સં. ૧૪૯૩ ના જેઠ શુદ્ધિ ૧૦ ના દિને તેની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી, જેમાં પચીસ હજાર પીરોજનો ખર્ચ થયો.

ઓસવાળ વંશીય, દેવાણુંદસખા ગોત્રીય મંત્રી મેઘા વિ. સં. ૧૪૭૬ માં સત્યપુરમાં થઈ ગયા. તેમણે શ્રી મહાવીરપ્રભુના ણિંગની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી એમ ભટ્ટગ્રન્થો દ્વારા જાણી શકાય છે. આ પ્રતિષ્ઠા ઉક્ત પ્રતિષ્ઠાથી ભિન્ન છે.

ઓસવાળ વંશીય પડાઈઆ ગોત્રીય જિનદાસના પુત્ર સાદા તથા સમરથ વિ. સં. ૧૪૮૪ માં સાચોર-સત્યપુરમાં વસતા હતા. ત્યાંના રાજકારણમાં તેમણે યશસ્વી ફાળો આપ્યો હોઈને તેમને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. સાદાના પુત્ર મંડલિકે અંચલગચ્છાધિપતિ સિદ્ધાન્તસાગર-સૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોમાં હજારો પીરો છ ખરચી. આ રીતે સત્યપુર-સાચોરમાં અંચલગચ્છીય શ્રાવકોએ અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં.

ઉક્ત મંત્રી સાદાના વંશજો ‘મુમણિયા’ ઓડકથી ઓળખાયા એ સળંધમાં ભટ્ટગ્રન્થો આ પ્રમાણે આખ્યાયિકા વર્ણવે છે: સાચોરના રાજવીનો પુત્ર રાજ્ય મેળવવાના લોભથી પોતાના પિતાને મારી નાખવાના ઇરાદે રાતે ચોરના વેશે મહેલમાં પેઠો. રાજા જાગી જવાથી તેને ચોર માની ખડગ લઈ મારવા દોડ્યો. કુંવર આગાસી પરથી કૂદકો મારીને નાસતો ભાગતો સાદાના ઘરમાં પ્રવેશ્યો. સાદાએ તેને ઓળખી લીધો. ત્યાં તો રાજાના ચોકીદારો ત્યાં મારતે ઘોડે આવી પહોંચ્યા. તેમણે સાદાને ચોર વિશે પૂછ્યું પરંતુ તે નિરુત્તર રહ્યો. ખુદ રાજાએ પણ તેને બોલાવ્યો. અને પૂછ્યું તોયે તે નિરુત્તર રહ્યો. એટલે રાજા ક્રોધે ભરાયો. તેણે કહ્યું કે “આ મુમણો (મૂંગો) ચોરને આશ્રય આપીને પોતાનું ઘર ભરે છે, માટે ચોરને બદલે એને જ સજા કરો!” મહાજને એકઠા થઈને સાદાને ખૂબ સમજાવ્યો. પણ તે એકનો બે ન થયો. કુંવરને

આ બધી વાતો જાણવા મળતાં તેણે સાદાને પોતાના ઘરમાં રાખીને તેણે રક્ષણ આપ્યું. રાજાએ ઘણો આગ્રહ કર્યો હોવા છતાં કુંવરે તેને ન જ સોંપ્યો. રાજાના મૃત્યુ બાદ કુંવર રાજગાદી પર બેઠો ત્યારે સાદાની વફાદારી બદલ તેને પોતાનો મંત્રી બનાવ્યો. રાજાએ તેને મુમળો કહ્યો હોઈને તેના વંશજો એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

મેરુતુંગસૂરિના વિશાળ શિષ્ય-પરિવાર ઉપરાંત ચરિત્રનાયકે ૧૫ શિષ્યોને આચાર્યપદસ્થિત કર્યા હતા. એમના કેટલાક શિષ્યોનો પરિચય આપવો અહીં પ્રસંગોચિત થશે.

તત્કાલીન આચાર્યોમાં માણિકચસુંદરસૂરિ પ્રથમ કોટિના સાહિત્યકાર થઈ ગયા. કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ જેવી સાહિત્યિક પ્રતિભા તેઓ ધરાવતા હતા. ગુજરાતી ભાષાના આદ્યગદ્યકાર તરીકે તેમને ગણાવી શકાય. તેઓ પોતાના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં પોતાના અંગત જીવન વિશે અલ્પ ઉલ્લેખ કરે છે, જે દ્વારા ઠીક ઠીક સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. પોતાના ગ્રંથોમાં તેઓ પોતાના વિદ્યાગુરુ જયશેખરસૂરિનું ઋણ સ્વીકારવાનું ભૂલતા નથી. એવી જ રીતે પોતાના ગુરુ મેરુતુંગસૂરિના વાત્સલ્યને પણ તેઓ કૃતજ્ઞભાવે યાદ કરે છે. ‘શ્રીધરચરિત્ર’ની ગ્રંથ-પ્રશસ્તિ આ દષ્ટિએ ઘણી સૂચક છે.

મેરુતુંગસૂરિએ એમને ખંભાતમાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કરેલા. પદમહોત્સવ શાહ તેજાએ હુર્ષપૂર્વક કરેલો. તેમનો આચાર્ય તરીકે સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ વિ. સં. ૧૪૬૩ સંબંધિત હોઈને તે વર્ષે કે તે પહેલાં તેઓ આચાર્યપદસ્થિત થયા હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એમના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ દ્વારા સૂચિત થાય છે કે રાજસ્થાન અંતર્ગત મેવાડ, દેવકુલ-પાટક, સત્યપુર, તથા ગુજરાતમાં પુરુષપત્તન-અણહીલપુર

પાટણ, ખંભાત ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં એમનો વિહાર સવિશેષ હતો. ગુજરાતના રાજા શંખની રાજસભામાં તેમણે “ મહાબલ મલયસુંદરી કથા ” રચી હતી. આ રાજવીની પર્વદામાં જય-શેખરસૂરિની જેમ માણિક્યસુંદરસૂરિ પણ ઘણું માન પામેલા.

શીલરત્નસૂરિએ મેરુતુંગસૂરિ કૃત “ જૈન મેઘદૂત ” મહાકાવ્ય પર ટીકા રચી તેનું સંશોધન માણિક્યસુંદરસૂરિએ કર્યું હોઈને વિ. સં. ૧૪૯૧ માં એમની વિદ્યમાનતા નક્કી કરી શકાય છે. “ શ્રીધર ચરિત્ર ” ની ટીકાની પ્રશસ્તિમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે તેને શિષ્ય કીર્તિસાગરસૂરિએ પ્રથમાદર્શ લખી.

માણિક્યસુંદરસૂરિએ જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્યાત્મક “ પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર ” રચ્યું. તે બોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને લયના બંધનથી મુક્ત છતાં લેવાતી છૂટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય તે બોલી. માણિક્યસુંદરસૂરિ બોલીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે બોલીનો વિલાસ એવું નામ આપે છે. આ ગદ્યકૃતિ ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન સ્વરૂપને સમજવા માટે અત્યંત ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ પણ તે એક વિસ્તૃત વર્ણન પ્રધાન વાર્તાગ્રન્થ હોવાને કારણે તાત્કાલીન સમાજ-સ્થિતિને લગતી પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી તેમાંથી મળી આવે છે. ગુજરાતીના વિદ્વાનોએ આ ગ્રન્થને ગદ્ય-કાદંબરી કહીને તે વિશે ઘણું ઉઠાપોહ કર્યો છે.

ઉપયુક્ત ગ્રન્થો ઉપરાંત એમની ગણનાપાત્ર કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે: ચતુઃપર્વીચમ્પૂ, શુકરાજ કથા, ચંદ્રધવલ, ગુણુવર્મચરિત્ર, સત્તરભેદી પૂજા કથા, સંવિભાગગત કથા, નેમી-શ્વરચરિત, યશોધરચરિત્ર, ભવભાવના બાલાવબોધ, અન્તપુત્ર કથાનક, સિંહસેનકથા ઇત્યાદિ.

માણિક્યસુંદરસૂરિથી ભિન્ન માણિક્યશેખરસૂરિ પણ

ખહુશ્રુત વિદ્વાન થઈ ગયા. કેટલાક સાંપ્રત વિદ્વાનોએ ઉક્ત ખેઉને એક ગણી લઈને ઘણા ગૂંચવાડા સંજ્યા છે. મેરુતુંગ-સૂરિ રાસમાં ઉભય અન્થકારોનો ઉદ્વેગ અનુક્રમે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય તરીકે છે, એટલે દીક્ષા-પર્યાયમાં માણિક્ય-સુંદરસૂરિ વડીલ હતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે. માણિક્યશેખર-સૂરિ પણ ખંભાતમાં જ આચાર્યપદસ્થિત થયા. એમની સાથે મેરુનંદરસૂરિ પણ આચાર્યપદે વિભૂષિત થયેલા. તે પ્રસંગે સંઘપતિ ખીમરાજે ઘણું ધન ખરચીને ઉત્સવ કરેલો. એથી વિશેષ એમના અંગત જીવન વિશે કશું જાણી શકાતું નથી. એમના અન્થોની નામાવલી આ પ્રમાણે છે: પિંડનિયુક્તિ દીપિકા, ઓઘનિયુક્તિ દીપિકા, દશવૈકાલિક દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયન દીપિકા, આચારંગ દીપિકા, નવતત્ત્વ વિવરણ, આવશ્યક-નિયુક્તિ દીપિકા, કંદપસૂત્ર અવચૂરિ વગેરે. આમાંની કેટલીક કૃતિએ તો અનુપલબ્ધ છે.

જૈનાગમો પર ગણ્યાંગાક્યા વિદ્વાનોએ જ ટીકાઓ રચી હોઈને તેમાં માણિક્યશેખરસૂરિનું સ્થાન અદ્વિતીય ગણાશે. જૈનાગમોના પ્રકૃષ્ટ અભ્યાસી તરીકે તત્કાલીન શ્રમણોમાં તેઓ જુદા તરી આવે છે. અંચલગચ્છમાં એ પછી જૈનાગમોના સમર્થ ટીકાકાર તરીકે એક પણ નામ પ્રાપ્ત થતું નથી.

ઉપર્યુક્ત ખેઉ સાહિત્યકારોના સંક્ષિપ્ત પરિચયની સાથે ચરિત્રનાયકના પદ્મશિષ્ય જયકેસરીસૂરિનો અલ્પ પરિચય પણ પ્રસંગોચિત ગણાશે. પાંચાલદેશ અંતર્ગત થાનનગરમાં શ્રીમાલીવંશીય શ્રેષ્ઠી દેવસિંહની ભાર્યા લાખણુદેની કૃપે વિ. સં. ૧૪૭૧ માં એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું મૂળ નામ ધનરાજ. એમના જન્મ વખતે માતાએ સ્વપ્નમાં કેસરીસિંહ નીરખ્યો હતો. વિ. સં. ૧૪૭૫ માં તેમણે જયકીર્તિસૂરિ પાસે

આખૂમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી. વિ. સં. ૧૪૯૪ માં ગુરુએ તેમને ચાંપાનેરના રાજા ગંગદાસના વચનથી આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા. ગંગદાસનો કુંવર જયસિંહદેવ પતાઈ રાવળના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ જયકેસરીસૂરિને “પતાઈ રાવળ માન્ય” કહ્યા છે તે ઘણું સૂચક છે. ચાંપાગઢના મંત્રી જગરાજે તથા મંત્રીવર્ય હાથીએ અને એમના કુટુંબીઓએ જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હતી એ દ્વારા પણ ત્યાંના રાજવીઓ સાથે એમનો સંપર્ક સૂચિત થાય છે. જયકેસરીસૂરિનો પટોત્સવ પણ પાવાગઢમાં થયેલો. ચાંપાનેરના સંઘપતિ કાલાગરે એ પ્રસંગે પાવાગઢના શ્રી વીરજિનાલયમાં મોટો ઉત્સવ કર્યો હતો. આ સુપ્રસિદ્ધ જિનાલયમાં દર્શનદ્વારા પાવન થઈને અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિએ અંચલગચ્છનો સૂત્રપાત કરેલો એ ઘટના સુવિદિત છે. ત્યારથી અંચલગચ્છાધિપતિઓ સાથેનો પાવાગઢનો સંપર્ક વિશેષ સુદૃઢ થતો ગયો.

અમદાવાદના સુલતાનને જયકેસરીસૂરિએ ચમત્કાર દાખવેલો એ સંબંધમાં પટ્ટાવલીમાં એક પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. સુલતાન છ મહિનાથી તાવમાં પીડાતો હતો. અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં તાવ મટ્યો નહિ. એ તાવને મંત્રપ્રભાવથી સૂરિએ દૂર કર્યો. આ ચમત્કારથી પ્રભાવિત થઈને સુલતાને અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડમાં અંચલગચ્છીય શ્રમણો માટે ઉપાશ્રય બંધાવી આપ્યો. ઉક્ત સુલતાન તે મહિમુંદ શાહ. અન્ય પટ્ટાવલીકારે તો એવું નોંધ્યું કે ગુજરાતનો સુલતાન અહમ્મદ સૂરિને શિષ્યપણે લખ્યો !!

અન્ય પટ્ટાવલીમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે જયકેસરીસૂરિના વધતા જતા પ્રભાવથી અમદાવાદના સુલતાને ઈર્ષ્યા જાળી.

આથી તેમણે સાબરમતી નદીમાં વૃક્ષો ચલાવીને સુલતાનને ચમત્કાર દેખાડેલો અને મુદ્દલાને હાર આપી. આવા ચમત્કારિક પ્રસંગોનું મહત્ત્વ જે હોય તે હો. પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે જ્યકેસરીસૂરિ ગુજરાતના સુલતાનોના સમાગમમાં આવેલા અને તેમણે મુસલમાન શાસકોની પર્ષદામાં ઘણો પ્રભાવ વર્તાવ્યો. જ્યકેસરીસૂરિના શ્રાવક મંત્રી પાસાને સુલતાન મહિમુંદ અને કુતુબુદ્દીને સન્માનિત કર્યા હતા. આવા અનેક રાજમાન્ય શ્રાવકોના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. મુસલમાન શાસનકાળની તવારીખમાં આ બધી ઘટનાઓ ઘણી જ મહત્ત્વ-પૂર્ણ છે.

જ્યકેસરીસૂરિએ સાયલાના રાજા રૂપચંદને ચમત્કાર દેખાડીને તેમને જૈન ધર્માનુયાયી કર્યો એ સંબંધમાં પણ પટ્ટાવલીમાં વર્ણન છે. કહેવાય છે કે રૂપચંદના પુત્ર સામંત-સિંહને સર્પ કરડેલો. સૂરિએ મંત્રપ્રભાવથી વિષ-વમન કરાવેલું. પોતના પુત્રને નવું જીવન પ્રાપ્ત થવાની ખુશાલીમાં રાજાએ સૂરિને ચાર ગામો આપવાનો નિર્ણય કર્યો, પરંતુ નિસ્પૃહી ગુરુએ તે ન સ્વીકાર્યાં. રાજાએ સ્વેચ્છાએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો. તેના વંશજો સાયલા રાજ્ય પરથી “સ્યાલ” ઓડકથી ઓસવાળ વંશમાં પ્રસિદ્ધ થયા.

ઓસવાળવંશીય, બખ્ષણગોત્રીય મીઠડીઆ શાખીય, પાટણ નિવાસી નરસિંહના પુત્રો પાસદત્તે તથા દેવદત્તે જીરાવલા તીર્થની દેવકુલિકાઓ જ્યકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી કરાવી હતી. ઉક્ત નરસિંહની સંતતિમાં રૂડી શ્રાવિકાએ પણ જ્યકીર્તિ-સૂરિના ઉપદેશથી એ તીર્થમાં એક દેવકુલિકા કરાવી.

એ જ વંશના તેજના દ્વિતીય પુત્ર ખીમાની ભાર્યા ખીમાદેએ જીરાવલા તીર્થમાં એક દેવકુલિકા જ્યકીર્તિસૂરિના

ઉપદેશથી કરાવેલી. આ વંશના સલખણના પુત્રો તેજ તથા નરસિંહ અદ્ભૂત ચારિત્ર્યવાળા હતા તેમણે મહીતીર્થની યાત્રા કરીને તેનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેજના શાહ ડીડા આદિ પાંચ પુત્રો થયા, તેમને ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે સન્માનિત કરેલા. ડીડાના પુત્ર નાગરાજ શ્રેષ્ઠીમંડલમાં ભૂષણ સમાન હતા. નાગરાજના પૌત્ર પાસાને ગુજરાતના સુલતાન કુતુબુદ્દીને સન્માન આપેલું. તેઓ સંઘમાં અગ્રેસર હતા. તેની પત્ની ચમકૂએ જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી કંઠપસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી પ્રતો લખાવી.

જયકેસરીસૂરિના ઉપદેશથી હજારો જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઈ છે, જે વિશે વિગતમાં જવું અહીં અસ્થાને છે. ટૂંકમાં ચરિત્રનાયકના આ પ્રભાવશાળી પદ્ધતિષિષ્યે અંચલગચ્છની ધર્મ-પ્રવૃત્તિને ભારે વેગ આપીને જૈનશાસનનું નામ દીપાવ્યું.

આગળ આપણે માણિક્યસુંદરસૂરિ તેમ જ માણિક્ય-શેખરસૂરિ વિશે નોંધી ગયા છીએ. સમાન નામધારક ત્રીજા આચાર્ય હતા માણિક્યકુંજરસૂરિ. આ ત્રણેય આચાર્યોને એક જ સમજી લઈને સાંપ્રત ગ્રન્થકારોએ અનેક ગૂંચવાડાઓ સર્જ્યા હોઈને આ ત્રીજા આચાર્યનો પરિચય પણ અહીં પ્રસંગોચિત ગણાશે. વિ. સં. ૧૫૩૫ ના કાર્તિક વદી ૨ ને બુધવારે શ્રીમાલી જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી માંડણે માણિક્યકુંજરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સુમતિનાથબિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ આચાર્ય ઉભય ગ્રન્થકારોથી ભિન્ન છે. તેમની ગુરુ-પરંપરા આ પ્રમાણે છે: (૧) જિનચંદ્ર-સૂરિ (૨) પદ્મદેવસૂરિ (૩) સુમતિસિંહસૂરિ (૪) અભયદેવસૂરિ (૫) અભયસિંહસૂરિ (૬) ગુણસમુદ્રસૂરિ (૭) માણિક્યકુંજર-સૂરિ (૮) ગુણરાજસૂરિ (૯) વિજયહંસસૂરિ (૧૦) પુણ્યપ્રભ-સૂરિ (૧૧) જિનહંસસૂરિ (૧૨) ગુણુર્ધ્વ ઉપાધ્યાય.

માણિક્યસુંદરસૂરિથી માણિક્યકુંજરસૂરિ લિન્ન હતા તેનું અન્ય પ્રમાણ “ સિંહસેનકથા ”ની પ્રત પુષ્પિકા પૂરું પાડે છે. તેમાં અન્યના લેખક માણિક્યસુંદરસૂરિ અને પ્રતના લેખકની પરંપરાના માણિક્યકુંજરસૂરિનાં નામ લિન્ન રીતે આપ્યાં છે. વિ. સં. ૧૫૦૨ માં આષાઢ શુદ્ધિ ૫ ને સોમવારે ઉક્ત પ્રત “ ગુણસમુદ્રસૂરિના પટ્ટાલંકાર માણિક્યકુંજરસૂરિના શિષ્ય પં ૦ ગુણરાજ ગણિએ લખી.”

વર્ધ્ધમાનપુરના રહીસ શ્રેષ્ઠી વર્ધ્ધમાન અને તેની ભાર્યા અંજરની પુત્રી અંગનાએ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રત માણિક્યકુંજર સૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૫૨૬ ના આષાઢ વદિ ૧૩ ને ગુરુવારે લખાવી. વિ. સં. ૧૫૮૧ ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૨ અનન્તરે ૧૩ ને બુધવારે માણિક્યકુંજરસૂરિના અજ્ઞાત શિષ્યે “ શ્રાવક દૈવસિક પ્રતિક્રમણ વિધિ ” નામક અન્ય લખ્યો. આ બધાં પ્રમાણો ઉક્ત ત્રણે સમાન નામધારક આચાર્યો લિન્ન લિન્ન હતા તે વાત સળળ રીતે રજૂ કરે છે.

ઉક્ત શ્રમણો ઉપરાંત અનેક આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, મુનિ-રાજો, જયકીર્તિસૂરિના આજ્ઞાવર્તિ શિષ્યમંડળમાં હતા. અહીં અગત્યનાં નામોનો માત્ર અદ્ય ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ માનશું.

મહીતિલકસૂરિનો ઉલ્લેખ મેરુતુંગસૂરિ રાસમાં છે. શાહ સલખા સાદાગર-કારિત ઉત્સવથી તેઓ આચાર્ય-પદ-સ્થિત થયા હતા. વિ. સં. ૧૪૭૧ ના માઘ શુદ્ધિ ૧૦ ને શનિવારે પ્રાગ્વાટવંશીય, વૃદ્ધસાજનિક, દોણ શાખીય શાહ અંબટે એમના ઉપદેશથી ગિંબ-પ્રતિષ્ઠા કરેલી. એ જ દિવસે શ્રીમાલી વંશીય શાહ આસધરના પુત્ર હાંસાએ પણ મહીતિલકસૂરિના ઉપદેશથી જિનગિંબની પ્રતિષ્ઠા કરેલી. એ વર્ષે આષાઢ શુદ્ધિ

૨ ને શનિવારે શ્રીમાલીવંશીય શ્રેષ્ઠી સૂરા અને ચાંપાએ પણ સૂરિના ઉપદેશથી જિનખિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી.

મેરુતુંગસૂરિએ મેરુનંદનસૂરિને ખંભાતમાં આચાર્યપદ-સ્થિત કરેલા. સંઘપતિ ખીમરાજે પદમહોત્સવ કરેલો. મેરુ-નંદનસૂરિએ રચેલ “વીસવિહરમાન સ્તવન” ઉપલબ્ધ થાય છે.

પંડિત મહીનંદન ગણિ વિ. સં. ૧૪૬૩ માં વિદ્યમાન હતા. એ વર્ષે સલખણપુરના રહેવાસી શ્રીમાલ જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી અમરસિંહના પુત્ર સુહગાએ કાલિકાચાર્ય કથાનકની પ્રત એમના વાંચનાર્થે લખાવી. આ સચિત્ર પ્રત મંત્રી દેવરાજ દ્વારા લખાઈ. કાગળ પર લખાયેલી પ્રતોમાં તે સૌથી પ્રાચીન પ્રત મનાય છે.

માણિક્યસુંદરસૂરિના શિષ્ય કીર્તિસાગરસૂરિ વિશે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. તેમણે પોતાના ગુરુ દ્વારા લખાયેલ શ્રીધરચરિત્રની ટીકાને પ્રથમાદર્શે લખી હતી એમ એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ દ્વારા જણાય છે. વિ. સં. ૧૪૭૬ ના પોષ વદિ ૫ ને શુક્રવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય પરિખ ધનાએ કીર્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ખિંબ-પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી.

વિ. સં. ૧૪૭૧ ના આષાઢ શુદ્ધિ ૨ ને રવિવારે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય પરિખ ભોજણ અને ભોલાએ જ્યોતિલકસૂરિના ઉપ-દેશથી ખિંબપ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. જ્યોતિલકસૂરિનું નામ મેરુતુંગ-સૂરિ રાસમાં ન હોઈને ઉક્ત પ્રતિષ્ઠા-ક્ષેપ મહત્ત્વપૂર્ણ બને છે.

મેરુતુંગસૂરિએ ગુણસમુદ્રસૂરિને હર્ષપુરમાં આચાર્યપદ-સ્થિત કરેલા. એ પ્રસંગે શ્રેષ્ઠી ખીમિગે પદમહોત્સવ કરેલો. મહાકવિ માઘ કૃત “શિશુપાલ વધ” મહાકાવ્યની વિ. સં. ૧૪૭૮ માં લખાયેલ પ્રત ખંભાતમાં ગુણસમુદ્રસૂરિ પાસે

હતી એમ એ પ્રતની પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે. વિ. સં. ૧૫૧૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને ગુરુવારે એસવાળ વંશીય ભાષુએ ઊંખ-પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી, જેનો ખંડિત લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં આચાર્યનું નામ અડધું વંચાય છે. જે પ્રતિષ્ઠાનું વર્ષ ચોક્કસ રીતે નોંધાયું હોય તો તે પ્રતિષ્ઠાના ઉપદેશક આચાર્ય ગુણસમુદ્રસૂરિ સંભવે છે. ગુણસમુદ્રસૂરિ કૃત “કિપાકલાપ”ની હાથપ્રત ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુણસમુદ્રસૂરિના સમકાલીન કવિ કાહ્લ એમના વિશે ગૌરવાન્વિત ઉલ્લેખ કરે છે. ગુઓ: “ગુણસમુદ્રસૂરિ ગુણ નિહાણું, પાવું પણાસ દ્વરિ.”

ગુણસમુદ્રસૂરિના ગુરુ અભયસિંહસૂરિ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. એમની પ્રેરણાથી ગોડીજીના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થની સ્થાપના થયેલી ગુણસમુદ્રસૂરિના શિષ્ય માણિક્યકુંજરસૂરિ વિશે પણ આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

મેરુતુંગસૂરિના શાખાચાર્ય ભુવનતુંગસૂરિ થઈ ગયા. અંચલગચ્છમાં આ નામના બે આચાર્ય થઈ ગયા છે. ખન્નેના ગુરુનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે: મહેન્દ્રસિંહસૂરિ અને મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ બેઉ આચાર્યો સમાન નામધારક હતા, ઉપરાંત એમના ગુરુનાં નામમાં પણ ઘણું મળતાપણું હોઈને સાંપ્રત ગ્રંથકારોએ એમને અલિપ્ત માનીને ગૂંચવાડાઓ કર્યા છે. મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય ભુવનતુંગસૂરિએ પાયાંગ પર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ રચી છે. મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ભુવનતુંગસૂરિએ કેઈ ગ્રંથ રચ્યો હોય એમ જાણી શકાયું નથી. આ દ્વિતીય આચાર્ય શાખાચાર્ય હતા એટલું જ જાણી શકાય છે. એમના સમકાલીન કવિ કાહ્લને એમના વિશે નોંધ્યું છે કે: “ભુવનતુંગસૂરિ ભુવણ ભાણું.”

ઉપાધ્યાય ધર્મનંદનગણિએ “છંદ સ્તવ”ની રચના

કરી છે. આ ગ્રન્થ પર તેમણે ટીકા પણ રચી. મહેન્દ્રસિંહસૂરિ કૃત “વિચારસમતિકા” પર તેમણે અવચૂરિ રચી. ચંદ્રસૂરિ કૃત “સંગ્રહણીરત્ન” નામક ભૂગોળ વિષયક ગ્રન્થ પર પણ તેમણે અવચૂરિ લખી. વિ. સં. ૧૪૮૪ માં ધર્મનંદન-ગણિ સત્યપુરમાં હતા, જ્યાં માણિક્યસુંદરસૂરિએ ગુણવર્મ-ચરિત્ર રચ્યું. આ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાં માણિક્યસુંદરસૂરિએ નોંધ્યું છે કે “આ ગ્રન્થ ઉપાધ્યાય ધર્મનંદનના વિશિષ્ટ સાંનિધ્યમાં લખાયો છે.”

કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિના શિષ્ય ધર્મશેખરગણિએ પોતાના ગુરુએ સંસ્કૃતમાં લખેલ “જૈનકુમારસંલવ” મહાકાવ્ય પર વિ. સં. ૧૪૮૩ માં ટીકા લખી, જેનું સંશોધન માણિક્યસુંદરસૂરિએ કર્યું. વિ. સં. ૧૫૦૬ માં તેઓ આચાર્યપદે હતા એમ એ વર્ષની પ્રતપુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે. એમના શિષ્ય ઉદયસાગર થયા.

જયશેખરસૂરિના શિષ્ય ઇશ્વરગણિએ “શીલસંધિ” નામક ગ્રન્થ રચ્યો. જયશેખરસૂરિ નાગપુરીય ગચ્છમાં પણ થઈ ગયા હોઈને ઇશ્વરગણિ કેના શિષ્ય હતા તે પ્રમાણિત કરવું ઘટે છે.

કવિચક્રવર્તિ જયશેખરસૂરિ કૃત “ઉપદેશચિન્તામણિ”ની ટીકાને પ્રથમાદર્શી લખનાર માનતુંગગણિને ગ્રન્થકર્તાએ “નાના ગુરુબંધુ” કહ્યા છે. માનતુંગગણિ પાછળથી આચાર્યપદસ્થિત થયા હતા.

મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય કવિવર કાહ્ને વિ. સં. ૧૪૨૦ માં દ્વીપોત્સવી ને રવિવારને દિવસે ખંભાતમાં ‘ગચ્છનાયકગુરુ-રાસ’ની રચના કરી. આ ગ્રન્થમાં અંચલગચ્છ-પ્રવર્ત્તકથી માંડીને જયકેસરીસૂરિ સુધીના ઇતિહાસની કડીબંધ હકીકતો નિખદ્ધ છે. કવિ કાહ્ન શ્રીમાલીવંશીય છાંડાના પુત્ર હતા એમ

એ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણાય છે. કવિ કાલ્પ દ્વારા રચિત “નેમિનાથ કાગ-ખારમાસા” ઉપલબ્ધ થાય છે.

જયકીર્તિસૂરિના શિષ્ય શીલરત્નસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૯૧ ના ચૈત્ર વદિ ૫ ને બુધવારે પાટણમાં મેરુતુંગસૂરિ કૃત “જૈન-મેઘદૂત” મહાકાવ્ય પર સંસ્કૃતમાં ટીકા લખી, જેનું સંશોધન માણિકચસુંદરસૂરિએ કર્યું. એમણે લખેલાં ચાર સ્તોત્ર ઉપરાંત જિનચૈત્યવંદન ચોવીશી, અષ્ટક આદિ ઉપલબ્ધ થાય છે.

જયકીર્તિસૂરિના અન્ય શિષ્ય ઋષિવર્દનસૂરિએ “અતિ-શય પંચાશિકા,” “નલદ્વવદંતિ રાસ” (ચિત્તોડમાં વિ. સં. ૧૫૧૨ માં રચના) તથા પુષ્પદંત દ્વારા રચિત મહિમ્નસ્તોત્રની ઋષભમહિમ્ન સ્તોત્ર નામના ગ્રન્થમાં સમસ્યાપૂર્તિ કરી. એમની સ્વોપજ્ઞ ટીકા પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. એમના શિષ્ય પંડિત જિનપ્રભગણિ ધર્મ ગયા, જેમના વાંચનાર્થે પ્રાગ્યાટ વંશીય દોસી કાલાએ લોઢીઆણા ગામમાં વિ. સં. ૧૫૫૪ માં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની વૃત્તિ લખાવી.

જયકીર્તિસૂરિની પરંપરામાં રત્નશેખર-મહીતિલક-સોમ-તિલક વગેરે શ્રમણોને દર્શાવતી નોંધ મળે છે. એ ઉપરાંત એમના આજ્ઞાવર્તિ શિષ્યોમાં જયસાગરસૂરિ, જયવલ્લભમુનિ, ક્ષમારત્નમુનિ, લાવણ્યકીર્તિ ઉપાધ્યાય, રત્નસિંહસૂરિ વગેરેનાં નામો ઉપલબ્ધ થાય છે. ઉપા. લાવણ્યકીર્તિથી અંચલગચ્છમાં કીર્તિશાખા નીકળી એમ પટ્ટાવડીમાં ઉલ્લેખ છે.

જયકીર્તિસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન તપા-ગચ્છીય હર્ષસેનના શિષ્ય હર્ષભૂષણગણિએ વિ. સં. ૧૪૮૦ માં ૧૦૦૦ શ્લોક પરિમાણનો “અંચલમત-દલન-પ્રકરણ” નામક ખંડનાત્મક ગ્રન્થ રચ્યો. ખંડન-મંડનાત્મક ગ્રન્થો પૈકીના “અંચલમત સ્થાપન,” “તત્ત્વબોધ પ્રકરણ,” “આંચલિકમત

ખંડન,” “આંચલિકમત વિચાર,” “અંચલમત નિરાકરણ” આદિ ગ્રન્થો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. એ અરસામાં તપાગચ્છીય દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય ગુણરત્નસૂરિએ આવી ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં અગ્ર ભાગ લીધો. પરંતુ અંચલગચ્છે તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે કશું ન કર્યું જે દ્વારા તેની પ્રગતિશીલ વિચારધારાનો ખ્યાલ મળી શકશે. અન્ય ગચ્છોએ અંચલગચ્છને “સ્તનપક્ષગચ્છ” કહીને શૂદ્રચેષ્ટા દર્શાવી હોવા છતાં અંચલગચ્છે તેનો પ્રતિભાવ સુદ્ધા વ્યક્ત ન કર્યો !!

ખંડન-મંડનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવા કરતાં જયકીર્તિસૂરિને શાસનદેવીની કૃપા મેળવવાનું વધારે મુનાસીબ લાગ્યું. પટ્ટાવલીકાર વર્ણવે છે કે મેરુતુંગસૂરિએ શાસનદેવીના પ્રત્યક્ષ આવાગમનને બંધ કરાવ્યું હતું. જયકીર્તિસૂરિએ દેવીને પુનઃ પ્રત્યક્ષ કરવા માટે શત્રુંજયગિરિ ઉપર ઘણાં વર્ષો સુધી ઉગ્ર આયંબિલ તપ કર્યું. આથી પ્રસન્ન થઈને દેવીએ મધ્ય રાત્રિએ પ્રકટ થઈને કહ્યું કે “હું આપની પાસે આવીશ, પરંતુ આપ મને ઓળખશો નહિ.” ખીજે દિવસે પ્રભાતે ખંભાતથી સંઘ આવ્યો. તેમાં દેવીએ શ્રાવિકાનું રૂપ ધારણ કરીને સુવર્ણમુદ્રાથી ભિશ્રિત પૌઆ વહોરાવીને ગુરુનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કર્યો એમ પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે.

જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ છે. મહીતીર્થ તથા જીરાવલા તીર્થના ઉદ્ધારમાં એમનો ફાળો ઘણો મોટો છે, જે વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ. ચરિત્રનાયકના પ્રતિષ્ઠા-લેખો સારી સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ થાય છે, જે દ્વારા તે વખતના આગેવાન શ્રેષ્ઠીવર્યોનાં કાર્યો વિશે પણ સારો પ્રકાશ પાડી શકાય છે.

ધર્મભૂતિસૂરિને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલી પટ્ટાવલી અનુસાર

જયકીર્તિસૂરિએ આ પ્રમાણે ગ્રન્થ-રચના કરી: ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર ટીકા, ક્ષેત્રસમાસની ટીકા, સંગ્રહણીની ટીકા ઇત્યાદિ. આ પૈકીની માત્ર ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ટીકા ઉપલબ્ધ થાય છે. તદુપરાંત જયકીર્તિસૂરિ કૃત “પાર્શ્વદેવ સ્તવન” પણ પ્રાપ્ત થઈ શક્યું છે. એમના ગુરુ તથા દાદાગુરુની જેમ ચરિત્રનાયકને પણ પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પર અપૂર્વ આસ્થા હતી એમ આ કૃતિ પરથી સૂચિત થાય છે.

વિ. સં. ૧૫૦૦ માં સડસડ વર્ષાનું આયુ પાળીને અંચલ-ગચ્છના આ યશસ્વી ગચ્છનાયક પાટણમાં કાલધર્મ પામ્યા. કવિવર કાલ્લ એમના ગુણોનું કીર્તન કરતાં વર્ણવે છે કે—

દસ મિહુ ધમ્મ પયાસ ગરે, થિર થાપઈ જિણ ભાણુ;
જિણ-સાસણ ઉઘોત કરો, પુહુવિહુ પયડ પમાણુ.

અમીય વાણિ વક્ખાણુ રસે, રંજયા બાણુ અબાણુ;
સોવન જિમ કસવટ્ટકસે, રેહુ રહી જગિ બાણુ.

દેસિ વિદેસિ જીસુવિહું પારે, ભવીયણુ પરિવોહંતિ,
ચઉવિહુ પરિકરઈ એ, ભરહુખેત્તિ વિહરંતિ.

અંચલગચ્છના આવા ચૂડામણિને ભૂરિ ભૂરિ વંદના.

ક્રિયોદ્ધારક, ત્યાગમૂર્તિ શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિ

અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં ત્રણ મહત્વના તબક્કાઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) આર્યરક્ષિતસૂરિ-જયસિંહસૂરિ (૨) મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ-મેરુતુંગસૂરિ (૩) ધર્મમૂર્તિસૂરિ-કલ્યાણસાગરસૂરિનો આધ્યાત્મિક શાસન-કાળ. આ ત્રણે સંક્રાન્તિકાળ દરમિયાન અનુક્રમે ગચ્છના પ્રવર્તન, અભ્યુદય અને ઉત્થાનનું ભગીરથ કાર્ય થયું. ‘ક્રિયોદ્ધારક,’ ‘ત્યાગમૂર્તિ’ જેવાં ગૌરવાન્વિત ધિરુદ્ધો પામેલા ધર્મમૂર્તિસૂરિએ ગચ્છોત્થાન માટે શકવર્તિ કાર્યો કરીને ગચ્છના ઇતિહાસના ત્રીજા તબક્કાનું પ્રવર્તન કર્યું. એમના સમર્થ શિષ્ય કલ્યાણસાગરસૂરિએ આ કાર્યને પોતાની ગતિશીલ વિચારધારાથી પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડ્યું. અને એટલે જ, પૂર્વગામી યુગ-પ્રવર્તક ગુરુ-શિષ્યની જોડલીની જેમ, તેઓ ગચ્છના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ માન પામ્યા.

વિ. સં. ૧૫૮૫ માં ચરિત્રનાયકનો ખંભાતમાં જન્મ થયો. પિતા શ્રીમાલી જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી હંસરાજ, માતા હાંસલદે. પિતા રાજ્યમાં ઉચ્ચ હોદ્દો ધરાવતા હોઈને તેમનો મંત્રી તરીકે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી ઉલ્લેખ મળે છે. આવા અભિજ્ઞત કુટુંબમાં બાળક ધર્મદાસનું લાલન-પાલન થયું. માતા હાંસલદેએ ગર્ભાધાન વખતે રાત્રે સ્વપ્નમાં પોતાને જિનેશ્વરની પૂજા કરતી નીરખી હુતી એમ પટ્ટાવલીમાં વર્ણન છે.

વિ. સં. ૧૫૯૯ માં અંચલગચ્છાધિપતિ ગુણનિધાનસૂરિ વિહરતા ખંભાતમાં પધાર્યા. તેમની ધર્મદેશના સાંભળીને

બાળક ધર્મદાસને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. માતા-પિતાની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં તેને એ વર્ષમાં દીક્ષા આપીને એમનું ધર્મમૂર્તિ-મુનિ એવું નામાભિધાન રાખવામાં આવ્યું. ગુણનિધાનસૂરિ ધ્યાની તથા તપસ્વી ગચ્છનાયક હતા. એમના ગુણોનું વર્ણન કરતાં એમના અજ્ઞાત શિષ્યે ગુરુસ્તુતિમાં લખ્યું છે કે—
 “ગુણનિધાનસૂરિ પૂર્વાચાર્યોની જેમ શુભ-શાંત-રસના સાગર હતા. ગંગાજળ જેવી વિમલ કીર્તિ ધારણ કરતાં તેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી વિચરતા રહ્યા. અતિશયોના પાત્ર, ગુણમણિના રોહણાચલ, જિનશાસનની શોભા સમાન હતા.” આવા આત્મ-દર્શી ગુરુની છત્ર-છાયામાં નવોદિત શિષ્યનો ઉછેર થયો.

વિ. સં. ૧૬૦૨ માં ચરિત્રનાયકને યોગ્ય જાણીને ગુણ-નિધાનસૂરિએ રાજનગરમાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા. એ વખતે નવોદિત આચાર્યની ઉંમર માત્ર સોળ વર્ષની જ હતી! જે દ્વારા તેમની ઉજ્જવળ પ્રતિભાના આપણને દર્શન થઈ શકે છે. એ વર્ષે ગુરુ ત્યાં કાલધર્મ પામતા સંઘે ચરિત્રનાયકને ગચ્છનાયકપદે સ્થાપ્યા. આટલી નાની વયે આવું સર્વોચ્ચ પદ મેળવનારાઓમાં તેઓ વિદ્યાસાગરસૂરિ પછી સૌ પ્રથમ હતા. ચરિત્રનાયકની ચોથી પેઢીએ થયેલા ગચ્છનાયક વિદ્યા-સાગરસૂરિ આ પદે માત્ર સોળેક વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા! અલબત્ત, એમના સમયમાં ૧૮ મા સૈકામાં અન્ય કોઈ આચાર્ય-પદ ધારક વિદ્યમાન નહોતા, જ્યારે ચરિત્રનાયકના સમયમાં અનેક આચાર્યો હતા, જેમાં કેટલાક તો ધુરંધર તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા હતા, છતાં સંઘે ધર્મમૂર્તિસૂરિને ગચ્છનાયક તરીકે પસંદ કર્યા, જે એમની કારકિર્દીને જ્વલાંત અંજલિરૂપ છે.

કેટલાક પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે ચરિત્રનાયક એકી સાથે આચાર્ય-પદ તથા ગચ્છનાયક-પદ પામ્યા હતા.

જો આ મત સ્વીકારવામાં આવે તો એક ગચ્છનાયકની વિદ્ય-
માનતામાં અનુગામીને ગચ્છનાયક તરીકે પ્રસ્થાપિત કરી
શકાય? એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. વિકલ્પે એવી કલ્પના પણ
કરી શકાય કે એ પ્રસંગે પૂર્વગામી પદ્ધતિની વિદ્યમાનતા ન
પણ હોય. ગમે તેમ, વિ. સં. ૧૬૦૨ માં ચરિત્રનાયક ઉક્ત
બેઉ પદો મેળવી શકવા ભાગ્યશાળી થયા એ તો ચોક્કસ છે.

ચરિત્રનાયકની જીવન-ચારિકાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે
તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવવો જરૂરી છે. એ સમયે
શ્રમણોમાં શિથિલાચાર પ્રવેશી ચુક્યો હતો. સંપ્રદાયોની
છિન્નલિન્નત નો એ યુગ હતો. કડવામત, લોંકામત, ખીજામત
એવા અનેક મતમતાંતરો એ અરસામાં ફૂટી નીકળ્યા હતા.
એક બાળુ પ્રતિમા-નિષેધ, બીજા બાળુ સાધુ-નિષેધ. મુખ્ય
ગચ્છોમાં પણ વિલિન્ન પ્રરૂપણાઓનો પ્રવાહ શરૂ થઈ ગયો
હતો. પરિસ્થિતિ વિષમ હતી જો આ બધા પડકારોને પહોંચી
ન શકાય તો જૈન શાસનનું શું થાય એ કલ્પવું મુશ્કેલ હતું.

જૈનસંઘમાં જ્યારે વિકટ પરિસ્થિતિ આવે છે ત્યારે
ત્રણેય મુખ્ય ગચ્છોના અગ્રેસરો તેનું નિવારણ કરવા સાથે
બેસીને તોડ કાઢતા. એ ત્રણેય ગચ્છોનો આવિર્ભાવ શિથિલા-
ચાર સામેની લડતરૂપે થયો હતો. ત્રણે ગચ્છોએ ચૈત્યવાસની
પકડમાંથી શાસનને બચાવ્યું એ વાત ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. એ
પછી લોંકાગચ્છે પડકાર ફેંકેલો ત્યારે ત્રણે ગચ્છોના અગ્રેસરો
મળેલા. ‘વીરવંશાવલી’ માં ઉલ્લેખ છે કે—“એહવિ માંડવી
બિંદરે તપા શ્રી સોમદેવસૂરિ ૧, ખરતર શ્રી જિનહંસસૂરિ,
અંચલિક શ્રી જયકેસરસૂરિ ૩, એ ત્રિહું ગચ્છના આચાર્ય
તિહાં આવ્યા. તિવારઈ સોરઠદેશિ લુંકાના મતનો વિસ્તાર
જાણી એ ત્રિહું ગીતાર્થ મિલિ વિ. સં. ૧૫૩૪ વર્ષિં આપ-

આપણા ગછ થકી આજ્ઞાધર્મ આપ્યો. એતલમ્ ઇહમ્ થકી આદેશ-નિર્દેશની મર્યાદા સ્થપાણી.”

એ સમયથી ત્રણે ગચ્છના આચાર્યોએ પ્રતિક્રમણ વિધિ લગભગ એક સરખો ગોઠવ્યો, જેથી બધા ગચ્છના જૈનો એક સાથે બેસીને પ્રતિક્રમણ કરે અને એ રીતે એકતા કેળવી શકાય. ત્રણે ગચ્છોની એકતા સુદૃઢ રહે એ હેતુથી ત્રણે ગચ્છોના અગ્રેસરોએ ઉપયોગી આજ્ઞાપત્રો પણ કાઢ્યા.

વખત જતાં પરિસ્થિતિ વધુ જટિલ બની. માત્ર આજ્ઞાપત્રો કાઢવાથી કશું સાધી શકાય એવું ન જણાયું. શિથિલાચારનો સામનો આત્મશુદ્ધિથી જ વધુ અસરકારક રીતે થઈ શકશે એમ જેણાતાં ત્રણે ગચ્છોના અગ્રેસરોએ આ દિશામાં પણ પહેલ કરી. વિ. સં. ૧૫૮૨ માં તપાગચ્છના આનંદ-વિમલસૂરિએ ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. ચૌદ વર્ષ લગી તેમણે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી ખરતરગચ્છીય જિનમાણિક્યસૂરિ તથા તેમના અનુગામી પદ્મધર જિનચંદ્રસૂરિએ પણ એ જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. તેમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે જે આત્મસિદ્ધિના ઉદ્દેશથી ચારિત્ર્યધર્મનો વેશ સ્વીકાર્યો એ આદર્શનું યથાવત્ પાલન ન કરવું એ લોકવચના જ નહીં, કિન્તુ આત્મવચના પણ છે. ગચ્છનાયકે જ પોતાના ગચ્છનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ક્રિયોદ્ધારની પહેલ કરવી જોઈએ.

ધર્મભૂતિસૂરિ પણ એવા જ વિચારોના હતા. ગચ્છમાં પ્રવેશેલા શિથિલાચારના સડાને દૂર કરવા તેમણે પણ ક્રિયોદ્ધારનો માર્ગ લીધો. વિ. સં. ૧૬૧૪ માં તેમણે શત્રુજય તીર્થમાં આવીને તેનો પ્રારંભ કર્યો એમ પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે. તેઓ ઘણું તપ તપ્યા. તટકાલીન પ્રમાણોમાં નોંધ છે કે પર સાધુઓ અને ૪૦ સાધ્વીઓએ પણ ધર્મભૂતિસૂરિના સાન્નિ

ધ્યમાં ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. ગચ્છનાયકને સમસ્ત ગચ્છ અનુસરે એમાં નવાઈ શું? બધા ગચ્છોમાં પણ આ પ્રમાણે થયું.

ઉક્ત ઐતિહાસિક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ પટ્ટાવલીઓમાં સવિશેષ છે. ડા. ભાંડારકરને પ્રાપ્ત થયેલી પટ્ટાવલીમાં ક્રિયોદ્ધારનું વર્ષ વિ. સં. ૧૬૦૨ દર્શાવાયું છે. કિન્તુ અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં વિ. સં. ૧૬૧૪ છે. ગચ્છનાયકે સ્વયં ક્રિયોદ્ધાર કર્યા પછી તેમના સાન્નિધ્યમાં અન્ય સાધુ-સાધ્વીઓએ પણ ક્રિયોદ્ધારની પ્રક્રિયા આરંભી. આવા એક ક્રિયોદ્ધારનો ઉલ્લેખ પં. ગજલાલ કૃત “જિનાજ્ઞા હુંડી” અપર નામ “અંચલ-ગચ્છની હુંડી”ની પ્રત-પુષ્પિકામાં આ પ્રમાણે છે: “પૂજ્ય ભટ્ટારક શ્રી ૧૦૮ શ્રી ધર્મભૂતિસૂરિ સાનિધ્યે ક્રિયા ઉદ્ધાર કર્યો. તેમના શિષ્ય પર, ચાલીસ સાધ્વી સાથે સર્વે ઠાણું દર ના ગુરુ થયા. તેહના આત્માર્થે જિનાજ્ઞા હુંડી કરી આપી તે લિખી છે. રાયસુંદરેણ વાં પ્રમાનંદ શિં ક્ષમાવર્દન શિં મું જ્ઞાનલાલ શિં મું નિધાનલાલ શિં મું ભુવન-લાલ શિં દેવસુંદર શિં હીરસુંદર શિં મું આણંદસુંદરણ શિં મું રાયસુંદરણ.”

ધર્મભૂતિસૂરિનું જીવન ત્યાગમય હતું. તત્કાલીન ગ્રન્થ-કારોએ તેમને ત્યાગભૂતિ તરીકે બિરદાવ્યા છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ આ સંબંધમાં નોંધ લીધી છે. જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડા. કલાટે એમના માટે લખ્યું છે કે “તેઓ ત્યાગી કહેવાતા હતા.” પટ્ટાવલીકારે એમના આદર્શ ત્યાગમય જીવનને નિરૂપવા માટે ચમત્કારિક પ્રસંગનો આશ્રય લીધો છે. પટ્ટાવલીમાં વર્ણન છે કે: એક વખતે ધર્મભૂતિસૂરિ વિહરતા યાત્રાર્થે આખૂ પધાર્યા. ત્યાં નિવાસ કરનારી અર્બુદાદેવી રાત્રે અત્યંત લાવણ્યવાન, સોળે શણગારથી યુક્ત સ્ત્રીનું રૂપ લઈને

ગુરુની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યાં, પરંતુ તેઓ નિશ્ચલ રહ્યા એટલે દેવીએ મૂળ સ્વરૂપ પ્રકટ કરી ગુરુની બ્રહ્મચર્યાનિષ્ઠા માટે પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરીને તેમને અદેશ્ય રૂપ કરનારી તથા આકાશ ગામિની એમ બે વિદ્યાઓ સમર્પિત કરી. એમનું આવું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય—ત્રત બધા માટે ઉદાહરણીય બન્યું.

ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી ધર્મોદ્યોતનાં અનેક કાર્યો થયાં, જેની સંક્ષિપ્ત નોંધ નિમ્નોક્ત છે.

જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠીવર્ય તેજસી નાગડા ગુરુના અનન્ય લક્ષ્મી હતા. તેમના આગ્રહથી ધર્મમૂર્તિસૂરિ જામનગરમાં ઘણાં ચોમાસાં રહ્યા શ્રેષ્ઠીવર્યે તેમના ઉપદેશથી ધર્મકાર્યોમાં અઢળક ધન ખર્ચ્યું હતું. જામનગરમાં તેમણે શિખરબંધ જિનાલય બંધાવ્યું. આ કાર્યમાં બે લાખ મુદ્રિકાનો ખર્ચ થયો. વિ. સં. ૧૬૨૪ ના પોષ શુદ્ધિ ૮ ના દિને ધર્મમૂર્તિસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે જિનાલયની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવીને તેમાં મૂલનાયકપદે શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુના બિંબને બિરાજિત કર્યું. એ પછી મુસલમાનોના હુમલાને લીધે આ જિનાલય ખંડિત થતાં તેજસી શાહે વિ. સં. ૧૬૪૮ માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. તેમણે શત્રુજયનો સંઘ પણ કાઢેલો જેમાં પાંચ લાખ મુદ્રિકાનો ખર્ચ થયેલો. એમના સુપુત્ર રાજસિંહ શાહ નાગડાએ પિતાને પગલે ચાલીને કરોડો રૂપીઆ ધર્મ કાર્યોમાં ખર્ચીને લક્ષ્મીને કૃતાર્થ કરી.

આગરાના સંઘાગ્રેસર શ્રેષ્ઠી ઋષભદાસ પણ ધર્મમૂર્તિસૂરિના પરમ લક્ષ્મી હતા. સમ્રાટ અકબરના તેઓ પ્રીતિપાત્ર હતા એમ તત્કાલીન પ્રમાણ—ગ્રંથો નોંધે છે. તેમના આગ્રહથી ગુરુ આગરામાં કેટલાંક ચાતુર્માસ રહેલા. તેમનો ઉત્તર તથા

પૂર્વ ભારતનો વિતત વિહાર પણ એમના એ આગ્રહનું ફળ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

ઋષભદાસે તથા તેમના બંધુ પ્રેમને સૂરિના ઉપદેશથી બે હજાર યાત્રિકોના સંઘ સહિત સમ્મેતશિખરજીની યાત્રા કરેલી. તેમણે આગરામાં અંચલગચ્છીય શ્રમણો માટે ઉપાશ્રય પણ બંધાવેલો. ઋષભદાસના પુત્રો કુરંપાલ અને સોનપાલ જૈન ઇતિહાસમાં અજરામર કીર્તિ પામ્યા છે. તત્કાલીન ગ્રન્થ-કારોએ એ બંધવોને મંત્રીવર્યો વસ્તુપાલ-તેજપાલ સાથે સરખાવ્યા છે તે સૂચક છે. એમની રાજકીય કારકિર્દી પણ અજોડ હતી જૈનસંઘ એમનાં કાર્યો માટે ગૌરવ અનુભવે છે. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં, જેની તવારીખ ઘણી વિસ્તૃત છે

ઓસવાળ વંશીય વાહણીગોત્રીય શ્રેષ્ઠી વરજંગ અંચલ-ગચ્છીય શ્રાવક હતા. વિ. સં. ૧૬૨૭ માં તેમણે ઘણું ધન ખર્ચીને ઝાલોરી, સાચોરી, રાડદ્રહી અને સીરોહી—એમ ચારે દેશને જમાડ્યા હતા. એ વંશમાં ઝાલોરમાં થયેલા કર્માએ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. મૂળીમાં થયેલા નોડા-શાહે ત્રણ હજાર યાત્રિકોના સંઘ સહિત વિ. સં. ૧૬૧૧ માં તથા ૧૫ માં શત્રુંજયતીર્થની યાત્રા કરેલી. એ વંશમાં સીહા આદિ બંધુઓએ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સુમતિનાથ-પ્રભુનાં જિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી એ વિશે ભટ્ટગ્રન્થોમાંથી ઉલ્લેખો મળે છે.

રાજનગરના શ્રીમાલીવંશીય શ્રેષ્ઠી આભાએ ધર્મભૂતિ-સૂરિની ઘણી ભક્ત કરી. તેના આગ્રહથી સૂરિ અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ રહેલા. એમના ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ અનુપમ ગુણોને સમૂહ જોઈને અમદાવાદના સંઘે ધર્મભૂતિસૂરિને યુગપ્રધાન-

ની ઉચ્ચ પદવી આપી. આભા શાહે સૂરિના ઉપદેશથી ત્યાં એક જિનાલય બંધાવ્યું તથા વિ. સં. ૧૬૨૯ ના મહા શુદ્ધિ ૧૩ ના દિને શ્રી પાર્શ્વનાથાદિ જિનજિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

દીવબંદરના શ્રેષ્ઠી ભણશાલી નાનચંદ્રે સૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શીતલનાથ પ્રભુનું પોખરાજનું જિંબ ભરાવ્યું. તેની પત્ની રત્નાદેએ ગુરુ પાસે પ્રતો લીધાં. ત્યાંના એસવાળવંશીય વડેરા ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી સમરસિંહ, જે રાધનપુરથી દીવમાં આવીને વસ્યો હતો, તેણે ગુરુ પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ દર્શાવી. દીવના અત્યંત ધનાઢ્ય શ્રેષ્ઠી તરીકે તેની ગણના હતી. ધર્મચુસ્ત પણ એવો જ. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી તેણે ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. સૂરિજીને દીવમાં આગ્રહપૂર્વક તેડાવીને તેણે બધા આગમ-ગ્રંથોનું શ્રવણ કરેલું.

રાજસ્થાનમાં પણ ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી સારી ધર્મ-જાગૃતિ આવી. વિ. સં. ૧૬૫૬ માં બાહુડમેરમાં રાજા ઉદયસિંહ રાઠોડના મંત્રી કૂંપાએ ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી શિખરબંધ જિનાલય બંધાવ્યું. મંત્રીવર્યે સૂરિના ઉપદેશથી સંઘ સહિત શ્રી ગોડીજીની તીર્થયાત્રા કરીને પંદર હજાર રૂપીઆ ખર્ચ્યા.

વિ. સં. ૧૬૫૭ માં સૂરિ જેસલમેર ચાતુર્માસ રહેલા તે વખતે તેમના ઉપદેશથી વડેરા ગોત્રીય ધનપાત્રે તથા લાલણ ગોત્રીય ઋષભદાસે પચીશ હજાર ટંકને ખર્ચે જૈન શ્રુતને લિપિબદ્ધ કર્યું. ગુરુના ઉપદેશથી ત્યાંના અંચલ-ગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં જ્ઞાનભંડારની સ્થાપના કરી, તેમાં પથ્થર દ્વારા નિર્મિત કબાટોમાં એ બધી હાથ-પ્રતો સુરક્ષિત રાખવામાં આવી. ઉક્ત બેઉ શ્રેષ્ઠીવર્યોએ જયશેખરસૂરિકૃત કંદ્ય-સૂત્ર સુખાવબોધ ટીકાની બે પ્રતો સુવર્ણાક્ષરી શાહીથી લિપિ-બદ્ધ કરાવીને સૂરિજીને વહોરાવેલી.

ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી અન્થોદ્ધારનું સંગીન કાર્ય થયું. અનેક અલભ્ય અન્થ-રત્નો પુનર્જન્મ પામ્યાં. એમના ઉપદેશથી લખાયેલી પ્રતોની સૂચિ આપવી અહીં અપ્રસ્તુત છે. કિન્તુ આ કાર્યની મહત્તા શું છે તેનું એક ઉદાહરણ નોંધવું અહીં રસપ્રદ થશે. મહાવાદી પ્રણીત “નયચક્ર” પર સિંહસૂરિ વિરચિત વૃત્તિની પ્રત ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી મંત્રી ગોવિંદના “મુંજની ઉપમા યોગ્ય” પુત્ર પુંજે લખાવી જ્ઞાનભંડારમાં મૂકાવી હતી. આચાર્ય જમ્ભૂવિજયજીએ તેનું સંપાદન કરતાં નોંધ્યું કે “આ પ્રતિ જેના ઉપરથી લખવામાં આવી. હશે, તે પ્રતિ હજી સુધી કયાંય અમારા જોવામાં આવી નથી. એટલે આ જાતની પ્રતિ વિશ્વમાં એક જ છે એમ ધારીએ છીએ.” તત્કાલીન સર્વ દર્શનોની તુલનાત્મક વિચારણા કરતો મૂળ અન્થ ૭૦૦ વર્ષ પહેલાં જ નષ્ટ થઈ ગયો હોઈને ઉક્ત વિરલ હાથપ્રત ન લખાઈ હોત તો?

વિ. સં. ૧૬૬૬ માં ગુરુ જયપુરમાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે ત્યાંના શ્રેષ્ઠી જુહારમલ નાગડાએ તેમના ઉપદેશથી શ્રી શાંતિનાથપ્રભુની સુવર્ણમય પ્રતિમા ભરાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. શ્રેષ્ઠીએ પોતાની પત્ની સહિત ખારવતો સ્વીકાર્યા તથા જૈન અન્થોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો.

સાદરીના પોરવાડ જ્ઞાતીય સમરસિંહે ત્યાંની પંચતીર્થોનો મોટો સંઘ કાઢ્યો. તેમજ સૂરિના ઉપદેશથી સંઘપતિએ રાણકપુર અને વરકાણાતીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી તેણે શ્રાવકનાં ખારવતો સ્વીકાર્યા, શ્રી યુગાદી-દેવની રૌપ્ય પ્રતિમા ભરાવી અને અંતે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. ગુરુએ તેમનું સૌભાગ્યસાગરમુનિ એવું નામાભિકરણ કયું.

વિ. સં. ૧૬૬૬ માં ગુરુ પાલીનગરમાં પધાર્યા ત્યારે

સાચીહર બ્રાહ્મણ નથમલ તેમના સંપર્કમાં આવ્યો. તે વ્યાકરણ તથા સંસ્કૃતનો વિદ્વાન હતો. ઉપરાંત તેના અક્ષરો પણ મોતીના દાણા જેવા હતા. તેની પત્નીના મૃત્યુ બાદ તે એકાકી જીવન ગુજારતો હતો. ગુરુના ઉપદેશથી તેણે દીક્ષા લીધી અને તેમનું નાથા ગણિ નામાભિકરણ થયું. પાછળથી તેમને ઉપાધ્યાય-પદ પણ પ્રાપ્ત થયેલું તેમણે તથા તેમના શિષ્ય ધર્મચંદ્રે ગ્રન્થોદ્ધારનાં કાર્યમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું. ગુરુના ઉપદેશથી પાલીનગરના શ્રેષ્ઠી મહિરાજે ત્યાં મનોહર ઉપાશ્રય બંધાવ્યો.

પાલીમાં ચાતુર્માસ રહીને ગુરુ જોધપુર પધાર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. ત્યાંના સહસ્રમલે નાગોરથી દસ લહીઆઓને તેડાવીને અનેક જૈન-ગ્રન્થો લખાવ્યા. ત્યાં નવો ભંડાર કરાવીને એ ગ્રન્થોને સુરક્ષિત મુકવામાં આવ્યા.

જોધપુરથી ગુરુ એકવીશ મુનિઓના પરિવાર સહિત પાલણપુરમાં પધાર્યા. ત્યાંના વડેરા ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી રવિચંદ્રે મહોત્સવપૂર્વક જ્ઞાનપંચમી તપનું ઉદ્ઘાપન કર્યું. આચાર્યના ઉપદેશથી તેણે કસોટી પથ્થર દ્વારા નિર્મિત શ્રી નેમિનાથ-પ્રભુના બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એંસી વર્ષની વય વટાવી ગયેલા આચાર્ય પોતાના શિષ્ય-પરિવાર સહિત આમાનુષામ વિહરતા હતા. એમનું શરીર ઘણું ક્ષીણ થઈ ગયું હતું, છતાં તેમણે સ્થિરવાસ ન કર્યો. પાલણપુરના સંઘે વિહાર ન કરવાની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરી અને પાલણપુરમાં જ સ્થિરવાસ રહેવાની વિનંતી કરી, પરંતુ ગુરુ પોતાના વિચારમાં મક્કમ રહ્યા. સંઘના આગ્રહથી તેઓ વિ. સં. ૧૬૬૯ માં ત્યાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા.

પાલણપુરના નવાળની બીબી કરીમા છ માસથી એકાંત-રીઆ તાવથી પીડાતી હતી. નવાબે અનેક વૈદો અને હકીમો

પાસે ઇલાજ કરાવ્યો પરંતુ કશો ફાયદો ન થયો. ધર્મભૂતિ-સૂરિનું આગમન થતાં મંત્રીએ નવાખને જણાવ્યુંકે—“અહીં વૃદ્ધ જૈનાચાર્ય આવ્યા છે. તેઓ મહા ઇલામવાળા સંભળાય છે. તેમને બોલાવીને બેગમ સાહેબાને નજરે કરો.” આથી નવાખ સૂરિને મળ્યો અને બધી હકીકત નિવેદિત કરી. કહેવાય છે કે મંત્રપ્રભાવથી કરીમાબીબીનો જવર સૂરિએ મટાડ્યો. આથી નવાબે હર્ષિત થઈને સૂરિને એક હજાર અસરશીઓ ધરીને વંદન કર્યા. નિઃસ્પૃહી ગુરુએ ધનનો અસ્વીકાર કર્યો. નવાબે વધુ આગ્રહ કરતાં સંઘના અગ્રણીઓએ અસરશીઓ સ્વીકારી લીધી અને તે દ્વારા ત્યાં ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી નવાબે માંસ-મદિરાનો ત્યાગ કર્યો, તથા ધર્મવૃદ્ધિના નિમિત્તો પૂરા પાડીને પૂણ્ય ઉપાર્જન કર્યું.

એ સમયમાં ખંડનપટ્ટ ઉપાધ્યાય ધર્મસાગર તપાગચ્છમાં થઈ ગયા. તેમણે કદાગ્રહ અને ઉગ્ર સ્વભાવથી ગચ્છો વચ્ચેની એકતા છિન્નભિન્ન કરી દીધી. એમના પોતાના ગચ્છમાં પણ ભાગલા પાડ્યા. એમની ખંડન-પ્રવૃત્તિ જૈનસમાજને નીચું જોવડાવે એવી હીન હતી. એટલે તપાગચ્છ-નાયકોએ તેમને સંઘ સમક્ષ એમનાં દુષ્કૃત્યો માટે માફી મંગાવી, એમને ગચ્છ-બહાર કરીને એમના ગ્રન્થો અમાન્ય ઠરાવ્યા.

એ સમયમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘમાંથી જુદા પડીને લોકા ગચ્છ, કડવા ગચ્છ, બીજા ગચ્છ વગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ ચૂક્યો હતો અને પરિણામે વાતાવરણ સંઘર્ષમય તો હતું જ, તેમાં ધર્મસાગરજીએ વળી નવો વિવાદ શરૂ કર્યો અને વાતાવરણને વિશેષ કટુષિત બનાવ્યું. પરંતુ ધર્મભૂતિસૂરિએ એમની પ્રવૃત્તિને જરા પણ મહત્ત્વ ન આપ્યું. તેમણે ધર્મસાગરજીના આક્ષેપોનો જવાબ પણ ન આપ્યો કે કોઈ

પ્રતિભાવ પણ ન દર્શાવ્યો. એમના આવા દરિયાવ દિલથી જૈન-સંઘમાં એકતાની ભાવના જળવાઈ શકી. ધર્મભૂતિસૂરિના આ કાર્યને જૈનસંઘ કદી ભૂલી શકશે નહિ.

ધર્મભૂતિસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન અંચલ-ગચ્છની ધર્મપ્રવૃત્તિ ઘણી વિસ્તરી. આર્યરક્ષિતસૂરિ-જયસિંહ-સૂરિ તથા મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ-મેરુતુંગસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસનની આંખી કરાવે એવા પ્રોજેક્ટવલિત યુગનો ચરિત્રનાયકે સૂત્રપાત કર્યો. અંચલગચ્છ અનેક શાખાઓથી શોભતો હતો. એ શાખાઓના વડા શાખાચાર્યોની કારકિર્દી પણ વિશિષ્ટ હતી, જેનો ઇતિહાસ સુદીર્ઘ છે અહીં તો માત્ર કેટલાંક નામનો ઉલ્લેખ કરીને જ સંતોષ માનવો રહ્યો.

મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી ધર્મભૂતિસૂરિના અંતરંગ શિષ્ય હતા. તેઓ બહુધા ચરિત્રનાયક સ્વે વિચરેલા. ગચ્છમાં તેઓ વય, દીક્ષા તથા જ્ઞાન-પર્યાયથી વડીલ હતા. ગુરુએ કસ્યાણસાગરસૂરિને આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા પછી પણ તેઓ કુશળ મંત્રીની જેમ ગચ્છની સેવા બજાવતા રહ્યા. મૂળ તેઓ કચ્છ-જખૌના કચ્છમાંથી ગચ્છધરોની પરંપરા સર્જાઈ તેનું કારણ પણ કદાચ મહોપાધ્યાયજી હતા. ગમે તેમ, એમની પાટ-પરંપરા અદ્યાવધિ ચાલુ રહી. અંચલગચ્છનો વર્તમાન શ્રમણ-સમુદાય એમની શિષ્ય-પરંપરામાંથી છે આ હકીકત અત્યંત નોંધનીય છે.

મહોપાધ્યાયજીનો સંક્ષિપ્ત જીવન-પરિચય આ પ્રમાણે છે: કચ્છી દશા ઓસવાળ જ્ઞાતીય, નાગડા ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી આસુ, ભાર્યા કર્માના પુત્ર. વિ. સં. ૧૬૨૬ માં જખૌબંદરે જન્મ. મૂળ નામ રતનશી. નાની વયમાં માતા-પિતા મૃત્યુ પામતાં કાકા રણસીએ તેનું લાલન-પાલન કર્યું. વિ. સં. ૧૬૩૫ માં

કાકાએ બાળકને ધર્મભૂતિસૂરિને વહોરાવ્યો. વિ. સં. ૧૬૪૧ ના મહા શુદ્ધિ ૨ ના દિને ગુરુએ તેને દીવખંદરમાં દીક્ષા આપીને નવોદિત મુનિનું નામ રત્નસાગર રાખ્યું. વિ. સં. ૧૬૪૪ ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ ના દિને વડી દીક્ષા આપતી વખતે તેમને કલ્યાણ-સાગરસૂરિના શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા. રત્નસાગરજીને મહોપાધ્યાયપદે અભિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. તેમને “મુનિમંડલનાયક” પદ પણ પ્રદાન થયું. ધર્મભૂતિસૂરિએ તેમને વિદ્યામંત્રો આપ્યા અને તેઓ વિશેષ પ્રકારે નિર્માળ ચારિત્ર પાળવા લાગ્યા. વિ. સં. ૧૬૫૪ ના ફાગણ શુદ્ધિ ૩ ના દિને મહોપાધ્યાયજીએ સુરતમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાંના મીઠડિયા ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી સ્વરૂપચંદે દસ હજાર દ્રમ્મ ખરચીને તેર મનોહર જિનપ્રતિમાઓ ભરાવી. વિ. સં. ૧૬૫૫ માં ગુરુ રાધનપુર પહોંચ્યા. ત્યાં બુહડગોત્રીય શ્રેષ્ઠી મેઘજી તેમના ઉપદેશથી શંખેશ્વરજીનો તીર્થસંઘ કાઢ્યો. અને ત્રણ જિનખિંઓ ભરાવીને ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ ના દિને પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે પ્રસંગે શ્રેષ્ઠીએ સ્વામીવાત્સલ્ય કયું. મહોપાધ્યાયજીના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૬૫૫ માં ખંભાત અને ભરૂચમાં પ્રતિષ્ઠાઓ થઈ. સાધ્વી ગુણશ્રી દ્વારા રચિત “ગુરુગુણ ચાવીરી” માં વિશેષમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે મહોપાધ્યાયજીએ પાલણપુરના નવાખનો છમાસી જ્વર દૂર કર્યો અને તેથી તેમનો યશ સર્વત્ર વિસ્તર્યો. વિ. સં. ૧૭૨૦ ના પોષ શુદ્ધિ ૧૦ ના દિને તેઓ કપડવંજમાં શુભ ધ્યાનપૂર્વક કાલધર્મ પામ્યા. એમની શિષ્ય-પરંપરા આ પ્રમાણે છે: રત્નસાગર-મેઘસાગર-વૃદ્ધિસાગર-હીરસાગર-સહજસાગર-માનસાગર-રંગસાગર-ફતેહસાગર-દેવસાગર-સ્વરૂપસાગર-ગૌતમસાગર, જેમણે ક્રિયોદ્ધાર કરીને અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં નવો તખ્તો પ્રવર્તાવ્યો એમનો પરિવાર આજે વિદ્યમાન છે.

ગોરજી માણેકમેરજી અંચલગચ્છીય શ્રમણ હતા. તેમનો

આશ્રય મહારાવ ખેંગારજીને મળ્યો ન હોત તો તેઓ સમગ્ર કચ્છ ઉપર જાહેર વંશની એકસૂત્રી સત્તા સ્થાપી શકત કે કેમ એ શંકા છે. ખેંગારજીના ધર્મગુરુ તરીકે એમની કીર્તિ કચ્છના રાજકીય ઇતિહાસમાં પણ અવિચળ રહેશે. કચ્છમાં જાગેલી રાજકીય ઉથલપાથલને લીધે ખેંગારજીને કચ્છમાંથી છૂપાતા ભાગવું પડેલું જામ રાવજે તેમનો પીછો કરેલો. પરંતુ ગોરજીની સહાયથી તેઓ ઘણું બળ પામેલા. ખેંગારજી ભીખારીના વેશે ચરાડવા ગામ, જ્યાં માણેકમેરજી બિરાજતા હતા, તેની સીમમાં હતા ત્યારે તેમના સામુદ્રિક લંકણે જોઈને ગોરજી જોલી ઉઠેલા કે—“આ બાળક રાજવંશી લાગે છે. તે ચક્રવર્તિ રાજ થશે.” પ્રથમ તો છછરખૂટા, જેના આશરે ખેંગારજી અને તેમના ભાઈ નાશી છૂટેલા, તેને શંકા જતાં તેણે તલવાર ખેંચેલી. પરંતુ ગોરજીએ ભવિષ્ય-વાણી ઉચ્ચારી કે—“આ ભવિષ્ય જો ખોટું પડે તો મારી બધી વિદ્યાઓ ખોટી.” ગોરજી તેમને પોતાની પોશાળમાં તેડી ગયા અને ચમત્કારિક સાંગ બક્ષિસમાં આપીને કહ્યું કે “આ સાંગ વડે તમે ઘણું મહાન કાર્યો કરશો.” એમની ભવિષ્યવાણી ફળી. ખેંગારજી કચ્છની રાજગાદી મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા. તેમણે ગોરજીને ભૂજમાં તેડાવીને રાજગુરુ તરીકે સ્થાપ્યા અને ભૂજમાં મોટી પોશાળ બંધાવી આપીને ઘણી જાગીરો આપી.

માણેકમેરજીના વ્યક્તિગત જીવન વિશે ઝાઝું કંઈ જાણી શકાતું નથી. તેમના શિષ્યોના નામની પાછળ ‘મેરજી’ પ્રત્યય આવતો હોઈને તેઓ મેરુશાખાના હશે. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં માણેકમેરજી સુવર્ણ પૃષ્ઠ પૂરું પાડી ગયા છે. તેમણે કચ્છના મહારાવના ધર્મગુરુ તરીકે સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું, જે દ્વારા તેઓ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનો કચ્છમાં પ્રચાર કર-

વામાં ચશસ્ત્રી નીવડ્યા. ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિની મહાન કારકિર્દીની તેઓ કચ્છમાં પૂર્વ ભૂમિકા તૈયાર કરતા ગયા. એમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન ભૂલી શકાશે નહિ.

ચરિત્રનાયકના આધ્યાત્મિક શાસનમાં આચાર્ય પુણ્યપ્રભ-સૂરિ થઈ ગયા. તેમનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે: (૧) જિન-ચંદ્રસૂરિ (૨) પદ્મદેવસૂરિ (૩) સુમતિસિંહસૂરિ (૪) અભય-દેવસૂરિ (૫) અભયસિંહસૂરિ (૬) ગુણસમુદ્રસૂરિ (૭) માણિક્ય-કુંજરસૂરિ (૮) ગુણરાજસૂરિ (૯) વિજયહંસસૂરિ (૧૦) પુણ્ય-પ્રભસૂરિ (૧૧) જિનહર્ષસૂરિ (૧૨) ઉપાધ્યાય ગુણહર્ષગણિ.

ગચ્છનાયક ભાવસાગરસૂરિના શિષ્ય સુમતિસાગરસૂરિ શિ. ગજસાગરસૂરિ શિ. પુણ્યરત્નસૂરિ પણ ધર્મભૂતિસૂરિના સમકાલીન આચાર્ય હતા. પુણ્યરત્નસૂરિના શિષ્ય ગુણરત્નસૂરિ એ પછી શાખાચાર્ય થયેલા.

ઉક્ત આચાર્યો ઉપરાંત ભાવરત્નસૂરિના શિષ્ય તેજરત્ન-સૂરિએ પણ શાખાચાર્ય તરીકે પોતાની કીર્તિ સ્થાપિત કરી છે. આ ઉપરાંત અન્ય આચાર્યો તેમજ શ્રમણો સારી સંખ્યામાં હતા, જેમાં આ નામો વિશેષ ઉદ્દેખનીય છે: (૧) મહોપાધ્યાય વિનયસાગર (૨) મહોં ઉદયસાગર (૩) મહોં દેવસાગર (૪) મહોં સૌભાગ્યસાગર (૫) મહોં લબ્ધિસાગર (૬) મહોં સુરસાગર (૭) ઉપાધ્યાય સકલભૂતિ (૮) ઉપાં નાથા-ચંદ્ર (૯) ઉપાં માણિક્યચંદ્ર (૧૦) ઉપાં રાજભૂતિ (૧૧) ઉપાં સકલકીર્તિ વગેરે.

ચરિત્રનાયકના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિને પણ ઘણો વેગ મળ્યો. વાચક ક્ષમાસિંધુના શિષ્ય કવિ કુંગરે વિ. સં. ૧૬૨૨ ના ચૈત્ર વદિ ૨ ને બુધવારે ત્રિકંદરાબાદમાં રહીને “હોલિકા ચોપાઈ” રચી. આ કવિએ

“ખંભાત ચૈત્યપરિપાટી” ઉપરાંત “નેમિનાથ સ્તવન”ની પણ રચના કરી.

વાં વેલરાજના શિષ્ય વાં લાલશેખર શિં વાં કમલશેખરે આ પ્રમાણે ગ્રંથો રચ્યા: “નવતત્ત્વ ચોપાઈ” અને “પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચોપાઈ” કમલશેખરના શિષ્ય સત્યશેખર શિં વિનયશેખરે વિ. સં. ૧૬૪૩ ના મહા શુદ્ધિ ૩ ને રવિવારે મેવાત અંતર્ગત ખંભાણવાડામાં રહીને “યશોભદ્ર ચોપાઈ” તથા “રત્નકુમાર રાસ” રચ્યાં. આ ઉપરાંત ખીજ પણ અનેક કવિઓ અને લેખકો થઈ ગયા છે.

અમરસાગરસૂરિને નામે ચડાવાયેલી પટ્ટાવલીમાં ધર્મ-મૂર્તિસૂરિએ લખેલા ગ્રંથોની નામાવલી આ પ્રમાણે આપેલી છે: (૧) પડાવશ્યકવૃત્તિ (૨) ગુણુસ્થાન કુમારોહણ બૃહદ્વૃત્તિ (૩) અંચલગચ્છીય પટ્ટાવલી. ઉક્ત પટ્ટાવલી શંકિત પ્રમાણ હોઈને તેની નોંધમાં કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાતું નથી. ધર્મમૂર્તિસૂરિએ લખેલો “વિચારસાર” નામક એકમાત્ર ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થાય છે, જેમાં અન્ય ગચ્છોની ૧૩૫ માન્યતાઓની વિચારણા કરવામાં આવી છે. સામાચારી વિષયક આ ગ્રંથની પ્રત જોધપુરના પ્રાચ્ય વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાનમાં સુરક્ષિત છે.

વિ. સં. ૧૬૭૦ માં ૮૫ વર્ષનું આયુ પાળીને ધર્મ-મૂર્તિસૂરિ પાટણમાં દિવંગત થયા. જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી તેઓ આમાનુગ્રામ વિહરીને લોકોને ધર્મબોધ પમાડતા રહ્યા. આવા ક્રિયોદ્ધારક, ત્યાગમૂર્તિ ગચ્છનાયક અંચલગચ્છને ફરી ફરી મળો એ જ અભ્યર્થના!

— અસ્તુ —

મહારાવ ભારમલજી પ્રતિબોધક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ

ક્ષેમસાગર, શિવોદ્ધિસૂરિ, શિવસિન્ધુરાજ, કલ્યાણાખિધ જેવાં વિવિધ નામોથી વર્ણાયેલા, “જંગમતીર્થ,” “યુગપ્રધાન” “જગદ્ગુરુ” આદિ ગૌરવાન્વિત ઉપમાઓથી ધિરદાયેલા કલ્યાણસાગરસૂરિ કચ્છના મહારાવ ભારમલજીના પ્રતિબોધક તરીકે ઉજ્જવળ કીર્તિ પામ્યા છે. એમના આ પ્રતિબોધથી કચ્છમાં અંચલગચ્છનો પાયો સુદૃઢ થયો, એટલું જ નહિ રાજ્યાશ્રય મળવાથી તે સવિશેષ કૂલતો-ફાલતો રહ્યો.

વઢિયાર પ્રદેશ અંતર્ગત લોલાડા ગામમાં શ્રીમાલી જ્ઞાતીય, કોઠારીવંશીય, શ્રેષ્ઠી નાનિગની ભાર્યા નામિલદેવીની કુખે વિ. સં. ૧૬૩૩ ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૬ ના દિને ચરિત્રનાયકનો જન્મ થયો હતો. એમના પૂર્વાશ્રમનું નામ કોડન-કુમાર હતું. બાળક સ્વરૂપે ઇન્દ્ર જેવો પ્રભાવશાળી હતો એમ તત્કાલીન પ્રમાણ-ગ્રંથોમાંથી વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે.

‘અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવટી’માં ચરિત્રનાયકના જન્મ તથા દીક્ષા સંબંધમાં વિસ્તૃત પ્રસંગો વર્ણવાયા છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે: ગર્ભાધાન વખતે માતાએ સ્વપ્નમાં ઊગતા સૂર્યને નીરખ્યો. કુળગુરુ શ્રીધર ભટ્ટને સ્વપ્નનું રહસ્ય પૂછતાં તેણે દેવી પુત્ર-જન્મનું ક્ષણ સૂચવ્યું. તદ્વતુસાર માતાએ બાળક કોડનને જન્મ આપ્યો. એ વખતે કોડનની સાતેક વર્ષની સોમાદે નામની બહેન પણ હતી. કોડન પાંચેક

વર્ષનો થયો તે વખતે અંચલગચ્છાધિપતિ ધર્મભૂતિસૂરિ વિહરતા લોલાડામાં પધાર્યા. શ્રેષ્ઠી નાનિગ વ્યાપાર અર્થે પરદેશ ગયો હોઈને બાળક માતા સાથે ગુરુવંદનાર્થે ઉપાશ્રયમાં ગયો અને દૈવી સંકેતાનુસાર ગુરુના ખોળામાં દોડીને બેસી ગયો. આથી સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. ગુરુએ બાળકનાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈને નામિલદેવી પાસે તેની માગણી કરી. અને જણાવ્યું કે તેના દ્વારા જૈન શાસનનો મહિમા વધશે. બાળકના પિતા પરદેશ ગયા હોઈને તે બહાનું આગળ ધરીને માતાએ પોતાની અનિચ્છા વ્યક્ત કરી. બાળક નવ વર્ષનો થયો ત્યારે સૂરિ પુનઃ ત્યાં પધાર્યા. એમની વૈરાગ્ય-ગંભીર વાણીનું શ્રવણ કરીને કોડનને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. માત-પિતાની આજ્ઞા લઈને તેણે ગુરુનો સંગાથ લીધો ઇત્યાદિ વૃત્તાન્ત પટ્ટાવલીમાં છે.

ધર્મભૂતિસૂરિ બાળકને લઈને ધવલ્લકપુર-ધોળકામાં પધાર્યા. વિ. સં. ૧૬૪૨ ના ફાગણ શુદ્ધ ૪ ને શનિવારે ત્યાં તેને દીક્ષા આપીને તેનું કલ્યાણસાગરમુનિ એવું નામાભિકરણ કર્યું. ત્યાંના નાગડા ગોત્રીય માણિક નામના ધનવાન શ્રેષ્ઠીએ પાંચ હજાર ટંક ખરચીને દીક્ષા-મહોત્સવ કર્યો. પાલિતાણામાં વિ. સં. ૧૬૪૪ ના મહા શુદ્ધ ૫ ને દિવસે વડી દીક્ષા આપવામાં આવી હતી એમ પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે. અન્ય પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં વર્ણન છે કે ગુરુએ પુંડરગિરિ-શત્રુજયમાં જિનેશ્વર પ્રભુનું ધ્યાન ધરતાં તેમને જણાવ્યું કે નવોદિત શિષ્ય સર્વગુણ સંપન્ન છે. આથી તેમને યોગ્ય જાણીને વિ. સં. ૧૬૪૯ ના મહા સુદ્ધ ૬ ને રવિવારે અહમ્મદપુર-અમદાવાદમાં આચાર્ય-પદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. તે અવસરે દીવ બંદરના મંત્રીવર્ય ગોવિંદ શાહે ઘણું ધન ખરચીને પદોત્સવ કર્યો એ પછી ચરિત્રનાયકનો મહિમા સર્વત્ર વિસ્તૃત પામ્યો.

વિ. સં. ૧૬૭૧ માં ધર્મભૂતિસૂરિ પાટણમાં કાલધર્મ પામતાં, તે જ વર્ષે પોષ વદિ ૧૧ ના દિને કલ્યાણસાગરસૂરિને ત્યાં ગચ્છનાયકપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. અંચલગચ્છના ૬૫ મા પદ્ધર તેઓ થયા. એ વખતે મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી આદિ જેવા વયોવૃદ્ધ તેમ જ જ્ઞાનવૃદ્ધ ખીજ શિષ્યો પણ હોવા છતાં ધર્મભૂતિસૂરિએ પોતાના અનુગામીની પસંદગી કલ્યાણસાગરસૂરિ જેવા યુવાન શિષ્ય ઉપર ઉતારી, જે દ્વારા તેમની ઉચ્ચ પ્રતિભાના આપણને દર્શન થઈ શકે છે. એ વખતે એમની ઉંમર આડત્રીસ વર્ષની જ હતી.

એ પછી ખીજે જ વર્ષે એટલે કે વિ. સં. ૧૬૭૨ માં ઉદેપુરના સંઘ ચરિત્રનાયકને ‘યુગપ્રધાન’પદે વિભૂષિત કર્યા એ સંબંધમાં પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે. આવું સર્વોચ્ચ સન્માન મેળવનારાઓમાં અંચલગચ્છમાં ચરિત્રનાયક છેલ્લા ગચ્છનાયક છે. તટકાલીન વિશ્વસનીય પ્રમાણોમાં પણ એમના ‘યુગપ્રધાન’ પદ અંગે ઉલ્લેખો મળે જ છે.

કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જામનગરના મંત્રી બાંધવો વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે વિપુલ ધન ખરચ્યું છે, જેની નોંધ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં આવું પ્રકરણ રોકે એટલી વિસ્તૃત તેમ જ ગરિષ્ઠ છે. મૂળ તેઓ લાલણ ગોત્રના તેમ જ કચ્છના આરીખાણના રહીશ. પછી પોતાનું લાગ્ય અજમાવવા તેઓ કચ્છ-લદ્રાવતીમાં વસ્યા અને અઢળક ધન કમાયા. સૂરિનો ઉપદેશ સાંભળીને વિ. સં. ૧૬૫૦ માં તેમણે શ્રી શત્રુંજયનો વિશાળ તીર્થસંઘ કાઢેલો. સંઘ જામનગર પધાર્યો ત્યારે સંઘપતિઓએ જામ જસવંતસિંહને મૂલ્યવાન ભેટણું ધર્યું. રાજાએ પ્રસન્ન થઈને તેમને કશુંક માગવાનું કહ્યું. એટલે સંઘપતિ બાંધવોએ સંઘના રક્ષણાર્થે સુભટો માગ્યા.

રાજ્યે એકસો સશસ્ત્ર સુભટો આપીને સંઘપતિ બંધુઓ પાસેથી વચન માગ્યું કે તેમણે જામનગરમાં વસીને વ્યાપાર કરવો. રાજ્ય તરફથી તેમને બધી સગવડો કરી આપવામાં આવશે ઇત્યાદિ ખાત્રીઓ પણ રાજ્યે આપી. સંઘપતિઓએ રાજ્યની વાત સ્વીકારી લીધી. આથી હુષિત થઈને રાજ્યે તેમને વસ્ત્રાભૂષણો આદિ શિરપાવ આપ્યો.

એક માસ બાદ સંઘ શ્રી શત્રુજય પહોંચ્યો અને શ્રી આદીશ્વર પ્રભુના દર્શન કરીને કૃતાર્થ થયો. પંદર દિવસ સુધી ત્યાં રહીને સંઘપતિઓએ ધર્મકાર્યાદિમાં પ્રચુર દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. ગિરિરાજ ઉપર રાજા સંપ્રતિ, કુમારપાલ, મંત્રીશ્વર-વિમલ તથા વસ્તુપાલ-તેજપાલ વગેરે દ્વારા નિર્મિત લવ્ય જિનાલયોની શ્રેણિ જોઈને કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૬૫૦ ના માગશર વદિ ૯ ના દિને બે જિનાલયોનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું. આ તીર્થસંઘમાં ઉપસ્થિત રહેલા સુપ્રસિદ્ધ શ્રેણીવર્ય રાજસી શાહ નાગડાએ પણ સૂરિજીના ઉપદેશથી ૧૩ ના દિને શુભ મુહૂર્તમાં જિનાલયનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું. ત્યાર બાદ તીર્થયાત્રાથી પાવન થઈને સંઘ સ્વસ્થાને પાછો પધાર્યો. વચનાનુસાર સંઘપતિ બાંધવો જામનગરમાં આવીને વસ્યા. તેમની સાથે ૫૦૦૦ ઓશવાળો પણ ત્યાં વસ્યા. તેમણે ખુબ વ્યાપાર વૃદ્ધિ કરીને જામનગરની સમૃદ્ધિને વધારી. રાજ્યે પ્રસન્ન થઈને તેમને પોતાના મંત્રીઓ નીમ્યા.

પદ્મસિંહ શાહનાં પત્ની કમલાદેવીની પ્રેરણાથી બન્ને બાંધવોએ જામનગરમાં લવ્ય જિનાલય બંધાવવાનો નિર્ણય કર્યો. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેનું વિ. સં. ૧૬૬૮ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૫ ના દિને ઉત્સવપૂર્વક ખાતમુહૂર્ત થયું. ૬૦૦ કુશળ સલાટોએ આઠ વર્ષ સુધી કામ કરીને લવ્ય જિનપ્રાસાદ

તૈયાર કર્યો. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેની વિ. સં. ૧૬૭૬ માં વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ ને બુધવારે મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાન સમેત ૫૦૧ જિનબિમ્બોની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ. એ પછી વિ. સં. ૧૬૭૮ ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૫ ને શુક્રવારે ભમતીની દેવકુલિકાઓમાં દ્વિતીય પ્રતિષ્ઠા થઈ. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે મોડપુર, છીકારી, આદિ સ્થાનોમાં પણ શિખરબંધ જિનાલયો બંધાવ્યાં. શત્રુંજયમાં એમનાં બન્ને જિનાલયોનું કાર્ય પૂર્ણ થતાં ત્યાં વિ. સં. ૧૬૭૫ માં વર્ધમાન, તથા પદ્મસિંહ શાહે પોતાનાં જિનમંદિરોમાં અનુક્રમે શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી શ્રેયાંસનાથ, આદિ જિનબિમ્બોની અંજનશલાકા કરાવીને પ્રતિષ્ઠા કરાવી. વિ. સં. ૧૬૭૬ ના ફાગણ શુદ્ધિ ૨ ના દિવસે પદ્મસિંહ શાહે દ્વિતીય પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે ધર્મકાર્યોમાં અઢળક ધન ખર્ચ્યું. પાછળથી રાજ-ખટપટ જાગતાં જામનગર છોડીને તેઓ પુનઃ ભદ્રાવતીમાં આવીને વસ્યા ઇત્યાદિ કડીબંધ પ્રમાણે મળે છે. ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી બન્ને બાંધવોએ પાવાગઢ, ગિરનાર, તારંગા, આબૂ, સમ્મેતશિખર, શત્રુંજય આદિ અનેક તીર્થોની યાત્રાઓ કરીને ત્યાં જીર્ણોદ્ધારનાં કાર્યો કર્યાં. ભદ્રેશ્વરતીર્થનો પણ તેમણે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવીને ઘણું ધન ખર્ચ્યું.

કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી આગરા નિવાસી લોહાગોત્રીય મંત્રી બાંધવ કુરંપાલ-સોનપાલે પણ ધર્મકાર્યોમાં વિપુલ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. એમની રાજકીય કારકિર્દી પણ ગરિષ્ઠ છે. અહીં તો એમનાં ધાર્મિક કાર્યો અંગે જ અલ્પ ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ માનશું. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી તેમણે વિ. સં. ૧૬૭૦ માં આગરાથી સમ્મેતશિખરજીનો ઐતિહાસિક સંઘ કાઢ્યો હતો. એ પહેલાં પણ તેમણે વિ. સં. ૧૬૫૭ માં આગ-

રાથી શ્રી શત્રુજય તીર્થનો વિશાળ સંઘ કાઢ્યો હતો. તેમજ આગરામાં અંચલગચ્છીય શ્રમણો માટે બે મજલાનો મોટો ઉપાશ્રય બંધાવી આપ્યો હતો.

આગરામાં તેમણે બે જિનાલયો બંધાવ્યાં. અને વિ. સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને શનિવારે મૂળનાયક શ્રી મહાવીર સ્વામી તથા શ્રી શ્રેયાંસનાથ સમેત ૪૫૦ જિનખિંબોની ભવ્ય પ્રતિષ્ઠા કરાવી. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી આ યાદગાર પ્રતિષ્ઠા આગરામાં સંપન્ન થઈ. ખરતરગચ્છાધિપતિ જિનચંદ્રસૂરિ જેવા પ્રભાવક આચાર્ય સમેત વિશાળ ત્યાગી સમુદાય તે પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહેલો. સમ્રાટ જહાંગીર પણ સ્વયં જિનાલયમાં પધારીને કલ્યાણસાગરસૂરિના ચમત્કારથી પ્રભાવિત થયેલો એ સંબંધમાં પણ અનેક આખ્યાયિકાઓ સંભળાય છે. આ પ્રસંગ પછી કલ્યાણસાગરસૂરિ ‘જહાંગીર માન્ય’ એવું બિરુદ પણ પામેલા એમ પ્રમાણગ્રંથોમાંથી જાણી શકાય છે. તે વખતે પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં પ્રત્યેક જિનખિંબના મસ્તક ભાગ ઉપર પણ ‘પાનિસાહ શ્રી જહાંગીર રાજ્યે’ એમ કોતરવામાં આવ્યું.

કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી મંત્રીશ્વર કુંરપાલ-સોનપાલે ગ્રંથોદ્ધાર તેમજ તીર્થોદ્ધારનાં ઘણાં કાર્યો કર્યાં છે, જેનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. પરંતુ અહીં તો આટલો ઉદ્દેશજ પર્યાપ્ત થશે.

જામનગરના રાજમાન્ય શ્રેષ્ઠી રાજસી શાહ નાગડા પણ કલ્યાણસાગરસૂરિના અનન્ય લક્ષ્ત હતા. મૂળ તેઓ પારકર નિવાસી હોઈને પારકરા કહેવાતા. એમના પૂર્વજ ભોજશાહ જામસાહેબની પ્રેરણાથી વિ. સં. ૧૫૯૬ માં જામનગરમાં સ્થાયી થયા. એમના પુત્ર તેજસીના પુત્ર રાજસી થયા. તેમણે

વિ. સં. ૧૬૬૫ માં શત્રુજયનો મોટો તીર્થસંઘ કાઢ્યો. આ સંઘમાં સંઘનાયક શ્રેષ્ઠી વર્દ્ધમાન તથા પદ્મસિંહ શાહ પણ ઉપસ્થિત રહેલા. હાલાર ઉપરાંત સિંધ, સોરઠ, કચ્છ, મરુધર, માલવા, ગુજરાત, આગરા વગેરે સ્થાનોથી અસંખ્ય યાત્રિકો આ સંઘમાં એકત્રિત થયેલા.

વિ. સં. ૧૬૬૮ માં અક્ષય તૃતીયાના શુભ દિવસે રાયસી શાહે જામનગરમાં ભવ્ય જિનાલય બંધાવવાનું ખાતમુહૂર્ત કર્યું. તે પ્રસંગે સમસ્ત નગરને ભોજનાર્થે નિમંત્રવામાં આવ્યું હતું. સ્વયં જામસાહેબ પણ પધાર્યા. વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ મહાજનોને સાથે લઈને પધાર્યા. આખું શહેર ઉત્સવમાં ફેરવાઈ ગયું. વિ. સં. ૧૬૭૫ માં વૈશાખ શુદ્ધ ૮ ના દિને કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથપ્રભુ સમેત ૩૦૨ જિનબિમ્બોની ઉત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા થઈ. લહાણ આદિ કાર્યોમાં પણ રાયસી શાહે ઘણું ધન ખર્ચ્યું. જિનાલય પાસે ઉપાશ્રય પણ બંધાવી આપ્યો.

રાયસી શાહે શ્રી ગોડીજીનો સંઘ પણ કાઢ્યો. વિ. સં. ૧૬૮૭ માં મોટો દુકાળ પડેલો તે વખતે તેમણે અન્નક્ષેત્રો ખોલ્યાં અને અનેક લોકોને જીવન-દાન આપ્યું. ભલશારિણી ગામમાં તેમણે કૂલઝરી નદી પાસે જિનાલય તથા અંચલ-ગચ્છની પૌષધશાળા બંધાવ્યાં. રાજકોટમાં પણ તેમણે ત્યાંના રાજા વિભોજીની પ્રેરણાથી શ્રીકૃષ્ણ મંદિર બંધાવી આપ્યું. કાલાવાડમાં ઉપાશ્રય બંધાવી આપ્યો. હાલારના માંઢા ગામમાં શિખરબંધ જિનાલય બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે પંચધાર ભોજનથી મહારાજા સમેત શ્રી સંઘને જમાવ્યા. ત્યાં પૌષધશાળા પણ બંધાવી. કચ્છ-માંઢામાં પણ રાજસી શાહે જિનાલય બંધાવીને ત્યાં પોતાનો યશ વિસ્તાર્યો. તદુપરાંત

પરબો, વિશ્રામગૃહો આદિ બંધાવવામાં પણ તેમણે ઘણું ધન ખર્ચ્યું. અંચલગચ્છના સાધર્મિક બંધુઓનાં પ્રત્યેક ઘરે પણ તેમણે લહાણોં કરી. રાજસી શાહના બંધુ નેણસી શાહે તથા એમના પુત્ર સોમાએ પણ અનેક પુણ્ય-કાર્યો કર્યાં.

વિ. સં. ૧૬૯૬ ના ફાગણ સુદિ ૩ ને શુક્રવારે કલ્યાણ-સાગરસૂરિના ઉપદેશથી રાજસી શાહે જામનગરમાં દ્વિતીય પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ પ્રતિષ્ઠા પણ ખૂબ જ ધામધૂમથી સંપન્ન થઈ. સમસ્ત નગરને તેમણે લોજનાથે નિમંત્રીને પકવાન્નલોજન કરાવ્યું. બ્રાહ્મણોને દશ હજાર રૂપીઆનું દાન આપવામાં આવ્યું. ચોથું વ્રત ગ્રહણ કરવાના સમયે પણ રાજસી શાહે સમસ્ત મહાજનોને જમાડ્યા. તેની પત્ની સીરીઆદેએ ગિરનારનો સંઘ કાઢીને વિ. સં. ૧૬૯૨ ના અક્ષયતૃતીયાના દિને યાત્રા કરીને પંચધાર લોજનથી સંઘલક્ષિત કરી. સીરીઆદેએ માત્રક્ષમણ કરીને છ'રી પાળતા આખૂ અને શત્રુંજયની પણ યાત્રા કરી. વળી રાજસી શાહનાં દ્વિતીય પત્ની રાણાદેએ પણ સ્વામીવાત્મદયાદિ કાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું.

અમદાવાદના એશવાળ જ્ઞાતીય, વડેરા શાખીય પારેખ જસુનો પુત્ર લીલાધર કલ્યાણસાગરસૂરિનો ભક્ત હતો. ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી તેણે વિ. સં. ૧૬૯૦ માં અમદાવાદમાં સુવર્ણમય પ્રતિમા ભરાવી, જયશેખરસૂરિકૃત કંઠપસૂત્ર સુખાવબોધ વિવરણની વ્રત સુવર્ણાક્ષરે લખાવી. વિ. સં. ૧૭૧૨ માં લીલાધર શાહે ચરિત્રનાયકને અમદાવાદમાં ચાતુર્માસ કરાવ્યું. તેણે શત્રુંજયનો તીર્થસંઘ પણ કાઢ્યો. કવિ સૌભાગ્યસાગર-ગણિએ 'લીલાધર-રાસ' માં આ સંઘનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી સંઘે આ પ્રમાણે પ્રયાણ કર્યું: ઉના, દેલવાડા, અજાહરા, કોડીનાર, માંગરોલ, જૂના-

ગઢ. ગિરનારની યાત્રા કરીને સંઘે શંખેશ્વર તીર્થની યાત્રા પણ કરી. ત્યાંથી માંડલ, વિરમગામ, થઈને સંઘ ક્ષેત્ર કુશળ અમદાવાદમાં પહોંચ્યો.

એ પછી વૃદ્ધ લીલાધર સંઘવીએ વાચક સુખલાલ પાસે દીક્ષા લીધી વિ. સં. ૧૭૧૫ ના ભાદ્રવા સુદિ ૬ ને મંગળવારે તેઓ કાલધર્મ પામ્યા. ત્યાર બાદ વિ. સં. ૧૭૨૧ ના માગસર સુદિ ૫ ને મંગળવારે લીલાધરના પુત્રે શ્રી ગોડી-જીનો તીર્થસંઘ પણ કાલ્યો ઇત્યાદિ વર્ણન ઉક્ત રાસની સંવર્દિત હાથપ્રતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી થયેલાં અન્ય કાર્યોની સંક્ષિપ્ત નોંધ આ પ્રમાણે છે:

(૧) મહારાવ ભારમલજીના રાજ્યાધિકારી વેરા ધાર-સીએ વિ. સં. ૧૬૭૭ ભૂજમાં અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. તેમણે પોતાના દાદા વીરમશાહની દેરી પણ બંધાવી. અને તેમાં પગલાં સ્થાપ્યાં. વિ. સં. ૧૬૬૩ માં ભૂજના સંઘે શ્રી ચિન્તામણિપાર્શ્વનાથ જિનાલયનું નિર્માણ કરેલું, તેના ખર્ચમાં ધારસી શાહે ચોથો ભાગ આપ્યો.

(૨) અમદાવાદના શ્રી શ્રીમાંલી જ્ઞાતીય શ્રેષ્ઠી ભવાન, ભાર્યા રાજલદેના પુત્રો ખીમજી અને સુપજીએ વિ. સં. ૧૬૭૫ માં વૈશાખ શુદિ ૧૩ ને શુક્રવારે શ્રી શત્રુંજયની મૂળ દૂંકમાં ચૌમુખ જિનાલય બંધાવ્યું.

(૩) અમદાવાદના મંત્રીવર્ય ભંડારીજીએ શત્રુંજયગિરિ ઉપર બંધાવેલા શ્રી ચંદ્રપ્રભુ જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૬૮૩ ના મહા સુદ ૧૩ ને સોમવારે શ્રાવિકા હીરબાઈએ કરાવ્યો. ઉક્ત મંત્રીવર્યની પેઢીમાં તેઓ છઠ્ઠી પેઢીએ થયાં.

શત્રુજયગિરિ ઉપર હીરબાઈએ એક કુંડ પણ ખંધાવી આપ્યો. હીરબાઈએ સંઘ સહિત શત્રુજયની નવ્વાણું વાર યાત્રા પણ કરેલી. આ વંશમાં અનેક મંત્રીઓ થયા છે.

(૪) ખંભાતના રાજમાન્ય શ્રેષ્ઠી નાગજીએ ત્યાં વિશાળ જિનપ્રાસાદ તથા ગચ્છનાયક ધર્મભૂતિસૂરિનો સ્તૂપ કરાવ્યા. તત્કાલીન પ્રમાણગ્રંથોમાંથી આ શ્રેષ્ઠી વિશે ઘણા મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખો મળે છે. એસવાળવંશીય શાહ વત્થાના તેઓ પુત્ર હતા.

(૫) ખંભાતના એસવાળ જ્ઞાતીય, ગોખરૂ ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી પદ્મસિંહે પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. જૈન ઇતિહાસમાં જગત્ શેઠ પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ ગયા છે તેમના તેઓ પૂર્વજ હતા. વિ. સં. ૧૬૮૩ માં પદ્મસિંહ શાહ અમદાવાદથી ખંભાતમાં આવીને વસ્યા. અને ત્યાં તેમણે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનાં પાંચ સ્ફટિકમય બિંબ પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. સૂરિજીને તેમણે પાંચ સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસૂત્રોની પ્રતો લખાવીને વહોરાવી તેમ જ ચાર મોતીમય પૂઠાઓ અર્પણ કર્યાં. તેમણે શ્રી શત્રુજયનો તીર્થસંઘ પણ કાઢ્યો હતો તથા ગ્રંથોદ્ધારમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું હતું. તેના પુત્ર અમરદત્તને શાહજહાંએ ‘રાય’ની પદવી આપેલી. તેના પુત્ર ઉદયચંદ અને તેના ક્ષત્રેહચંદ, જેઓ જગત્શેઠની ઉચ્ચ પદવી પામ્યા.

કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૬૮૩ માં જેઠ શુદ્ધિ ૬ ને ગુરુવારે પદ્મસિંહ શાહે ખંભાતમાં ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તે સમયના અનેક ઉત્કીર્ણિત લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. અન્ય શ્રેષ્ઠીવર્યોએ પણ એ સમયે જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. તેમના મૂર્તિલેખોમાં “પદ્મસિંહ કારિત પ્રતિષ્ઠાયાં” એવો ઉલ્લેખ હોઈને એ પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ મળી

રહેશે. પ્રતિષ્ઠા લેખોમાં જગત્શેઠના પિતા ઉભયચંદને ઉદયચંદ કહ્યા છે. જગત્શેઠનું નામ ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં પણ અમર છે.

(૬) વિ. સં. ૧૬૮૬ ના ચૈત્ર સુદિ ૧૫ ના દિવસે દેવગિરિ નિવાસી શ્રીમાલીજ્ઞાતીય, લઘુશાખીય શ્રેષ્ઠી તુકળના પુત્ર હાસુજીએ પોતાના કુટુંબ સહિત શ્રી શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરી અને અદ્વૈતજીના મંદિરનો કોટ સહિત જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.

(૭) વિ. સં. ૧૭૦૨ ના માગસર શુદ્ધિ ૬ ને શુક્રવારે દીવ ખંદર નિવાસી પ્રાગ્વાટ વંશીય મંત્રી કમલસીએ પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કર્યાં.

આ ઉપરાંત પણ ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી થયેલી પ્રતિષ્ઠાઓના હજારો લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. વિ. સં. ૧૬૬૭ ના વૈશાખ વદિ ૨ ને ગુરુવારે સુધર્માગચ્છના ભટ્ટારક જયકીર્તિસૂરિના ઉપદેશથી પુરહાનપુરના શ્રેષ્ઠી સોની વિમલે ભરાવેલાં જિનજિંઓની પ્રતિષ્ઠા પણ કલ્યાણસાગરસૂરિની નિશ્રામાં થઈ. ઉત્કીર્ણ લેખોનો આ ઉલ્લેખ પણ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય. અન્ય ગચ્છના અધિપતિ સાથે ચરિત્રનાયકને કેવો આત્મીયતાભર્યો સંબંધ હતો તેનું દર્શન આવા લેખો કરાવે છે.

મેરુતુંગસૂરિની જેમ કલ્યાણસાગરસૂરિ પણ અનેક નૃપતિ-પ્રતિબોધક તરીકે જૈન ઇતિહાસમાં ખ્યાતિ પામ્યા છે. ભોજ-વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં એમને ‘સમગ્ર નૃપ-ચિત્ત-વિનોદકારી’ કહ્યા છે તે ઔચિત્યપૂર્ણ છે.

સમ્રાટ જહાંગીરને ચમત્કારિત કરવા સંબંધમાં એક આખ્યાયિકા એવી સંલળાય છે કે મંત્રી ખાંધવો કુરંપાલ-સોનપાલે આગરામાં બે જિનાલયો ખંધાવેલાં કોઇના ચઢાવ્યાથી

સમ્રાટે હુકમ કરેલો કે જો પ્રતિભાઓ ચમત્કાર ન દેખાડે તો બન્ને જિનાલયોનો ધ્વંશ કરવામાં આવશે. કલ્યાણસાગરસૂરિના સૂચનથી જહાંગીરે પ્રતિભાને વંદન કરતાં પાષાણ પ્રતિભાએ એક હાથ ઊંચો કરીને સમ્રાટને ઉચ્ચ સ્વરે ધર્મલાભ આપ્યો ! ચમત્કૃત થઈને સમ્રાટે દશહજાર સુવર્ણ મુદ્રિકાઓ સૂરિને ચરણે ધરી. ગમે તેમ, પણ તત્કાલીન પ્રમાણઅન્યથામાંથી કલ્યાણસાગરસૂરિને “બાદશાહ સલેમ જહાંગીરમાન્ય” તો કહેવામાં આવ્યા જ છે.

કલ્યાણસાગરસૂરિ અને કચ્છના મહારાવ ભારમલજી વચ્ચેનો સમાગમ તો ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. સૂરિના ઉપદેશથી મહારાવે જૈનધર્મના ઉદાત્ત આદર્શોને અપનાવ્યા, તેમ જ પર્વદિનોમાં અમારિ પડહુની ઉદ્દોષણાઓ કરાવી. સૂરિ કચ્છમાં સવિશેષ વિચર્યા હોઈને એમની વચ્ચે દીર્ઘસૂત્રી સંપર્ક રહ્યો. આથી જર્મન વિદ્વાન ડૉ. કલાટે એવું નોંધ્યું કે કલ્યાણસાગરસૂરિએ કચ્છના મહારાવને ધર્મપરિવર્તન કરાવ્યું.

મહારાવ અને સૂરિ વચ્ચેના પ્રથમ સંપર્ક અંગે એક આખ્યાયિકા એવી સંભળાય છે કે મહારાવ વાના અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હતો. એક વખત સૂરિ ભૂજમાં ચાતુર્માસ બિરાજતા હતા. ત્યારે તેમની મહાપ્રભાવક તરીકેની ખ્યાતિ સાંભળીને રાજાએ તેમને પોતાની પાસે તેડાવ્યા. અને પોતાના અસાધ્ય રોગની વાત કરી. ગુરુએ ધર્મ પ્રભાવનાર્થે મંત્ર બળે રાજાનો રોગ દૂર કર્યો. આથી હર્ષિત થઈને રાજાએ સૂરિને ચરણે ૧૦૦૦ મુદ્રિકાઓ ધરી, જેનો તેમણે અસ્વીકાર કર્યો, ગુરુના ઉપદેશથી મહારાવે માંસાહારના પ્રત્યાખ્યાન કર્યા. ભૂજમાં રાજવિહાર નામક જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો અને તેમાં ગુરુને ચરણે ધરેલી ૧૦૦૦ મુદ્રિકાઓ ખર્ચવામાં આવી.

કલ્યાણસાગરસૂરિ રાજમહેલમાં જે પાટ ઉપર બેઠા હતા તેને ગુરુપાટ બાણી તે ઉપર અન્ય કોઈ ન બેસે એ હેતુથી તેને અંચલગચ્છના ઉપાશ્રયમાં મોકલાવી દેવામાં આવ્યો, જે હજી ત્યાં વિદ્યમાન છે.

મહારાવ ભારમલજીના કુંવર ભોજરાજજી પણ સૂરિના અનન્ય ભક્ત હતા. વાચક વિનયસાગરે એમની તુષ્ટિ માટે કલ્યાણસાગરસૂરિની આજ્ઞાથી સંસ્કૃતમાં ભોજવ્યાકરણ રચ્યું.

જામનગરના રાજા લાખાજી પણ કલ્યાણસાગરસૂરિના ભક્ત હતા એમ તત્કાલીન પ્રમાણો દ્વારા બાણી શકાય છે. કલ્યાણસાગરસૂરિના શ્રાવકરત્નો વર્ધમાન—પદ્મસિંહ શાહ જામનગરના મંત્રીઓ બનેલા એ વિશે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે.

કલ્યાણસાગરસૂરિના ત્યાગી સાધુ—સાધ્વીજીના પરિવાર સંબંધમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં માહિતીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. એમના વિશાળ પરિવારમાં આચાર્ય અમરસાગરસૂરિ ઉપરાંત મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી, મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી, વાચક દેવસાગરજી, વાચક મેરુલાલ, વાચક સુખલાલ, વાચક ભાવશેખર, વાચક વિજયશેખર, વાચક વિદ્યાસાગર, વાચક દયાસાગર, વાચક નયસાગર, વાચક દયાશીલ, વાચક જસકીર્તિ, વાચક રાયમલજી, વાચક ઉદયસાગર, વાચક સૌભાગ્યસાગર, વાચક લખિંધસાગર, વાચક સૂરસાગર, વાચક સહજસાગર, વાચક કમલસાગર, વાચક સમયસાગર, વાચક ચંદ્રસાગર, વાચક ધનરાજ, વાચક રત્નસિંહ, વાચક વીરચંદ્ર, પંડિત ગુણચંદ્રગણિ, પંડિત વિજયભૂર્તિગણિ, પંડિત લલિતસાગર ગણિ, પંડિત ગુણશીલ, વિવેકચંદ્ર ગણિ, ઉત્તમચંદ્ર ગણિ, વિજયચંદ્ર ગણિ, કીર્તિચંદ્ર ગણિ, સુમિતહર્ષ ગણિ, વિનયરાજ ગણિ, મતિનિધાન ગણિ, પદ્મસાગર ગણિ, શ્રુતસાગર,

જ્ઞાનસાગર, ધનસાગર, સ્થાનસાગર, લાવણ્યસાગર, ક્ષેમસાગર, મુંદરસાગર, સુખસાગર, હેમસાગર, સોમસાગર, મતિસાગર, જયસાગર, હર્ષસાગર, ખેમસાગર, મનમોહનસાગર, સમયસાગર, કીર્તિચંદ્ર, ઉભયચંદ્ર, મતિચંદ્ર, સુમતિચંદ્ર, ક્ષમાશેખર, સુવર્ણશેખર, દયાકીર્તિ, વિજયકીર્તિ, દેવમૂર્તિ, માણિક્યલાલ, રત્નશીલ, મુનિ દેવરાજ, મુનિ લાખા, મુનિ અમી, મુનિ પંડાશ, મુનિ ધનજી, મુનિ ચીકા, મુનિ ઉદયમંદિર, મેઘમુનિ, મુનિ થાનજી, ઋષિ ન્યાયમેરુ, ઋષિ દેવજી, ઋષિ કીકા, ઋષિ મંગલ, ઋષિ જીવરાજ ઇત્યાદિનાં નામો ઉલ્લેખનીય છે.

એ સમયે સાધ્વી-પરિવાર પણ મોટો હતો એમ તત્કાલીન પ્રત-પુણિકાઓના ઉલ્લેખ દ્વારા સૂચિત થાય છે. સાધ્વી વાહુડાં, સાધ્વી લીલા, સુમતલક્ષ્મી, સહજલક્ષ્મી, સાધ્વી દેમા, પદ્મલક્ષ્મી, વિદ્યાલક્ષ્મી, ગુણુશ્રી, વિમલશ્રી, નયશ્રી, રૂપશ્રી, ક્ષીરશ્રી, યશશ્રી, સુવર્ણશ્રી, લક્ષ્મીશ્રી, રત્નશ્રી, ઇન્દીરાશ્રી, વગેરે સાધ્વીઓનાં નામો ઉલ્લેખનીય છે.

આ શિષ્ય-પરિવારમાં કેટલાક સારા કવિઓ, ગ્રન્થકારો તથા પંડિતો પણ હતા. એમના ગ્રન્થો વિશે જણાવવું અહીં અપ્રસ્તુત છે. તત્કાલીન રાસ-સાહિત્યમાંથી એમના દ્વારા થયેલાં વિવિધ કાર્યોની ઝાંખી મળી રહે છે ચરિત્રનાયકના આધ્યાત્મિક શાસન બાદ આ વિશાળ સાધુ-સાધ્વીઓનો સમુદાય અદ્ય થતો ગયો અને ગોરજીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ. આ પરિવર્તન પણ નોંધનીય છે.

કલ્યાણસાગરસૂરિ સમર્થ પદ્ધર, પ્રભાવક આચાર્ય ઉપરાંત સારા ગ્રન્થકાર પણ હતા. તેમણે આ પ્રમાણે ગ્રન્થો રચ્યા:—

(૧) શાન્તિનાથચરિત્ર, (૨) સુરપ્રિયચરિત્ર, (૩) જિન-

સ્તોત્રો, (સચિત્ર) (૪) વિસવિહારમાન સ્તવન, (૫) અગડ-
દત્તરાસ, (૬) પાર્શ્વનાથ સહસ્રનામ, (૭) પાર્શ્વનાથ અષ્ટો-
ત્તરશતનામ, (૮) મિશ્રલિંગકોશ, (૯) મિશ્રલિંગકોષ વિવરણ
તેમ જ વિવિધ જિનસ્તોત્રો, સ્તવો ઇત્યાદિ.

કલ્યાણસાગરસૂરિએ કુલપાકળ, સુરત, સિતેતરપુર,
નવાનગર, શીરપુર, ગોડીળ, વડોદરા, કલિકુંડ, રાવણપાર્શ્વ-
નાથ, ખીજપુર, સાચોર, આખૂ, લોડણપાર્શ્વનાથ, સેરીસા-
ઈત્યાદિની યાત્રાઓ કરી હુતી એમ તેમના સ્તવનો દ્વારા
જાણી શકાય છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ પ્રત્યે તેમને અપૂર્વ
આસ્થા હુતી એવું પણ તેમની કૃતિઓ દ્વારા સૂચિત થાય છે.

કવિનું શબ્દચાતુર્ય તેમ જ વાક્યચાતુર્ય ખરેખર, નોંધ-
નીય છે. કવિ એક પદ્યમાં કહે છે કે “ પ્રભો ! તારા ચિત્તમાં
હું આવું એ વાત મુશ્કેલ છે, પરંતુ જો મારા ચિત્તમાં
તું આવતો હોય તો મારે ખીજ કોઈ દેવનું કામ જ નથી.”

કવિ ચિન્તામણિજીની સ્તુતિ કરતાં વર્ણવે છે કે—“ વિશ્વના
લોકોને સંજીવની આપનાર ચિન્તામણિ પ્રભુને મેં નીરખ્યા.
પ્રભો ! તેથી મને શકેન્દ્રની અને ચક્રવર્તિની સંપત્તિ પ્રાપ્ત
થઈ. મુક્તિ તો મારા બન્ને હાથમાં રમતી જણાઈ. અનેક
પ્રકારનું મારું મનોવાંછિત સિદ્ધ થયું. દુઃખ, પાપ, દુર્દિ-
નનો ભય ઇત્યાદિ કષ્ટો નાશ પામ્યા !! ”

કવિની પ્રભુ પ્રત્યેની ઉત્કટ ભક્તિને એમની કૃતિઓ
વાચ્યા આપે છે જુઓ : “ મારાં બન્ને નેત્રોમાં તારા સુખનો
આશ્રય લેવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હર્ષાશ્રુઓ વડે તું અન્ય દેવોનાં
દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલ મેલને ધોઈ નાખ ! ”

કવિની સ્વોક્તિ “ એષો જ્ઞાન મુગ્ધોહ ” દ્વારા એમની

જ્ઞાનપિપાસા પ્રતીત થાય છે. કલ્યાણસાગરસૂરિને ગચ્છનાયકની ભારે જવાબદારીઓ વહન કરવાનું નિર્મિત બન્યું ન હોત તો તેઓ પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકાર તરીકે વિરલ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરત એમાં જરા પણ શંકા નથી. એમનું શિષ્યમંડળ પણ એવું જ વિદ્યાસેવી હતું.

પંચ્યાશી વર્ષની પાકટ ઉંમરે કલ્યાણસાગરસૂરિ વિ. સં. ૧૭૧૮ માં વિહરતા ભૂજમાં પધાર્યા. તેમના પદ્મશિષ્ય અમર-સાગરસૂરિ, મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી સમેત વિશાળ શિષ્ય પરિવારથી વીંટળાયેલા આચાર્યની શ્રેષ્ઠીવર્ય જગડૂશાહે ઘણી ભક્તિ કરી. અહીં સાધારણ માંદગી બાદ સૂર સમાધિપૂર્વક કાલધર્મ પામ્યા. ભૂજના સંઘે તેમની શાનદાર અંત્યેષ્ટિ કરી. જગડૂશાહે દાનમાં ૫૦૦૦ મુદ્રિકા ઉછાળીને અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ કર્યો. ત્યાં સંઘે એમની પાદુકાઓની સ્થાપના કરી જ્યાં આજે વિશાળ સ્તૂપની રચના થયેલી છે.

એમની ચિર વિદાયથી અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં યુગ-પ્રધાન અને પ્રભાવક આચાર્યોનો ગૌરવપ્રદ અધ્યાય સમાપ્ત થઈ ગયો. અંચલગચ્છની સામાચારીમાં ગુરુભૂતિ સ્થાપવાનો નિષેધ હોવા છતાં કલ્યાણસાગરસૂરિની મૂર્તિઓ અનેક સ્થાનોમાં બિરાજિત થઈ, જે દ્વારા એમનો અસાધારણ પ્રભાવ સૂચિત થાય છે. આ મેઘાવી આચાર્યનું નામ પણ આજે તો અંચલગચ્છના અભ્યુદય માટે પ્રેરણા-સ્રોતસમું બન્યું હોઈને એમના અનુગામી પ્રત્યેક ત્યાગીઓનાં નામ સાથે ‘સાગર’ શબ્દ કાયમી બની ગયો. આવી વિરાટ પ્રતિભાને આથી વિશેષ અંજલિ શું હોઈ શકે?

—અસ્તુ—

મહારાવ ગોડળ પ્રતિબોધક શ્રી વિદ્યાસાગરસૂરિ

કચ્છના મહારાવ ગોડળને પ્રતિબોધ આપનાર તરીકે, સવિશેષ તો સૌ પ્રથમ કચ્છી પદ્ધતર તરીકે વિદ્યાસાગરસૂરિ અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં ચિરઃકીર્તિ પામ્યા છે. આજ દિવસ સુધી અંચલગચ્છની પાટને રાજસ્થાન, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, તેમજ કેંકણપ્રદેશમાં જન્મેલા ગચ્છાધિપતિઓએ જ શોભાવી હતી. કચ્છી સપૂતોમાં આ સર્વોચ્ચ પદે બિરાજવાનું બહુમાન પ્રાપ્ત કરનારાઓમાં વિદ્યાસાગરસૂરિ પહેલાજ આચાર્ય છે. દરિયાખેડુ, સાહસિક તેમજ વ્યાપારપદુ કચ્છીઓ માત્ર વેપાર જ કરી જાણે; આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ પૂરું પાડવાનું એમનું ગળું નહિ એવી માન્યતા એમના પદારોહણથી ભૂંસાઈ ગઈ.

તે કાળે, ગચ્છાધિપતિઓ વીસા જ્ઞાતિમાંથી જ થઈ શકે—દશામાંથી નહિ એવી એક વિચિત્ર વાયકા પણ લોકોમાં પ્રચલિત હતી, તે પણ એમના પદારોહણથી નિર્ભૂળ થઈ ગઈ, કેમ કે તેઓ દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિના હતા.

ગચ્છનાયક એટલે ગચ્છના સર્વેસર્વા. રાજા-મહારાજા પણ એમના પડ્યા બોલનો આદર કરતા. એમના અનુશાસન ને ઉત્થાપવાનું સામાન્ય વ્યક્તિ માટે તો અશક્યવત્ મનાતું. આવા ઉચ્ચ પ્રભાવશાળી પદે પુખ્ત ઉંમરની તેમજ પીઠ વ્યક્તિ જ બિરાજી શકે એવો ખ્યાલ લોકોમાં રૂઢ

હતો, તે પણ વિદ્યાસાગરસૂરિના પટ્ટારોહણથી અદૃશ્ય થઈ ગયો; કેમ કે માત્ર ૧૬ વર્ષની કુમળી વયે તેમણે અંચલગચ્છની વિકટ ધુરા વહન કરેલી. ગચ્છના અન્ય કોઈ પણ કર્ણધાર આટલી નાની ઉંમરે એ સ્થાને પહોંચવા શક્તિમાન બની શક્યા નહોતા ! એમનો આ વિક્રમ એમની ઉચ્ચ પ્રતિભાને જ્વલંત અંજલિરૂપ પણ ગણાવી શકાય.

કચ્છ અંતર્ગત ખીરસરા બંદરમાં વિ. સં. ૧૭૪૭ ના આસો વદિ ૩ ને દિવસે એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ વિદ્યાધર. પિતા દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિય, નાગડા ગોત્રીય શાહ કર્મસિંહ. માતા કમલાદેવી. બાળપણથી જ એમના જીવનમાં ધર્મસંસ્કારોનું સિંચન થયેલું.

કચ્છની ધીંગી ધરામાં જૈન ધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર કરવાનો મુખ્ય યશ અંચલગચ્છાધિપતિ યુગપ્રધાન આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિને જાય છે. તેમણે આ પ્રદેશમાં અપ્રતિહત ઉચ્ચ વિહાર કરીને ગામેગામ ધર્મભાવનાનો પ્રદીપ પ્રકટાવેલો. એમના પ્રીતિપાત્ર મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી, જેઓ કચ્છી દશા ઓશવાલ જ્ઞાતિના, તેમજ નાગડા ગોત્રીય હતા, તેઓ પણ આ પ્રદેશમાં સવિશેષ વિચરીને લોકોને ધર્મોદ્બોધ પમાડતા રહેલા. આ પરંપરા અનુગામી પટ્ટધર અમરસાગરસૂરિએ પણ જારી રાખી. ચરિત્રનાયકે તો આ અભિયાનમાં ચાર ચાંદ લગાવ્યા. એમના સૌના પ્રયાસોને પરિણામે કચ્છ જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિનું મહત્વનું કેન્દ્ર બની ગયું, તેમજ અંચલગચ્છની સામાચારીનો ત્યાં સર્વત્ર સ્વીકાર થયો. કચ્છના મહારાવો પણ અંચલગચ્છના પટ્ટધરોને પોતાની પર્ષદમાં સત્કારતા થયેલા. અંચલગચ્છાધિપતિઓના ઉપદેશથી તેમણે રાજ્ય ફરમાનો કાઢેલા તેમજ અમારિ પડહની ઉદ્ધોષણા કરાવેલી.

વિ. સં. ૧૭૫૬ ના ફાગણ સુદ ૨ ને દિવસે બાળક વિદ્યાધરે અંચલગચ્છાધિપતિ અમરસાગરસૂરિ પાસે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી અને તેમનું મુનિ વિદ્યાસાગર એવું નામાભિકરણ કરવામાં આવ્યું. એ મંગલ પ્રસંગે શ્રેષ્ઠી વીરધોરે ઘણું ધન ખર્ચ્યું હતું. એ વખતે ચરિત્રનાયકની ઉંમર માત્ર નવ જ વર્ષની હતી. ગુરુએ એમની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિમાં ખાસ રસ દાખવ્યો. અમરસાગરસૂરિ સતત વિહારી હતા. તેમણે ભારતના પ્રાયઃ બધાં જ જૈન તીર્થોની યાત્રા કરેલી. એમના આ ગુણનો વારસો શિષ્યને પણ મળે એ સ્વાભાવિક છે. ગુરુની જેમ તેઓ પણ ઉગ્ર વિહારી તરીકે પંકાયેલા હતા.

ગુરુએ તેમને યોગ્ય જાણીને વિ. સં. ૧૭૬૨ ના શ્રાવણ સુદ ૧૦ ને દિવસે ધોલકામાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા તે અવસરે સુરતના ખ્યાતનામ શ્રેષ્ઠી કપૂરચંદ સિંધાએ ચોર્યાસી ગચ્છોના યતિઓને પછેડી ઓઢાડી, શેર સાકર ભરેલી થાળીની પ્રત્યેક ઘરે લહાણી કરી. અમદાવાદના શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન પારેખે તથા તેની પત્ની રુકમણીએ પણ એવી જ લહાણી કરી. પારેખ ભગવાનદાસે ઘર દીઠ મહુમુદી સોનાના સિક્કાની લહાણી કરી. અન્ય શ્રાવકવર્યોએ પણ પદ-મહોત્સમાં ઘણું ધન ખર્ચીને આ પ્રસંગને દિપાવ્યો. જીવનસંધ્યાને આરે ઊભેલા ગુરુ અમરસાગરસૂરિ આવા પ્રભાવશાળી ઉત્સવથી ઘણા હર્ષિત થયા. પ્રસન્નતાની લાગણી અનુભવતા ગુરુ એ વર્ષે ધોલકામાં જ કાલધર્મ પામ્યા. પટ્ટાવલીમાં વિ. સં. ૧૭૬૨ ના શ્રાવણ સુદી ૭ ના દિવસે ગુરુનો દેહોત્સર્ગ થયો હતો એમ નોંધ્યું છે, પરંતુ એ મિતિ સંશોધનીય છે. ચરિત્રનાયકને એમના ગુરુની ઉપસ્થિતિમાં જ આચાર્યપદ પ્રદાન થયું હોઈને શ્રાવણ સુદી ૧૦ પછી જ તેઓ દિવંગત થયા હશે.

એવી જ રીતે ચરિત્રનાયક વિ. સં. ૧૭૬૨ ના કાર્તિક

વન્નિ ૪ ને બુધવારે માતરમાં ગચ્છનાયકપદે અભિયુક્ત થયા એવો પણ ઉલ્લેખ છે. એક જ વર્ષમાં પહેલાં ગચ્છનાયક થાય અને પછી આચાર્ય થાય એમ કેમ બની શકે? શક્ય છે કે અહીં કચ્છી સંવતનો ઉલ્લેખ જ હશે. ગુજરાતવર્તી પ્રચલિત સંવત અનુસાર કાર્તિક માસ પહેલાં આવે અને પછી શ્રાવણ માસ આવે. કચ્છી સંવત્તાનુસાર આષાઢ માસથી વર્ષનો પ્રારંભ થાય. મારવાડી સંવત ચૈત્રાદિ છે. વિવિધ સંવતોનો એકી સાથે થતો ઉપયોગ આવા ગુચ્છવાડાઓ ઉભા કરતા હોય છે.

માત્ર ૧૬ વર્ષની ઉંમરે વિદ્યાસાગરસૂરિ ગચ્છાધિપતિ થયા. ગચ્છની વિકટ ધુરા વહન કરવાનું એમના શિરે આવ્યું અને તે પણ આટલી કુમળી ઉંમરે! આ નક્કર હકીકત દ્વારા તેમની અસાધારણ શક્તિનો પરિચય આપણને મળી રહે છે. કચ્છના પ્રથમ પદ્મધર તરીકે તેમનું આગમન પણ સૂચક છે. અંચલગચ્છની ધર્મપ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર શતાબ્દીઓના વાયરા બાદ અનુક્રમે રાજસ્થાન, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાંથી સ્થળાંતર કરતું કચ્છમાં સ્થિર થવા મથી રહ્યું હતું. આ પ્રવૃત્તિના કર્ણધાર પણ કચ્છી સંપૂર્ણ જ અને એ પણ યોગાનુયોગ જ ગણાય. એ અરસામાં કચ્છ અંચલગચ્છની ધર્મપ્રવૃત્તિઓનો મજબૂત ગઢ બની ગયો હતો.

વિદ્યાસાગરસૂરિનો પદ્મમહોત્સવ પણ શાનદાર રીતે ઉજવાયો. માતરના સંઘે એમના પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ દાખવી. વડેરા સૌભાગ્યચંદ્રે ઘણું ધન ખરચીને અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સ કર્યો. સંઘના અત્યાગ્રહથી નવોદિત ગચ્છાધિપતિ માતરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. વ્યાખ્યાનમાં તેમણે પોતાને પ્રિય વિશેષાવશ્યક સૂત્ર વિવરણ સહિત સંભળાવ્યું.

એ પછી સુરત તથા અમદાવાદમાં ચરિત્રનાયકે કરેલા ચાતુર્માસો પણ ઘણા યાદગાર હતા. ગુજરાતના આ બેઉ અગ્રિમ નગરોમાં અંચલગચ્છનો પ્રભાવ ઘણો હતો. સુરતે તો વિક્રમનું ૧૮ મું શતક અંચલગચ્છના પદ્ધતિરોના આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ હેઠળ જ વિતાવ્યું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. ત્યાંના પ્રતિષ્ઠા-લેખો, ઐતિહાસિક રાસાઓ આદિ પ્રમાણોથી આ હકીકત સિદ્ધ થાય છે. હાલમાં મુંબઈની જેમ સુરત એ કાળે ભારતનો દરવાજો કહેવાતું હતું. ચોર્યાસી બંદરોનો વાવટો એના બંદરમાં ફરકતો હતો. અંગ્રેજોએ પણ ત્યાં પોતાની કેઠીઓ સ્થાપવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી.

વિ. સં. ૧૭૬૫ માં ચરિત્રનાયક સુરતમાં ચાતુર્માસ રહેલા ત્યારે ત્યાંના શ્રેષ્ઠીવર્ય કપૂરચંદ સિંધાએ તેમની અનન્યભાવે ભક્તિ કરી. સૂરિના ઉપદેશથી તેણે સર્વ ગચ્છના યતિઓને વસ્ત્રો, પાત્રો વગેરે વહોરાવ્યાં, સમસ્ત સંઘમાં સાકર ભરેલી પિત્તળની થાળીની લહાણી કરી. ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી તેણે શ્રી ચંદ્રપ્રભુ સમેત અનેક જિનજિંઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

એ પછીના તેમના અમદાવાદના ચાતુર્માસ પ્રસંગે શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન પારેખ તથા તેમની ધર્મપત્ની રુકમણીએ સ્વામી-વાત્સલ્ય, પ્રભાવના વગેરે ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. વિદ્યાસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ત્યાંના શ્રેષ્ઠી ભગવાનદાસે શ્રી સંભવનાથાદિ સાત જિનજિંઓની વિ. સં. ૧૭૭૩ ના વૈશાખ સુદી ૫ ના દિને ઉત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ પછી તેણે સંઘ સહિત શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરીને સાતે ક્ષેત્રમાં અઢળક ધન ખર્ચ્યું.

ત્યાંથી ગ્રામાનુગ્રામ વિચરતાં તેઓ ભૂજનગરમાં પધાર્યા.

ત્યાંના શ્રેષ્ઠી ટોડરમલના પુત્ર ઠાકરશીએ તેમનો ઉમંગપૂર્વક પ્રવેશોત્સવ કર્યો. કચ્છના પાટનગરે પ્રથમ કચ્છી પટ્ટધરનો પરંપરાનુસાર ગૌરવપૂર્વક સત્કાર કર્યો, તથા એમના ઉપ-દેશને ઝીલ્યો.

અંચલગચ્છના આચાર્યો સાથેનો કચ્છના મહારાવનો સંપર્ક ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. અંચલગચ્છના ગોરળ માણેક મેરળને મહારાવ ખેંગારળએ ગુરુપદે સ્થાપ્યા ત્યારથી આ સંપર્ક આત્મિયતાભર્યો બન્યો. યુગપ્રધાન આચાર્ય કલ્યાણ-સાગરસૂરિએ આ સંપર્ક-કડીને અત્યંત ઘનિષ્ટ બનાવી દીધી. વિદ્યાસાગરસૂરિ અને મહારાવ ગોડળએ આ પરંપરાને પૂર્વ-વત્ જાળવી રાખી. વિદ્યાસાગરસૂરિના ઉપદેશથી મહારાવે પર્યુષણ મહાપર્વના પવિત્ર દિવસોમાં પંદર દિવસ સુધી અમારિ પડહની ઉદ્ઘોષણા કરાવી અને સર્વ જીવોને અભય-દાન આપ્યું. જૈન ધર્મના ઉદ્યોત અર્થે વિદ્યાસાગરસૂરિએ મહારાવને પ્રતિબોધ આપીને જૈન ધર્મના ઉદ્દાત્ત મિદ્ધા-ન્તોની સમજણ આપી. ચરિત્રનાયકના જીવનનો આ અપૂર્વ પ્રસંગ હતો. કવિવર નિત્યલાલ તેમણે રચેલા ‘શ્રી વિદ્યા-સાગરસૂરિ રાસ’માં વર્ણવે છે—

જૈન ધર્મ અજૂઆલવા, દેશના ધર્મની દીધ;
પ્રતિબોધ્યો રાઓ ગોડળ, જીવદયા ગુણ દીધ.
પરવ પજૂસણે પાલવી, પત્તર દિવસની અમાર;
ધર્મશાસ્ત્ર દેખાડિને, કીધો એ ઉપગાર.

વિદ્યાસાગરસૂરિએ મહારાવ ગોડળને પ્રતિબોધ આપ્યો તેની અસર દૂરગામી રહી. કિન્તુ તેનું તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું કે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પ્રભુત્વને હટાવવામાં ચરિત્રનાયકને તે દ્વારા ઘણી સફળતા મળી. એ કાળે કચ્છમાં

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું જોર ઘણું હતું. લોકાગચ્છના ધુરંધર ઋષિ મૂલચંદ્રજીએ કચ્છમાં પોતાના સંપ્રદાયનો ઘણો પ્રચાર કરેલો. મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના પ્રમુખ આચાર્યોનો વિહાર એ સમયે કચ્છમાં નહિવત્ હોઈને મૂલચંદ્રજીને ઘણી સફળતા મળેલી. બહુમતિ સમુદાય એમના પ્રભાવ હેઠળ આવી ગયેલો. ચરિત્રનાયકે કચ્છમાં પદાર્પણ ન કર્યું હોત તો પરિણામ શું આવત એ કહીપવું મુશ્કેલ છે. કદાચ અંચલગચ્છને જ નહિ કિન્તુ સમસ્ત શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ફિરકાને કપરા સંજોગોમાં મૂકાવું પડત એમાં શંકા નથી.

મહારાવ ગોડળની સંમતિથી. વિદ્યાસાગરસૂરિએ ઋષિ મૂલચંદ્રજીને રાજ્યસભામાં તેડાવીને તેમની સાથે પ્રતિમા સ્થાપના પ્રશ્ને શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. એમને મહાત કરીને સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું જોર ઘટાડવાનો આ એક માત્ર વિકલ્પ હતો. ઋષિ મૂલચંદ્રજી જો આ પડકાર ન ઝીલે તો એમની માનહાનિ થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો. જો ઝીલે તો હાર પણ નિશ્ચિત હતી. જૈન શ્રુતમાંથી અનેક પ્રમાણે ટાંકીને ચરિત્રનાયકે મૂર્તિવિધાનનું સંગીન પ્રતિપાદન કર્યું. કિન્તુ પ્રતિપક્ષ એમની દલીલોનું ખંડન કરવા અશક્તિમાન હતો. મૂલચંદ્રજી આ શાસ્ત્રાર્થમાં પરાલભ પામ્યા. એમને મળેલી આ હારને લીધે તેઓ કચ્છમાં રહી શક્યા નહિ અને પરિણામે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના પૂર કચ્છમાંથી ક્રમેક્રમે ઓસરવા લાગ્યા. એમ છતાં પણ આ સંપ્રદાયનું પ્રાબલ્ય આજે કચ્છમાં ઘણું છે એ પરથી તે સમયની કલ્પના કરી શકાશે.

વિદ્યાસાગરસૂરિ કચ્છમાં ઘણો સમય રહ્યા આ પ્રદેશમાં સતત વિચરનારાઓમાં કલ્યાણસાગરસૂરિ પછી તેઓ પ્રમુખ આચાર્ય છે. ભૂજ, માંડવી, મુન્દ્રા, અંબાર, વગેરે મહત્વનાં

કેન્દ્રોમાં તેઓ ચાતુર્માસો રહ્યા અને તેમણે અનેક ભવિ
શુભોને ધર્મ પમાડ્યો. તેમના ઉપદેશએ અનેક સ્થાને પ્રતિ-
ષ્ઠાદિ કાર્યો થયાં જેમાં વિ સં. ૧૭૭૬ માં કૃષ્ણ પક્ષની
૧૩ ને ગુરુવારે અંબરમાં શ્રી વાસુપૂજ્ય જિનખિંબની મૂલ-
નાયક પદે તેમની નિશ્રામાં થયેલી પ્રતિષ્ઠા વિશેષ ઉલ્લેખ-
નીય છે. આ જિનાલયનું નિર્માણ અંચલગચ્છીય સંઘ દ્વારા
થયેલું એવા પ્રમાણે મળે છે. કચ્છમાં તેમની સાથે અન્ય
શિષ્યો ઉપરાંત કવિવર નિત્યલાલ પણ હતા. વિ. સં. ૧૭૭૭ માં
ભૂજમાં નવ દીક્ષિત થયેલા મુનિ જ્ઞાનસાગરજી, જેઓ પાછ-
ળથી ઉદયસાગરસૂરિ તરીકે ગચ્છાધિપતિ પદે આરૂઢ થયેલા,
તેઓ પણ તેમની અંતરંગ શિષ્ય-મંડળીમાં જોડાયા. કવિવર
નિત્યલાલે એ અરસામાં રચેલાં સ્તવનો પરથી ચરિત્રનાયકનાં
કાર્યો પર સવિશેષ પ્રકાશ પાડી શકાય છે.

કચ્છના વિહાર દરમિયાન વિદ્યાસાગરસૂરિએ શ્રી ગોડીળ
તીર્થની યાત્રા પણ કરી આ તીર્થનો મહિમા એ કાળે
ઘણો જ હતો. તેમણે રચેલ ‘ગૌડિય પાર્શ્વપ્રભુ સ્તવન’ દ્વારા
તેમની ગોડીળ પ્રત્યેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા પ્રતીત થાય છે. કવિવર
નિત્યલાલે પણ કચ્છી જબાનમાં ગોડીળની સ્તવના કરી.

વિ. સં. ૧૭૮૧ ના વર્ષ દરમિયાન તેઓ સુરત અને
ખંભાત તરફ વિચરતા રહ્યા. અને માધ, વૈશાખ અને
આષાઢ માસમાં તેમના ઉપદેશથી અનેક જિનખિંબોની પ્રતિ-
ષ્ઠાઓ થઈ. આ ધર્મોત્સવોથી જૈન ધર્મનો મહિમા બધે
વિસ્તર્યો. એમના પ્રતિષ્ઠા-લેખો માટે જુઓ “અંચલગચ્છીય
પ્રતિષ્ઠા લેખો.”

વિ. સં. ૧૭૮૫ માં શાલવીઓના અત્યાગ્રહથી વિદ્યા-
સાગરસૂરિ પાટણમાં પધાર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા મંત્રી-

શ્વર વિમલ સંતાનીય પ્રાગ્વાટ અગ્રેસર શ્રેષ્ઠી વલ્લભદાસે ગુરુની ભાવપૂર્વક ભક્તિ કરી. તેના પુત્ર માણેકચંદે ગુરુના ઉપદેશથી એ વર્ષે માગસર સુદિ ૫ ના દિને અનેક જિન-જિંબોની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવી. પ્રાટણના ચાતુર્માસથી ત્યાં અંચલગચ્છનો મહિમા ઘણો વિસ્તર્યો.

હવે વિદ્યાસાગરસૂરિએ દક્ષિણ ભારતના પોતાના શક-વર્તિ વિહારનો પ્રારંભ કર્યો. ચરિત્રનાયકના દાદાગુરુ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિએ દક્ષિણ ભારતનો વિહાર પણ કરેલો. અલખત્ત, એમનો ઉત્તર ભારતનો-ખાસ કરીને આગ્રા તરફનો વિહાર ઘણો જ યાદગાર રહેલો. વિદ્યાસાગરસૂરિને ઉત્તર ભારત તરફ વિહરવાનું નહોતું થયેલું, કિન્તુ તેમના દગ્ગખ-ણના વિહાર વિશે રાસા-સાહિત્યમાં ઘણું સંપ્રહીત છે. આ વિહારે એમની કીર્તિમાં ઘણી વૃદ્ધિ કરી. દક્ષિણ ભારતમાં શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયની ધર્મપ્રવૃત્તિ એમના પરિણામે વૃદ્ધિગત થઈ.

દક્ષિણ પથના વિહાર દરમિયાન એમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનું પ્રમુખ કેન્દ્ર જાલના બન્યું. ત્યાં એમનો ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવેશોત્સવ થયો. તેમની ઉપસ્થિતિથી ત્યાંના સંઘમાં જૈનધર્મ પ્રત્યેનો ઉત્સાહ પ્રબળ થયો. તેમના ઉપદેશથી ત્યાં અનેક ધર્મકાર્યો થયાં. અનેક ભવિ જીવો ખોધ પામ્યા, લોકોમાં નાસ્તિકપણું દૂર થયું અને જિનશાસનની ઉન્નતિ થઈ.

ખુરહાનપુરના સંઘની વિનંતીને માન આપીને વિદ્યાસાગરસૂરિ ત્યાં પધાર્યા સંઘે એમનું ઉત્સવપૂર્વક સામૈયું કર્યું. ત્યાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું સારું જોર હતું. ચરિત્રનાયકની પધરામણી થતાં હુંદક સાધુ રણછોડ ઋષિ ખુરહાનપુર છોડીને ચાલ્યા ગયા એમ વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસમાં વર્ણન છે. અહીં

ચરિત્રનાયકનો પ્રભાવ અધિક ફેલાયો. ખુરહાનપુર જૈન ધર્મની પ્રવૃત્તિઓનો ગઢ બની ગયો.

અહીં વિદ્યાસાગરસૂરિએ પોતાને અત્યંત પ્રિય વિશેષા-વશ્યક સૂત્ર વિવરણ સહિત વ્યાખ્યાનમાં વાંચી સંલળાવ્યું. ત્યાંના સંઘાગ્રણી શ્રેષ્ઠી કસ્તુરશાહને તેમણે પ્રતિબોધ આપ્યો. શાહ ભોળ, દોશી દુર્લભ વગેરે શ્રેષ્ઠીવર્યો ગુરુના પરમ ભક્તો બન્યા એ સૌના વિશેષ આગ્રહને વશ થઈને વિદ્યાસાગરસૂરિ વિ. સં. ૧૮૮૬-૮૭ માં ઉપરા ઉપરી બે ચોમાસાં ખુરહાન-પુરમાં જ કર્યાં. આ બેઉ ચોમાસાં ચિરસ્મરણીય રહ્યાં. ત્યાંના સંઘનો અપૂર્વ સ્નેહ તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધો. એ સમયના ઐતિહાસિક રાસોમાં શ્રેષ્ઠી કસ્તુરશાહનો ઉલ્લેખ પ્રચુર પ્રમાણમાં મળતો હોઈને તેમનું ઉચ્ચ સ્થાન સૂચિત થાય છે.

દખખણના વિહાર દરમિયાન વિદ્યાસાગરસૂરિએ ત્યાંના જ્ઞાત-આજ્ઞાત અનેક તીર્થોની યાત્રાઓ કરી. વિ. સં. ૧૭૮૮ માં શીરપુરના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ શ્રી અંતરિક્ષજી પાર્શ્વનાથની પણ તેમણે યાત્રા કરીને પોતાનું ગાત્ર નિર્મળ કર્યું.

આ રીતે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતા, સ્થાને સ્થાને મિથ્યા-મતિઓની શંકા-આશંકાઓનું નિવારણ કરતા વિદ્યાસાગરસૂરિ ઔરંગાબાદ પધાર્યા, અહીં મુસલમાનોનું બાહુલ્ય હતું. ત્યાં પણ તેમણે જૈન ધર્મની પતાકા લહેરાવી. ત્યાં શ્રાવિકા સાકર-બાઈએ ધામધૂમથી તેમનું સામૈયું કરાવ્યું. ગુરુને સોના-રૂપાનાં કૂલોથી વધાવવામાં આવ્યા. ઔરંગાબાદ તેમ જ ખુરહાનપુરની આસપાસ ગુરુ ઉગ્ર વિહાર કરતા ઘણો સમય રહ્યા. એમના ઉપ-દેશથી ગ્રંથોદ્ધારનું પણ ઘણું કાર્ય થયું. શ્રેષ્ઠીવર્ય કસ્તુરશાહે આ કાર્યમાં ઘણું ધન ખર્ચેલું. એ સમયમાં લખાયેલી અમૂલ્ય

પ્રતો આજે ઉપલબ્ધ થાય છે, જે દ્વારા તે વખતની અન્યો-
દ્વાર પ્રવૃત્તિનો આપણને ખ્યાલો મળી રહે છે.

દક્ષિણ પથના વિહાર દરમિયાન જ સુરતના સંઘના આગ્રહ
ભર્યા પત્રો આવતા હતા. આથી વિદ્યાસાગરસૂરિને સુરત પાછું
ફરવું પડ્યું. શ્રેષ્ઠી ખુશાલશાહે મોટી ધામધૂમથી ગુરુનો નગર-
પ્રવેશ કરાવ્યો અને શ્રીફલની લહાણી કરી. વર્ષો બાદ ગુરુ
સુરતમાં પધાર્યા હોઈને લોકોએ ઘણું ઊમળકો દર્શાવ્યો.

સુરતના સંઘના આગ્રહથી જ્ઞાનસાગરજીને આચાર્યપદ
પણ ત્યાં જ આપવાનું કરાવવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૭૬૭ ના
કાર્તિક સુદિ ૩ ને રવિવારે પદમહોત્સવ ભવ્ય રીતે ઉજવાયો.
શાહ ખુશાલ, મંત્રી બાંધવ ગોડીદાસ અને જીવનદાસે આ
પ્રસંગે ઘણું ધન ખર્ચ્યું. નવોદિત આચાર્યનું ઉદયસાગરસૂરિ
એવું નામાભિકરણ કરવામાં આવ્યું. આ ઉત્સવ આચાર્યપદ
ઉપરાંત અંચલગચ્છના ભાવિ પદધરનો સંકેત પણ પૂરો
પાડતો હોઈને તે ઘણી શાનદાર રીતે ઉજવાયો. અંચલગચ્છના
નેજા હેઠળ સુરતમાં ઉજવાયેલા ભવ્ય ધર્મોત્સવો, જેમાં
બહોળા સમુદાયે ભાગ લીધો હોય, તેવો આ છેલ્લો પ્રસંગ
હતો. એ પછીની અર્ધ શતાબ્દી બાદ પ્રતિ વર્ષ ત્યાંથી અંચ-
લગચ્છનું પ્રભુત્વ ઓસરતું ગયું. આજે તો પરિસ્થિતિ બિલ-
કુલ પલટાઈ ગઈ છે.

સુરતમાં અંચલગચ્છના પ્રભાવ વિશે જૈનેતર સાક્ષર
મણીલાલ વ્યાસ જેવાને પણ નોંધ લેવી પડી છે કે સં. ૧૭૦૦
થી ૧૮૦૦ સુધીના સૈકામાં સુરતના સંઘના આગેવાનો ઘણે
ભાગે અંચલગચ્છના પ્રભાવ હેઠળ હતા. અંચલગચ્છના
આચાર્યો અને મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત સાધુઓ અહીં ચોમાસું
કરી રહેતા હતા. વીસા શ્રીમાલી આગેવાનો મુખ્યત્વે તેમના

અનુરાગી હતા. તેમણે હરિપુરામાં ભવાનીના વડની પાસે જમીન લઈને ત્યાં અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય ખંધાવ્યો હતો. સુરતના એ અગ્રેસરોનું વર્ચસ્વ ભરૂચ અને આસપાસના ગામો ઉપર પણ ઘણું હતું. એ સમયના તપાગચ્છના આચાર્યો અને યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય જેવા પ્રભાવક સાધુઓનાં ચોમાસાં સુરત કરતાં રાંદેરમાં વધારે થયાં છે તેનું કારણ પણ અંચલગચ્છના પ્રચાર અને તેના વિસ્તારને આભારી હોવાનું ઉક્ત જૈનેતર વિદ્વાન સ્વીકારે છે.

વિદ્યાસાગરસૂરિએ અંચલગચ્છનું સંગઠન ગુજરાતમાં વિશેષ સુદૃઢ કર્યું. દક્ષિણમાં પણ તેમણે ધર્મની પતકા ખધે લહેરાવી અને ત્યાંના શ્રાવકોને અંચલગચ્છની સામાચારી તરફ આકૃષ્ટ કર્યા એવી રીતે કચ્છમાં પણ તેમણે અંચલગચ્છનો મહિમા ખધે વિસ્તાર્યો. એમના આધ્યાત્મિક નેતૃત્વને પરિણામે કચ્છમાં અનેક મુખ્ય ગામોમાં અંચલગચ્છના શ્રમણોએ સ્થાપેલી પોશાળો અસ્તિત્વમાં આવી. મોટાં સ્થાનોમાં તો એકી સાથે જુદી જુદી શાખાઓના શ્રમણોની એકથી વધુ પોશાળો પણ પ્રસ્થાપિત થઈ. આ પોશાળોમાં ચંદ્ર, શેખર, મેરુ, રત્ન, લાલ, સાગર ઇત્યાદિ શાખાઓએ ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત વિદ્યાપ્રવૃત્તિને પણ ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હોઈને તેમનું પ્રદાન સુવર્ણક્ષિરે લખાય એવું છે. આ પોશાળોએ કચ્છમાં વિદ્યાધામની ગરજ સારી. ન્યોતિષ, વૈદક, ભૂસ્તર, ગણિત, વ્યાકરણ, સ્થાપત્ય આદિ વિવિધ વિષયોનું તેમાં વૈજ્ઞાનિક ઢબે શિક્ષણ અપાતું. અંધાર ખંડ જેવા તે વખતના કચ્છમાં ધર્મના નેજા હેઠળ જ્ઞાન-પ્રદીપ પ્રજ્જવલિત રાખવાનું શ્રેય અંચલગચ્છને જ સવિશેષ જાય છે, એમ તો સહુએ સ્વીકારવું જ પડશે. અર્વાચીન યુગમાં એ કાળની પોશાળો અને તેમની જ્ઞાન પ્રવૃત્તિની કલ્પના કરવી પણ જરા દુષ્કર

લાગે એમ છે. પરંતુ કોઈનો પત્ર આવ્યો હોય, કોઈ હિસાબ કરાવવો હોય કે કોઈ લેખ લખાવવો હોય તો લોકો તરત પોશાળનો રસ્તો લેતા એ પરથી જ તેની અનિવાર્યતાના આપ-ણને દર્શન થઈ શકે છે. ભૂજની કુશળશાખાની પોશાળે તો વ્રજ ભાષાના અભ્યાસ માટે વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું, અને કવિ દલપતરામ જેવાએ ત્યાં રહીને અભ્યાસ કરેલો એ જાણીને કેને નવાઈ નહિ લાગે ?

કચ્છની જેમ પાલિતાણામાં પણ અંચલગચ્છની એકશાખા, જેનો પાલિતાણા-શાખા તરીકે હાથ-પ્રતોમાં ઉદ્ભવ્યો છે તે વિદ્યાસાગરસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન કાળમાં ફૂલી ફાલી હતી. આ શ્રમણોની પરંપરા આ પ્રમાણે મળે છે: વાચક મુનિશીલ-ગુણશીલ-વિનયશીલ-જયશીલ, આ શાખાએ પણ પોતાનું ઉત્તરદાયિત્વ બજાવ્યું. એવી જ રીતે રાજસ્થાનમાં પણ અનેક પોશાળો હતી. આ બધી પોશાળો દ્વારા અન્થોદ્ધારનું કાર્ય ઘણું થયું એમ ઉપલબ્ધ થતી હાથ-પ્રતો દ્વારા જાણી શકાય છે.

વિદ્યાસાગરસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન ‘ખિહારી શત સઘ’ના સુપ્રસિદ્ધ કર્તા કવિ ખિહારી થઈ ગયા. તેમણે હિન્દી ભાષામાં રચનાઓ કરી. તેઓ અંચલગચ્છના હતા એમ સાંપ્રત વિદ્વાનો પ્રતિપાદિત કરે છે તેમની રચનાઓ હિન્દી ભાષાની ઉત્તમ કૃતિઓ તરીકે બીજી હોઈને આ કવિના જીવન વિશે વિશેષ સંશોધન કરવું આવશ્યક બને છે.

ચરિત્રનાયકે ઉપાડેલી વ્યાપક ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત તેમણે અન્થ-લેખનમાં પણ સારો સમય ફાળવ્યો હતો. ગચ્છનાયકની ભારે જવાબદારીઓ વહન કરતા હોવા છતાં તેઓ કલમ ચલાવી શક્યા એ તેમની જ્ઞાનાભિમુખતા સૂચવે છે. ‘શ્રી ગૌડિય પાર્શ્વપ્રભુ સ્તવન’ એ પદ્યકૃતિ તેમણે સંસ્કૃત મિશ્રિત હિન્દીમાં

લખી છે. કૃતિના અંતમાં તેમણે ‘વિદ્યાર્ણવ’ તરીકે પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે. શ્રી ગોડી પ્રત્યેની એમની અનન્ય આસ્થા એમની આ લઘુકૃતિ પરથી સૂચિત થાય છે.

દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ‘સિદ્ધ પંચાશિકા’ નામક ગ્રન્થ ઉપર તેમણે વિ. સં. ૧૭૮૧ માં આઠસો શ્લોક-પરિભાષુને બાલા-વબોધ રચ્યો. આ સમયનું ગદ્ય-સાહિત્ય બહુ ઓછું ઉપલબ્ધ થતું હોઈને આ ગ્રન્થનું મૂલ્ય ઘણું આંકી શકાય.

ચરિત્રનાયકના પદ્મશિષ્ય ઉદયસાગરસૂરિ પણ સારા કવિ હતા. તેમની ઘણી પદ્ય-કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમના સહચર તથા અંતરંગ શિષ્ય વાચક નિત્યલાલ તો એ શતાબ્દીના ગુજરાતી ભાષાના પ્રમુખ કવિ તરીકે ગણાવી શકાય એવી કાવ્ય-પ્રતિભા ધરાવતા હતા. તેમણે અનેક પદો, સ્તવનો, રાસો, કથાનકો આદિ રચીને જૈન-વાદ્યમયને સમૃદ્ધ કર્યું છે. તેમની અનેક કૃતિઓ જનસાધારણમાં સાર્વત્રિક પ્રસિદ્ધિ પામી હોઈને બહુધા લોકકંઠે જીવંત રહી. એમની પ્રમુખ કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) સદેવંત સાવળિંગા રાસ (૨) વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ (૩) ચોવિશી ઇત્યાદિ. તેમણે કચ્છી બોલીમાં પણ અનેક સ્તવનો રચ્યાં તેમ જ તેમનો વિહાર બહુધા કચ્છમાં જ હોઈને તેઓ કચ્છમાં જન્મ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. લાલશાખાએ અનેક ગ્રન્થકર્તાઓ ધર્યાં છે. એમની શિષ્ય પરંપરા આ પ્રમાણે મળે છે: વિનય-લાલ-મેરુલાલ-સહજસુંદર-નિત્યલાલ. કવિવર નિત્યલાલના અંગત જીવન વિશે કશું જાણી શકાતું નથી.

શેખર શાખાની એક પરંપરાએ વૈદ્યક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું તેની એક શિષ્ય-પરંપરા આ પ્રમાણે છે: વાચક સુમતિ-શેખર-સૌભાગ્યશેખર-જ્ઞાનશેખર-નયનશેખર, જેમણે વિ. સં.

૧૭૩૬ ના શ્રાવણ શુદ્ધિ ૩ ને બુધવારે ‘યોગ રત્નાકર ચોપાઈ’ નામક વૈદકનો પદ્યગ્રંથ રચ્યો. ૬૦૦૦ શ્લોક પરિમાણનો આ વિજ્ઞાન વિષયક આકર ગ્રંથ એ શતાબ્દીમાં લખાયેલા એતદ્ધ વિષયક ગ્રંથોમાં નવીન ભાત પાડે છે, ગ્રંથ-પ્રશસ્તિમાં કવિએ પોતાની શાખાને પાલિતાણીય શાખા તરીકે ઓળખાવી છે.

ચરિત્રનાયકને સુપ્રસિદ્ધ આધ્યાત્મ કવિ દેવચંદ્રજી સાથે આત્મીયતાભર્યો સંબંધ હતો એમ એક પ્રાચીન ગુટકાની નોંધ પરથી જણાય છે. એ ગુટકામાં શ્રી શત્રુજય તીર્થની છીપાવસહીની મૂર્તિનો લેખ છે. ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી ભરાયેલ એ જિનખિમ્બની પ્રતિષ્ઠા પં. દેવચંદ્રજીએ કરાવેલી.

રિદ્રોલ જિનાલયની મૂલનાયકની પ્રતિમા પણ ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી ખંભાતમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી. આ મૂર્તિના ચમત્કારો વિશે અનેક વાતો સંભળાય છે.

પોતાનું આયુ ‘પૂર્ણ થયેલું’ જાણીને ચરિત્રનાયકે સુરતના સંઘને સંબોધીને કહ્યું કે “મારું આયુષ્ય ‘પૂરું’ થવા આવ્યું છે. માટે હું હવે પ્રભુનું ધ્યાન ધરીને અનશન આદરીશ. મારા અનુગામી પદ્ધતિ ઉદયસાગરસૂરિની તમે સેવા કરજો અને તેમને સારી રીતે માન આપશો.” આ પ્રમાણે સંઘને ભલામણ કર્યા બાદ ઉદયસાગરસૂરિને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું કે—“આ અંચલગચ્છની મોટી ગાદી છે તેને તમે યતનથી સંભાળજો. શ્રી વીર પ્રભુનું શાસન હીપાવજો. ધર્મનું ધ્યાન નિરંતર ધરજો અને મારી શિખામણો બરાબર સ્મરણમાં રાખજો. તમે સમગ્ર અને બુદ્ધિમાન છો.”

તે પછી પોતાના અંતેવાસી શિષ્યો વલ્લભસાગર, ક્ષમાસાગર અને સુંદરસાગરને પણ વિદ્યાસાગરસૂરિએ યથાયોગ્ય શિખામણ આપીને રાજી કર્યા. એ પછી ચારે શરણાએનો

આદર કરીને સર્વે પ્રકારની આલોચના કરી તેઓએ અનશન આદર્યું. આ નિમિત્તે સઘે સુખડી દાખલ હજારોને હિસાબે તપ-જપ દાન પુણ્યાદિ કાર્યો કર્યાં. બરાબર ત્રણ દિવસનું અનશન પૂરું કરીને તેઓ વિ. સં. ૧૭૯૭ ના કાર્તિક શુદ્ધ પંચમે મંગળવારે સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા.

ગુરુનો નિર્વાણ થતાં મુરતના સઘે તેમની લબ્ધ અત્યેષ્ટિ કરી. એકવીશ ખંડવાળી સુશોભિત માંડવીમાં ગુરુનો દેહ મૂકવામાં આવ્યો. શોકમગ્ન મોટા મોટા ધનપતિઓ, રાજદરબારી અધિકારીઓ સમેત વિશાળ સમુદાયની ઉપસ્થિતિમાં તેમનો શાનદાર રીતે અગ્નિસંસ્કાર થયો. ગચ્છનાયકની સ્મૃતિરૂપે હરિપુરામાં લવાનીના વડ પાસેના અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં એમની પાદુકાઓ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી જેના ઉપર એમના નિર્વાણનું વર્ષ અંકિત છે. કવિવર નિત્યલાભે આ દિવંગત પદ્ધરને કાવ્યમય જ્વલાંત અંજલિ આપી છે. એમની મહાનતાને વર્ણવતાં તેમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે—

પ્રબળ પરતાપ પ્રોદ્યોત મહીમંડલે,
સકલ સાધો શિરે અધિક રાજે;
કુમતિ પાખંડ સખ દૂર નાસે નિપટ,
દેખિ માર્તંડ જિમ ધૂઅડ લાજે.

— અસ્તુ —

સર્વ ગચ્છ-સમદર્શક શ્રી ઉદયસાગરસૂરિ

એક જમાનામાં ખરતરગચ્છનાયક જિનચંદ્રસૂરિ, તપા-
ગચ્છનાયક હીરવિજયસૂરિ અને અંચલગચ્છનાયક ધર્મભૂતિ-
સૂરિ અને કલ્યાણસાગરસૂરિ જેવા યુગપ્રધાન આચાર્યોએ
પોતાની ઉજ્જવળ કારકિર્દી દ્વારા જૈનધર્મની વિજય-પતાકા
ચોગમ લહેરાવીને જૈનસંઘમાં ધાર્મિક ચેતનાનો અપૂર્વ સંચાર
કરેલો. પરિણામે અનેકતામાં એકતાનાં દર્શન થયેલાં, અને
વિધર્મી આક્રમણોના અંઝાવાતો સામે જૈનસંઘ અડીખમ
ખડકની જેમ અવિચળ રહી શકેલો.

એ યુગવિભૂતિઓએ લલ્લે પોતાના ગચ્છોનો અંડો ધર્યો
હોય, કિન્તુ એમના અભિગમનું લક્ષ્યાંક તો સમાન જ હતું. એ
સૌએ સાધેલી સિદ્ધિ એવી સખળ હતી કે એમના પછીના
યુગ પર તેમની અસર પડ્યા વિના ન રહી શકી. એમના
ઉત્તરવર્તિ યુગની સર્વોત્તમ નીપજ એટલે સર્વગચ્છ-સમદર્શક
આચાર્ય ઉદયસાગરસૂરિ. બધાય ફિરકાઓની એકતાના તેઓ
અંડાધારી બન્યા ! બધા જ ગચ્છો પ્રત્યે આદરભાવ કેળવાય
અને એમના વચ્ચેની એકતા નક્કર કાર્યરૂપ લે તે માટે તેઓ
જીવનભર ઝઝૂમ્યા અને એ દિશામાં ઘણું સાધી શક્યા.

વિ. સં. ૧૭૬૩ ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ ના દિને એમનો
જન્મ જામનગરમાં થયો. પિતા ઓસવાળ વંશીય વ્યવહારી
શાહ કલ્યાણ. માતા જયવંતી. ચરિત્ર-નાયકનું પૂર્વાશ્રમનું

નામ ગોવર્દ્ધનકુમાર. બાળપણથી જ તે ઘણો ગુણવાન અને કાન્તિવાન હતો. શ્રીમંત કુટુંબમાં તેનું લાલન-પાલન થયું હોવા છતાં માત-પિતાના ધર્મસંસ્કારોથી તે સવિશેષ રંગાયો.

એ અરસામાં જામનગરમાં જન્મ તમાચીનું રાજ્યશાસન હતું. ત્યાંની પ્રજા ઘણી સુખી હતી. રાજાને તથા પ્રજાને પ્રત્યેક ધર્મો પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો. તેમની ધર્મ પ્રત્યેની અપૂર્વ શ્રદ્ધાથી ત્યાં ભવ્ય મંદિરોની શ્રેણી રચાઈ અને જામનગર ‘છોટી કાશી’નું બિરુદ પામ્યું. ત્યાંના શ્રેષ્ઠીવર્યો અને જિનાલયોએ જૈન સંઘના ઇતિહાસમાં આગવાં સિમાચિહ્નો રચ્યાં. અંચલગચ્છની ધર્મ-પ્રવૃત્તિનું તે અગત્યનું ધામ હતું. છતાં શ્રાવકો તો શાસનના ધુરંધર આચાર્યોને સત્કારવા ખડે પગે તૈયાર રહેતા એમને મન તેઓ પ્રથમ જૈનધર્મી હતા, પછી અંચલગચ્છીય, ખરતરગચ્છીય કે તપાગચ્છીય શ્રાવકો. સૌ હુળીમળીને રહેતા અને ત્યાગીઓની નિર્મળ ઉપદેશ-વાણી ઝીલતા. આવા ઉચ્ચ વાતાવરણમાં બાળક ગોવર્દ્ધનનો ઉછેર થયો હોઈને તેના હૃદયમાં સર્વગચ્છ-સમદર્શિતાનાં ઉદાત્ત બીજ રોપાય એમાં નવાઈ શું ?

અંચલગચ્છાધિપતિ વિદ્યાસાગરસૂરિ, જેઓ કચ્છી પદ્ધરોમાં સૌ પ્રથમ હતા, તેઓ કચ્છ અને હાલારમાં સવિશેષ વિચરતા. એમના ઉપદેશને પરિણામે આ પ્રદેશોમાં ધર્મ-પ્રવૃત્તિની ભરતી જાગેલી. જામનગરનું રાજ્ય આમ તો ‘નાનું કચ્છ’ જ કહેવાતું હતું. જામરાવળે કચ્છને તિલાંજલિ આપીને નવોદિત રાજ્યનો પાયો નાખેલો ત્યારે કચ્છની રાજકીય ભૂગોળને નવું પરિમાણ પ્રાપ્ત થયેલું. જડેજાઓની જેમ અનેક ઓસવાળો અને શ્રીમાળી જૈનોએ પણ માદરે વતન કચ્છમાંથી સ્થળાંતર કરીને હાલારને પોતાનું ધ્યાનું વતન

બનાવેલું. રાજકીય પરિવર્તન છતાં કચ્છ સાથેનો એમનો સાંસ્કૃતિક સંબંધ અતૂટ રહેલો, જેની પ્રતીતિ ત્યાં બોલાતી ભાંગીતુટી કચ્છી જબાન આજે પણ કરાવી રહી છે!

વિ. સં. ૧૭૭૭ માં વિદ્યાસાગરસૂરિ ભૂજમાં બિરાજતા હતા ત્યારે જામનગરથી કલ્યાણશાહ, તેની પત્ની જયવંતી તથા બાળક ગોવર્દન ગુરુવંદનાર્થે ત્યાં પધાર્યાં. એ વખતે બાળકના ઉત્તમ સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈને ગુરુએ એવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારેલી કે: “તે કેઈમોટી પદવી પામશે અથવા તો ગચ્છનાયક થશે!” ગુરુની વાણી સાંભળીને માત-પિતા હર્ષિત થયાં. તેમણે ગુરુને જણાવ્યું કે: “આ બાળક આપને જ વહોરાવીએ છીએ. આપ તેને દીક્ષા આપો!”

ગુરુએ ધર્મનું હિત જોઈને ચૌદ વર્ષના તેજસ્વી બાળક ગોવર્દનને વિ. સં. ૧૭૭૭ માં દીક્ષા પ્રદાન કરી અને તેનું મુનિ જ્ઞાનસાગર એવું નામાલિકરણ કર્યું. એ પછી નવોદિત મુનિએ ગુરુ પાસે અંતર્પૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માંડ્યો, અને અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પોતાના ગુણગર્ભિત નામને ચરિતાર્થ કર્યું. એમની જ્ઞાન-પિપાસા અનુપમ હતી.

વિદ્યાસાગરસૂરિના અંતરંગ શિષ્યોમાં કવિવર નિત્યલાલ જેવા પ્રખર સાહિત્યકાર પણ હતા. એમના ભક્તિગીતો ઘણા લોકપ્રિય બન્યાં છે. એ શતકના નોંધનીય સાહિત્યકારોમાં એમને ગણાવી શકાય. ભક્તિગીતો ઉપરાંત સાહિત્યના અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ એમનું પ્રદાન મહત્ત્વનું ગણાયું છે. આવા પ્રતિભા-સંપન્ન સહચર ગુરુબંધુના સાન્નિધ્યનો ચરિત્રનાયકે પૂરેપૂરો લાભ મેળવ્યો. કવિવર નિત્યલાલની સાહિત્યિક પ્રતિભા હેઠળ તેમની લેખિનીએ વિકાસ-યાત્રાનો મંગલ પ્રારંભ કર્યો.

ગચ્છનાયક વિદ્યાસાગરસૂરિ, કવિવર નિત્યલાલ તથા

ચરિત્રનાયક કેટલાંક વર્ષો કચ્છનાં મુખ્ય કેન્દ્રોમાં અપ્રતિહત વિચરતા રહ્યા. કચ્છનું પછાતપણું દૂર કરવા તેમણે ભગીરથ પ્રયત્નો આદરેલા. એ કાળે સાધુઓનો શિથિલાચાર અને શ્રાવકોની અજ્ઞાનતા ઉડીને આંખે વળગે એવાં હતાં ! સુવિહિત પરંપરા જર્જરિત થતી જતી હતી. તેમનું સ્થાન ગોરજીઓએ લઈ લીધું. કચ્છમાં ગામેગામ એમની પોશાળો સ્થપાતી જતી હતી. અભાગત્ત, એ દ્વારા જ્ઞાન-પ્રવૃત્તિ સારી જળવાઈ, કિન્તુ ધાર્મિક ઉદાસિનતા વધી. આવા સંજોગોમાં ગચ્છનાયકે અસરકારક ભૂમિકા ભજવી. તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં અજ્ઞાનતાનું અંધારું દૂર ભાગ્યું. લોકો ધર્મનો મર્મ સમજતા થયા. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું વર્ચસ્વ પણ ઓસરતું ગયું.

કચ્છના વિહાર દરમિયાન ચરિત્રનાયકે શ્રી ગોડીજીના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થની યાત્રા કરી. તેમણે તથા કવિવર નિત્યલાભે સ્વરચિત સ્તવનો દ્વારા તીર્થનાયકની ભાવપૂર્વક સ્તવના કરેલી. એમની શ્રી ગોડીજી પ્રત્યેની ભક્તિ ખાસ નોંધનીય છે. એ અરસામાં એ તીર્થનો મહિમા ઘણો હતો. ખાસ કરીને કચ્છી શ્રાવકોએ એ તીર્થના અનેક સંઘો કાઢેલા.

કચ્છના ઉગ્ર વિહાર બાદ વિ. સં. ૧૭૮૧ માં ચરિત્રનાયક ગુરુ સાથે ખંભાત તરફ અને વિ. સં. ૧૭૮૫ માં પાટણ તરફ વિચરતા રહ્યા. ગચ્છનાયકના ઉપદેશથી ત્યાં કેટલીક યાદગાર પ્રતિષ્ઠાઓ સંપન્ન થઈ. ખંભાતમાં શ્રેષ્ઠીવર્ય દીપચંદ ગુલાબચંદે તથા પાટણમાં મંત્રીશ્વર વિમલ સંતતીય માણેકચંદ વલ્લભદાસે ગચ્છનાયક પ્રત્યે દર્શાવેલી ભક્તિ ઉલ્લેખનીય છે.

એ પછી ચરિત્રનાયક ગુરુ સાથે દક્ષિણ ભારતમાં વિહાર કરી ગયા. ત્યાં જલણા, ખુરહાનપુર, ઔરંગાબાદ જેવાં મુખ્ય

કેન્દ્રોમાં તેઓ સવિશેષ વિચર્યા અને ધર્મોદ્યોતનાં અનેક કાર્યો કર્યાં. ખુરહાનખુરના શ્રેષ્ઠીવર્ય કસ્તુરચંદે ગચ્છનાયકના ઉપ-દેશથી અન્યોદ્ધારનું સારું કાર્ય કર્યું. એ અરસામાં લખાયેલી હાથપ્રતોમાં ચરિત્રનાયકના વરદ્ હસ્તે લખાયેલી ‘પ્રતિષ્ઠા-કલ્પ’ની ઉપયોગી પ્રત પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.

દક્ષિણ ભારતના વિહાર દરમિયાન વિ. સં. ૧૭૮૮ માં ચરિત્રનાયકે શીરપુરના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ શ્રી અંતરીક્ષજીની યાત્રા કરી. ચરિત્રનાયકે તે સમયે ‘શ્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વ સ્તોત્ર’ની રચના કરી. તેઓ તેમાં નોંધે છે કે તેમની આ તીર્થની યાત્રા કરવાની ઘણાં વર્ષોની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ.

ખુરહાનખુરના શ્રેષ્ઠીવર્યો કસ્તુરચંદ, ભોજ, દોશી દુર્લાલ, જેઓ વિશેષાવશ્યકસૂત્રનું શ્રવણ કરતા હતા, તેમના આગ્રહથી ચરિત્રનાયકે “ભાવપ્રકાશ” અપર નામ “છ ભાવ સજ્જાય”ની વિ. સં. ૧૭૮૭ માં રચના કરી એમ અન્ય-પ્રશસ્તિદ્વારા જાણી શકાય છે. એ પહેલાં તેમણે ત્યાં રહીને વિ. સં. ૧૭૮૬ માં “સમકિતની સજ્જાય” અપર નામ “વીરજિન સ્તવન”ની રચના કરેલી. આ ઉપરાંત તેમણે હિન્દી તથા મરાઠી ભાષામાં ‘નેમિનાથ ગીતો’ રચ્યાં. ગુજરાત બહારના તેમના લાંબા વિહાર દરમિયાન આ બેઉ ભાષા ઉપર તેમણે સારું પ્રભુત્વ જમાવ્યું હતું તેમ આ કૃતિઓ દ્વારા પ્રતીત થાય છે.

દક્ષિણાપથના વિહાર દરમિયાન સુરતના સંઘની આગ્રહ-ભરી વિનંતી આવતાં ગચ્છનાયક સાથે તેઓ ત્યાં પધાર્યા. ખુશાલશાહે મોટી ધામધૂમથી ગચ્છનાયકનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો તથા શ્રીકૃષ્ણની લાહુણી કરી.

ચરિત્રનાયકના આચાર્યપદ વિશે કવિવર નિત્યલાલ ‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’માં ચમત્કારિક વર્ણન કરે છે. તેઓ

જાણાવે છે કે સુરતમાં અનુકૂળ સ્થાન જોઈને ગચ્છનાયકે ચક્ર-શ્વરી દેવીનું આરાધન કર્યું. દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને ગુરુને કહ્યું કે- “ જ્ઞાનસાગરજીને આચાર્ય-પદવી આપજો.” આથી ગુરુ હર્ષિત થયા. એક દિવસે તેઓ પાટ ઉપર બેસીને વ્યાખ્યાન આપતા હતા તે વખતે સંઘે વિનંતી કરી કે “ મહારાજ! પદ્મધરની સ્થાપના કરીને અમારી હોંશ પૂરી કરો.” ગુરુએ એમની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. જોશીને તેડાવીને શુભ મુહૂર્ત નક્કી કરવામાં આવ્યું. ગુરુની તબિયત નાજુક હોઈને બધું ત્વરાથી થયું.

પોતાનું આયુ અદ્ય જાણીને એક તરફ ગચ્છનાયક અણુશણ મત લે છે. બીજી બાજુ આચાર્યપદ-મહોત્સવનો ઉમળકાભેર પ્રારંભ થાય છે! ખુશાલશાહ, મંત્રી બાંધવો ગોડીદાસ અને જીવનદાસે પદમહોત્સવને શાનદાર રીતે ઉજવવા તૈયારી આરંભી. બધે માણસો મોકલાવીને અનેક સંઘોને નિમંત્રિત કરવામાં આવ્યા.

થોડા સમયમાં અનેક દાતા, લોકતા અને ધનપતિઓ આ પ્રસંગે એકત્રિત થયા. અનેક સ્થળેથી ગીતાર્થ મુનિઓ પણ આવવા લાગ્યા. સોરઠ, વઢિયાર, માલવ, દક્ષિણ, પૂર્વ, હાલાર, કચ્છ, વાગડ, મારવાડ વગેરે પ્રદેશોથી મોટા મોટા સાધુઓ હર્ષભેર આવવા લાગ્યા. કોઈ પંડિત તો કોઈ તાપસ, કોઈ તાર્કિક તો કોઈ જપેસરી, કોઈ વૈયાકરણી તો કોઈ નૈયાયિક, કોઈ જોષી તો કોઈ જ્ઞાની, કોઈ ધ્યાની તો કોઈ ક્રિયાપાત્ર. આમ વિવિધ વિષયોના વિશારદો એવા સવાસો સાધુઓ આ પ્રસંગે આવી પહોંચ્યા.

વિ. સં. ૧૭૯૭ ના કારતક શુદ્ધિ ૩ ને રવિવારે ગચ્છનાયકે જ્ઞાનસાગરજીને આચાર્યપદે વિભૂષિત કરીને તેમનું ઉદયસાગરસૂરિ એવું નામાભિકરણ કર્યું. સુરતના સંઘે આ

યાદગાર પ્રસંગને ઉજવવામાં કશી કચાશ ન રાખી. ખુશાલ-શાહ, ગોડીદાસ તથા જીવનદાસે પ્રસન્નતાપૂર્વક છૂટે હાથે ધન ખરચ્યું. ચોર્યાસી ગચ્છોના મુનિઓને તેમણે આસન, વસ્ત્રો આદિ વહોરાવ્યાં, યાચકોને છૂટે હાથે દાન આપ્યાં, તથા સાધર્મિક વાત્સલ્યો કર્યાં.

ઉત્સવનાં ધવળ-મંગળોના સ્વરો વચ્ચે ગચ્છનાયકનું અણુશણુવ્રત પણ ચાલતું હતું. અંચલગચ્છની ધુરા યોગ્ય વ્યક્તિને સોંપવાનો ભાવ તેમના પુલકિત મુખારવિંદમાં પ્રતિબિંબિત થયો હતો. તેમણે સૌને પાસે બોલાવીને યોગ્ય હિત શિખામણો પણ આપી. ત્રણ દિવસનાં વ્રત પછી તેઓ કાર્તિક શુદ્ધિ ૫ ને મંગળવારે સમાધિપૂર્વક કાલધર્મ પામ્યા.

ગુરુની સ્મૃતિરૂપે ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી એમની ચરણપાદુકાની સ્થાપના થઈ. હરિપુરામાં ભવાનીના વડની પાસે અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં એ પાદુકા હતી. પાછળથી આ ઉપાશ્રય વેંચાઈ જતાં એનું શું થયું તે જાણી શકાતું નથી, કિન્તુ વિ. સં. ૧૬૭૭ સુધી કણબીના ઘરમાં બે પાદુકાની દહેરીઓ વિદ્યમાન હતી એમ ચોક્કસ પ્રમાણે દ્વારા જાણી શકાય છે.

વિ. સં. ૧૭૬૭ ના માગશર શુદ્ધિ ૧૩ ના દિને સુરતના સંઘે ઉદયસાગરસૂરિને ગચ્છનાયકપદે અલંકૃત કર્યાં. આમ તો એમના આચાર્યપદ પ્રસંગે જ અનુગામી ગચ્છનાયકની પસંદગીનો નિર્ણય થઈ ચુક્યો હતો. પુરોગામી પદ્ધતિ વિદ્યાસાગરસૂરિએ પણ સંઘને સંબોધીને કહેલું કે “મારું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું છે માટે હું જિનભગવાનનું ધ્યાન ધરીને અણુશણુ આદરીશ. આ પદ્ધતિ ઉદયસાગરસૂરિની તમે સેવા કરજો અને તેમને સારી રીતે માન આપશો.”

ઉદયસાગરસૂરિ અંચલગચ્છના પાટ ઉપર આરૂઢ થતાં સૌ પ્રથમ હાલારી પટ્ટધર સાંપડ્યા પૂર્વગામી કચ્છી પટ્ટધર પછી હાલારી પટ્ટધરનો કેમ પણ સૂચક તેમજ ધ્યાનાકર્ષક છે. એ પછી એશવાળો જ આ સ્થાને પ્રસ્થાપિત થતા ગયા એ વાત પણ ખાસ નોંધનીય ગણાય. રાજસ્થાન, ગુજરાત અને દક્ષિણમાંથી અંચલગચ્છનો પ્રભાવ કાલક્રમે એસરતાં કચ્છે કેન્દ્ર-ખિન્દુમાં સ્થાન લીધું હોઈને આ પરિવર્તન સમયોચિત ગણાવી શકાય.

જમનગરનાં જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધાર અને પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોમાં ચરિત્રનાયકનો ફાળો પ્રશંસનીય હોઈને તેની નોંધ પ્રસ્તુત ગણાશે. સોરઠનો ફેજદાર કુતુબુદ્દીન, જે ઔરંગઝેબનો પ્રીતિપાત્ર હતો, તેણે જમનગરને તાબે કર્યું અને તેનું ઈસ્લામાબાદ એવું નામ પાડીને ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધેલું. જો કે ગુજરાતના સૂબા જોધપુરના જશવંતસિંહે જામ તમાચીને ગાદી પાછી અપાવી પણ ઔરંગઝેબ જીવતા રહ્યો ત્યાં સુધી જમનગર મુસલમાનોને તાબે જ રહેલું.

ઉક્ત રાજકીય પરિવર્તનને કારણે ત્યાંનાં જિનાલયોને પારાવાર સહન કરવું પડેલું. દેવવિમાનો જેવાં હૃદયંગમ સ્થાપત્યો ખંડિત અવશેષોમાં ફેરવાઈ ગયેલાં. છાસવારે થતા હૂમલાને અનુલક્ષીને ત્યાં વિશાળ ભૂમિગૃહોની યોજના થઈ. એટલે ભય જેવું લાગે ત્યારે જિનગિંઓને તેમાં પધરાવી દઈ શકાય એકવાર તો એવી પરિસ્થિતિ સર્જઈ કે જિનાલયોને તાળાં વાસી દેવામાં આવેલાં. મુસલમાનોએ તાળાં તોડીને ખાલી જિનાલયોમાં ઘાસ આદિ સામગ્રી ભરી. મુસલમાનોના હૂમલા બાદ જામે સર્વ જિનાલયો સ્વાધીન કરીને રાજ્યનાં તાળાં લગાવ્યાં! આમ ઘણાં વર્ષો ચાલ્યાં!

વિ. સં. ૧૭૮૭ માં જામે લાલન તલકશીને કામદારી સોંપી. સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠીવર્યો વર્દ્ધમાન અને પદ્મસિંહશાહના તેઓ વંશજ હતા. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં આ વંશના પ્રતાપી પુરુષોએ આગવું પ્રકરણ આંત્રેય્યું છે. તલકશીએ તેમાં યશકલગી ઉમેરી. જામ પાસેથી રાજ-કરમાન મેળવીને તેણે વિ. સં. ૧૭૮૭ ના મહા શુદ્ધિ ૧૩ ના દિને સર્વે જિનાલયોનાં તાળાં ખોલાવ્યાં. ખરતરગચ્છીય પં. દેવચંદ્રજી, જેઓ આધ્યાત્મજ્ઞાની તરીકે વિરલ કીર્તિ પામ્યા છે, તેઓ ત્યાં ખિરાજતા હોઈને આ કાર્યમાં એમની ખાસ પ્રેરણા હતી.

ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી જૈનસંઘને સ્વાધીન કરાવેલાં સર્વે જિનાલયોમાં મંત્રી તલકશીએ વિ સં. ૧૭૮૮ ના શ્રાવણ શુદ્ધિ ૭ ને ગુરુવારે જિનર્ણિઓની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ગુરુના ઉપદેશથી તેણે જીર્ણોદ્ધારનાં કાર્યમાં એક લાખ કેરી ખરચી. આ કાર્યમાં વર્દ્ધમાન શાહના પ્રપૌત્ર વલમજીએ પણ માંડવીથી અડધો લાખ કેરી મોકલાવેલી. તલકશીએ ચરિત્રનાયકના ઉપદેશથી ત્યાં એક પૌષધશાળા પણ ખંધાવી.

‘વિદ્યાસાગરસૂરિ રાસ’માં કવિવર નિત્યલાલે નવસારીમાં ઉદયસાગરસૂરિએ પારસીઓને પણ જૈનધર્મનું રહસ્ય સમજાવેલું તે સંબંધમાં વર્ણન કર્યું છે: ‘હવે નવા પદ્ધતર ઉદયસાગરસૂરિનો પ્રતાપ વધવા લાગ્યો. પવિત્રતામાં ખીજ ગૌતમ, વિદ્યામાં વજ્રકુમાર અને શીલમાં જંખૂસ્વામી જેવા તેઓ વિધિપક્ષગચ્છને દીપાવવા લાગ્યા.’ સુરતથી વિહાર કરી તેઓ સંઘ સાથે નવસારીની યાત્રાએ પધાર્યા. વેણીશાહના પુત્ર ખુશાલશાહે ત્યાં સંઘ જમાવ્યો, અને નવું તીર્થ પ્રકટ કર્યું. ઉદયસાગરસૂરિએ ત્યાંના પારસીઓને જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાવ્યા, અને અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો. પારસીઓના

ધર્મગ્રન્થ ‘અવસ્થા પહેલવી’ જેને કવિવર નિત્યલાલ કુરાન કહે છે, તેને ટાંકીને તેમણે હિંસામાં પાપ હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું. એમનો ધર્મોપદેશ સાંભળીને પારસીઓ પ્રભાવિત થયેલા.

નવસારીથી ઉદયસાગરસૂરિ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા. પછી સુરતના શ્રેષ્ઠી ખુશાલશાહે શ્રી શત્રુંજયનો તીર્થસંઘ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ગુરુને સાથે પધારવા વિનંતી કરી. મંત્રી ગોડીદાસ અને જીવનદાસ તેમ જ શાહુ ધર્મચંદ્ર પણ સંઘમાં સામેલ થયા. ગચ્છપતિ પણ પધાર્યા. નરનારીઓનો મોટો સમૂહ સંઘમાં સાથે ચાલ્યો.

શ્રી શત્રુંજયમાં ઉદયસાગરસૂરિના ઉપદેશથી વિદ્યાસાગર-સૂરિની પાઠુકાની સ્થાપના કરવામાં આવી. સંઘપતિઓએ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચીને અનેક પ્રકારની ભક્તિપૂર્વક યાત્રા કરી. પાલિતાણાના ઘણા શ્રાવકો ગચ્છનાયકના ભક્ત બન્યા. ખાસ કરીને ત્યાંના ઝવેરીઓ અંચલગચ્છના પરમ અનુયાયીઓ હતા. તેમણે અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય કરીને સાધુઓનાં ચોમાસાં કરાવ્યાં. પાલિતાણામાં ચરિત્રનાયકને સ્થાનકવાસીઓ સાથે વાદ-વિવાદ થયેલો. ગુરુએ સૂત્ર-સિદ્ધાન્તો બતાવીને તેમને પ્રતિમા-પૂજક બનાવ્યા. આથી તેમનો યશ વિસ્તાર પામ્યો.

સંઘે પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો. ઉદયસાગરસૂરિને સંઘપતિઓએ અત્યંત આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી કે—‘આવતું ચોમાસું સુરતમાં કરીને પછી આપ ભલે ગમે ત્યાં વિહરજો!’ સંઘના આગ્રહથી ગુરુ પુનઃ સુરત પધાર્યા અને ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા. સુરતમાં તેમને બ્રાહ્મણ પંડિતો સાથે વિવાદ થયેલો.

સુરતના ચાતુર્માસ બાદ ગુરુ ગુજરાતમાં સવિશેષ વિચર્યા. એમના ઉપદેશથી ધર્મોદ્યોતનાં અનેક કાર્યો થયાં. વડોદરા નિવાસી શ્રેષ્ઠી તેજપાળે ગુરુના ઉપદેશથી ધર્મકાર્યોમાં ઘણું

ધન ખરચ્યું. ત્યાંથી તેમણે હાલોલ, કાલોલ થઈને ચાંપાનેરમાં કાલિકાદેવીની યાત્રા કરી અને સાચા દેવ સુમતિનાથનાં દર્શન કર્યાં. અહીં તેઓ દોઢેક માસ રહ્યા.

ગોધરાના સંઘની વિનંતીને માન આપીને ગુરુ ત્યાં પધાર્યા. સઘે ચાતુર્માસ માટે ઘણો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ અમદાવાદના સંઘનો ઘણો આગ્રહ હોવાથી તેને માન આપીને તેઓએ અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ગુરુ આવે છે એમ જાણીને અમદાવાદના શ્રાવકો ખડુ ખુશી થયા. તેમણે મોટા આડંબરથી ગુરુનો નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. કવિવર નિત્યલાલ વર્ણવે છે કે ચોર્યાસી ગચ્છના સાધુઓ અને શ્રાવકો, નવાબના ચોપદારો અનેક હાથી, ઘોડા; વહેલો અને પાલખીઓ સહિત સામૈયું કરવા સામા આવ્યા. ગીત-ગાન અને આદરમાન સાથે મોટા ઠાંઠથી વાજતે-ગાજતે ગુરુ નગરમાં પ્રવેશ્યા. ત્યાંના શ્રેષ્ઠીવર્યો ખુશાલ ભગવાનદાસ, ખીમચંદ હર્ષચંદ, હરખચંદ શિખરચંદ, શાહ જગજીવનદાસ, પ્રેમચંદ હીરાચંદ વગેરેએ નવાંગપૂજા, પ્રભાવનાદિ કાર્યોમાં ઘણું ધન વાપર્યું. ગુરુએ ત્યાં પોતાને અત્યંત પ્રિય એવું વિશેષાવશ્યકસૂત્રનું વ્યાખ્યાનમાં વાંચન કર્યું.

અમદાવાદના ચાતુર્માસ દરમિયાન કચ્છથી ખાસ માણસોએ ત્યાં આવીને વિનંતી કરી કે—“કચ્છનો સંઘ આપની ખડુ વાટ જુએ છે, માટે આપ ત્યાં પધારો.” એમની વિનંતીને માન આપીને ગુરુએ વર્ષો બાદ કચ્છમાં પદાર્પણ કર્યું.

ચરિત્રનાયક માંડવી બંદરમાં પધારેલા ત્યારે કચ્છના કારભારી લાલણ વલમજી, જેઓ વર્ધમાનશાહના પ્રપૌત્ર થતા હતા, તેમણે ગુરુની ઘણી ભક્તિ કરી. એમના આગ્રહથી ચરિત્રનાયકે વ્યાખ્યાનમાં “વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર” નું

વાંચન કર્યું તથા એ સંસ્કૃત ગ્રંથ કઠિન હોવાથી કાર-ભારીનાં પત્ની કુંવરબાઈએ વિનંતી કરતાં, એ ગ્રંથને આધારે તેમણે “કલ્યાણસાગરસૂરિનો રાસ” ગુજરાતી પદ્યમાં લખ્યો એમ પ્રકાશિત ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી જાણી શકાય છે. વિ. સં. ૧૮૦૨ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૬ ના દિને ચરિત્રનાયકે એ રાસ પૂર્ણ કર્યો એવું તેમાં વિધાન છે.

ઉદયસાગરસૂરિના શિષ્ય-સમુદાયમાં અનુગામી પદ્ધતિ કીર્તિસાગરસૂરિ, ઉપાં કીર્તિસાગર, ઉપાં દર્શનસાગર, ઉપાં જ્ઞાનસાગર તથા ઉપાં બુદ્ધિસાગર આદિ મુખ્ય હતા.

કીર્તિસાગરસૂરિનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે: કચ્છ અંતર્ગત દેશલપુર ગામમાં વીસા એસવાળ જ્ઞાતીય માલ-સિંહની પત્ની આસબાઈની કુખે વિ. સં. ૧૭૯૬ માં જન્મ. પૂર્વાશ્રમનું નામ કુંવરજી. વિ. સં. ૧૮૦૪ માં ઉદયસાગર-સૂરિના શ્રાવકપણે શિષ્ય થયા. વિ. સં. ૧૮૦૬ માં માંડવીમાં દીક્ષા. વિ. સં. ૧૮૨૩ માં તેમને સુરતમાં આચાર્યપદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. ત્યાંના શ્રેષ્ઠીવર્ય બુશાલચંદ તથા ભૂખણદાસે છ હજાર રૂપીઆ ખરચીને મહોત્સવ કર્યો. વિ. સં. ૧૮૨૬ માં અંબારમાં તેઓ ગચ્છનાયક-પદે આરૂઢ થયા. વિ. સં. ૧૮૪૩ માં સુરતમાં સ્વર્ગગમન. એમના આધ્યાત્મિક શાસન દરમિયાન અમદાવાદમાં શેખના પાડામાં શ્રી પાર્શ્વ-નાથ-જિનાલય અંચલગચ્છીય સંઘે બંધાવ્યું. આ જિનાલયનું કાષ્ઠ-નકશીકામ દર્શનીય છે. પાસે અંચલગચ્છીય ઉપાશ્રય છે. વિ. સં. ૧૮૪૨ માં શ્રાવણ વદિ ૧૨ ના દિને કીર્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી માંડલમાં ઉપાશ્રયનું નિર્માણ થયું. તેમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી મૂર્તિઓના લેખો માટે જુઓ: “અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા-લેખો.” તેમની પદ્ધ-

પરંપરા આ પ્રમાણે છે: પુણ્યસાગરસૂરિ-રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ-
મુક્તિસાગરસૂરિ-રત્નસાગરસૂરિ - વિવેકસાગરસૂરિ - જિનેન્દ્ર-
સાગરસૂરિ.

ઉદયસાગરસૂરિએ વિ. સં. ૧૭૬૮ માં ખંભાતના રહેવાસી
શ્રીમાત્રી જ્ઞાતીય સોમચંદ્રને દીક્ષા આપીને તેમનું કીર્તિસાગર
એવું નામાભિકરણ કર્યું. વિ. સં. ૧૮૦૩ માં વડી દીક્ષા તથા
વિ. સં. ૧૮૦૫ માં એમને ઉપાધ્યાય-પદ પ્રદાન થયું. એમણે
રચેલાં સ્તવનો ઉપલબ્ધ થાય છે.

નલિયાના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ દેવશંકરે ચરિત્રનાયકના
ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈને વિ. સં. ૧૮૦૩ માં પોષ શુદ્ધિ
૧૩ ના દિને દીક્ષા અંગીકાર કરી. તેમનું દર્શનસાગર એવું
નામ રાખવામાં આવ્યું. વિ. સં. ૧૮૦૮ માં તેમને ઉપા-
ધ્યાય-પદે વિભૂષિત કરવામાં આવ્યા. એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ
નોંધનીય છે. વિ. સં. ૧૮૧૬ માં સુરતમાં ચોમાસું રહીને
તેમણે ‘પંચકલ્યાણક ચોવીશી’ રચી. વિ. સં. ૧૮૨૪ માં માઘ
શુદ્ધિ ૧૩ ને રવિવારે સુરતમાં વડાચૌટાના ભાઈસાળના ઉપા-
શ્રયમાં રહીને ૬ ખંડમાં “આદિનાથ રાસ” રચ્યો. આગમ-
ગચ્છીય સિંહુરત્નસૂરિજીના શિષ્ય મુનિ હેમચંદ્રના આગ્રહથી
આ કૃતિ રચાઈ. મહોં રત્નસાગરજીના પ્રશિષ્ય વૃદ્ધિસાગ-
રના શિષ્ય હીરસાગરે પોતાના દાદાગુરુ મેઘસાગરજીની આજ્ઞાથી
દર્શનસાગરજી પાસે ભાષા-પિંગલનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

ઉદયસાગરસૂરિની સર્વ ગચ્છ-સમદર્શિતા સંબંધમાં હવે
ઉલ્લેખ કરીએ વિ. સં. ૧૮૦૪ માં સુરતના શ્રીમાત્રી
શ્રેષ્ઠી કીકાના પુત્ર કચરાએ શ્રી શત્રુંજયનો તીર્થસંઘ કાઢેલો.
તેમાં ચરિત્રનાયક અન્ય ગચ્છોના ધુરંધરો, જેમાં ખરતર-
ગચ્છીય પં. દેવચંદ્ર, તપાગચ્છીય ઉત્તમવિજય, સુમતિવિજય

આદિ મુખ્ય છે, તેમની સાથે આમિયલાવે રહેલા વિલિન ગચ્છોના અગ્રેસરો આવી રીતે સ્નેહલાવે વર્તે પછી કડવાશ ક્યાંથી રહે? ઉદયસાગરસૂરિ હમેશાં આવા મિલનના પ્રસંગો ઇચ્છતા અને ગચ્છો વચ્ચેની કડીઓ મજબૂત બને એ જોવા તત્પર રહેતા. તપાગચ્છીય યોગવિમલ અને અંચલગચ્છીય દર્શનસાગર એ બેઉ મુનિઓના આગ્રહથી ચરિત્રનાયકે “સ્નાત્ર પંચાશિકા” નામક ગ્રંથ પેષ શુદ્ધિ ૧૫ ને સોમવારે પાલિ-તાણામાં ઉક્ત સંઘમાં રહીને રચ્યો.

સંઘવી કચરા કીકાના પુત્ર તારાચંદે પણ શ્રી શત્રુઙ્ગ્યનો તીર્થસંઘ કાઢેલો. તેમાં પણ ચરિત્રનાયક અન્ય ગચ્છોના મુનિઓ સાથે તેમાં ઉપસ્થિત રહેલા. ઉદયસાગરસૂરિના ઉપ-દેશથી તારાચંદે ગિરિનાજ ઉપર શિખરખંધ જિનાલય ખંધાવેલું.

વિ. સં. ૧૮૨૧ ના માગશર શુદ્ધિ ૭ ને સોમવારે કચરા કીકાએ શ્રી ગોડીજીનો તીર્થસંઘ કાઢેલો તેમાં પણ અનેક ગચ્છોના ધુરંધરો સાથે ચરિત્રનાયક ઉપસ્થિત રહેલા. ઉપા-ધ્યાય જ્ઞાનસાગર ‘તીર્થમાલા’માં નોંધે છે કે—

શ્રી વિજયાનંદ પટોધર પ્રગટ, શ્રી વિજયઉદયસૂરિ રાજ રે;
શ્રી ઉદયસાગરસૂરિ અંચલગચ્છનો, નાયક સવિ શિરતાજ રે.
સાગરગચ્છપતિ ગુરુ સવાઈ, શ્રી પુન્યસાગરસૂરિ રાજ રે;
આગમગચ્છપતિ સિંહુરત્નસૂરિ, એ ચ્યારિ હર્ષિત થાય રે.

ખધાયે ગચ્છોના અગ્રેસરો વચ્ચેનો આવો સ્નેહલાવ ખરેખર, અનુકરણીય છે. ઉદયસાગરસૂરિએ આવું સ્વચ્છ વાતા-વરણ સર્જવા સુંદર સહયોગ આપેલો એની પ્રતીતિ આવા અનેક પ્રસંગો દ્વારા મળી રહે છે. પોતે અંચલગચ્છાધિપતિ હોવા છતાં અન્ય ગચ્છોના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોની પ્રતિલિપિઓ કરા-વવામાં નાનપ અનુભવતા નહિ. તપાગચ્છીય ગુણુરત્નસૂરિ કૃત

“પ્રતિષ્ઠાકલ્પ” ની પ્રત તેમણે સ્વહસ્તે લખી છે. આ પ્રત-લેખનને બીજી રીતે પણ ઘણી જ મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના ગણાવી શકાય, કેમકે એ અન્થમાં સૂચવાયેલ પ્રતિષ્ઠાવિધિ અનુસરવાની લીલી ઝંડી અંચલગચ્છીય શ્રાવકોને તે દ્વારા મળી રહે છે ! ચરિત્રનાયકનો અભિગમ ખરેખર, પ્રશસ્ય છે. એવી જ રીતે પોતાના ઉપદેશથી ભરાવાયેલાં જિનર્મિયોની પ્રતિષ્ઠા અન્ય ગચ્છના આચાર્યો દ્વારા થાય એમાં તેઓને કશું જ વાંધા-જનક લાગ્યું નથી. એમની સર્વગચ્છ-સમદર્શિતાના ઉચ્ચ આદર્શને વાચા આપતા આવા ઉત્કીર્ણ લેખો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુઓ: “અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા-લેખો.”

ચરિત્રનાયકે રચેલા અન્થો આ પ્રમાણે છે: (૧) સમ-કિતની સજ્જાય (૨) ભાવપ્રકાશ (૩) સ્નાત્રપૂજા (૪) ચોવિશી (૫) અંતરીક્ષ પાર્શ્વસ્તોત્ર (૬) ગોડીપાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર (૭) નેમિનાથ ગીતો (૮) ચોત્રીશ અતિશયનો છંદ (૯) ગુણવર્મા રાસ (૧૦) સ્નાત્ર પંચાશિકા (૧૧) પડાવશ્યક સજ્જાય (૧૨) શીયલની સજ્જાય (૧૩) સ્થૂલિભદ્ર સજ્જાય (૧૪) કલ્પસૂત્ર લઘુવૃત્તિ (૧૫) શ્રાવકવ્રત કથા (૧૬) આતુર પ્રત્યાખ્યાન અવચૂરિ (૧૭) પૂજાપંચાશિકા (૧૮) શાંતિનાથ ચરિત્ર (૧૯) લઘુક્ષેત્રસમાસ બાલાવબોધ (૨૦) સિદ્ધગિરિસ્તુતિ (૨૧) વર્દ્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા અવચૂરિ (૨૨) કલ્યાણસાગરસૂરિનો રાસ (શંકિત).

એમના વિવિધ વિષયક અન્થો એમના વિદ્યાવ્યાસંગને સૂચિત કરે છે. સાહિત્યક્ષેત્રે આવું પ્રદાન કરનારા તેઓ છેલ્લા પદ્ધર છે. એ પછીના કોઈ અંચલગચ્છીય પદ્ધરે ગણનાપાત્ર સાહિત્યનું સર્જન કર્યું નથી. જૈન સાહિત્યમાં અનેક ટીકાકારો થઈ ગયા. પરંતુ કોઈએ ભાગ્યે જ સિદ્ધસેન દિવાકરની ગૂઢ

અને ગંભીરાર્થક બત્રીશીઓ પર પ્રકાશ પાડ્યો હોય. આવું કઠિન કાર્ય ચરિત્રનાયકે બજાવ્યું હોઈને તે દ્વારા એમની વિદ્વત્તાનો પરિચય અનાયાસે મળી રહેશે.

ઉદયસાગરસૂરિ સુરતમાં સવિશેષ રહ્યા હોઈને ત્યાં એમના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી અનેક જિનપ્રતિમાઓ વિદ્યમાન છે. ખાસ કરીને ત્યાં અંગલગચ્છીય શ્રાવકોએ બંધાવેલા શ્રી સંભવનાથ જિનાલયમાં એ પ્રતિમાઓ સારી સંખ્યામાં મળી આવે છે એમના પ્રતિષ્ઠા-લેખો માટે જુઓ “અંગલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા-લેખો.”

એ અરસામાં ગચ્છનાયકોના આજ્ઞાપત્રોમાં એમની મહોર લગાડવામાં આવતી હતી. ઉદયસાગરસૂરિની મહોર ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં આ પ્રમાણે લખાણ છે: “ઐશ્વર્યા તપ આલંકૃતે શ્રીમદંગલગચ્છે ભટ્ટારક શ્રી પૂ. ઉદયસાગર-સૂરિવર પ્રચણ્ડ-પ્રતાપવત્ સામ્રાજ્યે.”

સુરતે ચરિત્રનાયક પ્રત્યે ઘણી ભક્તિ દર્શાવી હતી. તેઓ આચાર્ય-પદ તથા ગચ્છેશ-પદ ત્યાં પામ્યા હતા, તેમ જ તેમનો નિર્વાણોત્સવ ઉજવવાનું પણ સુરતના ભાગ્યમાં લખાયું ! વિ. સં. ૧૮૨૬ માં આસો શુદ્ધિ ૨ ના દિને ચરિત્રનાયક ૬૩ વર્ષનું આયુ પાળીને ત્યાં દિવંગત થયા. સર્વ ગચ્છો પ્રત્યે સમદર્શિતા દાખવનાર તેમ જ મિલનસાર એવા ગચ્છનાયક ઉદયસાગરસૂરિને કવિવર નિત્યલાભે સુંદર અંજલિ અર્પી છે—

ગુણ ભરીઓ દરીઓ, ગુહિર ગ્યાન તણેા ગુરુરાજ;
સરસ વચન રચના સરસ, ગિરુઓ ગરીબ નિવાજ.

—અસ્તુ—

કચ્છના જ્યોતિર્ધર આચાર્ય શ્રી જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ

કચ્છે અનેક યશસ્વી ગચ્છાધિપતિઓ, આચાર્યપુંગવો અને મહાન ધર્મપ્રણેતાઓની ભેટ ધરી છે; જેમાં જિનેન્દ્ર-સાગરસૂરિનું નામ પ્રથમ હરોળમાં મૂકી શકાય. તેઓનું અંતર્મુખ આધ્યાત્મિક જીવન આદર્શ યોગીની ઝાંખી કરાવે છે. અંચલગચ્છના આ ચરમ ગચ્છ-નાયકને અર્વાચીન યુગે “જૈન સમાજના બાદશાહ” તરીકે બિરાદાવ્યા. કચ્છી સમાજમાં તેઓ “શ્રીજી મહારાજ” તરીકે અવિસ્મરણીય ચાહના પામ્યા. હિન્દુ કે મુસલમાનોએ તેમને વચનસિદ્ધ પુરુષ તરીકે પૂજ્યા.

વિ. સં. ૧૯૨૬ ના કાર્તિક સુદી ૭ ના દિને કચ્છ-ગોધરામાં તેમનો જન્મ થયો હતો. એમના પૂર્વાશ્રમનું નામ જેસિંઘકુમાર. પિતા વીશા એસવાળ જ્ઞાતીય, છેડા ગોત્રીય કલ્યાણજી જીવરાજ. માતા લાઇલબાઈ. આ દંપતી ધર્મપરાયણ હોઈને બાળક ધાર્મિક સંસ્કારોમાં પોષાયો. કચ્છમાં એ સમયે કેળવણીનો ઝાઝો પ્રચાર ન હતો. છતાં જેસિંઘકુમારે સાતેક વર્ષની વય સુધી ગામઠી શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરીને સારું એવું અક્ષર-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.

એ અરસામાં એમના પિતા કલ્યાણજીભાઈ ભાગવતી દીક્ષાના અભિલાષી બન્યા. તેમના વૈરાગ્યભાવે જેસિંઘકુમાર પર ઘેરી અસર પાડી. નાનાં બાળકોને દીક્ષા આપવાની પ્રવૃત્તિ એ સમયમાં નહોતી. કિન્તુ કલ્યાણજીભાઈના હૃદયની ભાવના

એવી હતી કે બાળક પોતાની માફક જૈન જગતમાં સન્માર્ગ-ગામી બને.

કલ્યાણુજીભાઈએ પાર્શ્વચંદ્રગચ્છીય કુશળચંદ્રજી મહારાજ, જેઓ એ અરસાના સંતકોટિના અગ્રેસર ત્યાગીઓમાંના એક હતા, તેમની પાસે આ વાત કરી. જેસિંઘકુમારના સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈને લક્ષણવેત્તાએ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારેલી કે આ બાળક રાજવંશી લક્ષણો અને ચિહ્નો ધરાવે છે, એટલે જગતમાં સર્વોચ્ચ પદવી પામશે. કુશળચંદ્રજીએ પણ બાળકના લક્ષણો જોઈને લક્ષણવેત્તાનું ઉક્ત કથન સ્વીકાર્યું કે બાળક મહાન થવા સંજ્ઞાઓ છે. એ સમયે અંચલગચ્છાધિપતિ વિવેકસાગરસૂરિ, જેઓ રાજમાન્ય હતા તથા રાજવંશી દરજ્જા ધરાવતા હતા, તેમને બાળક વહોરાવી દેવા કુશળચંદ્રજીએ સલાહ આપી.

પિતાને એ સલાહ ગમી; પણ માતા લાછબાઈ પોતાના એકના એક કુલાધારને શ્રી પૂજ્યજીને વહોરાવી દેવા સહમત નહિ થાય એમ સમજી પોતાની મનોભાવના પ્રગટ કર્યા વિના કલ્યાણુજીભાઈ જેસિંઘકુમારને સાથે લઈ અબડાસાની પંચતીર્થીની યાત્રાએ ઉપડ્યા; હૈયાના ભાવો તાદૃશ્ય થાય એવા સંકલ્પ સાથે. આ યાત્રા પાછળનું પ્રયોજન તો ગચ્છાધિપતિ સાથે પ્રત્યક્ષ મુલાકાત ગોઠવવાનું જ હતું. એ વખતે વિવેકસાગરસૂરિજી જખૌ મુકામે બિરાજતા હતા. પિતા-પુત્ર યાત્રા કરતાં અનુક્રમે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

સૂરિને કલ્યાણુજીભાઈએ પોતાની મનોભાવના વ્યક્ત કરી. સૂરિએ સાતેક વર્ષના જેસિંઘકુમારના સામુદ્રિક લક્ષણો જાણી લીધા. બાળક ઘણો પ્રભાવશાળી અને ચક્રેર હતો. કલ્યાણુજીભાઈના પ્રસ્તાવથી સૂરિ હરખાયા. તેઓ પોતાના

ગાદીવારસ થવાની યોગ્યતાવાળા શિષ્યની શોધમાં જ હતા, અને આમ અનાયાસે એવા પ્રતિભાસંપન્ન શિષ્યનો ભેટો થઈ ગયો. જખૌ સંઘની સમ્મતિપૂર્વક તેમણે જેસિંઘકુમારને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી લીધા. કલ્યાણજીભાઈ કૃતકૃત્યતા અનુભવતા સ્વસ્થાને પાછા ફર્યા. વિ સં. ૧૯૩૬ માં આ પ્રસંગ બન્યો.

જેસિંઘકુમાર શ્રીપૂજ્યજીને વહોરાવી દેવામાં આવ્યો છે એમ જ્યારે બાળકના માતા લાછબાઈ અને મામા ખીમરાજભાઈએ જાણ્યું ત્યારે તેઓ બહુ જ નારાજ થયાં. ઘરમાં રકઝક ચાલી. કડવાશ જન્મી. ગુસ્સામાં ભાઈ-બહેને કચ્છ-મહારાઓશ્રી પાસે ધા નાખવા ભૂજનો રસ્તો લીધો. વાતાવરણ ક્રુદ્ધ બને એમ હતું. કિન્તુ ભૂજના નગરશેઠે સમયસૂચકતા દર્શાવીને પરિસ્થિતિને થાળે પાડી. ભાઈ-બહેનને નગરશેઠે વિસ્તારથી ચર્ચા-વિચારણા કરીને સમજાવ્યું કે આ કાર્ય નારાજ થવા જેવું નથી, પણ ખુશી થવા જેવું છે. ભાઈ-બહેનને તેમની રજૂઆતે પ્રભાવિત કર્યા અને મહારાઓશ્રી પાસે ધા નાખવાનું એમણે માંડી વાળ્યું.

ભૂજથી પાછા વળતાં તેઓ જખૌ ગયાં. ત્યાં બાળકને મળ્યાં. જેસિંઘકુમારે અહીં રહેવામાં પોતાને આનંદ છે એમ કહ્યું. વિવેકસાગરસૂરિ તથા સંઘની સમજાવટથી માતા લાછબાઈ તથા મામા ખીમરાજભાઈ આ વાત પરથી ઉતરી ગયાં અને જેસિંઘકુમારને આશિષ આપી પોતાને ઘેર પાછા આવ્યાં: જૂદી જ માન્યતા સાથે!

કલ્યાણજીભાઈને એમના વિચારોમાં આવેલું પરિવર્તન ગમ્યું. બાળકને વહોરાવી દીધા પછી ઘરમાં રકઝક ચાલેલી ત્યારે તેમણે બહુધા મૌન જ સેવેલું. ઘીના ઠામમાં ઘી પડી જશે. થયું પણ એવું. આથી તેઓ હર્ષિત થયા. આ પ્રકરણનો

સુખાન્ત આવી જતાં હવે તેઓ સંસારમુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ થયા. સત્ત્વરે કુશળચંદ્રજી પાસે પહોંચી ગયા. તેમની પાસે ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી, કલ્યાણચંદ્રજી તરીકે નવું જીવન ધારણ કર્યું. ત્રણ વર્ષ સુધી અંયમમય જીવન નિર્ગમન કરીને તેઓ વિ. સં. ૧૯૩૯ માં શુભ વ્યાને કાલધર્મ પામ્યા.

આ તરફ વિવેકસાગરસૂરિજીએ જેસિંઘકુમારને વિદ્યાભ્યાસ માટે વિદ્વાન યતિઓને સોંપ્યા, તેમજ જાતે પણ ધાર્મિક અભ્યાસ કરાવવા મંડ્યા. બાળકની અહણશક્તિ અજોડ હતી. તેની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી સૂરિ ઘણા પ્રસન્ન હતા. ત્રણેક વર્ષમાં બાળકે વિદ્યાભ્યાસ ઘણો વધારી દીધો.

બાળકના વિદ્યાભ્યાસને ઉત્તેજન મળે એવા અનુકૂળ પ્રસંગો પણ બનતા ગયા. વિ. સં. ૧૯૩૯ નું ચાતુર્માસ ગચ્છનાયકે જામનગરમાં કર્યું. કુશળચંદ્રજીના અનુયાયી બ્રાતૃચંદ્રજી પણ ત્યાં જ બિરાજતા હતા. વિવેકસાગરસૂરિના તેઓ ભક્ત અને પ્રેમી હતા. જેસિંઘકુમારના પિતાએ એ સમુદાયમાં દીક્ષા લીધેલી એટલે બાળક પ્રત્યે પણ એમને મમતા તો હોયજ. તેઓ પ્રખર વિદ્વાન હતા, બાળકના વિદ્યાભ્યાસની બધી જવાબદારી તેમણે સ્વેચ્છાએ પોતાના માથા પર લઈ લીધી બ્રાતૃચંદ્રજી પાસે વિદ્વાન શાસ્ત્રી હતા, જેમનો જેસિંઘકુમારે સારો લાભ ઉઠાવ્યો. આમ બાળકનો અભ્યાસ પ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો. સૂરિ તેની પ્રગતિ જોઈ આનંદ અનુભવતા.

જામનગરના મહારાજા વિભાજી અને વિવેકસાગરસૂરિ વચ્ચે નિકટનો સંપર્ક હતો. જામસાહેબ સૂરિની વ્યાખ્યાન-ધર્મસલામાં આવતા. આમ એ સિવાય પણ સૂરિ પાસે બેસીને ધર્મચર્ચાઓ કરતા આમ વારંવાર મુલાકાતો થતી. એ દરમિયાન જેસિંઘકુમાર પર એમનો ચાહ વધ્યો. મહારાજાએ

કેટલીયે વાર સુંદર ઉપહાર આપવા તથા રાજમહેલમાં તેડી જવા પ્રયાસો કરેલા, પરંતુ નિર્લેપ બાળક એ સૌનો અસ્વીકાર કરતો.

સૂરિ સાથે જેસિંઘકુમાર ક્યારેક રાજમહેલ જાય ખરો પણ લેવા કરવાની વાત જ નહિ. સૂરિજી રાજલેટ લેવા કહે, “લઈ લે આ! હજૂરની લાગણી ન ઠેલાય!” આમ તેઓ ફરમાવે તો પ્રથમ લઈ લે પણ તરત જ પાછું આપી દે ગુરુ આવા શિષ્યરત્ન પ્રાપ્ત થયાની નિરાંત અને પ્રસન્નતા અનુભવતા.

[વિ. સં. ૧૯૪૦ માં સૂરિજી દશા ઓસવાળ મહાજનની વિનંતીથી મુંબઈમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. એ અરસમાં દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિની જાહેરાતલાલી અપૂર્વ હતી. મુંબઈની આગેવાન અને ધનાઢ્ય જ્ઞાતિમાં એની ગણના થતી. આ જ્ઞાતિ અંચલગચ્છાધિપતિ પ્રત્યે પૂર્ણ ભક્તિ દાખવતી. અંચલગચ્છાધિપતિ રાજેન્દ્રસાગરસૂરિ અને પછીના પદ્ધરો દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિ મહાજનના આત્યાગ્રહથી કચ્છ અને હાલારથી મુંબઈમાં વિચરતા થયેલા. વિ. સં. ૧૮૯૨ માં શ્રી અનંતનાથજી જિનાલયની મુંબઈમાં પ્રતિષ્ઠા થયા બાદ આ પરિવર્તન જોવા મળેલું. ગચ્છનાયકોમાં મુંબઈમાં સૌ પ્રથમ પદાર્પણ કરનારાઓમાં અંચલગચ્છના પદ્ધરો સૌ પ્રથમ હતા, જેનું શ્રેય દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિને છે.

પરંપરાનુસાર દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિએ વિવેકસાગરસૂરિ પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ દર્શાવી. ગચ્છનાયક તો એ પહેલાં પણ મુંબઈમાં પધારી ચૂક્યા હતા, પરંતુ જેસિંઘકુમાર માટે એ પહેલવહેલો પ્રસંગ હતો. મુંબઈનો સંઘ બાળકની ગુરુભક્તિથી પ્રસન્ન થયો. બાળક વિદ્યાસંપન્ન તેમજ ગુણસંપન્ન હતો. તેનું સંસ્કારમય જીવન જોઈને સૌ પ્રસંશનાં

પુષ્પો વેરતાં. સંઘને લાગ્યું કે અંચલગચ્છની ગાદીના વારસનો જેસિંઘકુમારના રૂપમાં ઉદય થઈ ચૂક્યો છે.

મુંબઈમાં જેસિંઘકુમારની અધ્યયન-પ્રવૃત્તિ પૂરખહાર ખીલી ઉઠી. ત્યાં તેના માટે ખાસ પંડિતો રોકવામાં આવ્યા. તેમની પાસે વ્યાકરણ, કાવ્યકોશ, છંદ-શાસ્ત્ર, ન્યાયદર્શન વગેરેનું ત્રણ વર્ષ લગી સતત અને કાળજીભર્યું અધ્યયન કર્યું. બાળકની અહુણશક્તિ અદ્ભૂત હતી. તેમના માટે ખાસ રોકવામાં આવેલા પંડિતોએ સૂરિને સ્વયં ભલામણ કરી કે હવે અમારા કરતાં વધારે મોટા પંડિતોની બાળકને જરૂર છે!!

એ અરસાની નામાંકિત વ્યક્તિઓમાં જૂનાગઢના સુવિખ્યાત ડૉ. ત્રિભુવનદાસ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, જેઓ શતાવધાની કવિ રાયચંદલાઈ તરીકે જાણીતા હતા, તેઓ સૂરિ પાસે ઘણીવાર આવતા. તેઓ જેસિંઘકુમારનો અભ્યાસ, બુદ્ધિમત્તા અને અહુણશક્તિ જોઈ પ્રભાવિત થયેલા. વિદ્યાક્ષેત્રે બાળક ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધે એ હેતુથી તેમણે વિદ્વાન પંડિત રોકવા ખાસ ભલામણ કરેલી

એ યુગમાં વિજ્ઞાનંદસૂરિ ઉર્ફે આતમારામજી મહારાજ જૈન સંઘના માન્ય વિદ્વાન ગણાતા. એમની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરીને અનેક વિદ્વાનો તૈયાર થયેલા, જેમાં નૈયાયિક જૈન પંડિત અમીચંદજી પંજાબીની ખ્યાતિ સવિશેષ હતી. વિવેકસાગર-સૂરિએ જેસિંઘકુમાર માટે એ પંડિતને રોક્યા. અમીચંદજી પંજાબીએ બાળકને સ્તીક આગમ અન્યો, ન્યાય તેમજ દર્શન શાસ્ત્રના ઉચ્ચ અન્યોનું અધ્યયન કરાવ્યું. જેસિંઘકુમારે અનેકવિધ વિષયોનું તલસ્પર્શી અધ્યયન કર્યું. સત્તર વર્ષની યુવાન વયે પહોંચેલા જેસિંઘકુમારની ખ્યાતિ મુંબઈ ભરમાં બધે ફેલાઈ ગઈ.

તે અરસામાં મુંબઈ પધારેલા મુનિ મોહનલાલજીએ જેસિંઘકુમારના વિદ્યાવ્યાસંગની ભારોભાર પ્રશંસા કરીને એવું વિધાન કરેલું કે તે આત્મારામજી મહારાજ પછીના માન્ય વિદ્વાન છે. વિવિધ શાસ્ત્રોના પારગામી બનેલા જેસિંઘકુમાર માટે આવું પ્રમાણપત્ર અધિક પ્રેરણાદાયક બન્યું. એ પછી ટૂંકા ગાળામાં જ વ્યાકરણ ગ્રન્થોમાં અંદ્રિકા અને સિદ્ધાન્ત કૌમુદી, નૈષધ અને કાદમ્બરી પર્યંતના કાવ્ય-ગ્રન્થો, સમ્મતિતર્ક પર્યંત જૈન ન્યાય ગ્રન્થો, તથા અલંકાર ગ્રન્થો, અને અમરકોશ વગેરે શબ્દ શાસ્ત્રો તેણે અવગત કર્યા. જૈન દ્રવ્યાનુયોગમાં સારી એવી પ્રગતિ સાધી સિદ્ધહેમનો અષ્ટમ અધ્યાય કંઠસ્થ કર્યો. બધા આગમ ગ્રન્થોનું મૂળ ટીકા, ચૂલ્લિ, અવચૂરિ આદિ સહિત પણ તેણે અવલોકન કરી લીધું. સંગીતનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ પણ ચાલુ હતો અને તેમાં પણ જેસિંઘકુમારે સારો વિકાસ સાધી લીધો હતો. આમ અજોડ ભારતીય વિદ્વાન થવાની સ્પષ્ટ સંભાવના જેસિંઘકુમારમાં વિકાસ પામતી રહી.

વિ. સં. ૧૯૪૮ માં મુંબઈના શેઠ ભીમજી શામજી મોમાયા, કચ્છ-સાંચેરાવાળાએ કેસરીઆજીનો મોટો તીર્થસંઘ કાઢેલો. સંઘપતિએ વિવેકસાગરસૂરિને સંઘમાં પધારવા ઘણો આગ્રહ કરતાં તેઓ સંઘમાં પધાર્યા. માગશરમાં સંઘે ઠાઠ-માઠથી પ્રયાણ કર્યું. સૂરિની સાથે જેસિંઘકુમાર પણ ચાલ્યા. અને ભાવથી તીર્થયાત્રા કરી. સંઘપતિએ સૂરિના ઉપદેશથી કેસરીઆજી તીર્થમાં ધર્મશાળા બંધાવવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો.

ત્યાંથી પાછા વળતાં સૂરિ ઝામરાની બીમારીમાં પટકાઈ પડ્યા. એ વખતે તેમની ઉંમર માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની જ હતી. બીમારી વધતાં જેસિંઘકુમારે અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી

અને સૂરિની સારવારમાં તે એતપ્રોત બની ગયો. ઘડીભર માટે પણ સૂરિની શય્યા ન છોડે સૂરિ આરામ લેવા સમજાવે તો પણ અડગ રહે. એ વખતે તેની ઉંમર એગણીસ વર્ષની હતી.

પુત્રસમા શિષ્યની ભક્તિ જોઈ સૂરિની આંખ અશ્રુભીની બનતી. જોતજોતામાં અઢી માસ વ્યતીત થઈ ગયા. દેશી-વિદેશી ચાર ડોક્ટરો દિવસે અને ચાર રાતે સૂરિની સેવામાં હાજર રહેતા આગેવાન વૈદો અને યતિઓ પણ તેમની સુશ્રૂષામાં જોડાયા. કિન્તુ માંદગી મટે એવા ચિહ્નો જોવાયા નહિ. માંદગી જીવલેણ હતી.

આવા સંજોગોમાં શ્રીસંઘ અને યતિવર્ગ સમક્ષ ગાદીના વારસ કેને નીમવા તેનો તાત્કાલિક નિર્ણય કરવાનો પ્રશ્ન રજૂ થયો. જેસિંઘકુમારની લાયકાતનો સર્વ સમ્મતિથી સ્વીકાર થયો. તેને સૂરિએ પણ મહોર મારી એટલે હર્ષનું બધે મોઝું ફરી વળ્યું.

સૂરિની આજ્ઞા મળતાં જેસિંઘકુમારની દીક્ષાનું તાકીદે મુહૂર્ત લેવામાં આવ્યું. બધે વીજળી વેગે સમાચાર ફેલાઈ ગયા. જેસિંઘકુમારને આ વાતની જાણ થતાં જ તેણે આ નિર્ણય સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો. સૌ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયાં!!

જેસિંઘકુમારે પોતાનો મત સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું કે ગાદીએ તો મોટાભાઈ ભાગ્યસાગરજી શોભે. ખૂબ રકઝક ચાલી. શ્રીસંઘ અને સૂરિએ સમજાવ્યા કે: ગાદીનો હમણાં પ્રશ્ન જ ક્યાં છે? અમારે તો માત્ર તમને દીક્ષા જ આપવાની છે” સૂરિએ વિશેષમાં ફરમાવ્યું કે “મારે તો તને દીક્ષિત થયેલો જોઈને જ જવું છે!!” કિન્તુ વિનયપરાયણ બાળકે તેમનો નમ્રતાપૂર્વક પણ દઢતાથી વિરોધ કર્યો. શુકુનો પિત્તો ઉછળ્યો.

ગુસ્સામાં કદી નહીં અને ત્યારે તેઓ ઉપાલંભ ભર્યા શબ્દોમાં ગાળી ઉઠ્યા. “ત્યારે શું સમજી આટલાં વર્ષ અહીં રહ્યા? પાઘડી પહેરી ફરવા?” ગુરુદેવ વેદનાની વિહ્વળતામાં વિહ્વળ હતા. શ્રાવક સમુદાય આવક બની ગયો.

જેસિંઘકુમાર ગુરુના ચરણે માથું નમાવી બોલ્યો કે: “બાપુ! આપણા શાસ્ત્રોમાં ત્યાગ કહ્યો છે તે કેમ સાધી શકાય? આ ત્યાગ વિશે આપે મને ઘણું ઘણું સમજાવ્યું છે, તેવી સંવિજ્ઞ પદ્ધતિ દીક્ષા મને અપાવો અને ગાદી મોટાભાઈ ભાગ્યસાગરજીને સોંપાય એવી આજ્ઞા ફરમાવો !!”

ગુરુએ જનક વિદેહીનો દાખલો આપીને ધર્મરાજ તરીકેની જવાબદારી ઉઠાવવા પ્રેમભરી વાણીથી સમજાવ્યું. તેમની દર્દભરી વાણીના પ્રભાવથી જેસિંઘકુમારની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. જનક વિદેહીના દ્રષ્ટાંતે તેના મન પર ઘણી અસર કરી. તે મૌન બની ગયો. વિરોધ ન ઉચ્ચારી શક્યો. શિષ્યે સમ્મતિ આપી છે એવી ચેષ્ટા સહિત સૂરિની જય બોલાવવામાં આવી. જેસિંઘકુમાર અવાફ બની આ બધું જોઈ જ રહ્યો. ગુરુને દુઃખ ઉપજવાની તે હિંમત ન કરી શક્યો.

પરિસ્થિતિ અનુસાર સૂરિ અને શ્રીસંઘે દીક્ષાવિધિ અતિ સાદાઈથી અને તાકીદે સમેટવા બનતું કર્યું. વિ. સં. ૧૬૪૮ ના મહા વદિ ૧૧ ના દિને નાના સમારંભપૂર્વક દીક્ષા ઉત્સવ થયો. જેસિંઘકુમારે હવે જિનેન્દ્રસાગરજી તરીકે નવું જીવન ધારણ કર્યું. સૂરિની મુખમુદ્રા પર સંતોષની આભા ચમકી. સકળ સંઘ આ પ્રસંગથી હરખાયો.

સૂરિની માંદગી વધતી ચાલી. અંતિમ દિવસની એક પળે સૂરિએ જિનેન્દ્રસાગરજીને પોતાની શય્યા પાસે બોલાવી ગાદી સ્વીકારવાનો અબોલ કેલ તેમણે લઈ લીધો. સૂરિએ

એમની હાજરીમાં જ તેઓએ કરેલ ગાદીનો સ્વીકાર શ્રીસંઘ સમક્ષ અને શિષ્યવર્ગ સમક્ષ જાહેર કર્યો. એ પછી વિ. સં. ૧૯૪૮ ના ફાગણ શુદ્ધિ ૩ ને બુધવારે સૂરિ દિવંગત થયા. જિનેન્દ્રસાગરજીને ગુરુની ચિર વિદાયથી વજ્રઘાત થયો. બાર વર્ષમાં એમણે એક દિવસ પણ ગુરુવિરહ અનુભવેલો નહિ, એટલે શોક કેમે કરી ટાળ્યો ન ટળે. આવી પરિસ્થિતિમાં ગાદી-સ્વીકારનો પ્રશ્ન દૂર ઠેલાતો ગયો. આખરે પાંચ મહિને શ્રાવણ સુદિ ૧૦ ને બુધવારના દિને ગચ્છાધિપતિની ગાદીએ બિરાજમાન કરવાનો પટોત્સવ થઈ શક્યો. મુંબઈમાં એ મહોત્સવ અપૂર્વ રીતે ઉજવાયો. અનેક ગામોના સંઘો એ ભવ્ય પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહેલા. મુંબઈમાં ગચ્છનાયકના પટોત્સવનો એ સૌ પ્રથમ પ્રસંગ હતો. આગળ જણાવાઈ ગયું તેમ દશા ઓસવાળ જ્ઞાતિની એ સમયે આબાદી ચરમ સિમાએ હતી. એ જ્ઞાતિની જાહેરજલાલી અને અંચલગચ્છની ગાદીને જેબ આપે એવા અદ્ભૂત મહોત્સવને માણવાનું મુંબઈ સાક્ષી બન્યું.

હવે જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ પર અનેક જવાબદારીઓ આવી પડી. એ વખતની દમામદાર સાહેબી, શહેનશાહી ગાદીના ઠાઠ, સંઘનું અજોડ સન્માન-એ બધું પ્રાપ્ત થયું, કિન્તુ ચરિત્રનાયક તેમાં કદી અંજયા કે ક્લેપાયા નહિ. એમનો સ્વભાવજ અધ્યયન-ચિન્તનશીલ હતો. એટલે ગચ્છાધિપતિની ભારે જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ વિવિધ વિષયોનું એમનું અધ્યયન ચાલુ જ રહ્યું. શાસ્ત્રી અમીચંદજી પંતબી સૂરિની સાથે જ રહેતા હતા. પરંતુ વિવેકસાગરસૂરિની વિદ્યમાનતામાં જે હળવાશ હતી એ હવે ક્યાંથી મળે ?

થોડેઘણે અંશે એમના હૃદયની સરળતા પણ કારણભૂત બનેલી. એમની ધર્મ-પર્યાવામાં સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને

પણ સ્થાન હતું. સૂરિએ પહેરેગીરિને સાફ આજ્ઞા કરમાવેલી કે કોઈપણ પુરુષને મારી પાસે આવતા અટકાવવો નહિ. આમ વૈભવ અને વિદ્વત્તાના ઢગની નીચે છુપાયેલું સૂરિનું જીવન એ સંત કોટીનું જીવન હતું. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જનક વિદેહીના જીવનને ઝાંખી કરાવતું એમનું જીવન હતું. એમને ઊર્ધ્વ સ્થાન તેમજ અલૌકિક પ્રભાવ પ્રાપ્ત હોવા છતાં એમનું મન અંદરથી અટુલાપણું, એકત્વ અને અલિપ્તતા સદૈવ ઝંખતું હતું. ગચ્છાધિપતિના યોગનિષ્ઠ જીવનનું એજ રહસ્ય હતું.

જિનેન્દ્રસાગરસૂરિ અંતર્મુખ જીવનનો માર્ગ અપનાવવા મથતા હતા, ત્યારે બાહ્ય પરિબળો એમને બહિર્મુખ રાહ પર ખેંચી રહ્યા હતા. એમના જીવન માટે બે પ્રબળ સંકલ્પો ખડા થયા. વિચિત્રતા એ હતી કે બન્ને વિરોધાભાસી સંકલ્પો હતા એક તરફ ગચ્છાધિપતિના દોરદમામને આકર્ષી શકે એવું વ્યક્તિત્વ હતું અને બીજી તરફ હૃદયની અભીપ્સા યોગનિષ્ઠ જીવન તરફ બન્ને વચ્ચે ઉગ્ર ધર્ષણ ચાલ્યું. ખૂબ મનોમંથન થયું. તણખા ઝર્યા પ્રસંગોની હારમાળા ચ્યાતી ગઈ ચરિત્રનાયક કોઈ એક રાહ અપનાવી લે એ પહેલાં ખૂબ ખૂબ સ્વસ્થતા મેળવવા ચાહતા હતા. પરંતુ એ શક્ય ન બન્યું.

એક દિવસની વાત છે. પર્યુષણ પર્વની વ્યાખ્યાન સભાને અગાઉથી ઝગડતા બે જ્ઞાતિ-પક્ષોએ નિમિત્ત બનાવી અને ઝગડો વ્યાખ્યાન-સભા લગી આવી પહોંચ્યો. સૂરિને કોઈ પક્ષના સાધન કે નિમિત્ત બનવાનું ન રુચ્યું. બન્ને પક્ષો આપમેળે સમજી લે તો જૂદી વાત હતી પણ તેમણે તો ખુદ ગચ્છનાયકને પણ સંડોવાવું પડે એવી પરિસ્થિતિ ખડી

કરી દીધી. આમ તો ચરિત્રનાયકના ઊર્મિતંત્ર પર જે વિરોધાભાસી પરિબળો વચ્ચે આંતરિક ધર્ષણ તો ચાલતું જ હતું. ત્યાં આ ઘટસ્ફોટ થયો. જાણે કોઈ નવો માર્ગ સૂઝી આવ્યો ન હોય એમ જિનેન્દ્રસાગરસૂરિજી એકાએક વ્યાખ્યાન-સભા છોડી ગયા. અને વિ. સં. ૧૯૫૧ માં મુંબઈને છોડીને કચ્છનો માર્ગ લીધો. અનેક સંઘોએ એમને પોતાનાં સ્થાનોમાં પધારવા વિનવણીઓ કરી પણ કોઈ ન કાળ્યા.

હવે કચ્છ એમની કર્મભૂમિ બની. કચ્છમાં ગોધરા, ભુજપુર, માંડવી, જખૌ, તેરા એમ વિવિધ સ્થળે એમણે ચોમાસાં કર્યાં અને અસંખ્ય લોકોને ધર્મબોધ પમાડ્યો. જૈનો તેમજ જૈનેતરોમાં તેઓ આરાધ્યદેવ બની રહ્યા. એમનાં વચનો ધ્રુવાનો બોલ બની રહ્યાં. વચનસિદ્ધ મહાપુરુષ તરીકે કચ્છ એમને પૂજવા લાગ્યું. નવ વર્ષ સુધી ગાદીના દોર-દમામમાં સમગ્ર કચ્છમાં તેઓ વિચરતા રહ્યા.

વિ. સં. ૧૯૫૭ માં એમના જીવનમાં અભૂતપૂર્વ પરિવર્તન જોવા મળ્યું. બધાની સમજાવટ છતાં એમણે બધા યતિઓને, શસ્ત્રધારી નોકર-ચાકરોને રજા આપી દીધી, તેમજ ગાદીના અસબાબ છડી, છત્ર, ચામર, સ્થ, મ્યાના, પાલખી તથા પોતે એકલા બની બેસી ગયા. બધા સંઘો આ પરિવર્તનથી ડઘાઈ ગયા. બધાની વિનંતીઓનો સૂરિ દ્વારા પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે: “મારામાં ગાદી ચલાવવાની શક્તિ નથી, તમે બીજા શ્રીપૂજ્ય સ્થાપી શકો છો.”

આ બધું એકાએક કેમ બન્યું તેનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. ચરિત્રનાયક શ્રી પૂજ્યજી રૂપે અલૌકિક માન-અકરામ પામે એ સ્થાનકવાસી તેમજ દેરાવાસી સાધુ સમાજને ન રુચ્યું. અધુરામાં પૂરું અંચલગચ્છીય સમુદાયમાં

પણ ચરિત્રનાયક વિરૂદ્ધ ષડ્યંત્રો રચાયાં. કચ્છ-રાયણમાં યતિ ભાગ્યસાગરજીને બંગલે અનેક યતિઓ અને શ્રાવકોની ગુપ્ત સભા મળેલી જેમાં નવા ગચ્છાધિપતિની નિયુક્તિનો પ્રશ્ન મુખ્યત્વે ચર્ચાયો. પરંતુ આ આખી યોજનાનો ભાંડો ફૂટી ગયો. ચરિત્રનાયકને સ્થાને એમની હયાતિમાં જ અન્ય વ્યક્તિને ગાદી સોંપવાની વાત પછી તે હાસ્યાસ્પદ બની ગઈ.

ચરિત્રનાયક આ બધી હિલચાલથી માહિતગાર હતા. અને એટલે જ એમણે ગાદીનો મોહ છોડ્યો. સમાજના માયિક બંધનોથી વિમુક્ત થયા. એ વખતે એમને કોઈપણ શિષ્ય નહોતો. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સૂરિની અલિપ્તતાની માત્રા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ સંઘની તેમના પ્રત્યેની લક્ષિત દ્વિગુણ થતી ગઈ. એમણે ગાદીનાં એક એક બંધનનાં ભૂકા ઉઠાવી દીધા, છતાં જીવનભર એ જ શ્રીજી સાહેબ તરીકે મનાયા અને પૂજ્યા!!

કચ્છ-માંડવીનો સંઘ મોવડી ગણાય એની ઇચ્છાને ગાદીપતિ પણ પાછી ન ઠેલે. કિન્તુ એની વાત પણ ન સ્વીકારાઈ. મુંબઈથી સંઘાગ્રણીઓ આવ્યા અને ગાદી ચલાવવા વિનવણીઓ કરી ખાસ કાશીથી ખરતરગચ્છના મંડલાચાર્ય બાલચંદ્રસૂરિ, જેમને સૂરિ વડીલ તરીકે માનતા હતા, તેઓ પણ પધાર્યા. પરંતુ સૂરિ કોઈના સમજાવ્યા ન સમજ્યા. અંતે માંડવીના સંઘે જણાવ્યું કે ગાદીનું નામ આ મંગલભૂતિ સાથે જોડાઈ રહે એ પણ અંચલગચ્છનું સદ્ભાગ્ય છે. એટલે બધા શાન્ત થયા. સૌને આ વાત યોગ્ય લાગી.

સુડતાલીસ વર્ષ ગયાં. સાપ કાંચળી છોડે તે પછી તેના તરફ કદી ન જૂએ, તેમ ગાદીના તમામ દોર-દમામ તરફ સૂરિએ કદી પણ મીટ ન માંડી. અનેક પ્રસ્તાવો આવ્યા,

અનેક વિનવણીઓ થઈ. પણ ન ડગ્યા તે ન ડગ્યા. સુથરીના દાનવીર શેઠ ખેતશી ખીચશી ધુલ્લાએ તો તેમણે કાઢેલા શ્રી શત્રુંજયના તીર્થસંઘમાં જો સૂરિ પધારે તો રૂા. ૧૦૧૦૦૧, એમને ચરણે ધરવા, તેમજ શાહીસન્માન અને બધી સુવિધાઓ પ્રદાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા બન ચુકતી ઓફર કરેલી. પણ સૂરિએ નમ્રોજ લણ્યો.

સૂરિ હવે એકાકી જીવન-પંથમાં આગળ વધતા જતા હતા. વિદ્વત્તાનો કે સર્વોચ્ચ સ્થાનનો એમને ગર્વ ન રહ્યો. ક્રોધને એમણે દૂર હડસેલી દીધો હતો. આત્મગુણ વિરોધી કોઈ વલણ એમના વર્તનમાં જોવા ન મળે. એજ કરુણામય, નિઃસર્ગસુલભ પ્રાંજલ વ્યક્તિત્વ, એજ ધૂની, મસ્ત, આત્મ-નિમગ્ન અવધૂત !

જીવનનો ઉત્તરાર્ધ એમણે ભૂજપુરની પોશાળમાં જ વિતાવ્યો. એમના નિવાસથી ભૂજપુર મંગલધામ બની ગયું. લોકો તેને “શ્રીપૂજ્યજીવાળું ભૂજપુર” એ રીતે ઓળખાવતા. પોતાની પોશાળમાં પસંદ કરેલા ઓરડામાં જ સૂરિ અંતર્મુખ થઈને જીવન યાપન કરતા. સત્કાર અને સન્માનનાં સંભવિત વાતાવરણ ટાળવા સૂરિએ “માનસ શાસ્ત્રીય ઉપાયો” પણ યોજેલા. સૂરિને ચિત્તભ્રમ થઈ ગયેલ છે એવું માનનાર માટે એમના અંતરંગ મિત્રોનું વિધાન ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

મુનિ કલ્યાણચંદ્રજીએ “સમયધર્મ” (વર્ષ ૧૭, અંક ૪-૫) માં સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું છે કે—“તેમને (જિનેન્દ્રસાગરસૂરિજીને) તથા રૂપ ઘણા ઓછા પારખી શક્યા છે. રાત્રિ-દિવસ એમની સાથે રહેનારાઓમાંના ઘણા જ ઓછા પારખી શક્યા છે; તો બીજાઓનું કહેવાનું કયાં રહે છે! એવા દિવ્ય પુરુષને એમના કહેવાતા ભક્તો ઓળખી ન

શક્યા કે બીજાને ઓળખવા ન હીધા. સાથે વસનાર પણ એમજ માનતા કે એમનું મગજ ફેકાણે નથી; એમનું હૃદય મુંઝાઈ ગયું છે. એમ જે માનતા હોય તે બીજાઓને મહા-પુરુષ તરીકે ઓળખાવી પણ શી રીતે શકે ? ”

વિ. સં- ૧૯૬૦ ના ચૈત્ર માસમાં સૂરિએ કચ્છ-તેરામાં ખેતશીભાઈને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્થાપીને તેમનું ક્ષમા-નંદજી એવું નામાલિધાન કરેલું. આ દત્તક-વિધાન મહોત્સવ પછી સૂરિ કોઈ જાહેર પ્રસંગમાં જોવા ન મળ્યા. સૂરિ પોતે કચ્છમાં શ્રીજી મહારાજ તરીકે સવિશેષ ઓળખાતા હોઈને ક્ષમાનંદજી પણ એજ ધિરુદ્ધથી અધે ઓળખાતા રહ્યા. ક્ષમા-નંદજી શ્રીજી મહારાજે પોતાના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી અંચલગચ્છને વિશિષ્ટ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. જૈનસંઘમાં ખ્યાત-નામ સફળ જૈન વિધિકાર તરીકે તેઓ પંકાયા. પોતાના ગુરુની સ્મૃતિમાં તેમણે ભૂજપુરમાં હાઈસ્કૂલ તથા મહિલા બાલ કલ્યાણ કેન્દ્ર માટે રૂ. ૬૦૦૦૦)ની નાદર સખાવત કરી. ધુળીઆનું વિદ્યાર્થીગૃહ પણ તેમની પ્રેરણાનું જ ફળ છે. ઉક્ત ત્રણે સંસ્થાઓમાં જિનેન્દ્રસાગરસૂરિનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે. વિ. સં. ૨૦૨૭ ના ફાગણ વદ ૩ ના દિને ક્ષમા-નંદજી ભૂજપુરમાં કાલધર્મ પામ્યા. તેઓ પોતાના શિષ્યપદે મોતીલાલજી શ્રીજી મહારાજને સ્થાપી ગયા છે, જેઓ સાહિત્ય-પ્રેમી છે. પોતાના ગુરુ તથા દાદાગુરુની સ્મૃતિમાં તેઓ સાહિત્ય-પ્રકાશનની મોટી યોજના ઘડવાનું વિચારી રહ્યા છે. દૂંકમાં, ચરિત્ર-નાયકની શિષ્ય-પરંપરામાં થયેલા શ્રીજી મહારાજે પણ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર સાંપડ્યા છે.

જિનેન્દ્રસાગરસૂરિએ પોશાળનો અધો વહીવટ પોતાના શિષ્ય ક્ષમાનંદજીને ભળાવી દીધો. પછી સત્તાવીશ વર્ષ લગી

કઇ અને કેટલી રકમ કયાં છે, એ વિશે અક્ષર પણ ઉચ્ચારેલો નહિ. ઉલ્ટાનું બધી જવાબદારીઓ સોંપીને એમણે નિરાંતનો દમ લીધેલો !! પાછળથી ક્ષમાનંદજીએ પોશાળમાં થોડો ફેરફાર કર્યો. સૂરિ બેઠ્યા કે—“આવડી મોટી જગ્યા શા માટે જોઇએ? ઝૂંપડી હોય તોય ચાલે. થોડી જમીન અને સંધારો આટલી જ માણસની સાચી જરૂર. છાશ-રોટલો એ તો કોને નથી મળતો? આ જંગલ શી?” આમ જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયા અને પ્રક્રિયામાં સૂરિજી અણિશુદ્ધ સાદાઈ અને નિઃસર્ગના જીવનભર સાચા પ્રતિનિધિ બની રહ્યા.

છોતેરમે વર્ષે પચીસ દિવસની સામાન્ય માંદગી ભોગવી તા. ૭-૧૨-૧૯૪૭: વિ. સં. ૨૦૦૪ ના કારતક વદી ૧૦ ને રવિવારે સાંજે ચરિત્રનાયકે પોતાની પોશાળમાં આ ફાની દુનિયામાંથી અંતિમ વિદાય લીધી. સંઘે આ મહાપુરુષની શાનદાર અંત્યેષ્ટિ કરી. એમની ચિર વિદાયથી જૈન સંઘે, ખાસ કરીને સમગ્ર કચ્છ અને અંચલગચ્છે જ્યોતિર્ધર આચાર્યને ગુમાવ્યા અંચલગચ્છને માટે એમની વિદાય વિસમી બની; કેમ કે જિનેન્દ્રસાગરસૂરિનો પાટ આજ દિવસ પર્યાંત ખાલી જ રહ્યો. અંચલગચ્છની તવારીખમાં આ અભૂતપૂર્વ ઘટના ગણાય, પરંતુ એ હકીકત છે !! જિનેન્દ્રસાગરસૂરિના જન્મ-શતાબ્દીના આ વર્ષમાં આપણે સૌ પ્રાર્થીએ કે કોઈ મેઘાવી વિભૂતિ અંચલગચ્છના પાટ પર બિરાજવા શક્તિમાન બનો !!

— અસ્તુ —

અંચલગચ્છનો પ્રથમ શ્રાવક શ્રેષ્ઠી યશોધન ભણુશાલી

જૈન શ્વેતામ્બર સંઘ જે સ્વરૂપમાં આજે વિદ્યમાન છે એ સ્વરૂપના નિર્માણમાં અંચલગચ્છનો હિસ્સો ઘણો જ મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યો છે. તેની સ્થાપનાને આજે નવેક શતાબ્દીઓનાં વહાણાં વાઈ ગયાં, જે દરમિયાન ધર્મોદ્યોતનાં અનેક કાર્યો થયાં; સામાજિક તેમ જ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે અનેક પરિવર્તનો જોવા મળ્યાં; સાહિત્ય અને કળાના ક્ષેત્રે અભિનવ સિમાચિહ્નો રોપાતાં ગયાં; દેશે રાજકીય ક્ષેત્રે ઉથલપાથલો જોઈ. એ બધી શકવર્તિ ઘટનાઓમાં અંચલગચ્છનું પ્રદાન પણ મોટું હતું. આ ગચ્છની સર્વતોમુખી અને જ્વલંત કારકિર્દીની યથોચિત નોંધ વિના જૈનસંઘનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ ગણાય. આ ગચ્છના જ્યોતિર્ધરોની ધર્મપ્રવૃત્તિ સાથે સમાજ, શિક્ષણ અને સાહિત્ય-જીવનનાં મુખ્ય ક્ષેત્રોને આવરી લેતાં પરિબળો સંલગ્ન હોઈને એની તવારીખ પશ્ચિમ ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો વિશિષ્ટ અધ્યાય બને એવી ક્ષમતા ધરાવે છે. ગચ્છની આવી ગૌરવ-મૂલક યશોગાથા માટે અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક તરીકે આર્યરક્ષિત-સૂરિજીને જેટલો યશ મળ્યો એટલો જ યશ ગચ્છના સૌ પ્રથમ શ્રાવક તરીકે યશોધન ભણુશાલીને પણ મળી શકે એની કેાણ ના પાડી શકે ?

આર્યરક્ષિતસૂરિ અંચલગચ્છના આદર્શોના પ્રવર્તનકાર હતા, તો યશોધન ભણુશાલી એ આદર્શોને કાર્યાન્વિત કરનાર શિષ્યો. એક ત્યાગી હતા તો બીજા કર્મઠ. એમના યુગની આવશ્યકતાઓ અને આકાંક્ષાઓની પૂર્તિરૂપે એમના દ્વારા

અંચલગચ્છનો આવિર્ભાવ થયો હોઈને ખેડેનું મિલન ગચ્છની તવારીખમાં યાદગાર બની ગયું.

યશોધનના પૂર્વજો વિશે ભટ્ટચન્દ્રોમાંથી અનેક બાબતો જાણવા મળે છે. અહીં તો અગત્યની જાણકારી જ પ્રસ્તુત છે. મૂળ તેઓ પરમાર વંશના રાજપૂત. વિ. સં. ૪૮૪ માં એમના પૂર્વજ પ્રતાપમલ ઉજ્જૈનીનગરીના રાજવી હતા. એકદા તેઓ વનમાં શિકાર કરવા ગયેલા. ચંદ્રગચ્છના રત્નદેવસૂરિ વનમાં કાઉસગ્ગધ્યાનમાં હતા. તેમને જોઈને રાજ વંદન કરીને ધર્મ-વાર્તા સાંભળવા ત્યાં ખેડો. સૂરિએ તેને જીવહિંસા કરવાથી નર્કગતિ પ્રાપ્ત થાય તે સંબંધક દષ્ટાન્તો આપ્યા. રાજ તેમના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થયો. પોતે નિઃસંતાન હોવાની વાત તેણે સૂરિને કહી. સૂરિએ તેને ધર્મારાધન કરવા કહ્યું. રાજએ આઠ ઉપવાસ કરીને ભવાની દેવીની આરાધના કરી. દેવી પ્રસન્ન થયાં. દેવીના વરદાનથી રાજને પુત્ર-પ્રાપ્તિ થઈ. એટલે રાજએ ગુરુના પગ પકડીને કશુંક માગવાનું કહ્યું. ત્યાગી ગુરુ શું માગે? રાજનો આગ્રહ જોઈને માગ્યું કે “તમે અમારા શ્રાવક થાઓ.” સૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિબોધિત થઈને રાજએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો; શ્રી શત્રુંજય, ગિરનાર, શંખેશ્વર, સમ્મેત-શિખર વગેરે તીર્થોની યાત્રાઓ કરી. ભટ્ટચન્દ્રોમાં ઉલ્લેખ છે કે રાજએ સંઘ સહિત યાત્રાઓ કરી, જેમાં વીસ હજાર સેન-વાલો હતા. તીર્થસંઘોમાં તેણે પચ્ચીસ લાખ મુદ્રિકાઓ ખર્ચી. એમના વંશમાં કેટલીક પેઢીઓ બાદ જૈનધર્મ વિસરાઈ ગયો.

રાજ પ્રતાપમલના વંશમાં વિજયાજી વિ. સં. ૭૯૫ માં ભિન્નમાલમાં થયા, જેમને ઉદયપ્રભસૂરિએ પ્રતિબોધ આપીને જૈનધર્માનુયાયી કર્યા. ભટ્ટચન્દ્રો વિશેષમાં નોંધે છે કે તેઓને શ્રીમાલીવંશમાં સ્થાપવામાં આવ્યા. ગૌતમગોત્રથી ઓળખાયા.

ભિન્નમાલની પૂર્વ દિશામાં સમરસંઘપાડામાં તેઓ રહેતા હતા. ત્યાંના શ્રી શાંતિનાથજિનાલયનો વહીવટ તેઓ કરતા. ત્યાંના મોટા વેપારીઓમાં એમની ગણના થતી હતી. તેઓ ચાર કરોડના આસામી હતા. એ વખતે ભિન્નમાલમાં ભાણુ રાજનું રાજ્યશાસન હતું. રાજને અનેક રાણીઓ હતી, પરંતુ તે નિઃસંતાન હોવાથી તેણે ઉપકેશ નગરના વણિક શ્રેષ્ઠી જયમલ્લની પુત્રી રતનાબાઈ સાથે લગ્ન કરીને જૈનધર્મ અંગીકાર કરેલો.

શ્રેષ્ઠી વિજયજીની બે પત્નીઓ આ પ્રમાણે હતી: (૧) વિજયદે (૨) નાગિલદે. એમની વંશ-પરંપરા આ પ્રમાણે છે: પુત્ર અમરા-ભાર્યા દેગી. પું મના-ભાં સોમલી, પું વીરા-ભાં રામતી, પું સહદે-ભાં સુહવદે, પું ગણુપતિ-ભાં પદમાદે, પું કોલ્હા-ભાં રૂપાદે, પું કેશવ-ભાં રંધાઈ, પું સોમા-ભાં સોનાઈ, પું આંબડ-ભાં ધારૂ, પું જાગા-ભાં હીરૂ, પું વાસા-ભાં વરજૂ, પું સહસા-ભાં સાહવી, પું વધા-ભાં વીરૂ પું સહદે.

ભટ્ટચન્થોમાં ઉલ્લેખ છે કે એ અરસામાં ભિન્નમાલની સમૃદ્ધિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી. અનેક કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠીઓ તેમાં વસતા હતા. તેની જાહોજલાલીથી આકર્ષાઈને વિ સં. ૧૧૧૧ માં બોડી મુગલ નામના મુસલમાન રાજાએ ભિન્નમાલ પર ચડાઈ કરીને તેને લૂટ્યું. આ લડાઈમાં અનેક મરાયા અને અનેક નગર છોડીને અન્યત્ર નાસી ગયા. એ ચડાઈ પછી ભિન્નમાલની આબાદી પર પડદો પડી ગયો. ભટ્ટચન્થોક્ત બોડી મુગલ કોણ હતો? ક્યાંનો રાજા હતો? એની ચડાઈનું રાજકીય મહત્ત્વ શું હતું? ઇત્યાદિ વિશે કશું જ પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. માત્ર ભટ્ટોની વહીઓમાંથી જ આ બધું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. ભિન્નમાલ વિશે આ બાબત ઘણી જ મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાય, પરંતુ

આ બધી બાબતોને ઐતિહાસિક સરાણે ચડાવવાનું કોઈને સૂઝયું જ નથી. ભિન્નમાલના ચાર ભંગ થયા છે તે પૈકીનો એ અંતિમ ભંગ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

ગમે તેમ, પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં આ હકીકત એટલા માટે અગત્યની છે કે ચરિત્રનાયકના દાદા સહદે ઉક્ત ચડાઈ વખતે ત્યાંથી ઉઢાળા ભરીને ગુજરાત અંતર્ગત ચાંપાનેર નિકટના ભાલેજ ગામમાં આવીને વસ્યા. ભિન્નમાલનો નાશ થતાં લાખો લોકો આવી નિરાધાર દશામાં મુકાઈ ગયા હતા. ભિન્નમાલ ગુજરાતની જૂની રાજધાનીઓમાંનું એક હોઈને, તેમ જ ગુજરાતનું સાંસ્કૃતિક પાટનગર હોઈને લોકો ત્યાંથી નાસતી વખતે ગુજરાત તરફ જ નજર દોડાવે એમાં આશ્ચર્ય શું? શ્રેષ્ઠી સહદેની જેમ લાખો લોકોની વણબર તળ ગુજરાતમાં ઉતરવા લાગેલી.

શ્રેષ્ઠી સહદે ભાલેજમાં કરિયાણાના વેપારી હોવાથી તેઓ ભણશાલી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. સહદેની પત્નીનું નામ સનૂ. તેને ભૂજબલ નામે પુત્ર અવતર્યો. ભૂજબલની પત્નીનું નામ સુહવદે. તેના બે પુત્રો આ પ્રમાણે થયા: (૧) યશોધન (૨) સોમા.

ચરિત્રનાયકની જીવન-સૌરભનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં આ વંશના કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં કાર્યોનાં અદ્ય ઉદ્દેશ્ય અહીં પ્રસંગોચિત ગણાશે. આ વંશના મંત્રી સદાપુએ જૂનાગઢમાં શ્રી આદિનાથનો શિખરબંધ જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો તથા પાટણમાં ચોર્યાસી પૌષધશાળાઓમાં કદ્ય-મહોત્સવ ઉજવીને ઘણું ધન વાપર્યું. વિ. સં. ૧૫૬૦ માં વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને બુધવારે મંત્રી વાઘાએ ભાવસાગરસૂરિના પટોત્સવ પ્રસંગે માંડલમાં પચાસ હજાર મુદ્રિકાઓ ખરચી. સંઘવી ભામાના ભાઈ ભાણાના સંતાનો કચ્છી ઓશવાળો થયા. તેઓ

વિશળદેવ રાજના કારભારી હોવાથી વિસરીઆ મોતા કહેવાયા. વિ. સં. ૧૨૩૬ માં ખરડા ડુંગર પાસેના ધુમલી નગરમાં થયેલા જેતા શ્રેષ્ઠીએ દોઢ લાખ ટંક ખરચીને મોટી વાવ બંધાવી હતી, જે જેતાવાવ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતી. તેને ધુમલીના વિક્રમાદિત્ય રાજ તરફથી ઘણું માન મળ્યું હતું. આ વંશમાં કચ્છમાં થયેલા સપૂતોએ અનેક દેશતોડાં અને ધૃતલહાણ કરીને નામના કાઢી હતી. વિ. સં. ૧૨૯૫ માં રીડાએ શ્રી શંખેશ્વરતીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો. આ વંશમાં કેટલાક પુરુષો રાજ્યમાં મોટો હોદ્દો ધરાવતા હોઈને તેમનો પરિવાર મહોતા ગોત્રથી પ્રસિદ્ધ થયો. આમ આ વંશમાં અનેક પ્રતાપી પુરુષો થઈ ગયા છે, જેમનાં કાર્યો વિશે ભટ્ટચન્દ્રોમાંથી પ્રચુર પ્રમાણમાં મહત્ત્વપૂર્ણ હકીકતો ઉપલબ્ધ થાય છે. અહીં તો આટલો અલ્પ ઉલ્લેખ જ પર્યાપ્ત થશે.

યશોધન ભણુશાલીના અંગત જીવન વિશે પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી સારી એવી માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. તેણે ત્રણ પત્નીઓ આ પ્રમાણે હતી: (૧) જસલદે (૨) સોની (૩) માની. પહેલી પત્નીથી તેને રંગા નામે પુત્ર થયો. બીજી પત્નીથી સહસા અને આના નામે બે પુત્રો તથા માંકાઈ નામે પુત્રી થયાં. ત્રીજી પત્નીથી લખમણ અને લુણા નામે બે પુત્રો અવતર્યા. યશોધને તેના પુત્ર આનાને આનાદે નામની કન્યા સાથે પરણાવ્યો હતો, જેની પુત્રી લક્ષ્મીવતીને ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં, ઓશિયાનગરીમાં રાજ ભાણના વંશજ મંત્રી પદમશી વેરે પરણાવી. મંત્રી પદમશી પાછળથી શંખેશ્વર નગરમાં જઈને વસ્યો. તેને છાહિલ નામે પુત્ર થયો. યશોધનના પુત્ર આનાને સંતાન ન હોવાથી તેણે પોતાના દોહિત્ર છાહિલને ખોળે ખેંચાડેલો. છાહિલને રંગાદે સાથે પરણાવ્યો, જેના પુત્ર યાદવથી એમનો વંશ ચાલ્યો.

“અંચલગચ્છના પ્રથમ શ્રાવક યશોધન ભણુશાલીના

વંશની વહી ” પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ઉક્ત યાદવના વંશજોની ચારસો-પાંચસો વર્ષોની નામાવલી અને અગત્યની ઘટનાઓની નોંધ છે. તેમાં માત્ર યાદવનું જ વંશ-વૃક્ષ હોઈને એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે યશોધન ભણુશાહીના સીધા વારસ કેઈ નહિ હોય. ઉક્ત ભાણુ રાજના વંશજ છાહિલ, જેને યશોધનના પુત્ર આનાએ ખોળે ખેસાડેલા તેના વંશજો એમના વારસદાર થયા, અને યશોધનના વંશનું નામ કાયમ રાખ્યું.

યશોધન ભણુશાહી શ્રીમાલી જ્ઞાતિનો હતો, પરંતુ ઉક્ત છાહિલ એશવાળવંશનો હોઈને આ વંશમાં શ્રીમાલી અને એશવાળ પરંપરાની ભેળસેળ થઈ ગઈ છે. મૂળ તેઓ ગૌતમગોત્રના હતા. પરંતુ આ ગોત્ર પણ ઉપર્યુક્ત કારણસર શ્રીમાલી અને એશવાળ એ બે વંશમાં વિભક્ત થયું. એની શાખાઓ અને પેટા શાખાઓ પણ એ રીતે બે ભાગોમાં વહેંચાઈ. તેના વંશજો પણ જુદાં જુદાં ગામો અને નગરોમાં પથરાતાં તેઓ ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિઓના અંગરૂપે બન્યા. ઉદાહરણાર્થે મહોતા ગોત્ર તથા વિસરીઆ મહેતા ગોત્ર કચ્છી દશા એશવાળ જૈન જ્ઞાતિમાં પણ છે, તે આ વંશના જ વંશજો છે એવી જ રીતે વીસા એશવાળ જ્ઞાતિનાં કેટલાંક પેટા ગોત્રો અને ઓડકો દ્વારા પણ કહી શકાય.

અગાઉ જણાવાઈ ગયું તેમ યશોધનના પૂર્વજો પરમાર વંશના રાજપૂતો હતા. તેઓ જૈનધર્માનુયાયી બનીને શ્રીમાલી વંશમાં સંમિલિત થયા. આ ઘટના વિશિષ્ટ ગણાવી શકાય. ક્ષત્રિયોએ જૈનધર્મ અંગીકાર કરતાં તેમને સૌને એશવાળ વંશમાં સ્થાપવામાં આવેલા. આ રીતે એસવાળો મૂળ ક્ષત્રિય વંશના જ ગણાય છે. કિન્તુ શ્રીમાલીઓમાં પણ ક્ષત્રિયવંશ પ્રવેશ્યો છે તેમ ઉક્ત ઘટનાથી જાણી શકાય છે.

હાલમાં ભાલેજનગર ગામડામાં ફેરવાઈ ગયું છે, કિન્તુ એ સમયે તે મોટું શહેર હતું. યશોધનની ગણના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ધનાઢ્ય પુરુષ તરીકે છે, એટલે એ જ્યાં વેપાર કરતો હોય તે નગર હાલની સ્થિતિનું ભાલેજ હોય એમ માની શકાય એમ નથી.

યશોધનની કારકિર્દીને રજૂ કરતું એક પ્રાચીન કાવ્ય પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રસિદ્ધ પુરુષો વિશે પહેલાં તેમના ગુણ-કીર્તનરૂપે આવાં કાવ્યો રચાતાં, અને લોકસાહિત્યની પેઠે અનુગામી પેઢીઓને તે વારસામાં મળતાં. લોકજીભે ચડેલાં આવાં કાવ્યોની ભાષામાં પણ સમયોચિત પરિવર્તનો થતાં, એટલે આવા સાહિત્યનું પુરાણપણું દૂર ને દૂર હડસેલાતું જતું. નિમ્નોક્ત કાવ્યનું પણ એવું જ થયું છે. વાંચનારને એમ જ લાગે કે એ સાંપ્રત કૃતિ જ હશે. વાસ્તવમાં આ કાવ્ય ઘણું જૂનું છે. અલગત, જૂની ભાષામાં તે મળી શકતું નથી એ હકીકત છે. જૂની વહીઓમાંથી પણ એના અશુદ્ધ અવતરણો તો સાંપડે જ છે. કાવ્યનું પરિમાર્જિત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:

ભલું નગર ભાલેજ વસે ભણશાલી ભૂજબલ,
તાસ પુત્ર જયવંત જશોધન નામે નિરમલ.
પાવે પરવત જાત્ર કામ આવીઆ ગહગટ્ટી,
નમી દેવી અંબાવી આવી રહીઆ તલહટ્ટી.
આવીઆ સુગુરુ એહવે સમે આર્યરક્ષિતસૂરિવર,
ધન ધન જશોધન પય નમી ચરણ નમે ચરિત્રધર. ૧

ધરી ભાવ મન શુદ્ધ બુદ્ધિ પય પ્રણમે સહિ ગુરુ,
આજ સફલ મુજ દિવસ પુણ્યે પામીઓ કલ્પતરુ.
જન્મ-મરણ ભયભીતિ સાવયવય સાખે,
સમકીત મૂલ સુસાધુ દેવગુરુ ધર્મહ આપે.

પરિહરી પાપ શુભ આચરે ધરે ધ્યાન ધર્મનું મહોતા,
એ શ્રીમાલી ધુરસખા ધન ધન જશોધન એ સખા. ૨

આર્યરક્ષિતસૂરિ અને યશોધનના સમાગમને અનુલક્ષીને ઉક્ત બે કંડિકાઓ રચાઈ છે. કાવ્યની બીજી કંડિકાઓ હશે કે કેમ એ કહી શકાતું નથી. કદાચ યશોધનનાં કાર્યોનું વર્ણન પછીની કંડિકાઓમાં હોય પણ ખરું. હાલમાં તો આ બે કંડિકાઓ જ ઉપલબ્ધ બની શકી છે.

યશોધન આર્યરક્ષિતસૂરિના સમાગમમાં ક્યારે અને કઈ રીતે આવ્યો? એ સમયે જૈનસંઘની સ્થિતિ કેવી હતી? એ યુગની આવશ્યકતાઓ અને આકાંક્ષાઓ શું શું હતી? ઇત્યાદિ બાબતો વિશે જણાવવું અહીં પ્રસ્તુત છે એ બધી જાણકારી વિના અંચલગચ્છના પ્રાદુર્ભાવની મહત્તા સમજી શકાશે નહિ.

અંચલગચ્છ-પ્રવર્તકજીએ માત્ર પાંચ જ વર્ષની નાની વયે દીક્ષા અંગીકાર કરીને ગુરુ જયસિંહસૂરિ પાસે જૈનશ્રુતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. દશવૈકાલિકસૂત્રની એક ગાથાએ એમના મનમાં પ્રશ્નોનો વંટોળ જન્માવ્યો. ગાથામાં સચિત્ત પાણીનો નિષેધ હતો, જ્યારે ઉપાશ્રયમાં તો સચિત્ત પાણીનાં માટલાંઓ ભરેલાં હતાં, એટલે શિષ્ય ગુરુને પૂછે છે કે આમ કેમ? ગુરુ સમજાવે છે કે આ યુગમાં એ ક્રિયાઓ ન ચાલે શિષ્ય પૂછે છે કે એ ક્રિયા આચરવાથી લાભ થાય કે નુકશાન? વિશેષમાં એ કહે છે કે—“જો આપની આજ્ઞા હોય તો હું ચારિત્ર માર્ગનો સ્વીકાર કરીને શુદ્ધ ધર્મની પ્રરૂપણા કરું.” ગુરુ શિષ્યની ભાવનાને પ્રશંસે છે. શિષ્યને પાંચ અન્ય શિષ્યોનો પરિવાર સોંપીને લિન્ન વિહરવાની આજ્ઞા પણ આપે છે, અને એ રીતે અંચલગચ્છ-પ્રવર્તકજીના જીવનમાં નવા અધ્યાયનો શુભ પ્રારંભ થાય છે.

એ યુગ ચૈત્યવાસીઓના પ્રાબલ્યનો હતો. તેમણે જૈન-સંઘમાં શિથિલાચારનું સામ્રાજ્ય જમાવી દીધું હતું. ચૈત્યવાસીઓને રાજ્યાશ્રય મળવાથી તેમનું વર્ચસ્વ વધુ ને વધુ દૃઢ થતું જતું હતું. વનરાજ, યોગરાજ, ક્ષેમરાજથી તે ઠેઠ સામંતસિંહ સુધીના ચાવડા વંશના રાજાઓ ચૈત્યવાસી સાધુઓને રાજ્યગુરુ તરીકે માનતા હતા. પાટણની ગાદી ઉપર રાજ કરતા દુર્લાભરાજના સમયમાં એમ બન્યું કે જિનેશ્વરસૂરિએ રાજસભામાં જઈ રાજના સરસ્વતી ભંડારમાંનું જૈન મુનિઓના આચારના સ્વરૂપને દાખવતું દશવૈકાલિકસૂત્ર મંગાવીને ચૈત્યવાસીઓનો આચાર તે શુદ્ધ મુનિ-આચાર નથી અને પોતે જે ઉગ્ર અને કઠિન આચાર પાળે છે તેજ શાસ્ત્ર-સંમત છે એમ બતાવી આપ્યું, તેથી દુર્લાભરાજે તેમને ‘ખરતર’ એવું બિરુદ આપ્યું. એ પછી ચૈત્યવાસીઓનું જોર નરમ પડતું ગયું.

સુવિહિત મુનિઓનો બધે વિહાર શરૂ થયો, કિન્તુ સુવિહિત પરંપરાની પ્રતિષ્ઠાનું કાર્ય તો બાકીજ હતું. આ કાર્ય માટે આર્યરક્ષિતસૂરિ જીવનભર મથ્યા. શિથિલાચારને નિર્મૂળ કરીને સુવિહિત-માર્ગની શાસનમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવવી એ સમાન ભૂમિકાને આધારે નૂતન ગચ્છ-સૃષ્ટિનાં મંડાણ થયાં, જેમાં ખરતરગચ્છ, અંચલગચ્છ અને તપાગચ્છ પ્રમુખ છે. ચૈત્યવાસીઓએ જૈનસંઘમાં અવિધિ કરેલો તેની જગ્યાએ વિધિની પ્રસ્થાપના કરવા આ ત્રણે ગચ્છોએ જખરો પુરુષાર્થ આદરેલો, એટલે એ ગચ્છોને પર્યાય રૂપે વિધિપક્ષ તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવતા હતા.

અંચલગચ્છની સ્થાપના થઈ એ પહેલાં આર્યરક્ષિતસૂરિ-એ સમયે વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાય—પાંચ મુનિઓ સહિત લાટ દેશમાં ઉગ્રવિહાર કરતા રહ્યા. તેઓ શુદ્ધ આહાર માટે બધે

કર્યા, કિન્તુ તેની પ્રાપ્તિ ન થતાં તેઓ પાવાગઢગિરિ ઉપર શ્રી વીરપ્રભુના જિનપ્રાસાદમાં દર્શન કરીને ત્યાં સાગારિક અણુશણુ વ્રત લે છે. એક માસ સુધી તપ ચાલે છે. પટ્ટાવલીકાર નોંધે છે કે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધરસ્વામી એમની કઠોર સાધનાને પ્રશંસે છે, જે સાંભળીને ચક્રેશ્વરીદેવી ગુરુને વંદન કરવા પાવાગઢના શિખર ઉપર પધારે છે. ગુરુના તપથી પ્રભાવિત થઈને તેમને જણાવે છે કે—“અણુશણુ કરશો નહિ, ભાલેજનગરથી યશોધન ભણુશાલી સંઘ સહિત શ્રી વીરપ્રભુની યાત્રા કરવા કાલે અહીં પધારશે. તમારા આગમોક્ત માર્ગની દેશના સાંભળી તે બોધ પામશે. શુદ્ધ આહાર દ્વારા તમારું પારણું થશે.”

દેવીનાં વચનાનુસાર બીજે દિવસે યશોધન ભણુશાલી સંઘ સહિત પાવાગઢતીર્થની યાત્રાએ પધાર્યો. એ કાળે પાવાગઢ સુપ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ હતું. યશોધન ગુરુની દેશના સાંભળીને અત્યંત પ્રભાવિત થયો. તેણે શુદ્ધ આહાર દ્વારા તેમનું પારણું કરાવ્યું. ગુરુના ઉપદેશથી પ્રતિબોધિત થનાર સૌ પ્રથમ શ્રાવક તરીકે અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં એ વિરલ કીર્તિ પામ્યો. તેના આગ્રહથી ગુરુ સંઘ સાથે ભાલેજમાં પધાર્યા.

પટ્ટાવલીકાર નોંધે છે કે યશોધન ભણુશાલીએ વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાયના ગુરુ જયસિંહસૂરિને આગ્રહપૂર્વક ભાલેજમાં તેડાવ્યા અને તેમની ભાવથી ભક્તિ કરી. ભાલેજસંઘના આગ્રહથી વિ. સં. ૧૧૬૯ માં વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના દિને ગુરુએ વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાયને આચાર્યપદ પ્રદાન કરીને તેમનું આર્યરક્ષિતસૂરિ એવું નામાભિકરણ કર્યું. આ રીતે આર્યરક્ષિતસૂરિના આચાર્યપદ પ્રદાનમાં પણ શ્રેષ્ઠી યશોધન નિમિત્તરૂપ બન્યો.

યશોધને આર્યરક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી ભાલેજનગરમાં ભરત ચક્રવર્તિની યુક્તિ જેવું શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનું ભવ્ય

જિનાલય ખંધાવ્યું. પટ્ટાવલીકાર ક્ષેત્રપાલ વ્યંતરના ઉપદ્રવનો વૃત્તાંત વિસ્તારથી વર્ણવે છે. અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં વર્ણન છે કે અધિષ્ઠાયક વ્યંતરદેવ રાત્રે જિનાલયના પાયાને હાડકાં નાખીને પૂરી દેતો હતો. આ વિધનું નિવારણ કરવા યશોધને આર્યરક્ષિતસૂરિને વિનંતી કરી. ગુરુએ આકર્ષિણી વિદ્યાથી વ્યંતરને પોતાની પાસે તેડાવ્યો અને વિધન કરવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. વ્યંતરે સૂરિને કહ્યું કે—“ભગવન્ ! હું આ ભૂમિનો અધિષ્ઠાતા છું. મને નિવેદ વગેરે આપ્યા વિના જ યશોધને જિનાલયનાં કામનો આરંભ કર્યો છે. એના અનાદરથી કેાપ પામીને મેં વિધન નાંખ્યું છે.” વ્યંતરની તુષ્ટિ માટે યશોધને નિવેદ આદિ ધ્યુ”, તેની ચાર હાથવાળી મૂર્તિ સૂચિત જિનમંદિરના દ્વારની ભીંતમાં સ્થાપન કરી, એટલે વ્યંતર પ્રસન્ન થયો. આ રીતે વિધનું સૂરિએ નિવારણ કર્યું.

જિનાલયના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવમાં યશોધને અનેક સ્થાનોના સંધાને નિમંત્ર્યા. મોટા આડંબરપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાની તૈયારીઓ થઈ. આર્યરક્ષિતસૂરિએ આગમોનો આધાર ટાંકીને સમજાવ્યું કે પ્રતિષ્ઠા-વિધિ એ સાધુઓનું નહિ પણ શ્રાવકોનું કર્તવ્ય છે. એ સમયમાં સાધુઓ જાતે પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો કરાવતા હોઈને સૌને આ વાત નવી લાગી. યશોધને આર્યરક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી આદિદેવપ્રભુના બિંબની પ્રતિષ્ઠાવિધિનો પ્રારંભ કરતાં ત્યાં ઉપસ્થિત રહેલા આચાર્યોમાં હલચલ મચી ગઈ. “લઘુ શતપદી”માં વર્ણન છે કે આ પ્રતિષ્ઠાવિધિ અટકાવવા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ, અશાપદ્મી ગચ્છના મલયચંદ્રસૂરિ તથા પિષ્પલગચ્છના શાંતિસૂરિ વગેરે મોટા આચાર્યો જોરશોરથી પોકારવા લાગ્યા કે—“આ વળી નવું ડામાડોળ શું ઊભું કરો છો?”

આવું ઉગ્ર વાતાવરણ જોઈને પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવમાં ઉપ-

સ્થિત રહેલા મંદિર, વડોદરા, ખંભાત, નાહુપા વગેરેના સંઘો વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું થશે? પટ્ટાવલીકાર જણાવે છે કે તે વેળાએ આ પ્રમાણે ત્રણ વાર આકાશવાણી થઈ: “અહો લોકો! આ વિધિમાર્ગ સિદ્ધાન્તોક્ત છે, સર્વ-જોક્ત છે, અને શાશ્વત છે, માટે એમાં કોઈએ સંદેહ ન કરવો. એમાં બ્રહ્મા પણ વિદ્ય કરી શકે એમ નથી.” માનવ-મહેરામણે એ વાણીને ગગનભેદી નારાએથી વધાવી લીધી.

ઉક્ત પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે વિ. સં. ૧૧૬૯ માં ભાલેજનગરમાં વિધિસર રીતે અંચલગચ્છની સ્થાપના થઈ. આર્ય-રક્ષિતસૂરિએ તે પ્રસંગે જે સામાચારીની ઉદ્ઘોષણા કરી તે નવોદિત ગચ્છની સિદ્ધાન્ત-પીઠિકા બની. વિશાળ સમુદાયની ઉપસ્થિતિમાં ગચ્છપ્રવર્ત્તકે આગમોક્ત માર્ગની પ્રરૂપણા કરી અને એ સાથે જ નૂતન ગચ્છનો આવિર્ભાવ થયો.

ગચ્છના સિદ્ધાન્તો આગમશાસ્ત્રો પર જ આધારિત હોઈને તેમ જ, ચૈત્યવાસીઓએ કરેલી અવિધિઓના પ્રતિકાર રૂપે તે રજૂ કરાયા હોઈને નવોદિત ગચ્છ પ્રારંભમાં વિધિપક્ષ-ગચ્છ તરીકે ઓળખાયો. એ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે, આર્ય-રક્ષિતસૂરિ પોતાના વચનમાં અચળ રહ્યા હોવાથી એમના ગચ્છને અચળગચ્છ તરીકે ઓળખાવતાં તેનું એ નામ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. પરમાર્હત્ કુમારપાલે વસ્ત્રના છેડા દ્વારા થતી વંદનવિધિ પરથી ગચ્છનું અભિનવ નામ “અંચલગચ્છ” આવ્યું, જે નામથી પ્રસ્તુત ગચ્છ સવિશેષ ઓળખાતો રહ્યો.

ગચ્છના ઉપર્યુક્ત નામાલિકરણ સંબંધમાં મહારાજ સિદ્ધરાજ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય તેમ જ મહારાજ કુમારપાલ સંબંધમાં વિસ્તૃત પ્રસંગો પટ્ટાવલીમાં નિરૂપાયેલા છે. પરંતુ અહીં તેનું વિવરણ અસ્થાને છે.

યશોધન લણશાલી અંચલગચ્છની સ્થાપનામાં નિમિત્તરૂપ બન્યો. તેણે ગચ્છના ઉદ્દગમ સમયે ગચ્છપ્રવર્ત્તકના સ્વમુખેથી ઉચ્ચારાયેલા વિચારો અને આદર્શોને ઝીલ્યા. લાલેજનગર એ મહાન ક્ષણોનું સાક્ષી બન્યું. પટ્ટાવલીકારે આ બધી બાબતોને ગૌરવ અપાવવા કયાંક ચમત્કારિક પ્રસંગોનો આશ્રય લીધો છે, કિન્તુ એ બધું પ્રાચીન પટ્ટાવલી-સાહિત્યની શૈલીને અનુરૂપ જ છે. ચમત્કારિક પ્રસંગોમાંથી પણ ઐતિહાસિક તારણો તો તારવી શકાય જ છે.

યશોધનના અત્યાગ્રહથી આર્યરક્ષિતસૂરિ ગચ્છ-સ્થાપના પછી સૌ પ્રથમ ચાતુર્માસ લાલેજનગરમાં જ રહ્યા. લાલેજનગરને એથી સવિશેષ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું. ચાતુર્માસ બાદ યશોધને સૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શત્રુંજયનો મોટો સંઘ કાઢીને યાત્રા કરી.

લદ્દગચ્છોમાં ઉલ્લેખ છે કે શ્રેષ્ઠી યશોધને લાલેજનગરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુનું વિશાળ જિનાલય બંધાવ્યું હતું. ત્યાર બાદ તેણે લાલેજ નિકટના નાપા પ્રમુખ સાત ગામોમાં જિનપ્રાસાદો બંધાવ્યા અને વિ. સં. ૧૧૯૫માં થયેલા તેના પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવોમાં એક કરોડ મુદ્રિકાઓ ખર્ચી. આ બધાં જિનાલયોની પ્રતિષ્ઠાઓ પણ આર્યરક્ષિતસૂરિના ઉપદેશથી થઈ હતી. આ રીતે અંચલગચ્છના પ્રથમ શ્રાવક તરીકે યશોધને શ્રેષ્ઠ કર્તાવ્ય બજાવ્યું, અને પોતાનું નામ દીપાવ્યું. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં એનાં કાર્યોની નોંધ સુવર્ણાક્ષરે લેવાશે. જૈનસંઘના ઇતિહાસમાં મહાન શ્રાવકોની શ્રેણિમાં એનું નામ પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકાશે. ચૈત્યવાસીઓના યુગ પર કાયમી પડદો પાડી દેનાર વિક્રમની બારમી શતાબ્દીમાં યશોધનનાં ધર્મકાર્યોએ સુવિહિત પરંપરામાં જબરું જોમ જગાવેલું. આગમોક્ત પરંપરાના હિમાયતીઓને એનાં કાર્યોથી ઘણું બળ પ્રાપ્ત થયેલું.

તે કોઠ્યાધિપતિ હતો એટલે એનું નામ ચિર સ્મરણીય રહ્યું છે એવું નથી, કિન્તુ તે શુદ્ધ વિધિમાર્ગનો માટે ઉપાસક હતો અને કેટલાક ગ્રંથોના ઉલ્લેખાનુસાર તેણે જ આર્યરક્ષિત-સૂરિને વિધિમાર્ગને પ્રકાશવા માટે આગ્રહ કરતાં વિધિપક્ષ-ગચ્છના આવિર્ભાવ માટે યોગ્ય ભૂમિકા સર્જાવેલી.

વિધિપક્ષગચ્છનો પ્રસાર એકાદ દસકામાં તો સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં થઈ ગયો. સિદ્ધરાજ જયસિંહનો દંડનાયક કપર્દિ પણ આ ગચ્છનો અગ્રણી અનુયાયી બન્યો. આર્યરક્ષિત-સૂરિ પ્રત્યે મંત્રી કપર્દિએ અપૂર્વ ભક્તિ દાખવી. એની પુત્રી સોમાઈએ આર્યરક્ષિતસૂરિનો ઉપદેશ સાંભળીને દીક્ષા અંગી-કાર કરેલી. પટ્ટાવલીકારે નોંધે છે કે સોમાઈ કરોડના મૂલ્યનાં આભૂષણો ધારણ કરતી હતી. સૂરિના મુખેથી ત્યાગમાર્ગનો ઉપદેશ સાંભળીને તેણે બધો વૈભવ ત્યજીને પોતાની પચીસ સખીઓ સહિત બેળપનગરમાં દીક્ષા લીધેલી. સોમાઈનું સમ-યશ્રી એવું નામાભિકરણ કરવામાં આવ્યું. પાછળથી તેઓ “ મહત્તરા સાધ્વી ”નું ઉચ્ચ બિરુદ પામ્યાં. અંચલગચ્છના તેઓ સૌ પ્રથમ મહત્તરા સાધ્વી થયાં.

મંત્રી કપર્દિ જેમને પટ્ટાવલીસાહિત્યમાં કેડિ ત્યવહારી કહ્યો છે, તેને હેમચંદ્રાચાર્યને પોતાના ખેસના છેડાથી વંદન કરતો જોઈને કુમારપાલે આવા વંદનવિધિ અંગે પૃચ્છા કરેલી. હેમચંદ્રાચાર્યે આવો વિધિ શાસ્ત્રોક્ત છે એમ કહેતાં કુમાર-પાલે એ મમુદાયને અંચલગચ્છ એવું નામ આપ્યું. એ નામ આજ પર્યંત ચાલું રહ્યું છે.

એ પછી પારકર અંતર્ગત સુરપાટણનો રાજા મહીપાલ, ભિન્નમાલ નિકટના રત્નપુરનો રાજવી હુમીરજી પરમાર વગેરે નૃપતિઓ તથા મંત્રી ભાટા, મંત્રી ખેતલ જેવા મુત્સદ્દીઓ અંચલગચ્છના અનુયાયીઓ બનતા ગયા. મંત્રી ભાટા સિદ્ધ-

રાજનો વિશ્વાસુ હતો. સિદ્ધરાજે તેને સહસ્રલિંગ તળાવના બાંધકામનો વરિષ્ઠ અધિકારી નિમ્મે હતો. એની કાર્યદક્ષતાથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ તેને વિ. સં. ૧૧૭૪ માં માતર પાસેનું ગોલદેજ ગામ બક્ષિશમાં આપ્યું હતું. એ ગામમાં મંત્રી-વર્યે એક તળાવ અને બાર કૂવાઓ બંધાવ્યાં હતાં. પાછળથી રાજા સાથે કોઈ કારણવશાત્ અણબનાવ થતાં મંત્રી ભાટા મંડપદ્મમાં જઈને વસેલો.

કેંકણ અંતર્ગત સોપારાપત્તનના કેટિધ્વજ શ્રેષ્ઠી દાહડ, જેને સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથે ઘરેબો હતો, તે પણ અંચલગચ્છનો મોટા ઉપાસક બન્યો. શ્રેષ્ઠી દાહડે રાજા સિદ્ધરાજને એક લાખ ટંક મૂલ્યનો હીરાજડિત હાર ભેટરૂપે આપેલો અને તેના પુત્ર જેસિંગકુમારને રાજાએ બેટા કહીને બોલાવેલો. ઇત્યાદિ વિશે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વિગતવાર વર્ણન છે. જેસિંગકુમારે આર્યરક્ષિતસૂરિ પાસે થરાદનગરમાં જઈને દીક્ષા અંગીકાર કરેલી અને તેને જયસિંહમુનિ નામાભિધાન પ્રાપ્ત થયેલું. પાછળથી તેઓ આર્યરક્ષિતસૂરિના અનુગામી પદ્ધતિ થયેલા અને “લક્ષ ક્ષત્રિય પ્રતિબોધક” એવું ગૌરવાન્વિત બિરુદ તેમને પ્રાપ્ત થયેલું.

આ રીતે અંચલગચ્છનો વ્યાપ ક્રૂદકે ને ભૂસકે વિસ્તરતો રહ્યો. અનેક નૃપતિઓ, મંત્રીઓ, શ્રેષ્ઠીવર્યો એના અનુયાયીઓની પંક્તિમાં ઉમેરાતા ગયા. ત્યાગીઓનો પરિવાર પણ વૃદ્ધિગત થતો ચાલ્યો. પદ્માવલી અનુસાર આર્યરક્ષિતસૂરિનો ત્યાગી-પરિવાર આ પ્રમાણે હતો: ૧૨ આચાર્ય, ૨૦ ઉપાધ્યાય, ૭૦ પંડિત, ૨૧૦૦ સાધુ, ૧૦૩ મહત્તરા સાધ્વી, ૮૨ પ્રવર્તિની સાધ્વી, અને ૧૧૩૦ સાધ્વીજીઓ. જયસિંહસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસનમાં તો આ શિષ્ય-પરિવાર અને શ્રાવક સમુદાય દ્વિગુણ થયેલો. ઉત્તરોત્તર અંચલગચ્છની

ધર્મ-પ્રવૃત્તિમાં નવા નવા તબક્કાઓ આલેખાતા ગયા, જેની તવારીખ સુદીર્ઘ છે. જૈનસંઘના ઇતિહાસમાં તે દ્વારા વિશિષ્ટ અધ્યાય આલેખાયો.

યશોધન ભણુશાલી અને આર્યરક્ષિતસૂરિના પાવાગઢની શૃંગ ઉપર થયેલા સુભગ મિલનને એ બધું આભારી હતું. એ શૃંગ ઉપર જ અંચલગચ્છનો વિચાર-દેહ ઘડાયો, ભાલેજ નગરમાં તેને આકાર મળ્યો. આ બધી ઐતિહાસિક ઘડીઓના નિર્માણમાં યશોધનનો ફાળો ઘણો જ મહત્વપૂર્ણ રહેલો એની કોણ ના પાડી શકે? અંચલગચ્છના પ્રથમ શ્રાવક તરીકે એ ગચ્છના ઇતિહાસમાં એનું નામ અવિચળ રહેશે એમાં સંદેહ નથી.

યશોધન કેટલાં વર્ષો જીવ્યો? એ વિશે કે એના પછીના જીવન વિશે ઝાઝું કશું જ જાણી શકાતું નથી. વિ. સં. ૧૧૯૫ માં એણે એક કરોડ મુદ્રિકાઓ ખરચીને આર્યરક્ષિતસૂરિના ઉપ-દેશથી ધર્મકાર્યો કર્યાં એ વિશે પ્રમાણગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે. એ પછી પણ એ જીવ્યો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. ગમે તેમ, પોતાના જીવનની અંતિમ સંધ્યાએ તે અંચલ-ગચ્છને સંગીન પાયા પર મુકાયેલો. જોઈને આ ફાળી દુનિયા છોડી ગયો હશે. પોતાના જીવનનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય ફળીભૂત થયેલું જોઈને તેણે જીવનની ધન્યતા માણી હશે, માનવભવની ઇતિ કર્તવ્યતા અનુભવી હશે એ ચોક્કસ છે. એના વંશજોએ પણ એનાં ધર્મકાર્યો જારી રાખ્યાં હતાં એ વિશે પણ સ્પષ્ટ પ્રમાણો સાંપડે છે. અંચલગચ્છ આ શ્રાવક-શિરોમણિ અને એના બડભાગી વંશજો માટે ગૌરવની લાગણી અનુભવે છે. યશો-ધનનાં કાર્યો આજની વિકટ ઘડીએ અંચલગચ્છના ઉત્થાન માટે પ્રેરણા સ્રોત બને એજ અભ્યર્થના!

— અસ્તુ —

પ્રાગ્વાટવંશ-વિભૂષણ મંત્રીશ્વર વિમલ શાહ

ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવના દંડનાયક તરીકે અનેક યુદ્ધો લડીને ગુજરાતની સીમા વધારનાર, તેમજ આખૂ ઉપર કલાત્મક જિનપ્રાસાદ બંધાવીને ગુજરાતની કીર્તિને સંસારભરમાં ફેલાવનાર મંત્રીશ્વર વિમલ શાહને કોણ ભૂલી શકે? જૈન-ઇતિહાસમાં એનાં કાર્યો સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. વિમલમંત્રી આમ તો વિદ્યાધરગચ્છનો શ્રાવક હતો. એ ગચ્છ અંચલગચ્છનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં, તેમાં ભળીને વલ્લભીશાખા કે વલ્લભીગચ્છ એવા નામે પેટાગચ્છ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. એટલે અંચલગચ્છીય સાહિત્યમાં તો વિમલમંત્રીને “અંચલગચ્છીય શ્રાવક-શિરો-મણિ”, “વિમલ વિધિપક્ષમાં સવાયો”, “વિધિપક્ષ-શ્રાવક-કુલ-તિલક” વગેરે ઉપનામો અપાઈ છે, જે ઉપયુક્ત સંદર્ભમાં ઉપયુક્ત ગણાશે.

વિમલમંત્રી વિશે પ્રાચીન રાસાઓ, પ્રબંધો આદિ સાહિત્ય-માંથી ઘણું ઘણું જાણી શકાય છે. અંચલગચ્છીય-સાહિત્યમાં પણ એના વિશે પ્રચુર પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. અલબત્ત, એ બધું અપ્રકટ સ્વરૂપે રહ્યું હોઈને તેની હકીકતો ઉપર ઝાઝો ઉઠાપોહ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં અંચલગચ્છીય સાહિત્યને આધારે વિમલમંત્રીનો પરિચય પ્રસ્તુત છે.

વિમલમંત્રીના પૂર્વજ શ્રેષ્ઠી નરસિંહ વિશે અંચલગચ્છની પટ્ટાવટ્ટીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: કાશ્યપગોત્રીય, પ્રાગ્વાટ-વંશીય તે શેઠ શ્રીમાલનગરમાં વસતો હતો. ખાર કરોડ દ્રવ્યનો

તે આમામી હતો. એનું રહેણાંક ગઢની અંદર હતું. પાસે કાલિકાદેવીનું મંદિર હતું. તેનાથી આશાતના થવાથી દેવીએ તેને કોઢિયો કર્યો. પ્રભાવક આચાર્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ તેને કોઢ-રહિત કરતાં વિ. સં. ૭૯૫ માં તેણે સૂરિના ઉપદેશથી જૈન-ધર્મ અંગીકાર કર્યો. અંબિકાદેવી તેના કુળદેવી સ્થપાયાં.

નરસિંહને તેની પત્ની નાનલદેથી નીના નામે પુત્ર થયો, જેને શિલા-પ્રશસ્તિઓમાં નિન્નય ઠકુર કહ્યો છે. કર્મયોગે તે નિર્ધન થયો. અંબિકાદેવીએ તેને કહ્યું કે—“ગુજરાતમાં ગાંભૂ ગામમાં વસો, ત્યાં ધન પામશો.” એટલે ઉચાળા ભરીને તે ગાંભૂમાં આવ્યો. જમીન ખોદતાં તેને ધનનું નિધાન મળ્યું, અને તે કોટીશ્વર થયો. વિ. સં. ૮૦૨ માં વનરાજ ચાવડાએ પાટણ વસાવી ગુજરાતના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. તેણે નીનાને પાટણમાં વસવા નિમંત્રણ આપ્યું. રાજના આગ્રહથી નીના પાટણમાં વસ્યો. તેની કાર્યદક્ષતાથી પ્રભાવિત થઈને વનરાજે તેને દંડનાયક બનાવ્યો. નીનાએ રાજવહીવટ સારી રીતે ચલાવીને નામના કાઢી. વનરાજ તેને પિતા સમાન માનતો અને સન્માન આપતો હતો. નીનાએ વિદ્યાધરગચ્છીય આચાર્યના ઉપદેશથી પાટણમાં શ્રી ઋષભદેવપ્રભુનું દેરાસર બંધાવ્યું. તેના વંશમાં સુવિખ્યાત મંત્રીઓ થયા હોઈને એ વંશને “મંત્રીવંશ” તરીકે ગુજરાતના ઇતિહાસકારો ઓળખાવે છે. મંત્રી કલ્પકે જેમ નંદરાજ્યને મંત્રીવંશ આપ્યો તેમ મંત્રી નીનાએ ગુજરાતને મંત્રીવંશ આપ્યો. આ વંશે ગુજરાતને ગૌરવશાળી બનાવ્યું છે.

મંત્રી નીનાને તેની પત્ની નવરંગદેવીથી પુત્ર લહિર થયો. તે ઘણો પ્રતાપી હતો. વનરાજે તેને દંડનાયક બનાવ્યો. તે હાથીઓની પરીક્ષા કરવામાં નિપુણ હતો. અન્ય પ્રમાણોમાં

એવું વર્ણન મળે છે કે તે ઉત્તમ પ્રકારના ઘોડાઓના બદલા-
માં શ્રેષ્ઠ હાથીઓ લેવા માટે વિંધ્યાચલ ગયો હતો. હાથીઓ
મેળવીને તે પાછો વળતો હતો ત્યારે શત્રુ-રાજાઓએ બધા
હાથીઓ પડાવી લેવા તેના પર હુમલો કર્યો. લહિરે વિંધ્ય-
વાસિની દેવીની કૃપાથી શત્રુ-રાજાઓને મારી હઠાવ્યા. અંચલ-
ગચ્છીય પટ્ટાવલીમાં એવું જણાવ્યું છે કે લહિર હાથીઓની
ખરીદી માટે સિંહલદ્વિપ ગયેલો અને ત્યાંથી સાતસો હાથીઓ
ખરીદી લાવ્યો. તેની કામગીરીથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ સાંડ-
થલું (સાંડેર) સહિત ૨૪ ગામો ધનામમાં આપ્યાં. લહિરે
પોતાની માતાના નામથી નારંગપુર શહેર વસાવ્યું અને ત્યાં
વલ્લભીશાખાના આચાર્ય ધર્મચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં.
૮૩૬ માં શ્રી પાર્શ્વપ્રભુનું જિનાલય બંધાવ્યું. તેણે વનરાજે
આપેલા સાંડેર નગરમાં વિંધ્યવાસિની દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું.
જે “ધણુંહાવીદેવી”ના મંદિર તરીકે ઓળખાતું હતું. લહિરને
લક્ષ્મી તેમજ સરસ્વતી બેઉ દેવીઓ પ્રસન્ન થયાં હતાં
લક્ષ્મીદેવીએ તેને “વિત્તપટ યંત્ર” આપેલું, જે તેણે ટંક-
શાળમાં સ્થાપેલું. લક્ષ્મીનું રેખાંકન તેણે મુદ્રાઓમાં કરાવ્યું

મંત્રી લહિર પછીની કેટલીક પેઢીઓનાં નામો ખાસ
પ્રસિદ્ધ નથી. પ્રાચીન પ્રમાણુ-ગ્રંથોમાં એ નામોનો ખાસ
ઉલ્લેખ પણ નથી. “પ્રાગ્વાટવંશની વહી”ના અજ્ઞાત કર્તા
લહિરના વંશજોની નોંધ આ પ્રમાણે આપે છે: લહિર ભાર્યા
લલિતાદે પુત્રો જિનદાસ અને વીરદાસ. જિનદાસ ભાર્યા જસ-
માદે પુત્રો ઋષભદાસ, નેમીદાસ અને ધર્મદાસ. ઋષભદાસ
ભાર્યા રમાદે પુત્રો સોમચંદ, રાયચંદ અને ગુણવંત. સોમ-
ચંદ ભાર્યા શોભાગદે પુત્ર વીરચંદ, ભાર્યા વિમલાદે પુત્રો વર્દ્ધ-
માન અને વીરજી. વર્દ્ધમાન ભાર્યા સોનાઈ પુત્રો કર્મચંદ,
ધર્મચંદ અને હરિચંદ. કર્મચંદ ભાર્યા કર્માદે પુત્ર વીર, જે

મહા પરાક્રમી થયો. મંત્રી લહિરથી મંત્રી વીર સુધીના ઉક્ત નામો શિલા-પ્રશસ્તિઓમાં નથી અપાયાં, એટલે લઘુઅન્યનો આધાર જ લેવો પડે છે.

વીરને બે પત્નીઓ હતી. પ્રથમ પત્ની શોભાગિનીથી દશરથ નામે પુત્ર થયો. દ્વિતીય પત્ની વીરમતીથી નેઠ, વિમલ અને ચાહિલ એમ ત્રણ પુત્રો થયા. અંચલગચ્છની પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે એક દિવસે વીરમતીને એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે દેવતાઓએ તેણીને કમળ-પુષ્પો આપ્યાં, જે દ્વારા તેણીએ શ્રી વિમલનાથપ્રભુની પૂજા કરી. પ્રભાતે વીરમતીએ સ્વપ્નનો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવતાં સ્વપ્ન-પાઠકે કૃણ કહ્યું કે—“કોઈ મુકુટધારી નરેન્દ્ર તમારી કૂબે ઉત્પન્ન થશે, જે જૈનધર્મની દીપ્તિ કરશે.” નવ માસ બાદ વીરમતીએ પ્રતાપી પુત્રને જન્મ આપ્યો. સ્વપ્નાનુસાર તેનું વિમલ નામ રાખવામાં આવ્યું.

મંત્રી વીર સોલંકી રાજ્યો મૂળરાજ, ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજના રાજ્યશાસન-કાળ દરમિયાન મહામાત્યપદે રહ્યો. તે બુદ્ધિમાન, ઉદાર અને દાની હતો. “વિમલ પ્રબંધ”માં જણાવ્યું છે કે મંત્રી વીર રાજ્યનો કારભાર છોડી જપ, તપ અને ધર્મધ્યાનમાં વળગ્યો હતો. વાસ્તવમાં તે મંત્રી હોવા છતાં અંતરંગથી વૈરાગી હતો. પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે વિમલ સાતેક વર્ષનો થયો ત્યારે વીરે પોતાનું શેષ આયુ માત્ર છ માસનું જાણીને રાજની આજ્ઞા મેળવી શ્રી શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો. ત્યાં ઘણું ધન ખરચી, સંથારા-દીક્ષા લઈને તે કાળધર્મ પામ્યો. તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર દશરથ સંઘ લઈને ઘેર પાછો ફર્યો.

મંત્રી વીરના દેહાવસાન બાદ ચોરમાન લાઈઓ વચ્ચે કલેશ જગશે એવી આશંકા રહેતાં વિમલનો મામા તેની બહેન

વીરમતી અને વિમલને સમજાવીને પોતાના વનન વાગડ અંત-
ર્ગત ગેહડી ગામમાં તેમને લઈ ગયો. ત્યાં મામા ખેતી કરે
અને વિમલ તેમના ઢોર ચરાવવા સ્ત્રીમમાં જાય. આમ નવ
વર્ષો વીતી ગયાં. પટ્ટાવલીમાં વર્ણુન છે કે સ્ત્રીમમાં અંબાદેવીનું
મંદિર હતું. એક વખતે દેવીએ સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરીને
વિમલની પરીક્ષા કરેલી. વિમલ નિશ્ચલ રહેલો એટલે દેવીએ
તેને ધનનું નિધાન દેખાડ્યું અને બીજાં વરદાનો આ પ્રમાણે
આપ્યાં: અદ્ભૂત બાણ-વિદ્યા, અશ્વ-લક્ષણ-જ્ઞાન, નરનારી
લક્ષણ-જ્ઞાન, અને અક્ષરલેખનકળા. આ પાંચ વરદાનો ઉપરાંત
દેવીએ વિમલને સર્વદા સહાય કરવાનું વચન પણ આપ્યું.

ઘેર આવીને વિમલે માતાને દેવીએ આપેલાં વરદાનોની
વાત કરી. દેવીએ સૂચવેલા સ્થળે રાત્રે ગુપ્ત રીતે જઈને ખોદતાં
ધનનું નિધાન પ્રાપ્ત થયું. વિમલને અઢળક સંપત્તિ લાધી.
સત્તર વર્ષની ઉંમરે વિમલ શ્રીદેવી સાથે પરણ્યો અને પાટણ
આવીને રહ્યો. દેવીએ આપેલાં વરદાન પ્રમાણે વિમલ બુદ્ધિ-
શાળી; શૂરવીર અને અમોઘ બાણાવલી થયો. પાંચ ગાઉ સુધી
તે ધાર્યું નિશાન તાકી શકતો હતો.

અંચલગચ્છીય પં. વિનીતસાગર કૃત “વિમલ મહેતાનો
શલોકો”માં એવું વર્ણુન છે કે એક વાર રાજા ભીમદેવ અને
તેના દરબારીઓ બાણથી નિશાન તાકવામાં હોડે ચડેલા. બધા
દરબારીઓ નિષ્ફળ જતાં બુદ્ધ રાજાએ નિશાન લીધું, પણ તે
નિષ્ફળ ગયો, એટલે વિમલે ધારેલું નિશાન તાકી બતાવ્યું.
બધા આ જોઈને અચંબા પામ્યા. વિમલની વાહ વાહ ઘર્ષ.
રાજા ભીમદેવ પણ તેના પર ઘણો પ્રસન્ન થયો અને તેનો પરિ-
ચય મેળવ્યો. શલોકામાં ઉલ્લેખ છે કે રાજા ભીમદેવે વિમલને
ભાઈ કહીને સંબોધ્યો અને તેને મોટો હોદ્દો આપ્યો. વિમલની

રાજકીય કારકિર્દીનો અહીંથી શુભ પ્રારંભ થયો. પાછળથી દંડનાયક તરીકે વિમલ નિયુક્ત થતાં રાજ્યનો તે સર્વેસર્વા બન્યો અને ગુજરાતના રાજ્યને તેણે બધી રીતે વિકસાવ્યું.

રાજા ભીમદેવ વિમલમંત્રીની કામગીરીથી ઘણો પ્રસન્ન હતો. વિમલમંત્રીએ અનેક યુદ્ધો લડી, વિજયો મેળવી પોતાની રાજકીય કારકિર્દીમાં નવાં નવાં છોગાંઓ ઊમેર્યાં. ગૂર્જર સામ્રાજ્યની હદ તેણે દૂર સુધી વિસ્તારી દીધી.

એ સમયે ચંદ્રાવતીનો રાજા ધંધૂક ગુજરાતનો ખંડિયો રાજા હતો. કિન્તુ સમય આવ્યે ગુજરાતની ધૂંસરી ફગાવી દઇને સ્વતંત્ર રાજા બનવાની તે પેરવી કરી રહ્યો હતો. સમય-સૂચક વિમલ એની મહત્વાકાંક્ષાને પારખી ગયો. રાજા ભીમદેવની આજ્ઞા મેળવી તે મોટા સૈન્ય સહિત ચંદ્રાવતી પહોંચી ગયો. ધંધૂક તો વિમલ આવે છે એ સમાચાર સાંભળીને જ ચંદ્રાવતીમાંથી નાસી છૂટ્યો! તેણે માળવાના રાજા ભોજદેવ પરમારનું શરણું શોધી લીધું. એ સમયે માળવાના રાજાએ ગૂર્જરેશ્વરોના પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા. ધંધૂક મેવાડના ગિરિદ્વર્ગમાં છૂપાઈ ગયો. વિમલ ચંદ્રાવતી છોડે કે તુરત જ નગરનો કબજો લેવાનો તેનો ઇરાદો હતો. પરંતુ વિમલ તો ત્યાં જ સ્થિર થઈને રહ્યો. રાજા ભીમદેવે તેને ચંદ્રાવતીનો દંડનાયક પણ બનાવ્યો. વિમલે ચંદ્રાવતીમાં રહીને ધંધૂકને કૂનેહપૂર્વક સમજાવી લીધો અને તેને ગુજરાતનો ખંડિયો રાજા બનાવીને આખું રાજ્ય તેને પાછું સોંપી દીધું. વિમલની મુત્સદ્દીગીરીનો વિજય થયો.

પ્રાચીન પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ છે કે નાડોલના રાજાએ વિમલને સુવર્ણજીત મિહાસન આપ્યું અને યોગિની(દિલ્હી)-પતિએ છત્ર લેટ કયું. વિમલે સિંધમાં દારૂણ યુદ્ધ કરીને નગરઠકાના રાજાને કેદ કરી લીધો. તેણે માળવાના રાજા

સાથેના સંગ્રામમાં પણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આમ વિમલનો ભાગ્ય-રવિ મધ્યાહ્ને તપવા લાગ્યો. એક પછી એક વિજયક્રૂચ ચાલુ જ રહી. એને પડકારનારો કોઈ ન રહ્યો. એની આણ બધાએ સ્વીકારી. વિમલ શાહનું રાજકીય સ્થાન શિખરે પહોંચ્યું.

પછી કોઈ કારણસર વિમલને રાજા ભીમદેવ સાથે આણ બનાવ થયો. પ્રાચીન પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં આ સંબંધમાં ખાસ કોઈ કારણ જણાવાયું નથી. ઉક્ત ‘વિમલ મહેતાનો શલોકો’માં એવું જણાવ્યું છે કે વિમલની વધતી જતી કીર્તિને જોઈને કેટલાકને ઈર્ષ્યા જાગી. તેમણે રાજાને ચઢાવ્યો કે વિમલ જો વિકર્યો તો આપનું રાજ પણ તે લઈ લેશે. એના જેવા લડવૈયા અને અમોઘ બાણાવલી સામે બાથ ભીડવાની પછી તો કોઈમાં હિમ્મત પણ નહિ હોય. માટે કોઈ ઉપાય વિચારીને તેનું કાસળ કાઢી નાખવું જોઈએ, નહિ તો એ પાછળથી આપના માટે મુશ્કેલીઓ ઊભી કરશે રાજા ભીમ ભોળો હતો. પ્રતિસ્પર્ધીઓની કાન-ભંભેરણીથી તે ભોળવાઈ ગયો. વિમલના વધતા જતા પ્રભાવથી રાજા પણ મુંઝાતો હતો. એક દિવસે વિમલ આવતો હતો એ વખતે તેણે પૂર્વ યોજિત કાવતરા પ્રમાણે ભૂખી વાઘણને તેની સામે છૂટી મૂકી દીધી !! રાજાને એમ હતું કે વાઘણ વિમલને ખાઈ જશે. પરંતુ વિમલ જેવો અટંકી યોદ્ધો વાઘણનો શિકાર અને એ વાત અશકય હતી. વિમલે વાઘણને બરાબરનો સ્વાદ ચખાડ્યો ! એટલે વાઘણ દરબારીઓ તરફ ફૂટી. બધે નાસ-ભાગ મચી ગઈ. ખુદ રાજા પણ જીવ બચાવીને નાઠો ! એ પ્રસંગ પછી વિમલે નક્કી કર્યું કે હવે પાટણમાં વધુ વખત રહેવું ઠીક નહીં. પાટણનું પાણી તેણે હરામ કર્યું. ઉચાળા ભરીને તેણે ચંદ્રાવતીનો માર્ગ લીધો વિમલ જેવો મહાચાણકય પુરુષ પાટણ

છોડે એ કોઈને ગમ્યું નહિ. સૌએ રાજાને વિનવ્યો પણ ઘટના-ચક્રને કોણ રોકી શકે ?

ઉક્ત સલોકામાં વર્ણન છે કે રાજા સાથેના તેના અણખનાવના ઉગ્ર રાજકીય પ્રત્યાઘાતો પડ્યા. ભીમદેવના વિરોધી સર્વે રાજાઓ વિમલને સાથ આપવા તૈયાર થયા. વિમલને માર્ગમાં તારંગાનો રાજા મહોલ મળ્યો અને તેના પક્ષમાં રહેવા રાજાએ કોલ દીધો. ઇડર, દાંતા, કિશનગઢ, અજમેર વગેરેના રાજાઓ વિમલના પક્ષમાં રહ્યા. ડુંગરશી, કાંનડ વગેરે પણ તેના સહાયકો થયા. સોરઠ, દક્ષિણ ગુજરાત, માલવા, મહારાષ્ટ્ર વગેરેના રાજાઓએ વિમલને સંપૂર્ણ મદદ આપવાની તૈયારી દર્શાવી. આમ ગુજરાતમાં એકાએક રાજકીય પરિવર્તન આવી ગયું. વિમલ રાજા ભીમદેવને નમીને આપે એવી કોઈ શક્યતા ન રહી. તેણે ચંદ્રાવતીમાં જઈ સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી. કેટલાંક પ્રમાણોમાં માત્ર એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે વિમલ રાજા ભીમદેવથી રીસાઈને ચંદ્રાવતી આવ્યો ગયો અને ભીમદેવના વતીથી તે ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

“વિમલ મહેતાનો સલોકો”માં ચંદ્રાવતીના રાજા તરીકે વિમલે અનેક યુદ્ધો કરેલાં અને વિજયો મેળવેલાં એ સંબંધમાં વિસ્તરાર્થી વર્ણન છે. તેમાં ઉલ્લેખ છે કે વિમલે પોતાના પરાક્રમખળે બાર પાદશાહોને જીતીને તેમની પાસેથી બાર છત્રો લઈ લીધાં. વિમલની આણુ સ્વીકારીને અનેક રાજાઓ એની સેવામાં ઉપસ્થિત થયેલા. ઉક્ત વહીમાં એવો ઉલ્લેખ પણ છે કે ખુદ રાજા ભીમ પણ વિમલની સેવામાં હાજર થયેલો. પરંતુ વિમલે તેનું માન રાખીને તેને પોતાની સેવામાંથી મુક્તિ આપી. સલોકોમાં બાર પાદશાહોનો ઉલ્લેખ છે, તેઓ આ પ્રમાણે દેશોના રાજવી હતા: મુલતાન, કટક, લાહોર, કંદહાર,

બંગાળ, બલખ, બુખારી, તંબોલ, પકાણુ, ઇસિપન અને સુર-ચંદ. ભીમને વિમલે પાટણનું રાજ્ય આપ્યું એમ પણ તેમાં વર્ણન છે. વિમલે યુદ્ધો કરીને સાતસો ગઢવાળાં ગામો કબજે કરીને પોતાના રાજ્યની હદ ઘણી વધારી દીધી. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોમાં ઘણી અતિશયોક્તિ પણ હશે જ. એટલે એ બધી બાબતો વિશે ઐતિહાસિક પ્રમાણો તપાસીને તેની ચકાસણી કરવી ઘટે છે. અહીં તેનું વિશેષ વિવરણ કરવું અસ્થાને ગણાશે.

વિમલ શાહે પોતાના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ ચંદ્રાવતીમાં જ વીતાવ્યો. તેણે પાટણનું પાણી હરામ ક્યું હોઈને ન પીધું એટલે ન જ પીધું. રાજા ભીમદેવ વિમલની ટેક જાણતો હોઈને તેણે પણ વિમલને પાટણ પાછા તેડાવવાનો આગ્રહ છોડી દીધેલો. રાજા ભીમદેવ અને વિમલ પાછળથી ક્યાંયે ધર્મણુમાં આવ્યા હોય એવું એક પણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું નથી. સૌએ ગઈ ગુજરી ભૂલી જવાનું ઉચિત માની લીધું.

વિમલની પાછલી જિંદગીમાં સંગ્રામમય તબક્કાનો અંત આવી ગયો. હવે તે ધર્મમય જીવન વીતાવતો થયો. એ અર-સામાં વિદ્યાધરકુલના, જાડીહરગચ્છીય ધર્મઘોષસૂરિ ચંદ્રા-વતીમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. વિમલે નિયમિત રીતે ચારે માસ સુધી તેમનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યો. સૂરિના ઉપદેશથી તેને ધર્મ-ધ્યાન તરફ વિશેષ અભિરુચિ પ્રકટી. તેણે યુદ્ધોમાં અનેક માનવોનો સંહાર કર્યો હતો. હવે તેને પોતાનાં કૃત્યો માટે ભારેભાર દુઃખ થયું. તેને ઘણું પશ્ચાત્તાપ થયો. સૂરિ પાસેથી તેણે પ્રાયશ્ચિત માંગ્યું. ધર્મઘોષસૂરિએ વિમલ શાહને કહ્યું કે—“તમે આબૂતીર્થનો ઉદ્ધાર કરો! તમારામાં એવું સામર્થ્ય છે. તીર્થોદ્ધાર દ્વારા તમારું પ્રાયશ્ચિત પૂરું થશે!”

વિમલ શાહને તથા તેની પત્ની શ્રીદેવીને સૂરિનો ઉપ-

દેશ કુચ્યો. રાજ્યોને જીતી લેવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ સેવનારના જીવનમાં હવે નવી મહત્ત્વાકાંક્ષાનો અંકુર ફૂટ્યો! હવે તેને આખૂતીર્થના ઉદ્ધારનાં સ્વપ્નો જ દેખાવાં લાગ્યાં. પ્રાચીન પ્રમાણોમાં ઉલ્લેખ છે કે વિમલ શાહે અને શ્રીદેવીએ અકૃમ તપની આરાધનાપૂર્વક અંબિકાદેવીની ભક્તિ કરી. દેવી પ્રસન્ન થયાં. પ્રત્યક્ષ થઈને તેમણે વિમલને વરદાન માંગવાનું કહ્યું. વિમલે જણાવ્યું કે “એક તો પુત્રની ઇચ્છા છે, અને બીજી ઇચ્છા આખૂ ઉપર જિનપ્રાસાદ બંધાવવાની. આપની ઇચ્છાથી મારી બન્ને આશાઓ પૂર્ણ થાય એવી પ્રાર્થના છે.” દેવીએ કહ્યું કે—“બે વરદાનો નહિ મળે. ગમે તે એક વરદાન માગ!” આ સાંભળીને વિમલ શાહ અને શ્રીદેવી ભારે દ્વિધામાં પડ્યાં. કયું વરદાન માંગવું? અંતે લાંબી વિચારણા બાદ તેમણે તીર્થોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા દર્શાવીને દેવી પાસે વરદાન લીધું.

રાસા-સાહિત્યમાં વિશેષમાં વર્ણન છે કે દેવીએ રાજા ભીમદેવને તથા મહામાત્ય નેઠને પણ તત્ક્ષણ પ્રસ્તુત અર્થનો ઉપદેશ આપ્યો. એટલે એ બન્નેએ પણ વિમલ શાહની તીર્થોદ્ધારની ઇચ્છાને અનુમોદન આપ્યું. સમસ્ત જૈનસંઘમાં વિમલ શાહના નિર્ણયથી વિદ્યુત્સંચાર થયો. સૌએ ખુશી વ્યક્ત કરી. પણ આખૂના બ્રાહ્મણોએ તીર્થોદ્ધારનો વિરોધ કર્યો. તેમણે એવી દલીલ રજૂ કરી કે જો તીર્થ જ ન હોય તો ઉદ્ધારની વાત ક્યાં રહી? સૌ મુંઝાયા. વિમલે પુનઃ અંબિકાદેવીનું આરાધન કર્યું. દેવીએ સૂચવ્યું કે ચંપાના ઝાડ નીચે ખોદકામ કરવાથી ત્યાંથી પ્રાચીન પ્રતિમા પ્રકટ થશે બીજે દિવસે નિયત સ્થાને ખોદતાં નંદિવર્દ્ધનના સમયની ભગવાન ઋષભદેવની પ્રાચીન પ્રતિમા નીકળી આવી આ જોઈ બ્રાહ્મણો અચંબો પામ્યા. એમનો વિરોધ શાંત થયો. પણ કોઈ જમીન આપવા તૈયાર ન થયું. વિમલે ધાયું હોત તો રાજસત્તાથી જમીન મફતમાં

પડાવી શકત. પણ તે જેવો રાજનીતિજ્ઞ હતો તેવો ધર્મ-નીતિજ્ઞ પણ હતો. ધર્મકાર્યમાં રાજસત્તાનો ઉપયોગ અનુચિત ગણાય એમ સમજીને તેણે પ્રાહ્મણોને જમીનના બદલામાં મોંભાગી રકમ આપવાનું જણાવ્યું. પ્રાહ્મણોએ જણાવ્યું કે— “તમે જમીન ઉપર સોના-મહોરો પાથરો. જેટલી જમીનમાં સોના-મહોરો પથરાશે તેટલી જમીન તમારી અને સોના-મહોરો અમારી.” વિમલે તેમની માગણી મંજૂર રાખી. તેણે વિચાર્યું કે મહોર ગોળ હોય છે તે પાથરતાં વચમાં જગ્યા ખાલી રહેશે. મંદિરના કામમાં એટલી રકમ ઓછી આપવી ન્યાયયુક્ત ન ગણાય. એટલે તેણે ખાસ ચોરસ સોના-મહોરો તૈયાર કરાવી, તે પાથરીને તેના બદલામાં જમીન લીધી. ૧૪૦ ફૂટ લાંબી અને ૯૦ ફૂટ પહોળી જમીનના બદલામાં પ્રાહ્મણોને લાખો રૂપીઆ મળ્યા. વિમલની ન્યાય-વૃત્તિની બધે વાહવાહ થઈ

જમીન મેળવ્યા પછી વિમલે જિનાલય બંધાવવાની તૈયારી આરંભી. કુશળ શિલ્પીઓ તેડાવવામાં આવ્યા. આરસ મેળવવા ખાસ માણસોને મોકલવામાં આવ્યા. વિમલે બાવન દેવકુલિકાયુક્ત ભવ્ય જિનાલય તૈયાર કરાવ્યું, તથા જૈન શિલ્પ-શાળા બનાવી, જેની છતમાં વિવિધ ભાવોનું શિલ્પાલેખન કરાવ્યું. આ કાર્યમાં રૂ. ૧૮,૫૩,૦૦,૦૦૦ ખર્ચ્યા. ત્યાંનો ક્ષેત્રપાલ વાલીનાહ અડચણો ઊભી કરતો હતો વિમલે તેને નૈવેદ્ય ધરાવીને અનુકૂળ કર્યો. જગતનાં ઉત્કૃષ્ટ મંદિરોમાં આજે આ જિનાલયનું સ્થાન છે.

ભગવાન ઋષભદેવની સુવર્ણમિશ્રિત પીત્તળની કલાત્મક પ્રતિમાને તૈયાર કરાવીને તેને મૂળનાયકપદે સ્થાપન કરી. ચંપાના ઝાડ નીચેથી જે પ્રાચીન પ્રતિમા પ્રકટ થઈ હતી તેને ભમતીની ૨૦ મી દેરીમાં સ્થાપી.

વિમલ શાહે પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગે રાજા-મહારાજાઓ, રાણાઓ, મંડલિકો તથા સમસ્ત જૈન-અંધને આદરભર્યું આમંત્રણ આપ્યું. નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર, નિવૃત્તિ તથા વિદ્યાધર એમ મુખ્ય ચાર કુલના પ્રધાન આચાર્યોને તેડાવવામાં આવ્યા. વિ. સં. ૧૦૮૮ માં જિનાલયની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા થઈ. શ્રીસઘમાં જય જયકાર વર્ત્યો.

પ્રાચીન પ્રમાણ-ગ્રંથોમાં “વિમલવસહિ”ના પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય સંબંધમાં વિરોધાભાસી ઉલ્લેખો છે. કેઈ પ્રમાણમાં ચારે પ્રધાન ગચ્છોના આચાર્યોએ પ્રતિષ્ઠા કરી એમ કહેવાયું છે, તો કેઈમાં જૂદા જૂદા આચાર્યનું નામ અપાયું છે. ઉદાહરણાર્થે રત્નસિંહસૂરિ, વર્ધમાનસૂરિ, વીરસૂરિ, શીલલદ્રસૂરિ, ધર્મઘોષસૂરિ, સોમપ્રભસૂરિ વગેરે. અંચલગચ્છીય પ્રમાણોમાં પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્ય તરીકે સોમપ્રભસૂરિનું નામ છે. કયાંક ધર્મઘોષસૂરિ પણ દર્શાવાયા છે. આ બંને આચાર્યો વિદ્યાધરકુળના છે. આ કુળે પાછળથી ગચ્છનું નામ ધારણ કર્યું. વિદ્યાધરગચ્છના બે પેટાગચ્છો આ પ્રમાણે થયા: (૧) જાલી-હરગચ્છ (૨) કાસહદગચ્છ. પાછળથી અંચલગચ્છ, ખરતરગચ્છ અને તપાગચ્છની સ્થાપના થતાં પ્રાચીન કુળો અને ગચ્છો ઉક્ત ત્રણે મુખ્ય ગચ્છોમાં સમાન સામાચારીના ધોરણે વિલીન થતા ગયા. વિદ્યાધરકુલના જાલીહરગચ્છ અને કાસહદગચ્છની સામાચારી અંચલગચ્છને ઘણી મળતી હોઈને તેના આચાર્યો કાળક્રમે તેમાં ભળતા ગયા. એમની સામાચારીમાં વિસંવાદિતા ન લાગે એ દૃષ્ટિએ એમને વલ્લભીશાખામાં મૂકવામાં આવ્યા. નવાગંતુકોની સંખ્યા વધતાં પછી તો અંચલગચ્છના પેટા-ગચ્છ તરીકે “વલ્લભીગચ્છ” પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. મૂળ તો એ પેટાગચ્છ વિદ્યાધરકુલના આચાર્યો અને શ્રમણોમાંથી બનેલો. બંનેનાં નામમાં જે મળતાપણું છે તે પણ સૂચક છે. આ

દૃષ્ટિએ અંચલગચ્છીય પ્રમાણે વિમલને અંચલગચ્છીય શ્રાવક તરીકે ઓળખાવે છે, કેમ કે મૂળ તે વિદ્યાધરગચ્છનો શ્રાવક હતો. આ ગચ્છ પાછળથી અંચલગચ્છના મુખ્ય પ્રવાહમાં વિલીન થઈ ગયો હોઈને પૂર્વ પરંપરાની કે સામાચારીની દૃષ્ટિએ તેને અંચલગચ્છીય શ્રાવક તરીકે ઓળખાવવામાં બાધા રહેતી નથી.

વિદ્યાધરગચ્છના આચાર્યો અંચલગચ્છમાં ભળી ગયા એ વિશે વિદ્વાનોએ ઝાઝો ઉઠાપોઠા કર્યો ન હોઈને આ સંદર્ભમાં કેટલાંક પ્રમાણે ટાંકવા અહીં પ્રસંગોચિત ગણાશે. અંચલગચ્છની પટ્ટાવલીમાં ઉદ્દેશ્ય છે કે ઝાડાપટ્ટીય, અપર નામ બલીહરગચ્છના જયપ્રભસૂરિએ અંચલગચ્છની સામાચારીનો સ્વીકાર કરતાં અંચલગચ્છના તૃતીય પટ્ટધર ધર્મઘોષસૂરિએ તેમને તેમના શિષ્ય-પરિવાર સહિત વલ્લભીશાખામાં સ્થાપ્યા. વિ.સં. ૧૨૮૦ માં વિદ્યાધર-ગચ્છાધિપતિ સોમપ્રભસૂરિએ સિંહપુરીમાં અંચલગચ્છીય સામાચારીને સ્વીકૃતિ આપતાં તેમનો આજ્ઞાવર્તિ સમગ્ર ગચ્છ અંચલગચ્છીય બની ગયો. અંચલગચ્છાધિપતિ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના કાલધર્મ બાદ સોમપ્રભસૂરિના ભત્રિજા અને વલ્લભીશાખાના ગુણપ્રભસૂરિના શિષ્ય સિંહપ્રભસૂરિ અંચલગચ્છના અનુગામી પટ્ટધર બનતાં વલ્લભી શાખાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનું સમયોચિત વિલીનીકરણ થઈ ગયું.

વિદ્યાધરકુલની ખીજી પ્રધાન શાખા કાસહદગચ્છ છે. આ ગચ્છમાં પાદલિપ્તસૂરિ જેવા પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા છે. તેમની પરંપરામાં થયેલા પુણ્યતિલકસૂરિ પણ પ્રખર વિદ્વાન હતા. અવંતીપુરમાં અંચલગચ્છાધિપતિ મહેન્દ્રસિંહસૂરિ સાથે તેમણે વાદ કર્યો હતો. પ્રાચીન પ્રમાણોમાં ઉદ્દેશ્ય છે કે મહે-

ન્દ્રસિંહસૂરિએ વિદ્યામહથી વાદ કરવા આવેલા પુણ્યતિલકસૂરિને કહ્યું કે—“વૃથા વાદનું પ્રયોજન શું?” જવાબમાં પુણ્યતિલકસૂરિએ જણાવ્યું કે—“વૃથા શા માટે? જે જય પામે તે અન્યને પોતાનો શિષ્ય કરે.” મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ તેમની શરત મંજૂર રાખી. અને વાદનો પ્રારંભ થયો. ‘સરસ્વતી લખ્ધપ્રસાદ’ એવા આચાર્ય મહેન્દ્રસિંહસૂરિએ પુણ્યતિલકસૂરિને મુહૂર્તમાં જ જીતી લીધા. આથી પુણ્યતિલકસૂરિ પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યા. તેઓ મહેન્દ્રસિંહસૂરિના શિષ્ય બન્યા. ગુરુએ તેમની મહત્તાના રક્ષણાર્થે તેમને શાખાચાર્યપદે સ્થાપ્યા. વળી તેમના પૂર્વાચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિ કૃત “વીર જિન સ્તોત્ર”ને “સપ્રભાવ” અને “બહુ યોગ-સિદ્ધ-સંપન્ન” જોઈને અંચલગચ્છીય પ્રતિક્રમણમાં કહેવાતા સ્મરણ-મહાસ્તોત્રોમાં તૃતીય મહાસ્તોત્ર તરીકે તેને સ્થાન આપ્યું. આ મહાસ્તોત્રનું મહત્ત્વ ઉપસર્ગાદર સ્તોત્ર જેવું જ હોઈને અંચલગચ્છમાં નવોદિત શિષ્યને દીક્ષા આપ્યા બાદ સૌ પ્રથમ પ્રસ્તુત સ્તોત્રનો પાઠ શીખવવામાં આવે છે. દૂકમાં વિદ્યાધરગચ્છીય આચાર્યેએ અંચલગચ્છના સંવિધાન અને સંગઠનમાં કેટલું મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે તેનો આવા પ્રસંગો દ્વારા ખ્યાલ મળી શકશે.

વિદ્યાધરકુલના જાલીહર તથા કાસહર એ બંને પ્રમુખ ગચ્છોનું અંચલગચ્છમાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ વિલીનીકરણ થતાં, ચાર પ્રાચીન મુખ્ય કુળોમાંના એક કુળનો યથોચિત અંત આવી ગયો. આજે તો ઉક્ત ચાર કુળ પૈકીના ચંદ્રકુળની પરંપરાના શ્રમણો જ વિદ્યમાન છે. અંચલગચ્છ, ખરતરગચ્છ અને તપાગચ્છ ચંદ્રકુળનો જ અન્વય છે. અન્ય બે કુળોના શ્રમણો પણ એ જ રીતે સમાન સામાચારીના ધોરણે વર્તમાન ત્રણે પ્રમુખ ગચ્છોમાં લળી ગયા. અહીં તેની વિગતવાર ચર્ચા અસ્થાને છે. વિમલ શાહ મૂળ વિદ્યાધરગચ્છનો શ્રાવક

હતો. કિન્તુ તેને પ્રાચીન પ્રમાણ-ગ્રન્થોમાં અંચલગચ્છીય શ્રાવક કહ્યો હોઈને આટલો ખુલાસો અહીં પ્રસંગોચિત ગણ્યશે.

વિમલ શાહે પોતાની પત્ની શ્રીદેવીના નામથી શ્રીપુર નગર વસાવ્યું જે આજે સરોતરા કહેવાય છે. તેણે શ્રી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો, જેમાં તેણે ચાર કરોડ સોના-મહોરો ખરચી. તેણે આખૂ ઉપરાંત શ્રી શત્રુંજય, આરાસણ-કુંભારિયા, પાટણ વગેરે સ્થળોમાં પણ સુંદર મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. આ બધાં મંદિરો “વિમલવસહિ” તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

વિમલ શાહ નિઃસંતાન હતો. મહામાત્ય વીરના વંશજે પોતાને વીરવંશના અથવા તો વિમલ-વંશના દર્શાવે છે, એટલે શિલા-પ્રશસ્તિઓમાં આવતો ઉલ્લેખ: “વિમલાન્વયે” ઉક્ત અર્થમાં સમજવો. પાછળથી આ અન્વયમાં થયેલા વંશજેએ હમીરપુરતીર્થની સ્થાપના કરી તથા વિમલવસહિમાં અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી.

મહામાત્ય નેઢનો પુત્ર ધવલ રાજા કર્ણદેવનો મહામાત્ય થયો. ધવલનો પુત્ર આનંદ સિદ્ધરાજનો સચિવ હતો. આનંદનો પુત્ર પૃથ્વીપાલ સિદ્ધરાજ તથા કુમારપાલનો મંત્રી હતો. તે ઘણો પ્રતાપી હતો. તેણે પોતાના પૂર્વજેએ બંધાવેલાં જિનાલયોમાં રંગમંડપો કરાવ્યા, સાયણવાદપુરમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું જિનાલય બંધાવ્યું તથા વિ. સં. ૧૨૦૬ માં આખૂ ઉપર વિમલવસહિનો અદ્ભૂત ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને તેમાં હસ્તિશાળા બંધાવી, જેમાં પોતાના છ પૂર્વજે સહિત પોતાની સાત ગજરૂઢ મૂર્તિઓ સ્થાપી. પૃથ્વીપાલના પુત્ર મંત્રી ધનપાલે ઉદ્ધારનું અવશિષ્ટ કાર્ય વિ. સં. ૧૨૩૭ માં પૂર્ણ કર્યું અને હસ્તિશાળામાં બીજી ત્રણ ગજરૂઢ મૂર્તિઓ સ્થાપી.

ઉક્ત “પ્રાગ્વાટ વંશની વહી” દ્વારા સૂચિત થાય છે કે

વિમલ શાહ અને રાજા ભીમદેવ વચ્ચે ફરી કદી પણ મેળ થયો નહિ. વિમલ શાહે પોતાનું શેષ જીવન ચંદ્રાવતીમાં જ પૂર્ણ કર્યું. તેણે પાટણનું પાણી હરામ કર્યું હોઈને તે ફરી કદી પણ પાટણ ગયો નહિ. વહીમાં ઉદ્દેશ્ય છે કે રાજા ભીમદેવે પોતાના પુત્ર કર્ણદેવને હિતશિક્ષા આપી હતી કે—“વિમલ જેવા પુણ્ય પુરુષ ચંદ્રાવતીમાં ભલે રાજ કરે. તેના પછીના વારસદારોને તું પાટણમાં તેડાવી લેજે અને તેમને મહામાત્યપદે સ્થાપજે. તેમને વંશ-પરંપરાગત દંડ કે શિક્ષા ન થાય એવું તામ્રપત્ર તું લખી આપજે.” રાજા કર્ણદેવે પોતાના પિતાનું વચન પાળી બતાવ્યું. વિમલના દેહાવસાન બાદ એમના એકપછી એક વારસદારોને મહામાત્યપદ મળતું રહ્યું. અહીં એ વિશે જણાવવું પ્રસ્તુત નથી. વિમલ શાહના ચોરમાન ભાઈ દશરથના બે પુત્રો નેઠ અને વેઠ તેના વારસદાર થયા, જે પૈકી નેઠ મંત્રી તરીકે પાટણ ગયો અને વેઠ ચંદ્રાવતીનો રાજકારભાર સંભાળતો રહ્યો. વેઠે આરાસણમાં જિનાલય બંધાવ્યું તથા વિમલવસહિનો ઉદ્ધાર કરી તેમાં કેટલીક મૂર્તિઓ સ્થાપી એમ પણ ઉક્ત વહીમાં ઉદ્દેશ્ય છે. “વિમલ મહેતાનો શલોકો”માં કહેવાયું છે કે છેલ્લી અવસ્થામાં વિમલ શાહે દીક્ષા લીધેલી અને એમને પન્યાસ-પદ પણ પ્રદાન થયેલું.

ગુજરાતની રાજકીય તવારીખમાં વિમલમંત્રીનું નામ કદી ભૂલી શકાય તેમ નથી. વિમલવસહિના નિર્માતા તરીકે તેની કીર્તિ આજે સહસ્રાબ્દી બાદ પણ જીવંત રહી છે. તેણે ગુજરાતને, તેમજ જૈનધર્મને ઘણું ગૌરવ અપાવ્યું છે. “વિમલશ્રી સુપ્રભાતમ્”ની પુણ્ય નામાવલી ઉમેરે એવો વિમલ જેવો પનોતો પુત્ર ગરવી ગુજરાતને મળો એ જ અભ્યર્થના.

— અસ્તુ —

શ્રેષ્ઠીવર્ય હરિયા શાહ અને તેમના વંશજો

શ્રેષ્ઠીવર્ય હરિયા શાહ અને એમના પ્રતાપી વંશજોએ અંચલગચ્છાધિપતિઓના ઉપદેશથી અનેકવિધ ધર્મકાર્યો કર્યાં અને જૈનસંઘનું નામ ઉજ્જવળ કર્યું. ચરિત્રનાયક હરિયાવંશના આદ્યપુરુષ હોઈને એમનું નામ એ રીતે પણ ચિરઃસ્મરણીય રહેશે. અંચલગચ્છ-પ્રવર્તક આર્યરક્ષિતસૂરિજી તથા એમના સમર્થ પટ્ટશિષ્ય જયસિંહસૂરિજીએ અનેક નૃપતિઓને પ્રતિબોધ આપીને જૈનધર્માવલંબી અનેક ગોત્રોની સ્થાપના કરી. હરિયાગોત્રના પ્રતિબોધક આચાર્ય હતાઃ ધર્મઘોષસૂરિ-અંચલગચ્છના તૃતીય પટ્ટધર, જેમણે સાલંરના રાજવી સામંતસિંહ, અપરનામ પ્રથમરાજને પ્રતિબોધીને જૈનધર્મી કરેલો.

ધર્મઘોષસૂરિએ પ્રતિબોધેલા અન્ય મહાનુભાવોની વિગત આ પ્રમાણે છે: (૧) ડોડિયા જાતિના બોહડ નામના રાજપૂતે વિ. સં. ૧૨૪૬ માં સૂરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મ અંગીકાર કરતાં તેમના વંશજો “બોહડ સખા” ઓડકથી ઓસવાળ વંશમાં પ્રસિદ્ધ થયા. આ વંશનું અપરનામ “બહુલ” પણ છે. (૨) સૂરિએ વિ. સં. ૧૨૫૫ માં વાણારસી નિકટના મુકતેશ્વર ગામના નાગર જ્ઞાતીય, ગૌતમગોત્રીય દિનકર ભટ્ટ, જે કરવત મૂકવાનો વ્યવસાય કરતો હતો, તેને પ્રતિબોધીને જૈનધર્મી

કર્યો. તેની ચોથી પેઢીમાં દેવાણુંદ થયો. જેને અગિયાર પુત્રોનો વિશાળ પરિવાર હતો. તેના નામ પરથી તેમનો વંશ “દેવાણુંદ-સખા” એ નામથી ઓસવાળ વંશમાં પ્રસિદ્ધ થયો. (૩) વિ. સં. ૧૨૬૫ માં સૂરિએ અલોર નગરમાં ચૌહાણવંશના ભીમ નામના રાજપૂતને પ્રતિબોધ આપીને જૈનધર્માનુયાયી કર્યો. ભીમને અલોરના રાજ્યે ડોડ ગામનો અધિકાર સોંપેલો હોઈને તેનો વંશ “ડોડીઆલેયા” એ નામે ઓસવાળ વંશમાં પ્રસિદ્ધ થયો. (૪) હરિયાવંશ-પ્રતિબોધ, જેનો વૃત્તાન્ત ભટ્ટ-અ-થોમાં, અંચલગચ્છની પટ્ટાવલીમાં, તેમ જ “હરીઆવંશ પ્રશંસા રાસ” માં વિસ્તારથી છે. ઉક્ત પ્રમાણ-અ-થોમાં પ્રાયઃ એક બીજાને મળતી બાબતો છે, જેનો સંક્ષિપ્ત સાર નિમ્નોક્ત છે.

વિ. સં. ૧૨૬૬ માં ધર્મઘોષસૂરિ અલોરથી વિહાર કરીને ભાલાણીપુરમાં પધાર્યા. પટ્ટાવલીમાં, તેમ જ ભટ્ટઅ-થોમાં આ નગરને લાખણ-ભાલાણી એવું નામ આપ્યું છે. “હરીઆવંશ પ્રશંસા રાસ” માં જણાવાયું છે કે છત્રીશ રાજકુલોમાં પરમાર-વંશ પ્રસિદ્ધ છે. આ વંશમાં દધિચંદ્ર રાજવી થયો તેનો પુત્ર મણિચંદ્ર થયો. તેમનો પુત્ર રણુમલ કુળદીપક હતો. રણુમલનો પુત્ર હરિયો થયો. તે બહુ દયાળુ હતો. વિ. સં. ૧૨૬૯ માં ધર્મઘોષસૂરિએ હરિયાને પ્રતિબોધ આપીને તેને જૈનધર્માનુયાયી કર્યો. હરિયા શાહે ભાલાણીપુરમાં શિખરબંધ જિનાલયનું નિર્માણ કર્યું.

પટ્ટાવલીકાર હરિયાવંશ-પ્રતિબોધ સંબંધમાં એક ચમત્કારિક આખ્યાયિકા વર્ણવે છે, જેનો દ્વંક સાર આ પ્રમાણે છે: લાખણ-ભાલાણીના તાલોલા પરમાર વંશીય ઠાકુર રણુમલનો હરિયા નામે પુત્ર હતો. તેના તાજેતરમાં લગ્ન થયાં

હતાં. નવદંપતી રાત્રે પલંગમાં સૂતા હતાં, એ વખતે નવોઢાના ચોટલાનો આધાર લઈને એક સાપે પલંગ પર ચડીને હરિયા કુમારને દંશ લીધો. સર્પના ઝેરથી તે મૃતપ્રાય થયો. સૌએ તેને મરણ પામેલો માની લીધો. પ્રભાતે તેની સ્મશાન-યાત્રા નીકળી. યોગાનુયોગ એ સમયે ધર્મઘોષસૂરિ સ્થંડિલભૂમિથી પાછા વળતા હતા. તેમણે સામેથી આવતા શોકમગ્ન ડાઘુએને જોઈને મરનારના સંખંધમાં પૃચ્છા કરી. બધી હકીકતથી અવગત થયેલા આચાર્યે હરિયાકુમારના દેહને જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. ગુરુએ મનોમન વિચાર્યું કે સર્પદંશથી લાંબી મૂર્છાને પામેલા લોકો મરણ પામેલા હોય એવા જ લાગે છે. આનાકાની કરતા ડાઘુએને એટલે જ તેમણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે “એક વખત અમને મૃત્યુ પામેલા કુમારને જોવા તો દો!” ડાઘુએ પુનઃ બળડતા રહ્યા કે “લગવન! હવે મડદાને જોવાનું પ્રયોજન શું?” આચાર્યના અત્યાગ્રહથી ડાઘુએએ હરિયા-કુમારના દેહને દેખાડ્યો. તેના શરીરના લક્ષણો જોઈને સૂરિ સમજી ગયા કે કુમારનો દેહ મૂર્છાને લીધે નિશ્ચેતન થયેલો જણાય છે. હકીકતમાં તે મૃત્યુ પામ્યો નથી.

પટ્ટાવલીમાં વર્ણન છે કે ધર્મઘોષસૂરિના સૂચનથી હરિયા-કુમારના દેહને પુનઃ ગામમાં લાવીને સ્વ-સ્થાને મૂકવામાં આવ્યો. ગાડીમંત્રના પ્રભાવથી ખેંચાઈને આવેલા એ જ સર્પે પોતાનું વિષ પાછું ખેંચી લીધું! વિષરહિત થયેલો કુમાર સચેતન થયો. એને સજીવન થયેલો જોઈને સૌ આનંદ વિભોર થયા. સૂરિના ઉપદેશથી રણુમલ ઠાકોરે પરિવાર સહિત જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો. ઝાઝોર તથા ભિન્નમાલના સંઘે આ નવોદિત જૈન કુટુંબને ઓસવાળ વંશમાં સમાવી લીધું. ઠાકોર રણુમલના વંશજો હરિયાકુમારના નામ પરથી “હરિયા-વંશ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. ભટ્ટગ્રન્થો, તેમ જ પટ્ટાવલીમાં

પ્રતિબોધનું વર્ષ વિ. સં. ૧૨૬૬ છે, જ્યારે રાસમાં વિ. સં. ૧૨૬૯ છે.

પટ્ટાવલીકાર વિશેષમાં વર્ણવે છે કે હરિયા શાહે વિ. સં. ૧૨૬૬ માં લાલાણીમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનો શિખરબંધ જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો તથા એક વાવ પણ બંધાવી.

લટ્ટગ્રન્થોમાં હરિયાવંશની કુલદેવી વિશે આ પ્રમણે વર્ણન છે: હરિયા શાહની મામલ નામની દીકરીને દેઢિયા ગોત્રમાં પરણાવી હતી. કર્મયોગે તે બાળ વિધવા થઈ. એ પછી તે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગી. એક દિવસે તે કાઉસગ્ગ ધ્યાનમાં હતી તે વખતે ઘરમાં આગ લાગી. સૌએ તેને ઘરની બહાર નીકળી જવાનું કહ્યું, પરંતુ તે ધ્યાનરહિત ન થઈ. આગમાં તેનું મરણ થયું. આ ઘટના પછી હરિયા તેમ જ દેઢિયા એ બેઉ ગોત્રના વંશજોએ મામલદેવીને પોતાની કુળદેવી તરીકે સ્થાપી.

હરિયાવંશ પ્રતિદિન વિસ્તાર પામતો ગયો; એટલે તેની ચાર મુખ્ય શાખાઓ આ પ્રમાણે ઉદ્ભવી (૧) સહસ્રગણા (૨) કકા (૩) સાંઈઆ (૪) ગ્રથલિયા. આ શાખાઓની પણ અનેક ઓડકો છે.

લટ્ટગ્રન્થોમાં હરિયાગોત્રની મુખ્ય ઓડકોની સૂચિ આ પ્રમાણે આપી છે: મરૂથલીઆ, વીજલ, પાંચારીઆ, સરવણુ, નપાણી, સાંઈઆ, કપાઈઆ, દિન્નાણી, કોરાણી, વકીઆણી, પંચાયાણી, માણુકાણી, ખેતલાણી, સોમગાણી, નીકીયાણી, સઘરાણી, હરિયાણી, હરગણાણી, પેથડાણી, સાંયાણી, પેથાણી, કાયાણી, આસરાણી, અલરાણી, ઠાસરીઆ ઇત્યાદિ.

વંશવૃદ્ધિની સાથે જ હરિયાવંશજો બધે પથરાતા ગયા. ખાસ કરીને હાલાર અને કચ્છનાં અનેક ગામોમાં તેઓ સ્થિર થઈને રહ્યા. લટ્ટગ્રન્થોમાં તો કોનો પરિવાર કયાં જઈને વસ્યો

તે સંબંધમાં પણ વિગતવાર નોંધો છે. એટલું જ નહિ એમનાં કાર્યોનો પણ વહીઓમાં પ્રચુર ઉલ્લેખ છે. હરિયાવંશમાં અનેક સતીઓ થઈ હોવાનું પ્રમાણ ભટ્ટગ્રન્થો પુરું પાડે છે. આ હકીકત ખાસ નોંધનીય ગણી શકાય. હરિયાવંશજોનાં ગામોમાં એ બધી સતીઓના પાળિયા પણ હશે જ. કિન્તુ અહીં એ બધી વિગતોમાં જવું અપ્રસ્તુત છે.

ભટ્ટગ્રન્થોમાં હરિયાવંશના પ્રતાપી પૂર્વજો વિશે હકીકતો જોવા મળે છે. તેમાં જણાવાયું છે કે હરિયાવંશમાં અમર-કોટના રહીસ આસર શાહો આસર-વસહી નામનો જિનપ્રાસાદ તથા એક વાવ બંધાવ્યાં. ભટ્ટગ્રન્થોક્ત આસર શાહનો સમય અજ્ઞાત છે. સંભવતઃ હરિયા શાહના પ્રપૌત્ર આસર શાહ તે હશે. જો એમ હોય તો તેમનું વંશ-વૃક્ષ આ પ્રમાણે થાયઃ (૧) હરિયા (૨) ગુણા (૩) નરીઆ (૪) આસર.

ભટ્ટગ્રન્થો અનુસાર આ વંશમાં આસર શાહ નામના બીજા પણ એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ ગયા છે, જેમણે વિ સં. ૧૭૨૮ માં કચ્છ અંતર્ગત સાબરાઈ અને ડુમરા વચ્ચે આસર-રાઈ તળાવ બંધાવ્યું હતું. આ આસર શાહ કચ્છ-લઠેરી ગામના વતની હતા.

અજ્ઞાત કર્તૃક “હરીઆવંશ પ્રશંસા રાત્ર” ની અપૂર્ણ પ્રત પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી હરિયા શાહ તેમ જ તેમના બડભાગી વંશજો વિશે પ્રચુર પ્રમાણમાં માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. ભટ્ટગ્રન્થોમાં કે પટ્ટાવલીમાં આ વંશના આઘ પુરુષના પુત્રો વિશે પણ કશી માહિતી નથી, કિન્તુ ઉક્ત રાસમાંથી એ બધી ખૂટતી કંડિકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં જણાવાયું છે કે હરિયા શાહના ગુણા, સામત અને માંડણ નામે ત્રણ પુત્રો હતા. જેમાં માંડણ ઉદાર દિલના હતા. ગુણાના

પુત્ર નરીઆ, એના આસર અને દેસલ નામે બે ધર્મવંત પુત્રો થયા. આસરના પુત્ર નકીઆના આ પ્રમાણે ચાર પુત્રો થયા: (૧) જસીઆ (૨) ભાણુ (૩) રાણા અને (૪) પાસડ, જેમાં રાણા રંગીલા અને પાસડ ગુણવાન હતા. જસીઆના પુત્ર હરિયા અને એના પુણ્યવાન એવા ચાર પુત્રો આ પ્રમાણે થયા: (૧) નકસ્યા (૨) કોયા (૩) પદમા અને (૪) સોઢિલ. આ ચાર ભાઈએનો પરિવાર ઘણો વૃદ્ધિ પામ્યો.

ઉક્ત કોયાના આસધર, તેના સોમિગ અને વકિઆ નામે બે પુત્રો થયા. સોમિગના માણિક, પાસદત્ત અને ભોજીઆ નામના અનુક્રમે મહિમાવાન, લલા અને ઉત્તમ ત્રણ પુત્રો થયા. માણિકના ખેતલ, સામલ, ખિરુ, નમુ અને પંચાચણ નામના રત્ન જેવા પાંચ પુત્રો થયા. ખેતલના આસા, ડેપા, ગોપા અને ડાહ્યા એમ ચાર લલા પુત્રો હતા, જેમની સૌ સેવા કરતા હતા આસાના રાણુ અને ધીરણુ એમ બે ધન્ય પુત્રો થયા. પૂર્વના પુણ્યને લીધે તેમને અખૂટ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થયેલી. તેમાં પુત્ર રાણુ તો સ્વરૂપવાન હતો. તેના લખીઆ અને જેતા નામના બે પુત્રો થયા, જેમણે અનેક પુણ્ય-કાર્યો કર્યાં શાહ સોદાગરો અને રાજાઓમાં લખીઆ અને જેતાએ પોતાની કીર્તિ વધારેલી. તેમજ મહાજનમાં પણ સારાં કાર્યો કરેલાં.

લખીઆ શાહનો પુત્ર આસપાલ મોટા મનનો થયો, જેણે ઘણું ધન ખરચીને સદ્કાર્યો કર્યાં. રાજાનો ભાઈ શાહ ધીરણુ ધનાઢ્ય હતો. તેના ગુણવાન એવા ચાર પુત્રો આ પ્રમાણે થયા: (૧) માલો (૨) પંચાણિયો (૩) ભોજીઓ અને (૪) ધનો જેઓ રાજદરબારમાં પ્રસિદ્ધ હતા. માલાના મહિરાજ, વીજલ, સરવાણુ એમ ત્રણ પુત્રો થયા. માલાનો ભાઈ પંચાણિયો પુણ્યવાન આત્મા હતો.

શ્રેષ્ઠીવર્ય પંચાણિયા શાહના યશનું વર્ણન ઉક્ત રાસમાં સવિશેષ છે. રાસમાં ક્યાંયે વર્ષનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર વંશ-પરંપરાનું કંમળદ્વ વર્ણન જ છે. એટલે આ શ્રેષ્ઠીવર્ય ક્યારે થઈ ગયા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અનુમાનતઃ તેઓ વિક્રમની ૧૭મી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા હશે. નવાઈની વાત છે કે આવા ભાગ્યવંત પુરુષનો ઉલ્લેખ પટ્ટાવલીમાં કે ભટ્ટચન્દ્રોમાં પણ નથી. પંચાણિયા શાહનાં કાર્યો એમને અગ્રણી શ્રેષ્ઠીવર્યોની પંક્તિમાં સ્થાન અપાવે એવાં ગરિષ્ઠ છે. તેનો ઉલ્લેખ કરતાં પહેલાં તેમના પરિવાર વિશે ઉલ્લેખ કરવો અહીં પ્રસંગોચિત ગણાશે.

રાસકાર વર્ણવે છે કે પંચાણિયા શાહની આસમતી નામની પત્ની હતી, જે અનેક ધર્મકાર્યો કરવામાં ઉત્સાહવાળી હતી. આસમતીથી મોખીઆ, કમો, ધનો, દેપા, ગોપા, વહીઆ, મંગીઉ વગેરે પુત્રો થયા. રાસકાર આ પુત્રો વિશે જણાવે છે કે જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોખીઆનું માન ઘણું હતું. કમો સુજાણ હતો. ધનો પરિચિત કે અપરિચિતોનું પોષણ કરનારો હતો. વહીઆ વટવાળા હતા. મંગીઉ મતિવાન અને શુણવાન હતો.

ઉક્ત રાસની પ્રતમાંથી પછીની અડધી પંક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોઈને તેની વિગત અંગે જાણી શકાતું નથી. પછીની અડધી પંક્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે ડાહીની કુક્ષિથી ઉત્પન્ન થયેલા ડેરુ, ભારુ, અને આસારીઓ પ્રસિદ્ધ પુરુષો હતા. પ્રાયઃ ડાહી શ્રેષ્ઠી પંચાણિયા શાહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મોખીઆની ભાર્યા હશે. મોખીઆ શાહના ઉપર્યુક્ત પુત્રોની સંતતિ વિશે પણ “હરીઆવંશ પ્રશંસા રાસ” માં ઉલ્લેખ છે. તેમાં જણાવાયું છે કે તેમના જેષ્ઠ પુત્ર ડેરુ શાહ દાનવીર હતા. તેમના પુત્ર લાલુ થયા, જેઓ સુંદર હતા લાલુના છ પુત્રો આ પ્રમાણે થયા: (૧) રાજુ (૨) આસવંત (૩) દેવાણંદ

(૪) ધારૂ (૫) મણુસી અને (૬) ચાંપા. તેઓ ભલા અને રૂડા હતા. તેમની ચતુરાઈ અને કુશળતા જગમાં પ્રસિદ્ધ હતી. ઉક્ત શ્રેષ્ઠી ડેરુ શાહ પર્યુષણ મહાપર્વમાં પ્રચુર દ્રવ્યવ્યય કરતા હતા. એમના કુળમાં આગળ પણ અનેક પુણ્યનાં કાર્યો થયાં. હરિયા વંશજોનાં સુકૃત્યો ઉલ્લાસપૂર્વક થતાં એમની પુણ્ય-કરણી સુદૃઢ છે.

એ પછી રાસકારે શ્રેષ્ઠી પંચાણિયા શાહે કરેલી ઘૃતલહાણુ વિશે પ્રશંસાત્મક વર્ણન કર્યું છે પંચાણિયા શાહ પુણ્યવાન હતા. રાસકાર કહે છે કે પંચાણિયા શાહે મહાજનોમાં ઘૃત-લંભનિકા વહેંચી તેનું વર્ણન કેમ કરી શકું? કેમ કે જીભ તો એક જ છે? એમ કહીને રાસકાર પંચાણિયા શાહે જ્યાં જ્યાં ઘૃતલહાણુ કરી હતી ત્યાં ત્યાંના મહાજનોની લાંબી સૂચી આપી છે.

સૌ પ્રથમ લહાણુ નૌતનપુર-એટલે કે જામનગરમાં કરી પછી ખિમરાણીમાં કરી. એ પછી શ્રેષ્ઠી પંચાણિયા શાહે જે જે સ્થાનોમાં ઘૃતલહાણુ કરી તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે: ધુલેહરે, મહિમાણે, ખડલે, નાગૂરાઈ, ઓખે, આરીખાણે, ખીરસરાના, ગજણે, દ્રોણએ, ટોડા, ખાટાવડી, ડાસંગે, ખેરાજી, સૂરાઓ, લૂસે, કાંનાવી લૂસે, સાંગણુ લૂસે, છીકારી, છિછિ, પીપલીઉં, ડેઢિયે, વસઈ, ખેહડી, લાખાખાવળ, ડેરા, ચિલા, ખેરાજી, નાગુરી, પડાણા, ખાવડી, રાસંગપુર, ઝાંખરી, ખાલાચદેડે, માંઢે, વીસોત્તરી, ગ્રામડી, ખંભાલીએ, સોનારડી, ભાતેલ, ખલહા, ચૂરી વગેરે ઉક્ત સ્થાનો મુખ્યત્વે હાલાર અને કચ્છના છે એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પંચાણિયા શાહની કીર્તિ ઘૃત-લહાણુથી એ બધાં સ્થાનોમાં સવિશેષ વિસ્તરી હતી. આ ઐતિહાસિક ઘટના ક્યારે બની એ વિશે રાસમાં ઉલ્લેખ નથી.

શ્રેષ્ઠી પંચાલિયા શાહના કુળમાં ધૃતલહાણ ઉપરાંત બીજાં પણ અનેક સત્કાર્યો થયેલાં. શ્રેષ્ઠીવર્ય સાતે ક્ષેત્રોમાં પ્રચુર દ્રવ્ય-વ્યય કરેલું એમ રાસમાં કહેવાયું છે. શ્રેષ્ઠીવર્ય પ્રથમ ધૃતલહાણ નૌતનપુર-એટલે જામનગરમાં કરી હોઈને એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તેઓ જામનગરના રહીસ હોય. હાલારમાં લગભગ બધે જ એમની લહાણ ફરી હોઈને આ માન્યતાને પુષ્ટિ મળે છે. કચ્છમાં પણ હરિયાવંશજો હોઈને એમના વસવાટનાં ગામમાં શ્રેષ્ઠીવર્ય ધૃતલંબનિકા વહેંચી હતી.

અમરકોટમાં હરિયાવંશમાં આસર શાહ પ્રસિદ્ધ પુરુષ થઈ ગયા એ વિશે આગળ ભટ્ટગ્રન્થોને આધારે ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. અમરકોટમાં થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠીવર્ય પાસવીર શાહ પણ આ વંશના પ્રધાન પુરુષ હતા એમ રાસકાર જણાવે છે. પાસવીર શાહ રાજમાન્ય પુરુષ હતા. તેમણે અમરકોટમાં યશોપાર્જન કર્યું છે. એમને અને એમના વંશજોને રાજાઓ અને રાણાઓ માન આપતા હતા.

હરિયાવંશની મુખ્ય શાખાઓ વિશે પણ રાસકાર સુંદર વર્ણન કરે છે. ભટ્ટગ્રન્થોમાં ચાર મુખ્ય શાખાઓ કહી છે. તેમાંની ત્રણ શાખાને રાસકાર આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરે છે: સાંઈઈ, કકા, અને ગુરથરીઆ. આ શાખાઓ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી.

શ્રેષ્ઠી પાસવીર શાહે અનેક પુણ્યકાર્યો કર્યાં હોઈને એમનો મહિમા અપાર હતો. મહાજને એમને ઘણું માન આપ્યું હતું. મરુસ્થલી મારવાડમાં એમની પ્રસિદ્ધિ ઘણી હતી. ત્યાં તેમણે એક શિખરબંધ જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો અને અનેક ધર્મકાર્યો કર્યાં. મરુસ્થલી પરથી આ વંશજો મરુથલિયા ઓડખથી ઓળખાયા એમ ભટ્ટગ્રન્થોને આધારે કહી શકાય છે.

રાસકાર એ પછી વર્ણવે છે કે વિષાપહાર એક મુખ્ય ગોત્ર છે તેની સાત પેટા શાખાઓ છે. આ સાતે ગોત્રોના વંશજોએ ઉત્તમ દાનનાં કાર્યો કર્યા હોઈને તેમને રાવ-રાણાઓ માન આપતા હતા. એ સાતે ગોત્રમાં ઘૂતલહાણુ કરીને પંચાણિયા શાહે પોતાનું માન વધાર્યું. રાસકારે હરિયા-ગોત્રથી ભિન્ન એવા વિષાપહાર ગોત્ર વિશે અહીં શા માટે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ સ્પષ્ટ થતું નથી. અનુમાનતઃ શ્રેષ્ઠીવર્ય પંચાણિયા શાહની પત્ની આસમતીનું એ ગોત્ર હશે. એ પછી રાસકારે પુણ્યનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. રાસની પ્રત અપૂર્ણ હોઈને એ પછીનું વર્ણન અનુપલબ્ધ રહે છે.

હરિયા શાહ અને એમના બડલાગી વંશજોનાં કાર્યો મહત્વપૂર્ણ હોઈને અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. “હરીઆવંશ પ્રશંસા રાસ” માં આ વંશ સંબંધક સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં સંગૃહીત હોઈને મૂળ રાસ પરિશિષ્ટમાં રજૂ કર્યો છે. હરિયાવંશજો એમના પ્રતાપી પૂર્વજોને પગલે પગલે એમની કીર્તિગાથાને પુણ્યકાર્યો દ્વારા લંબાવતા રહે એ જ અભ્યર્થના.

— અસ્તુ —

પરિશિષ્ટ

હરીઆવંશ પ્રશંસા રાસ

શ્રી વીતરાગાય નમઃ

- સરસતિ સાંભણિ પાય નમી, પ્રણમી સદ્ગુરુ પાય;
શ્રી શંખેશ્વર સ્વામિને, પ્રણમે સુર નર રાય. ૧
- એક મના થઈ ઓલગે, પુહુંચે મનની આસ;
લવભંજન એક સ્વામિ તું, ગુડીય મંડન પાસ. ૨
- લંબોદર ચરણે નમી, સૂંડાલા સમરથ;
વિવિધ દાન ઘૂતહ તણું, હરીઆ છલે ગરથ. ૩
- કુણ વંશ ક્રિહાં ઉપના, કુણ થાનક કુણ ઠામ;
રાજકુલી છત્રીસ માંહિ, વંશ પરમારહ નામ. ૪
- વંશ પરમારે જાણીએ, રાઉ લલો દધિચંદ્ર;
દધિચંદ્ર પુત્ર મણિચંદ્રહું, રણમલ તસ કુલચંદ્ર. ૫
- રણમલ પુત્ર હરીઓ લણું, દયાવંત નિરધાર;
શ્રી મહાવીર ત્રીજે પટે, શ્રી ધર્મઘોષ સુવિચાર. ૬
- પ્રતિબોધ્યા પૂરે મને, સંવત ઉગણોત્તર ખાર;
શિખર એક તિહાં નીપતું, પુર ભાલણી મઝારિ. ૭
- મૂલ હરીઓ જે હુઓ, તેહના પુત્ર જ ત્રણ;
ગુણાસામત માંડણએ બંધવલલા, માંડણ મોટિમ મન. ૮
- ગુણા પુત્ર નરીઓ અને, નરીઆ પુત્ર બે જાણ;
આસર દેશલ દીપતા, ધર્મ તણે અહિઠાણ. ૯
- આસર પુત્ર નકીઆ તણા, હુઆ પુત્ર જ ચ્યાર;
જસીઆ ભાણા રાણા રંગિ, પાસડ તે ગુણધાર. ૧૦

જસીઆ કુલે દીપતો, હરીઓ નામે વિસ્તાર;
હરીઆ ઘરે દીપતા, પુત્ર ચ્યાર પુણ્યસાર. ૧૧

નકર્યા કોઆ જાણીએ, પદમા સોઢિલ એહ;
તેહ પરિવાર વધ્યો ઘણો, જાણે સહુ જગ તેહ. ૧૨

કોઆ કુલે દીપતો, પુત્ર આસધર જેહ;
તાસ પુત્ર બે ઉપના, સોમિગ વકીઆ તેહ. ૧૩

સોમિગ સુત ત્રણ જ થયા, માણિક મહિમાવંત;
પાસદત્ત લલ લોજીઆ, ઉત્તમ પ્રાણી જંત. ૧૪

માણિક ઘરે ઉપનાં, પુત્ર પંચ જતનં;
ખેતલ સામલ ખિરુ ખરો, નમુ પંચાઅણુ રતન. ૧૫

ખેતલ પુત્ર વેદ જ ખરા, આસા દેપા દેવ;
ગોપા ડાહીઆ અતિ લલા, સહુ કરે તસ સેવ. ૧૬

આસા અંગે ઉપના, રાજુ ધારણુ ધન્ય;
પરિઘલ રિદ્ધિ પોતે અછે, જેહને પૂરવ પુણ્ય; ૧૭

રાજૂ રૂપે રૂઅડો, તસ અંગજ સુત બેય;
લખીઓ જયતો સંપના, પુણ્ય કરે બહુ તેહ. ૧૮

સાહા રાજા ને લખીએ, જયતે વાધ્યો જંગ;
નિયવલું કીધું લલું, માહાજન માંહિ રંગ. ૧૯

લખીયા સુત આસપાલ, જેમે ઘીણુ મોટે મન;
હરગણુ હરખે ખરચસે, તે દિવસે ધન ધન્ય. ૨૦

રાજા લાઈ દીપતો, સા ધીરણુ ધનવંત;
પુત્ર ચાર કંધોધરા, ગુણુધારી ગુણુવંત. ૨૧

માલો માને આગલો, પંચાણીઓ પુણ્યવંત;
લોજીઓ ધનો ધીરણુ લલા, તે રાવ રાણા લણુંત. ૨૨

ધીરણુ સુત માલો ભલો, માલા સુત મહેરાજ;
 બંધવ બીજલ જાણીએ, સરવણુ સારે કાજ. ૨૩
 માલા બંધવ પંચાણુઓ, તેહને પુણ્યહ સરસૂં કાંમ;
 આસમતિ ઉલટ ઘણી, ધર્મ કરે બહુ કાંમ. ૨૪
 માન ઘણે મને મોખીઓ, તસ સુત કમો સુખાણુ;
 ધન ખરચે ધનો ઘણું, પોષે જાણુ અજાણુ. ૨૫
 દેપા ગોપાના હુઆ, વહીયા વટે તેહ;
 મંગીઉ મતિ આગલો, ગુણ બોલસું તેહ. ૨૬
ડાહીએ, જન્મ્યા પુત્ર રતન;
 ડેરુ ભારુ આસારીઓ, જગત્ર જાણે ધન ધન્ય.
 સાહા ડેરુ દાને ઘણું, તસ સુત લાલુ ચંગ;
 પુત્ર બટ જનમ્યા ભલા, રૂડા રૂડે બંગિ. ૨૭
 રાજુ આસવંત દેવાણુદો, ધારુ મણસી જેહ;
 ચાંપો ચતુરાઈ કુશલ, જગ જાણે સહુ તેહ. ૨૮
 એને કુલે આગે અનિ ઘણાં, પુણ્યહ કીધાં કાંમ;
 સાહા ડેરુ ખરચે ઘણું, પર્વ પજુસણુ કાંમ. ૨૯
 પુણ્યહ કરણી છે ઘણી, હરીઆ કુલે ઉલ્કાસ;
 પંચાલીએ પૂરે મને, ઘૃત પુણ્ય કીધૂં તાસ. ૩૦
 ચુપઈ

પુણ્ય યોગ આરિજ કુલ લહી, પુણ્યે મુગતિ પુહુંચે વહી;
 પુણ્યે સર્વ સીજે કાજ, પુણ્યે ઘર જૈઠા હુઈ રાજ. ૩૧
 પુણ્યે તીર્થ પૂરા કરે, પુણ્ય વિના તે અધવચ મરે;
 પુણ્યે ગોત્રજ હુઈ સુપ્રસંન, પુણ્યે હુઈ પૂજણુ ધનં ૩૨
 પુણ્યે હુઈ પુત્ર પરિધાન, પુણ્યે પરીઆગત નિધાન;
 પુણ્યે આસ્યા પૂરી મલે, પુણ્યે અકર્મ કીધાં ટલે. ૩૩

પુણ્યે પૂરું પામી આય, પુણ્યે સદ્ગતિ પ્રાણી જાય;
 પુણ્ય વિના નર નારી જોહ, નીચી ગતિ વલીહોસે તેહ. ૩૪
 પુણ્ય હુઈ પોતે જોહને, મનવંછિત પુણ્યે તેહને;
 માહાજન લાહણી કીધી ઘણું, રસણિ એક કિમ ગુણ વર્ણવું. ૩૫
 પ્રથમ લાહણિ નૌતન પુરવાવિ, બીજી લાહણિ બીમરાણિ આવિ;
 ધુલહરે લાહણિ ધૂનિ માનિ, લાહણિ કીધી મહિમાણે આવિ. ૩૬
 લાહણિ ખડખે કીધી ખંતિ, નાગૂરાઈ ઓખે એક ચિંત;
 આરીખાણે આપી આખે, ખીરસરાના લિએ કહું સાખે. ૩૭
 ગજણે તે ગૂંબરવ કરે, પરિઘલ પોતું પુણ્ય જ ભરે;
 દ્રોણીએ તે ખરચે દ્રવ્ય, ટોડાનું માહાજન લે સર્વ. ૩૮
 ખાટાવડીએ ટખકયો મેહ જિમ, લાહણિ લાહી તે મોટે મર્મ;
 દળાસંગે ઘૂત વાવરે, પરિઘલ મનિ ખેરાજૂ ભરે; ૩૯
 લૂસિ સૂરાઓ માહાજન બહુ, કાંનાવી લૂસે પાસે કહું;
 સાંગણુ લૂસે સત આગલો, લાહણિ સર્વ લિએ માહાજન ભલો. ૪૦
 છીકારી છિછિ આગલી, માહાજન સર્વ જેહું તે મલી;
 હરીઆ કુલે પંચાલુ પંચ, લાહણિ કરે તે રુદ્ર સંચ. ૪૧
 છીકારી માંહિ લાહણિ કપરી, દેસ પરદેસ કીરતિ વિસ્તરી;
 આગે એણિ કુલે રૂડાં કાંમ, સપત ક્ષેત્ર ખરચ્યાં બહુ દાંન. ૪૨
 પીપલીજાં રાહુનું જિહાં, લાહણિ કીધી માહાજન માંહિ તિહાં;
 ડિંદીએ દીપાવ્યું દાંન, ગૂજર માહાજન દે બહુ માંન. ૪૩
 પંચાલીએ તે પૂરે ભાવે, લાહણિ લાહી ડિંદીએ આવે;
 વસંધએ પરિઘલ વિત્ત વાવરે, જેહડી આમ પરિઘલ પુણ્ય ભરે. ૪૪
 લાખાખાઉલ ને ડેરા જિહાં, લાહણિ લાહી ઘૂત સુઘણુ તિહાં;
 ચિલાનું માહાજન નવલી ચંગ, લાહણિ લાહી તે રૂડે ખંગિ. ૪૫

નગર પાસે ઘેરાજૂં રંગ, લાહણિ લાહી નાગુરી ચંગ;
વિવિધ પ્રકારે ધૃત વાવરે, પંચાલુ પુણ્ય પોતૂં ભરે. ૪૬

પાડાણિ ખાહવડીએ ખંતિ, ધૃત લાહણિ દીધી એક ચિતિ;
ગ્રામ એટલે દીધૂં દાંન, પંચાલીઉ જાગે બહુ માંન. ૪૭

દિશિ આથમણી માહાજન જિહાં, લાહણિ લાહી ધૃત પરિઘલ તિહાં;
માહાજન પુણ્ય પસાયે કરી, રાસંગપુર લાહણિ મનિ ધરી. ૪૮

ઝાંખરી બાલાચદેઉ લીધ દાંન, માંઢે વીસોતરી વધારુ વાન;
શ્રી સંઘ પુણ્ય લાહણિ કરું, એહ વાત ચિતિ નિત ધરું ૪૯

ગ્રામડી ખંભાલીએ ધન વાવરું, સોનારડી ભાતેલે ભડૂ;
રાહુના બલહા વલી ઘણા, એહ કામ નવિ રાખું મણા. ૫૦

ભગવંત પુણ્ય પસાયે કરી, લાહણિ ચૂરી કરું મનિ પુરી;
શ્રી સંઘ પુણ્ય પસાઈ કરી, હાલાહર માંહિ લાહણિ ફરી. ૫૧

હરીઆ કુલે અછે પુરુષ પ્રધાન, પાસવીર સમો એમ જાણુ;
ઓણ કુલિ હૂઆ પુરુષ પ્રધાન, રાગ્ય રાણા દિઅતિ ઘણા માન. ૫૨

અમરકોટ માનવ સુચંગ, પાસવીર વધારીઓ રંગ;
ઓણિ કુલિ જે જે જિહિ જણે અછે, પૂછીય વાત કરે સહૂ પછે. ૫૩

દ્વહા

હરીઆ સાંઘઈ ભણીએ, કકા કલવંત એહ;
ગુરથરીઆ છુલિ ગરથ, જાણે જગવલી તેહ. ૫૪

ફરી થઈ મ થોભ બહુ, આપે નિત નિત દાંન;
મહિમા અતિ ઘણુ તેહનો, દે માહાજન બહુ માંન. ૫૫

મરુથલીઆ મારુ આદિઅછે, તિહાં કણિ તેહ પ્રસિદ્ધ;
ઉત્તમ કામ કીધા ઘણા, શિખર એક સો સિદ્ધ. ૫૬

ચુપઈ

વિષાપહાર તે ગોત્ર જ એક, ગોત્ર સાત નીપના છેક;
 સાતે ગોત્રે ઉત્તમ દાંન, રાય રાણા માને બહુ માંનિ. ૫૭
 ગોત્ર સાત દીપાવ્યાં દાંને, પંચાલીએ વધારી માંને;
 હાલાહર માંહિ કરણી કીધ, લાહો લક્ષ્મીનો ઘણ લીધ. ૫૮
 પુણ્ય પસાઈ ઉત્તમ વંસ, પુણ્ય પસાઈ વાધે વંસ;
 પુણ્ય પસાઈ કુલ સણગાર, પુણ્ય પસાઈ કુલનો ભાર. ૫૯
 પુણ્ય પસાઈ.....

(પ્રત : શ્રી અનંતનાથ જિનાલય જ્ઞાન-ભંડાર,
 ભાત ભગ્નર, મુંબઈ નં. ૯)

શ્રી ગોડીજીતીર્થ-સંસ્થાપક મિઠડીઆ મેઘા શાહ

“થરના ઠાકુર લેઢ્યા, લેઢ્યા, લેઢ્યા રે!” નો આનંદલયો નાદ અર્ધ સહસ્રાબ્દી પહેલાં સિંધ અંતર્ગત થરપારકરના પ્રદેશમાં ગુંબયમાન થયેલો. આ નાદના પ્રેરણાસ્રોત હતા શ્રી ગોડીજીતીર્થ-નાયક ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથ—જેમને યાત્રિકો થરના ઠાકુર તરીકે સંબોધતા. ભક્તિભાવથી તરબોળ થયેલા ભાવુકો એ તીર્થની યાત્રાથી પાવન થઈને ઉપર્યુક્ત સમૂહ-નારો લહેરાવતા અને આનંદ વિભોર થઈને નાચતા-કૂદતા. એ યુગમાં થરના ઠાકુર પ્રત્યેની ભક્તિ ઓર હતી, એ તીર્થનો મહિમા ઓર હતો, શ્રી ગોડીજીના ચમત્કારોની મોહિની પણ ઓર હતી. એ ભક્તિ-યુગની તવારીખ અનેખી ભાત પાડે છે. એના નાયક છે મિઠડીઆ શ્રેષ્ઠી મેઘા શાહ—જેમણે એ પ્રભાવક તીર્થનો સૂત્રપાત કર્યો.

મેઘા શાહ એસવાળ જ્ઞાતીય, મિઠડીઆ ગોત્રીય, વહોરા શાખીય હતા. મૂળ તેઓ નગરપારકરના, પરંતુ વ્યાપારાર્થે એમના પિતા ખેતા શાહ અને માતા ખેતલદે પાટણમાં આવીને વસેલા. એ જમાનામાં પાટણ પશ્ચિમ ભારતનું સમૃદ્ધ નગર હોઈને અનેક સ્થાનોના લોકો ત્યાં આવીને વસેલા પ્રમાણ-ગ્રન્થો અનુસાર વિ. સં. ૧૪૩૨ માં મેઘા શાહ પાટણમાં વ્યાપારાર્થે રહ્યા હતા. એમની પુખ્ત ઉંમરની ગણતરી કરતાં તેઓ વિક્રમના પંદરમા સૈકાના પ્રારંભમાં જન્મ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. એમને ભોળ અને ઉદય નામે બે મોટા ભાઈઓ હતા.

ભટ્ટચન્દ્રોમાં ઉદ્દેષ્ય છે કે વિ. સં. ૧૩૯૮ માં ખેતા-શાહ પારકર અંતર્ગત ભૂદેશ્વર નગરમાં વસતો હતો. તેની પત્નીનું નામ નોડી હતું. તેમણે પોતાના પુત્ર મેઘા શાહને એ નગરના વડેરા ગોત્રીય શ્રેષ્ઠી સાજણ આહ્વાની પુત્રી મરઘા સાથે પરણાવ્યો હતો. સાજણ શાહને કાજલ, ઉજલ અને સામલ નામે ત્રણ પુત્રો હતા. કાજલ શાહ ઘણો ધનવાન હતો. મેઘા શાહ એમની પાસે જ નોકરીમાં રહેલા.

એ અરસામાં પારકરમાં રાણો ખેંગાર રાજ્ય કરતો હતો. મહમદ ખેગડાએ વિક્રમના ૧૬ મા શતકમાં સિંધમાં ત્રણ વાર સવારી કરી અને અસંખ્ય લોકોને વટલાવ્યા એ પહેલાંની શતાબ્દીનું ત્યાંનું રાજકીય ચિત્ર જુદું જ હતું. સમાવંશના રાજપૂતોનું સિંધમાં રાજ્યશાસન હતું. સુમરા અને સોઠાઓનું પણ ત્યાં ઘણું વર્ચસ્વ હતું. સિંધમાં હિન્દુસત્તા નષ્ટ થઈ એ પહેલાં પારકર-પ્રદેશમાં ઓસવાળવંશીય જૈનોનો મોટો સમૂહ વસતો હતો. ઓસવાળોની વિશાળ સંખ્યાને લીધે જૈન યતિઓ ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓ પર સારું વર્ચસ્વ ધરાવતા હતા. કેટલાંક રાજ્યોમાં મંત્રીઓ અને અધિકારીઓ તરીકે પણ જૈનો નિયુક્ત થયેલા.

ઓસવાળો મૂળ તો રાજપૂત ક્ષત્રિયો હતા. જૈનાચાર્યોએ તેમને પ્રતિબોધીને ઓસવાળવંશનું સ્થાપન કર્યું. ઓસવાળોનું મૂળ ઉત્પત્તિ-સ્થાન મારવાડ અંતર્ગત ઓસનગર, જ્યાં સૌ પહેલાં ઓસવાળ-સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ થયો. ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથની શ્રમણ-પરંપરાના છઠ્ઠા પટ્ટધર આચાર્ય રત્નપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી ત્યાં લાખો ક્ષત્રિયોએ જૈનધર્મ અંગીકાર કરેલો એ પછી પણ ઓસવાળ-સૃષ્ટિ વિસ્તૃત થતી જ રહી. સિસોદિયા, પરમાર, ચૌહાણ, સોલંકી, રાઠોડ, ભટ્ટી, ચાવડા, પઠિહાર, કછાવા, ગૌડ વગેરે વંશના રાજન્ય કુળના

ક્ષત્રિયોએ જૈનધર્મ અંગીકાર કરીને ઓસવાળ-વંશમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો એ પછી પણ આ પ્રક્રિયા વિક્રમની ૧૫ મી શતાબ્દી સુધી ઠેઠ ચાલતી રહી.

આ રીતે ઓસવાળોની આદિ ભૂમિ મરુભૂમિ બની. ઓસવાળોની સંખ્યા વધતાં મારવાડના નિકટવર્તિ પ્રદેશમાં પણ ઓસવાળો ફેલાયા. જૈનધર્માનુયાયી ક્ષત્રિયોનો ઓસ, પારકર, પાલી ઉપરાંત સાંચોર, જલોર, જેસલમેર, ઇંડોર, જોધપુર, ગોલવાડ, થલી, મેવાડ ઇત્યાદિમાં પ્રભાવ વધતો ચાલ્યો. પારકર-પ્રદેશમાં તેમનું બાહુલ્ય સવિશેષ હતું. પારકરમાંથી તેઓ સિંધમાં મોટી સંખ્યામાં પ્રવેશ્યા. આ હિલચાલનું નોંધનીય પરિણામ એ આવ્યું કે પારકર એ પછી સિંધનો પ્રદેશ ગણાવા લાગ્યો. એ પહેલાં તે મારવાડનો પશ્ચિમ વિભાગ ગણાતો હતો.

વિક્રમના ૧૫ માં સૈકામાં પારકર ઘણો ગીચ વસ્તીવાળો પ્રદેશ ગણાતો હતો. આજે તો પરિસ્થિતિ બુદ્ધિ જ છે, ભારતના નકશામાંથી પણ તે નીકળી ગયું છે. પરંતુ એ કાળે ઓસવાળ જૈનોના વર્ચસ્વવાળો એ પ્રદેશ હતો, એમાં ચૌદ ચેઢી હતી. એક ચેઢીમાં ૫૬૦ ગામો ગણાય, એટલે પારકર ૭૮૪૦ ગામો ધરાવતો પ્રદેશ હતો. ભૌગોલિક રીતે તેનો વિસ્તાર આ પ્રમાણે હતો: દક્ષિણે ભૂજ ૫૦ ગાઉ દૂર હતું, તેમાં ૪૦ ગાઉની હદ પારકરની હતી. રાણીગામ એ કાળે પારકરનું હતું. ઉમરકોટ ૮૦ ગાઉ દૂર હતું, તેમાં ૫૦ ગાઉની સિમા પારકરની હતી. ચૌહાણોનું સૂરાચંદ રાજ્ય ૪૨ ગાઉ દૂર હતું, તેમાં ૩૦ ગાઉ પારકરની ભૂમિ હતી. છહોટણ ૬૦ ગાઉ દૂર હતું, તેમાં ૬૦ ગાઉનો પ્રદેશ તો પારકરનો હતો. દક્ષિણ તરફ ચૌહાણોનું બાવસુઈ ૫૦ ગાઉ છેટે હતું, તેમાં ૨૭ ગાઉની હદ પારકરની હતી. પ્રાયઃ વિક્રમના ૧૬ માં શતકમાં

આવા સમૃદ્ધ પ્રદેશને મુસલમાન શાસકો ઘેરી વળ્યા અને તેને છિન્નભિન્ન કરી દીધો. વિક્રમના પંદરમા-સોળમા સૈકામાં આઠેક હજાર ગામોની સંખ્યા ધરાવતો આ પ્રદેશ સોળમા સૈકાના અંતિમ ચરણમાં માત્ર ૧૪૦ ગામોનો જ પ્રદેશ બની ગયો !! આજની વાત કરીએ તો ભારતના નકશામાંથી ભૂંસાઈને તે પાકીસ્તાનની ગોદમાં ભરાઈ ખેડું છે. ગયે વર્ષે ભારત અને પાકીસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ ખેડાતાં નગરપારકરને ભારતના જવાનોએ જીતી લીધું. પરંતુ સમાધાન થતાં પુનઃ તે પાકીસ્તાનને સોંપાઈ ગયું !! આટલી સામાજિક તથા રાજકીય ઉથલપાથલ ભાગ્યે જ અન્ય કોઈ પ્રદેશે જોઈ હશે.

દૂંકમાં, પારકરમાં હિન્દુસત્તાનો સૂરજ તપતો હતો ત્યારની આ વાત છે. મુસલમાનોના આક્રમણોથી બચવા ત્યાંના ઓસવાળો કચ્છ તરફ નાસી છૂટ્યા એ પહેલાના સૈકાની સોનેરી તવારીખનું અહીં ઉજળું પાનું તપાસીએ અગાઉ જણાવી ગયા તેમ પારકરમાં રાણા ખેંગાર રાજ્ય કરતો હતો. તેના પ્રધાન તરીકે ઉક્ત કાજલ શાહ નિયુક્ત થયેલા. કાજલ શાહ પારકરના ધનાઢ્ય વેપારી પણ હતા. તેમણે પોતાના બનેલી મેઘા શાહને પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખેલા. તેમને પાટણ સાથે મોટો વેપાર હોઈને મેઘા શાહને પાટણ પણ જવું પડતું. પાટણમાં આ કુટુંબ ઘણું રહેલું એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. આગળ જણાવી ગયા તેમ પાટણમાં અનેક સ્થાનોના લોકો વસતા અને વેપાર કરતા. ભારતનાં અનેક નગરો સાથે પાટણ વેપાર કડીથી સંકડાયેલું હતું.

મંત્રી કાજલ શાહને તેના બનેલી મેઘા શાહ સાથે ઘણો મનમેળ હતો. સ્નેહભાવમાં શેઠ-નોકર જેવો સંબંધ ન રહે એ સ્વાભાવિક છે. એકવાર મેઘા શાહ કાજલ શાહ પાસેથી પૈસાની મદદ લઈને પાટણમાં વ્યાપારાર્થે ગયા. પાટણમાં તેમણે

કાપડ, અનાજ-કરીઆણાં, તથા ઘર-વપરાશની ચીજ-વસ્તુઓ આદિની ખરીદી કરી. એક દિવસ રાત્રે તેને સ્વપ્નમાં સૂચન મળ્યું કે “અહીંના સૂળા હસનખાન(હીસાયુદીન)ને ત્યાં જિન-પ્રતિમા છે, તેને દામ આપીને તું લઈ લેજે” મેઘા શાહે સ્વમાનુસાર ૧૨૫ દ્રમ્મ-અથવા ૫૦૦ દોકડા આપીને તે પ્રતિમાને મેળવી લીધી.

અંચલગચ્છાધિપતિ અમરસાગરસૂરિના આધ્યાત્મિક શાસનમાં વાચક લક્ષ્મીચંદ્રના શિષ્ય લાવણ્યચંદ્રે વિ. સં. ૧૭૩૪ ની આસપાસ “શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથ ચોઢાળિયું” રચ્યું છે. તેમાં આ પ્રતિમા વિશે એવું જણાવાયું છે કે અંચલગચ્છાચાર્ય અભયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી મેઘા શાહના પિતા ખેતા શાહે વિ. સં. ૧૪૩૨ ના ફાગણ શુદ્ધિ ૨ ને શુક્રવારે પાટણમાં શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની ઘણું ધન ખર્ચીને ઉત્સાહ-પૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તે વખતે મુસલમાનોના ઝનૂની આક્રમણોના ભયને લીધે તે પ્રતિમાને વિ. સં. ૧૪૪૫ માં જમીનમાં ભંડારી દેવામાં આવેલી. વિ. સં. ૧૪૬૫ માં હુસેનખાન નામના સરદારે પાટણ સર કયું. તેની ઘોડચારમાં ખીલો ખેડાવા જતાં તે પ્રતિમાજી પ્રકટ થયાં. પ્રતિમાજીની સુંદરતા જોઈને હુસેનખાન પ્રભાવિત થયો. તેણે તેને પોતાના મહેલમાં મૂકાવી. તેની ખીખી, જે મૂળ જૈન વણિકની કન્યા હતી, તે તેનું પૂજન કરવા લાગી. આ રીતે ઠેક વિ. સં. ૧૪૭૦ સુધી તે પ્રતિમાજી હુસેનખાનના મહેલમાં પૂજતાં રહ્યાં.

અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે શ્રી પાર્શ્વનાથજીના અધિષ્ઠાયકે હસનખાનને પણ સ્વપ્નમાં સૂચવ્યું કે તારે તે પ્રતિમાજીને સવાસો દ્રમ્મ લઈને મેઘા શાહને આપવી. પ્રભાતે મેઘા શાહ પોતાને મળેલા સ્વપ્ન-સંકેત અનુસાર તે પ્રતિમાજીને પ્રાપ્ત કરી લીધી. એ સમયે અંચલગચ્છા-

ધિપતિ મેરુતુંગસૂરિ પાટણમાં બિરાજતા હતા. મેઘા શાહે તેમને તે પ્રતિમા બતાવીને બધો વૃત્તાંત કહી સાંભળાવ્યો. મેરુતુંગસૂરિ પ્રતિમાજીના દર્શન કરીને હર્ષિત થયા. તેમણે મેઘા શાહને કહ્યું કે “આ શ્રી ગોડીજીપાર્શ્વનાથજીની મહા પ્રભાવક પ્રાચીન પ્રતિમા છે. તેને તમારા પારકર દેશમાં લઈ જાઓ. ત્યાં પ્રાસાદ બંધાવીને આ પ્રતિમાજીનું સ્થાપન કરવાથી તે અતિશયવંત તીર્થરૂપ થશે.” મેરુતુંગસૂરિની પ્રેરણાથી મેઘા શાહ તે પ્રતિમાજીને પોતાના વતનમાં વિ. સં. ૧૪૭૦ માં લાવ્યા. એ વખતે મેઘા શાહના મનમાં અનેક ઉમેદો હતી.

ઉક્ત ચોઢાળિયામાં એવું વર્ણન છે કે મેઘા શાહે તે પ્રતિમાને રૂની ગાંસડીમાં મૂકાવેલી. રાધનપુર થઈને મેઘા શાહ પોઠો ઉપર બધો માલ ભરીને પોતાના વતન ભણી હર્ષભેર પ્રયાણ કરે છે. માર્ગમાં ચમત્કારિક પ્રતિમાજીના પ્રભાવથી તેની પોઠોને કોઈ ગણી શક્યું નહિ. મતલબ કે એને ક્યાંયે દાણ ભરવું પડ્યું નહિ !

ઘેર પહોંચતાં કાજલ શાહે બધો હિસાબ માગ્યો. મેઘા શાહે બધો હિસાબ આપીને પ્રતિમા મેળવવા માટે ખરચેલી રકમ પોતાને ખાતે માંડવાનું કહે છે. કાજલ શાહને પ્રતિમા ગમી જતાં તેને પોતાની પાસે રાખવાની તેને ઇચ્છા જાગેલી. આ પ્રભાવક પ્રતિમાની વાત થોડા દિવસોમાં જ સમગ્ર પારકરમાં ફેલાઈ ગઈ હોવાથી અનેક લોકો પ્રતિમાજીના દર્શનાર્થે આવવા લાગ્યા. મેઘા શાહે પ્રતિમાજીને પોતાના ઘરમાં જ સ્થાપ્યાં હતાં, જે એક તીર્થમાં ફેરવાઈ ગયું. આમ મેઘા શાહની કીર્તિ પ્રતિદિન વધતી ચાલી કાજલ શાહથી આ સહન ન થઈ શક્યું. મેઘા શાહ અને કાજલ શાહ વચ્ચે અંટસ જાગી. પહેલા જેવો સ્નેહભાવ ન રહેતાં નોકર-શેઠ જેવા સધંબને નાતે તેઓ વહેવાર કરવા લાગ્યા. કાજલ શાહે આર્થિક દબાણ

હેઠળ મેઘા શાહને ખૂબ ખૂબ સમજાવ્યા. પણ તેઓ એકના બે ન થયા. બન્ને વચ્ચેની રકઝકે તકરારનું રૂપ લીધું. કાજલ શાહને પ્રતિમાજીને પોતાની પાસે રાખવાની ઘણી ઈચ્છા હતી, પણ મેઘા શાહની મક્કમતા પાસે કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ. તેથી તેને મેઘા શાહ સાથે વેર બંધાયું. બાર વર્ષો સુધી આમ ચાલ્યું. એ દરમિયાન મેઘા શાહને મધ્યો અને મહેરો નામે બે પુત્રો પણ થયા.

કાજલ શાહ પારકરના ધનાઢ્ય વેપારી હતા. વળી રાજ્યમાં મંત્રીપદે પણ હતા. આવી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ સાથે વેર બંધાયું હોવાથી અહીં સુખશાંતિથી હવે ઝાઝું રહી શકાશે નહિ એમ વિચારીને મેઘા શાહે ત્યાંથી ઉચાળા ભરવાનું નક્કી કરી નાખ્યું. એ સમયે મેઘા શાહની આર્થિક સ્થિતિ સારી કહી શકાય એવી નહોતી. છતાં એમના આદર્શો ઊંચા હતા. એમના જીવનમાં એક જ મહોત્સાહ હતી અને તે શ્રી ગોડીજીતીર્થ-સ્થાપનાની. મહિમાનિધિ મેરુતુંગસૂરિના શબ્દો તે ભૂલી શકે એમ નહોતો. આ કાર્યમાં એ યુગપ્રધાન આચાર્યના આશીર્વાદ પણ તેને મળ્યા હતા.

પ્રમાણગ્રન્થોમાં ઉલ્લેખ છે કે એક રાતે શ્રી ગોડીજીની પ્રભાવક પ્રતિમાજીને અન્નહયા સ્થળે લઈ જવાનું મેઘા શાહને સ્વપ્નમાં સૂચન મળ્યું અને તે અનુસાર એમણે સવારે વહેલા ઉઠીને એક વહેલમાં તે પ્રતિમાને પધરાવી, વહેલને બે નવાં વાછરડાં જોતરી અન્નહયા સ્થળ તરફ જવા પ્રયાણ આદર્યું. મેઘા શાહ આગળ વધતાં ડાબા થલમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ચારે બાજુએ નિર્જન વેરાન હતું. ત્યાં તેમણે સ્વપ્નના સંકેતાનુસાર ગોડીપુરનગર વસાવ્યું. ત્યાં મીઠા પાણીનો ફૂવો નીકળ્યો. ખોદકામ કરતાં મીઠા આંકડા નીચેથી મેઘા શાહને ધનનું મોટું નિધાન પ્રાપ્ત થયું. ત્યાં ગહૂંડીનું શુભ ચિહ્ન હતું.

મેઘા શાહે તે સ્થાને જ સ્વપ્નમાં મળેલા સૂચન અનુસાર જિનપ્રાસાદનો પાયો નાખ્યો. સદ્ભાગ્યે તેની પાસે જ પથ્થરની ખાણ પણ નિકળી જમીનમાંથી એમને ઘણું ધન પ્રાપ્ત થયું હોવાથી હવે એમને આર્થિક સંકડામણ નહોતી. સિરોહીના સલાટે જિનપ્રાસાદનું કામ ભક્તિથી ઉપાડી લીધું. મેઘા શાહની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાવા લાગી. આથી કાજલ શાહની ઈર્ષ્યા ખેવડાઈ.

મેઘા શાહે જ્યાં જિનપ્રાસાદનો પાયો નાખ્યો ત્યાં વેરાન વગડો જ હતો. એ ભૂમિ પર ઠાકુર ઉદયપાલનું રાજ્યશાસન હતું, ખેતશી લુણોત રાજાનો મંત્રી હતો. મેઘા શાહની કીર્તિ સાંભળીને ખેડેએ એમને હૈયાધારણ આપી અને રાજ્ય તરફથી બધી સુવિધાઓ કરાવી આપી. મેઘા શાહનો રાજાએ ઘણો સત્કાર કર્યો. એટલે મેઘા શાહનો ઉત્સાહ ઘણો વધ્યો. જિનાલયનું ખાનમુહૂર્ત ક્યારે થયું તે વિશે નક્કી જાણી શકાતું નથી. પરંતુ વિ. સં. ૧૪૮૨ માં થયું એ વિશે પ્રમાણ-ગ્રંથોમાંથી ઉલ્લેખો મળી આવે છે. જિનપ્રાસાદનું મોટા ભાગનું કામ પૂર્ણ થઈ ચૂક્યું હતું ત્યાં જ મેઘા શાહનું વિ. સં. ૧૪૯૪ માં અકાળ મૃત્યુ થયું. એમનું મૃત્યુ કાજલ શાહના કપટથી થયું એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. કાજલ શાહે પોતાની પુત્રીનાં લગ્નમાં મેઘા શાહના આખા કુટુંબને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યું અને મેઘા શાહને દૂધમાં ઝેર આપીને મારી નાંખાવ્યો.

કાજલ શાહે પોતાના ખેડે ભાણેજો મહિયા અને મહેરાને પોતાની પાસે રાખીને જિનપ્રાસાદનું અવિશિષ્ટ કાર્ય પુનઃ શરૂ કરાવ્યું. અંચલગરછની મોટી પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે કાજલ શાહે જિનાલયના આગળના ભાગનો રંગમંડપ કરાવી આપ્યો. જિનાલયને ફરતી ચોવિસ દેવકુલિકાઓ ત્યાંના સંઘે

કરાવી પછી તો બીજી દેવકુલિકાઓની પણ રચના થઈ. વિ. સં. ૧૪૯૫ માં કામ સંપૂર્ણ થયું અન્ય પ્રમાણે અનુસાર કામ વિ. સં. ૧૫૧૫ માં પૂર્ણ થયું.

કવિ રૂપ કૃત “ગોડીપાર્શ્વનાથ છંદ”ની પ્રત્યુષ્ણિકામાં આ તીર્થની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખ છે, જે આ પ્રમાણે છે: “સંવત્ ૧૪૩૧ કાગણુ શુદ્ધિ ૨ શુક્રવારે શ્રી પાટણનગરે શ્રી ગોડીજીની પ્રતિમા શેઠ મિઠડીઆ વોહરા સાં મેઘા ખેતાંણી પ્રતિમા ભરાણી છે. શ્રી આંચલીઈ ગચ્છે શ્રી મેરુતુંગસૂરીઈ પ્રતિષ્ઠિત. સં. ૧૪૫૫ સમૈ ભંડારી. સં. ૧૪૭૦ ગોડી મેઘૈ ખેતાંણી પાટણથી પારકર લે આયા. સં. ૧૪૮૨ દેહરો કરાવ્યો. સં. ૧૫૧૫ દેહરો પૂરો થયો. ગોડી મેહરો મેઘાંણી ઇંડું ચઢાયો ઇતિ શ્રેયં.”

ડા. ભાંડારકરે અંચલગચ્છની એક પટ્ટાવલી પોતાના રિપોર્ટમાં પ્રકાશિત કરી છે, તેમાં પણ આ તીર્થના સંબંધમાં મહત્ત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખ છે: “વિ. ૧૪૩૨ ગોડીપાર્શ્વનાથખિંબ પ્રતિષ્ઠા અભસિંહસૂરીણ પત્તને અંચલગણે. વોં ખેતાકેન. તદનું વિક્રમાત્ ૧૪૩૫ ગોડી મેઘાકેન ગોડાઆમે સ્થાપિત સ્વનામ્ના” (જુઓ: “અંચલગચ્છ-દિગ્દર્શન” પૃ. ૧૮૯)

પરિશિષ્ટમાં આપેલ ચોઢાળિયા દ્વારા જાણી શકાય છે કે શિખર ઉપર ધ્વજરોપણ કરતી વખતે કાજલ શાહ અને મેઘા શાહના પુત્ર મેહરા વચ્ચે કલેશ થયો. ધ્વજરોપણ કરવાના કાજલ શાહના કોડ પણ પૂરા થયા નહિ. અન્ય પ્રમાણોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કાજલ શાહે મૂલનાયકજીના ખિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને મેહરાએ ધ્વજરોપણ કર્યું. એ પછી કાજલ શાહે શ્રી શત્રુંજય અને ગિરનાર તીર્થનો છરી પાળતો સંઘ કાઢ્યો હતો.

આ રીતે શ્રી ગોડીજીપાર્શ્વનાથના મહા ચમત્કારિક અને પ્રભાવક તીર્થનો આર્વિભાવ થયો. ત્યાંના ઠાકોરે તીર્થને મુંડકા-વેરામાંથી મુક્ત રાખ્યું. મેઘાના સંતાનો આ જિનાલયની દેખરેખ રાખતા હોવાથી તેઓ ગોઠી-ગોઠી તરીકે ઓળખાયા.

આ જિનબિંબની પ્રાચીનતા સંબંધમાં કહેવાય છે કે કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૨૮ માં પાટણમાં થયેલી અંજનશલાકા પ્રસંગે સ્વહસ્તે જે ત્રણ જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી તેમાંનું આ એક બિંબ. અન્ય બે બિંબો છે મહેમદાવાદમાં અને તારંગામાં. ૫૦ નેમવિજય દ્વારા રચિત “ગોડીજીપાર્શ્વનાથ સ્તવન” (ઢાળ પંદર, રચના વિ. સં. ૧૮૦૭, ભાદરવા શુદ્ધિ ૧૩ ને સોમવારે) માં આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે—

ધવલ ધીંગ ગોડી ધણી, સહુકો આવે સંગ;
મહેમદાવાદે મોટકો, તારંગે નવરંગ.

વડોદરાના શ્રેષ્ઠી કાનજી વસોએ ઉક્ત પ્રસંગે એ ત્રણેય જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. કાલાનુક્રમે ગોડીજીની પ્રતિમા ઝીંજુવાડાના શેઠ ગોડીદાસના ગૃહચૈત્યમાં પૂજતી હતી. એક-વાર દુકાળ પડવાથી ગોડીદાસ માલવા ગયેલા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં માર્ગમાં સિંહ નામના કોળીએ એમનું ખૂન કરેલું. આની જાણ થતાં ગોડીદાસના મિત્ર સોઢાજી ઝાલાએ કોળીને મારી નાખ્યો. કહેવાય છે કે ગોડીદાસ મરીને પોતાની શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુની પ્રતિમાનો અધિષ્ઠાયક બનીને તેની પૂજા-ભક્તિ કરવા લાગ્યો. તેના નામ પરથી આ પ્રતિમા ગોડીપાર્શ્વનાથના નામથી વિખ્યાત થઈ. આ થઈ પ્રતિમાજીના નામાલિકરણની આખ્યાયિકા. કિન્તુ પ્રસ્તુત ચોઢાળિયા પરથી તો સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી ગોડીજીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા અંચલ-

ગચ્છાધિપતિ મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શાખાચાર્ય અભયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી થઈ હતી. તીર્થોત્પત્તિ મેરુતુંગસૂરિની પ્રેરણાથી થઈ.

શ્રી ગોડીજીપાર્શ્વનાથની પ્રતિમા છેલ્લા પાંચ સૈકાઓમાં બહુ પ્રભાવશાળી મનાય છે. આ પ્રતિમા લુપ્ત થતી અને જુદે જુદે સ્થળે પ્રકટ થતી રહેતી. તેની યાત્રાએ મોટા મોટા સંઘો આવતા હતા. કચ્છી શ્રેષ્ઠીવર્યોએ તો તીર્થસંઘોની પરંપરા સર્જી. આ પ્રતિમાને જે રસ્તે થઈ નગરપારકર લઈ ગયા તે સ્થાનોમાં શ્રી ગોડીજીનાં પગલાં સ્થાપન થયાં, જે આજે ‘વરખડી’ નામથી ઓળખાય છે. મૂળ તીર્થની સ્થાપના થયા પછી તેનો મહિમા ખૂબ ખૂબ ગવાયો છે. શ્રી ગોડીજીના ચમત્કારોની અનેકાનેક વાતો લોકોમાં પ્રચલિત બની. ગઈ શતાબ્દીમાં શેઠ મોતી શાહ જેવા શ્રેષ્ઠીઓ શ્રી ગોડીજીનું નામ-સ્મરણ કરીને બધાં કાર્યોનો આરંભ કરતા. હિસાબી ચોપડાઓમાં પણ શ્રી ગોડીજીનું નામ શિરોભાગમાં લખવામાં આવતું. જૈનેતરો પણ શ્રી ગોડીજીની માનતા કરતા થયા. અંગ્રેજો પણ આ તીર્થના પ્રભાવથી આકર્ષાઈને ત્યાં દર્શનાર્થે જવા પ્રેરાયેલા, જેનો શિલાલેખમાં પણ ઉલ્લેખ છે. અંચલ-ગચ્છની તવારીખમાં તો આ તીર્થનો પ્રાદુર્ભાવ એક શકવર્તી ઘટના ગણાઈ છે. અંચલગચ્છના સાહિત્યકારોએ “થરના ઠાકુર”નો મહિમા ખૂબ ખૂબ ગાયો, કેમ કે તેમના માટે તો એ તીર્થ આસ્થાના પરમ ધામ જેવું હતું. આવા પ્રભાવક તીર્થનું પ્રાકટ્ય ફરી ફરી થજો એજ અભ્યર્થના.

— અસ્તુ —

—: પ રિ શિ ષ :—

શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથનું ચૌઠાજિયું

પાસ જિણુંદ પ્રસિદ્ધ સિદ્ધ, ગોડીપુર મંડણ;
મહિમા મંદિર મોહ મયાણ, મિથ્યાત વિહંડણ;
એકલ મદલ અનેક રૂપ, અગણિત ગુણ આગર;
ત્રિભુવન બંધવ ધવલ ધિંગ, કરુણા રસ-સાગર. ૧

જિન તુમ અજબ સરૂપ સકલ, કલ અકલ અગોચર;
ન લહે અલહે ઉતપતિ થગિત, થિતિ ભટકે જો ચર;
વૃદ્ધ વચન જીરણ લિખિત, અનુસારેં જાણી;
થુણસું સ્વામી નિરીહપણેં, સુણજો ભવિ પ્રાણી. ૨

વિધિપક્ષગચ્છ મહેન્દ્રસૂરિ, ગચ્છેશ નિદેશે;
શાખાચારજ અભયસિંહ, સૂરિ ઉપદેશે;
ગોત્ર મીઠડીયા એસવંશ, પાટણપુર વાસી;
શાહ મેઘો જેણેં સાત ઘાત, જિણુ ધર્મે વાસી. ૩

ચૌદ બત્રીશેં ફાગણ શુદ્ધિ, બીજ ને ભૃગુવારેં;
ખેતા નોડી તાત માત, નિજ સુકૃત સારેં;
તેણેં પઠીઠો પાસ બિળ, લેહવા નરભવ ફલ;
ચઉન્વિહ સંઘ હજૂર હરખેં, ખરચી ધન પરિગલ, ૪

ભક્તિ યુક્તિ અતિ થકિત ચિત્ત, નિત્ય નિર્મલ સારી;
પણ પિસતાલે તુરક ભયેં, પ્રતિમા ભંડારી;
મલક મહાબલ હુસનખાન, કીધો ઉતારો;
પાંસઠો તેણેં ઠામ જોર ગુજરાતી વારો. ૫

તરલ તુરંગ કિશોર અસુર, કરતા હય હણતા;
કેઈ એરાકી ઉછલાંત, ખુરીયેં ભૂંઈ ખણતા;

ખાંધણુ ત્યાંહિ ઘોડારમાંહિ, ખીલી ખોસંતાં;
પ્રગટ થયા તિહાં પાસ ખિંબ, સુખદાયક સંતા. ૬

ખિજમત ગાર નફર ફજર, નજરેં ગુજરાવે
હોઈ ખુશાલ નિહાલ મલક, યા કોણુ કહેલાવે;
ખાન પડિલ કોઈ વણિક સુતા, તસુ હુરમ ભણે ઇમ;
કીજેં ઇસકૂ દંડવત્ત, સદા તાજિમ દાજિમ; ૭

ચહ મજખૂત બહુત કૌત, હૈ ખૂત હિંદુકા;
ધરિયેં ઇસ શિર બફરાંન, સિંદલકા ભૂકા;
ઇણી પરેં રહેતાં તિણું ઠામ, વોહોડ્યા દિન કેઈ;
સિતેરે જે વાત હુઈ, સુણજો મન દેઈ. ૮

હાલ પહેલી

ચૂનડીની દેશીમાં

ઇણે અવસરેં પુર પારકરેં, રાણો ખેંગાર રાજન રે;
તેહને દરબારેં દીપતો, સંઘવી કાજલ પરધાન રે; ઇણે ૧
તસ બન્હેવી નિજ કુલતિલો, દેવાણું દ શા છે દયાલ રે;
મેઘો ખેતા ઉત પાટણે, વ્યાપાર કરે ધૂતાલ રે. ઇણે ૨
સુપનાંતર સુર કહે શાહને, છે મ્લેચ્છ મહોલ જિનખિંબરે.
તસ દામ સવાસો દેઈને, લેજો મ કરજો વિલંબ રે. ઇણે ૩
પ્રતિમા લેઈ આવે ગુરુ કન્હે, જોઈ કહે શ્રી મેરુતુંગ રે;
તુમ દેશેં એ અતિ અતિશયી, તીરથ થાશે ઉત્તંગ રે. ઇણે ૪
કરિયાણું લઈ પોહોંચે ઘરેં, મૂરતિ ઠવે ૩ માંહે રે;
પંથે કોઈન ગણે પોઠીઆ, વાધ્યો ઘણો મોહુ ઉચ્છાહું રે. ઇણે ૫
સમજાવે નામું શેઠને જંપે દેઓ મુઝ રાસ રે;
માંડો એ નામેં માહરે, પ્રતિમા રહેશે અમ પાસ રે. ઇણે ૬

મેઘો કહે લેખો રાખશું, પણ તે સખલો તિણ ઠામ રે;
 ગાડું ભરી ચાલે થલ દિશે, વાસો વસે ગોડી ગામ રે. ઇણે ૭
 સુહૃદ સુર કહે ગહુલી જિહા, માંડો પ્રાસાદ મંડાણુ રે;
 નાણું તિહાં ઘણું શ્રીફલતલે, મીઠું જલપાહાણુનીખાણુ રે. ઇણે ૮

ઢાલ બીજ

નિદ્રડી વેરણ હુઈ રહી એ દેશી

હાંજી ઉદયપાલ ઠાકુર તિહાં, ભેરાવર હો ખેતશી લૂંણોત કે;
 ઈહાં રહો નિરભય શાહજી, આદરશું હો કહે દેઈ મહોત કે;
 ધન ધન ગોડી જગ ધણી, પુહવી પાલે હો પ્રાણે જસ પીઠ કે. ૧
 આવે શિલાટ દેશાંતરી, યક્ષ પ્રેર્યો હો કરે પ્રથમ તૈયાર કે;
 ભૂમિ કરું પ્રભુ ખેસવા, રહે ચિહું દિશિ હો લશકર હુશિયાર કે. ૨
 પુખતી ખંધાવી પીઠિકા, વર દિવસેં હો જાણી અહિનાણુ કે;
 સખર ગંભારો શિખરશું, મધ્ય મંડપ હો સવિ મોક્ષ મંડાણુ કે. ૩
 પળાસણું ખેઠા પાસજી, ભરેજી કરી હો પૂજે ભલેં ભાવ કે;
 સજલ મધુર જલ લહકતી, વરદાયી હો ખંધાવી વાવ કે. ૪
 એહવે ચઉદ ચોરાણુયેં, આયુયોગેં હો કર્યો મેઘેં કાલ કે;
 ભાણેને આણી ઘરે, કાજલશા હો કરે ચૈત્યની ચાલ કે. ૫
 રંગ મંડપ રચના બની, અતિ ઊંચા હો થંભ ઠામોઠામે કે;
 કોઠેં કરાવે કોઠણી, વિત વાવરી હો ચિર કીધું છે નામ કે. ૬
 વલી રે મહાજનના સહાયશું, મેઘાના હો સુત ચલાવે કામ કે;
 મુખ્ય મંડપ શુભ માંડણી, કરી જિનહર હો છોખંધ અભિરામ કે. ૭
 ચોવીશવટ્ટો પંચાણુંએ, તેણેં થાખ્યો હો આગલ રહી જેહ કે;
 ચોવીશ ગોત્રની દેહરી, મહાજનની હો ફરતી છે તેહ કે. ૮

ઢાલ ત્રીજી

ધરણા ઢોલા : એ દેશી

ઇણી પરેં વર્તેં ખેહુને રે, માંહોમાંહે વિવાદ,
 ગિરુઓ ગોડી, ગોડી ગાજેજી જિણુંદ;
 તેજેં દીપેજી દિણુંદ, જગ મહિમા અગમ અપાર ગિરુ૦
 પણ સરખા રાખે પ્રભુ રે, વધવા ન દે વિષવાદ. ગિરુ૦ ૧
 બનેવી મહોટા હશે રે, એ છે પૂજક પ્રાય; ગિરુ૦
 મેધાનાં સંતત હજી રે, તેણેં ગોડી કહેવાય. ગિરુ૦ ૨
 શિખર દંડ વડી ધ્વજ રે, ચઢતાં કરે રે કલેશ; ગિરુ૦
 આજ લગેં છે એહુને રે, ઇમ બહુ વચન વિશેષ. ગિરુ૦ ૩
 અંગુલી બાંધી એકઠી રે, પૂજન લીજેં કદાપ; ગિરુ૦
 ઠાકુર લે નહીં મુંડકું રે, એ જિહુનું અઘાપ. ગિરુ૦ ૪
 ઉદયવંત અતિ ઊજલા રે, વિધિપદ્ધ શ્રાવક ખેહુ; ગિરુ૦
 તેખદાર દિલ દોલતી રે, પ્રભુજી શું પૂરણ નેહ. ગિરુ૦ ૫
 સમકિત ધારી જાગતો રે, ધિંગ ધવલ ધર ધીર; ગિરુ૦
 સાદ્ય કરી આગલ રહ્યો રે. ખગધર ખેતલવીર. ગિરુ૦ ૬
 અધિકું ઓછું જે કહ્યું રે, તે ખમજો મહારાજ; ગિરુ૦
 ઠેકાણા ખંધ પણ ખરી રે, વાત છે ગરિખ નિવાજ. ગિરુ૦ ૭
 પહેલાં તવન ભણ્યાં ઘણાં રે, તિહાં જાજ સંવાદ; ગિરુ૦
 સજ્જન સાચો સદ્ હજો રે, શ્યો રે જૂઠામાં સવાદ; ગિરુ૦ ૮

ઢાલ ચોથી

રાગ ધન્યાશી અથવા અશાવરી

જયો જયો ગોડીપાસ જિનેસર, ભક્તવત્સલ ભગવાન રે;
 દેવલ બારને ખીજી રે પ્રતિમા, વિષમા થલવિચ થાન રે. જયો૦ ૧

આયુધ ધારી નીલે ઘોડે, આપ થઈ અસવાર રે;
 કિહાં રે ખાલક અવધૂત ભુયંગમ, દેખાડે દીદાર રે. જયો ૦ ૨
 આવે સંઘ અનેક વિદેશી, નિરુપમ મહિમા માટ રે;
 ચોર ચરડનું કાંઈ ન ચાલે, વિદ્ધ નિવારે વાટ રે. જયો ૦ ૩
 જંગલ ભૂડ્યા રાત્રે જાત્રુ, તતક્ષણ લેતાં નામ રે;
 દીવી રે ધરી માર્ગ દેખાડે, મૂકે ચિંતિત ઠામ રે. જયો ૦ ૪
 દરિયા વિચમાં વહાણ ડોલતાં, સમરંતા દિયે સાદ રે;
 સયલ અસુર સુર નરવર સેવે, નવિ લોપે મરજદ રે. જયો ૦ ૫
 વિષહર વૈરી વ્યાધિ વૈશ્વાનર, લય લાંબે હુરિ બ્રાંત રે;
 પ્રાયેં કેહને અધિક ન રાખે, પંચ દિવસ ઉપરાંત રે. જયો ૦ ૬
 આ ભવે વંછિત સકલ હોવે પણ, કર્મ નિખિડખંધ કોય રે;
 ધ્યાન શુદ્ધે સમકિત નિર્મલતા, સ્વર્ગ મુગતિ ફલહોય રે. જયો ૦ ૭
 દ્રવ્ય ભાવ વિધિ પૂજે પ્રણમો, નામ જપો નરનાર રે;
 સ્તવન ભણે મદમત્સર મૂઝી, ઉત્પત્તિ સાચી મન ધાર રે. જયો ૦ ૮

ક....લ....શ

ઇમ શુભયો ગોડી પાસ સ્વામી, હુકમ પામી જેહનો,
 દિશ દિશ પસરતો અરતિ હુરતો, પ્રગટ પરતો જેહનો;
 શ્રી અમરસાગરસૂરિ અંચલ-ગછપતિરાઉ પસાઉલે;
 પયનમી લખમીચંદ વાચક, શિષ્ય લાવણ્ય ઇમ ભણે.

ધૃતિશ્રી ગોડી પારસનાથજીનું ચોઢાલિયું સંપૂર્ણ.

જહાંગીર બાદશાહના અમાત્યો લોઢા કુરપાલ અને સોનપાલ

લબ્ધ જિનપ્રાસાદો ખંધાવનાર, વિશાળ તીર્થ-સંઘો કાઢનાર, તેમજ સમક્ષેત્રોમાં અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચનાર તરીકે લોઢા ખાંધવો કુરપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક કારકિર્દી જૈનસંઘના ઇતિહાસમાં આગવું પ્રકરણ આણે છે. એમની રાજકીય કારકિર્દી પણ એટલી જ ઉન્નત તેમજ ગરિષ્ઠ છે. મંત્રીખાંધવ વસ્તુપાલ-તેજપાલની ઝાંખી કરાવે એવી આ ખંધુ બેલડી સમ્રાટ જહાંગીરના અમાત્ય તરીકે ભારતની રાજકીય ક્ષિતિજમાં નક્ષત્ર જેવું સ્થાન ધરાવે છે. અંચલગચ્છ એમના માટે ગૌરવની લાગણી અનુભવે એમાં નવાઈ શું ?

ઓશવાળ વંશીય, ગાણીશાખીય, લોઢાગોત્રમાં ચરિત્ર-નાયકનો જન્મ થયો. પિતા ઋષભદાસ. માતા રેખશ્રી. શિલા-પ્રશસ્તિઓમાં એમને ‘આગરા-નિવાસી’ કહ્યા છે, કિન્તુ ભટ્ટગ્રન્થો દ્વારા જાણી શકાય છે કે લોઢાઓ મૂળ મઢાણા-નાગોરના રાજવીઓ હતા. એમનો વંશ દેવડા-ચૌહાણ. લોઢા-વંશ-વૃક્ષમાં સહુથી પહેલું નામ પ્રથવી પહાડાનું મળે છે. એમના પુત્ર લાખણસિંહને મુસલમાન શાસકોએ “રાવરાજ”નું બિરુદ આપીને તેમને અજયમેરુ-અજમેરની સૂબેદારી આપેલી. આ શહેરનો પાયો પણ તેમણે જ નાખેલો. વિ. સં. ૭૧૦ માં રૂદ્રપદ્મીગચ્છના રવિપ્રભસૂરિના ઉપદેશથી તેઓ જૈનધર્માનુયાયી થયા. એમના પુત્ર રામદેવથી લોઢાવંશ ચાલ્યો. રાજા રામદેવે મહુમ્મદ-બિન-કાસિમના આક્રમણને મારી હટાવ્યું. અજમેરના સૂબેદાર તરીકે તેઓ ચાલુ રહેલા. તેઓ પ્રમુખ હતા.

પ્રથવી પહાડાથી ૧૨ મી પેઢીએ અલયપાલ થયા. તેમણે દિલ્હીનો રાજ-કિલ્લો બંધાવેલો. ૨૯ મી પેઢીએ અમરસિંહ થયા. તેમણે બીકાનેર પાસે લોઢવટ વસાવીને ત્યાં શ્રી આદિ નાથપ્રભુનું જિનાલય બંધાવેલું. ૪૩ મી પેઢીએ રામસિંહ થયા. તેમના બંધુ રિખવદાસના પુત્ર છજમલ દ્વારા નિર્મિત છજ-મહેલ આજે પણ નાગોરમાં વિદ્યમાન છે. લોઢાવંશની મુખ્ય ચાર શાખાઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) ટોડરમલોત, (૨) છજમલોત, (૩) રતનપાલોત અને (૪) ભાવસિંધોત. તેમાંથી છજમલોત શાખામાં ચરિત્રનાયકો થયા.

૫૨ મી પેઢીએ વેસરાજ થયા. તેમના બંધુ માણેકચંદને દિલ્હીમાં શાહી ઝવેરી તરીકે નીમવામાં આવેલા. લોઢાઓ સુપ્રસિદ્ધ ઝવેરીઓ પણ થઈ ગયા છે. ૫૪ મી પેઢીએ રાજ-પાલ થયા. તેમણે પણ મોગલ-દરબારમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી. ૫૫ મી પેઢીએ ઋષલદાસ થયા તેમના ત્રણ પુત્રો આ પ્રમાણે થયા: (૧) દુનિચંદ (૨) કુરંપાલ (૩) સોનપાલ. તેમાંના દુનિચંદ વિશે શિલા-પ્રશસ્તિમાં નામોદ્દેખ સિવાય કશું જ જાણી શકાતું નથી. પ્રાય: તે અદ્વૈતજીવી હશે. પ્રતિષ્ઠા-લેખોમાં તેને ‘અનુજવર’ કહ્યો છે. વિ. સં. ૧૬૭૧ માં એમના શ્રેયાર્થે જિંબ-પ્રતિષ્ઠા થઈ હોઈને એ વખતે તે વિદ્યમાન નહિ હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

ચરિત્રનાયકના પિતા ઋષલદાસનું અપરનામ રેખરાજ પણ મળે છે. તેમના નાના ભાઈ પ્રેમન હતા, જેઓ શક્તાદેને પરણેલા. બન્ને બંધુઓ ધર્મપ્રેમી હતા. અંચલગચ્છાધિપતિ ધર્મભૂતિસૂરિના તેઓ પરમ ભક્ત શ્રાવક હતા. સૂરિના ઉપ-દેશથી તેમણે ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચેલું. પટ્ટાવલીમાં કહેવાયું છે કે ઋષલદાસે સમ્રાટ અકબરની પ્રીતિ સંપાદન

કરેલી. વિ. સં. ૧૬૧૭ માં બેઉ બાંધવોએ આગ્રહ કરીને ધર્મમૂર્તિસૂરિનું ચાતુર્માસ આગરામાં કરાવેલું. સૂરિના ઉપદેશથી તેમણે બે હજાર માણસોના સંઘ સહિત સમ્મેતશિખરજીની યાત્રા કરેલી, અને સંઘવીપદ પ્રાપ્ત કરેલું.

ઋષભદાસના પુત્રો કુરંપાલ અને સોનપાલ પણ ઘણા જ પ્રતાપી હતા. એમના વિશે ઉત્કીર્ણિત તેમજ હસ્તલિખિત અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. કુરંપાલની અમૃતદે, સુવર્ણશ્રી અને સુલસાશ્રી એમ ત્રણ પત્નીઓ થઈ. સોનપાલની કાશ્મીરાદે અને દુર્ગાશ્રી નામની બે પત્નીઓ થઈ. કુરંપાલના ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ થયાં. એમના પુત્રોનાં નામ છે: (૧) સંઘરાજ (૨) દુર્ગાદાસ (ભાર્યા : શિલા, નકા અને રથા) (૩) ધનપાલ. સોનપાલના પણ ત્રણ પુત્રો આ પ્રમાણે થયા— (૧) રૂપચંદ્ર (ભાર્યા : રૂપશ્રી, કામા અને કેશર), (૨) ચતુર્ભૂજ અને (૩) તુલસીદાસ. એમની બે પુત્રીઓમાં એકનું નામ બદો હતું, જેનો જ્યેષ્ઠમલ નામનો પુત્ર હતો. એમના પરિવારની વિશેષ વિગતો માટે જુઓ: “અંચલગચ્છ-દિગ્દર્શન.”

પટ્ટાવલીમાં કુરંપાલ અને સોનપાલની ધાર્મિક કારકિર્દી સંબંધમાં લંબાણથી વિવરણ છે. એમના આગ્રહથી ધર્મ-મૂર્તિસૂરિ વિ. સં. ૧૬૨૮ માં પુનઃ આગરામાં પધારેલા અને ચાતુર્માસ રહેલા. સૂરિના ઉપદેશથી એમણે ત્યાં અંચલગચ્છીય શ્રમણો માટે વિશાળ ઉપાશ્રય બંધાવ્યો, જેના બે મળલા હતા. વળી તેમણે આગરામાં બે ભવ્ય જિનપ્રાસાદો બંધાવવાનો શુભ આરંભ પણ કર્યો. વિ. સં. ૧૬૫૭ માં તેમણે શ્રી શત્રુજયનો વિશાળ સંઘ કાઢેલો અને અનેક જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરવી હતી.

વિ. સં. ૧૬૬૫ માં બેઉ બાંધવોની વિનંતીથી ધર્મ-

મૂર્તિસૂરિ આગરામાં પધારેલા. એ વખતનો ચમત્કારિક પ્રસંગ પટ્ટાવલીમાં વિસ્તારથી અપાયો છે. શ્રેષ્ઠીવર્યોએ પ્રારંભેલા કાર્યમાં વિધન આવ્યું હતું. જિનપ્રાસાદોનો પાયો ખોદતાં તેમાંથી કોલસો નીકળેલો. આ વિધનનું નિવારણ કરવા બેઉ ભાઈઓએ સૂરિને વિનંતી કરી. સૂરિએ ગચ્છાધિષ્ઠાયિકા મહાકાલી દેવીનું સ્મરણ કરીને ઉપાય પૂછ્યો. દેવીએ જણાવ્યું કે “તે સ્થાન આગામી કાળમાં નદીના પ્રવાહથી નાશ પામનારું છે. એટલે જિનાલય ન બાંધી શકાય. એ માટે મેં જ કોલસાનો સમૂહ તે સ્થાને વિકુર્યો છે.” ગુરુએ યોગ્ય સ્થાન વિશે પૂછતાં દેવીએ શ્રેષ્ઠીવર્યોના નિવાસસ્થાન પાસેની હસ્તિશાળાની ભૂમિનું સૂચન કર્યું. ધર્મમૂર્તિસૂરિએ આ બધો વૃત્તાંત કુંરપાલ અને સોનપાલને જણાવ્યો. વિ. સં. ૧૬૬૫ ના મહાશુદ્ધિ ૩ ના દિવસે સૂચિત સ્થાને સૂરિના ઉપદેશથી મહોત્સવ પૂર્વક બે જિનાલયોનો પાયો નાખવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે બન્ને ભાઈઓએ યાચકોને ભોજન, વસ્ત્રો તથા દ્રવ્ય વગેરેથી સંતુષ્ટ કર્યા, તેમ જ ઘણું ધન ખરચીને સ્વામીવાત્સલ્યાદિ કાર્યો કર્યા.

ચાતુર્માસ બાદ બન્ને ભાઈઓએ પોતાના કુટુંબ સહિત સમ્મેતશિખરજીની તીર્થયાત્રા કરી. ધર્મમૂર્તિસૂરિ પણ પોતાના શિષ્ય-પરિવાર સાથે આ તીર્થયાત્રામાં જોડાયા. સંઘપતિઓએ યાચકોને દાન આપવામાં, તેમ જ સાધર્મિકોનો ઉદ્ધાર કરવામાં પ્રચુર દ્રવ્ય વ્યય કર્યું. ગુરુના ઉપદેશથી એમણે ત્યાં અષાઢિકા મહોત્સવ કર્યો અને ત્યાંના પવિત્ર પર્વત પરની જિનપાદુકાઓની દેરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

વિ. સં. ૧૬૬૯ માં બન્ને ભાઈઓએ સમ્મેતશિખરજીનો ઐતિહાસિક તીર્થસંઘ કાઢેલો, જેનું વર્ણન વાચક જસકીર્તિએ

“સમ્મેતશિખર રાસ” માં વિસ્તારથી કયું છે. રાસનો સંક્ષિપ્ત સાર નિમ્નોક્ત છે.

એક દિવસ બન્ને બાંધવોએ વિચાર કર્યો કે શ્રી શત્રુ-જયની યાત્રા કરી. જિનભુવનની પ્રતિષ્ઠા કરીને શ્રી પદ્મપ્રભુજીની સ્થાપના કરી. સોનપાલે કહ્યું કે, “ભાઈજી, હવે સમ્મેત-શિખરજીની યાત્રા કરીએ!” કુંરપાલે કહ્યું કે “સુંદર વિચાર છે. હજી બિમ્બ-પ્રતિષ્ઠાને પણ વાર છે.” આમ વિચાર કરી બેઉ ભાઈઓ પોશાળમાં ગયા અને મુહૂર્ત નક્કી કર્યું. વિ. સં. ૧૬૬૬ ના માઘ વદિ ૫ ને શુક્રવારે સંઘ કાઢવાનું નક્કી થયું. ગચ્છનાયક ધર્મભૂતિસૂરિને બોલાવવા માટે વિનંતી-પત્ર આપીને કુંરપાલના પુત્ર સંઘરાજને રાજનગર મોકલાવ્યા. ધર્મભૂતિસૂરિએ જણાવ્યું કે “તમારી સાથે શ્રી શત્રુજય સંઘમાં હું આવ્યો હતો ત્યારે મારામાં શક્તિ હતી. હવે તો વૃદ્ધત્વ છે. દૂરનો માર્ગ છે. ઝાઝો વિહાર પણ થઈ શકતો નથી.” આમ સાંભળી સંઘરાજ ઘેર પાછો ફર્યો. રાજનગરના સંઘને સાથે લાવીને ગ્રામાનુગ્રામમાં પ્રભાવના કરતો તે સિકરી આવ્યો. ગુજરાતમાં દુષ્કાળને દૂર કરનાર સંઘરાજને પાછો ફરેલો જોઈને સ્થાનિક સંઘે મહોત્સવપૂર્વક તેને વધાવ્યો.

શાહી ફરમાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે મુલાકાત માંગીને બંને ભાઈઓ સમ્રાટ જહાંગીરની પાસે ગયા. ત્યાં દીવાન દોસ્ત મુહમ્મદ, નવાબ ગ્યાસબેગ તથા અનીયરાયે એમની પ્રશંસા કરીને સિક્કારસ કરી. સમ્રાટે કહ્યું—“હું આ ઉદાર ચરિત એસવાલોને સારી રીતે જાણું છું. એમનાથી અમારા નગરની શોભા છે. તેઓ અમારા કોડીવાલ છે અને ‘બંદિ-છોડાવનાર’ એવું બિરુદ તેઓ શોભાવે છે. હું એમના ઉપર બહુ જ ખુશ છું. તેઓ જે માગશે તે હું તેમને આપીશ.”

કુરંપાલે અને સોનપાલે સમ્રાટને સંઘ રક્ષણ માટે સશસ્ત્ર સૈનિકો આપવાનું કહ્યું. સમ્રાટે તેમની વિનંતી મંજૂર રાખી. જહાંગીરે એમનાં કાર્યની ભારે પ્રશંસા કરીને હાથો-હાથ ફરમાનપત્ર આપવાની સાથે સિરપાવ, નિશાનાદિ આપીને બન્ને ભાઈઓને વિદાય કર્યા. પછી બન્ને ભાઈઓએ વિવિધ સંઘોને આમંત્રણ-પત્રો મોકલાવ્યાં.

મુઝૂર્તને દિવસે વાજાંત્રોના મધુર વાદન વચ્ચે, યાચકો વગેરે દ્વારા જયજયકારની સાથે બન્ને ભાઈઓએ ગજરૂદ થઈને પ્રયાણ કર્યું. નૌકામાં બેસી યમુનાની પાર પડાવ નાખ્યો. અહીં અનેક સ્થાનોના સંઘો આવીને મળવા લાગ્યા. અહીં પંદર દિવસનો મુકામ થયો. એ દરમિયાન મોટી સંખ્યામાં સાધુ-સાધ્વીઓ આદિ પણ આવી પહોંચ્યાં. તે પછી ત્યાંથી સંઘે પ્રસ્થાન કર્યું. જ્યાં જ્યાં ઓસવાળો, શ્રીમાળો આદિનાં ઘર હતાં ત્યાં થાળ એક, ખાંડ શેર બે તથા શ્રીફળની લહાણ કરવામાં આવતી. પ્રત્યેક સ્થાને જિનેશ્વર ભગવંતોની સેવા-પૂજા-ભાવના આદિ ભાવથી થતાં. લહાણ-પ્રભાવનાદિ પણ છૂટે હાથે અપાતાં. સંઘની રક્ષા માટે ૫૦૦ સુભટો સાથે હતા.

સૌ પ્રથમ પ્રયાણ ભાણસરાયમાં થયું. તે પછી અનુક્રમે મહુમ્મદપુર, પીરોજપુર, ચંદવાડી, પીરોજબાદ, રપરી વગેરે સ્થાનોમાં થઈને યમુના પાર કરીને સંઘ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની જન્મકલ્યાણકભૂમિ શૌરીપુર પહોંચ્યો. ત્યાં તીર્થવંદના કરી. પુનઃ નદી પાર કરીને રપરી આવ્યા. અહીં બાવન જિનાલયને વંદના કરી. સંઘપતિએ ત્યાં પ્રથમ સંઘવાત્સલ્યનું જમણ કર્યું.

ત્યાંથી સરસ, અહીરસરાય, ઈટાવા, બાબરપુર, ફૂલકંઈ-તાલ, ભોગીનીપુર, સાંખીસરાય, કેરદુઈ, બીંદલીસરાય, ક્તેપુર, હાગિયા ગામ, કડઈ, સાહીબદપુર થઈને મહુઆ આવ્યા. અહીં

સતી મુગાવતીએ શ્રી વીરપ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ત્યાંથી વત્સદેશની કૌશામ્બીમાં પધાર્યા. આ સ્થાન અનેક કલ્યાણકોની ભૂમિ છે. ત્યાં સંઘપતિઓએ સંઘ સહિત શ્રી વીરપ્રભુની ચરણ-પાદુકાઓને વંદન કર્યાં. ત્યાંથી એક કોસ દૂર ધના તળાવ છે. ત્યાં થઈને ક્તેપુરને માર્ગે પ્રયાગ આવ્યા. અહીં અન્નીના પુત્રને ગંગા ઉતરતાં કેવળજ્ઞાન થયું. કહેવાય છે કે શ્રી ઋષભપ્રભુના કેવળજ્ઞાનનું સ્થાન પરિમતાલ પણ એ જ છે. અક્ષય વડને નીચે પ્રભુનાં ચરણોની પૂજા કરી. ત્યાંથી ગંગાના કિનારા પર જુસીસરાયમાં પડાવ કર્યો. ત્યાંથી ખંડિયાસરાય, જગદીસરાય, કનકસરાય થઈને બનારસ પહોંચ્યા. આ સ્થાન તીર્થંકરોની કલ્યાણકભૂમિ છે. ત્યાંથી શ્રી સુપાર્શ્વનાથપ્રભુની કલ્યાણકભૂમિ ભદ્રીલપુર આવ્યા. ત્યાંથી ગંગા પાર કરીને નદીના તટ પર પડાવ નાખ્યો. સંઘપતિઓએ નગરમાં પડહ વગડાવ્યો, જેનાથી અગણિત બ્રાહ્મણો અને ભિક્ષુકો ત્યાં એકત્રિત થયા. સંઘપતિઓએ રૂપીઆની લહાણી કરી. ત્યાંથી સંઘ સિંહપુર આવ્યો. અહીં શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુનાં ત્રણ કલ્યાણકો થયાં છે. ચંદ્રપુરી, જ્યાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુનાં ત્રણ કલ્યાણકો થયાં, ત્યાં પ્રભુનાં ચરણોની પૂજા કરી. ત્યાંથી પાછા આવી સંઘપતિઓએ ત્રીજું સંઘજમણ કર્યું. ત્યાંથી મુગલસરાય આવ્યા. ત્યાંથી મોહિનીપુર થઈ મમ્મેરપુર પહોંચ્યા. અહીં સંઘપતિની પુત્રવધૂએ કન્યા-પ્રસવ કર્યો. ત્યાંથી સહીસરાય, ગીઠાલીસરાય, સોવનકૂલાનદી પાર કરીને મહિમુદપુર, બહિબલપુર, ચારુવરીની સરાય થઈને પટણા પહોંચ્યા. સહિજદપુરથી પટણા ૨૦૦ કોસ દૂર છે. અહીં મિરઝા સમસત્તીના બાગમાં પડાવ નાખ્યો. જેસવાલ શાહે સમસ્ત સંઘની ભોજનાદિ દ્વારા ભક્તિ કરી. બીજે દિવસે ખંડેલવાલ જ્ઞાતિના મયાણું શાહે સંઘજમણ કર્યું.

પટણાથી આગળનો માર્ગ સંકીર્ણ છે. એટલે ગાડીઓ

ત્યાં જ છોડીને ડોલીઓ સાથે લીધી. ચાર મુકામ કરીને સંઘ આગળ ચાલતો ગયો. ક્ષેત્રપુરમાં પણ મુકામ થયો. ત્યાંથી અડધા કોસ દૂર આવેલું વાનરવન સૌએ જોયું. મહાનદીને પાર કરીને સૌ બિહારનગર આવ્યા. અહીં રાજા રામદેવના મંત્રીએ આવીને નમસ્કાર કર્યા અને કાર્ય પૂછ્યું. સંઘપતિઓએ કહ્યું કે અમે ગિદ્દૌરના માર્ગે આવીએ એવું વચન મંગાવો. મંત્રીએ માણસો મોકલીને વચન મંગાવ્યું.

બિહારમાં એક મુકામ કરી પાવાપુરી પહોંચ્યા. અહીં ભગવાનની નિર્વાણભૂમિ પર પીપલવૃક્ષની નીચે ચોતરા પર પ્રભુનાં ચરણને વંદન કર્યાં. તીર્થયાત્રા કરીને મુહમદપુરમાં નદીના કિનારા પર પડાવ નાખ્યો. ત્યાં સંઘપતિઓએ ચોથું સંઘજમણુ આપ્યું. ત્યાંથી નવાદા ગયા. સાદિક મહમ્મદખાનના પુત્ર મીર્જા અબ્દુલ્લાએ આવીને સંઘપતિઓને પહેરામણી આપી. ત્યાંથી સખરનગર પહોંચ્યા. રાજા રામદેવના મંત્રીએ આવીને સંઘનું સ્વાગત કર્યું. ત્યાં સંઘે સારા સ્થાનમાં પડાવ નાખ્યો. સંઘપતિઓએ રાજાને મળીને યાત્રા વિશે કહ્યું. રાજા બ્રાહ્મણ હતો. તેણે કહ્યું—“એ-ચાર દિવસોમાં જ આપ થાકી ગયા? આપનાથી પહેલાં જે જે મોટા સંઘપતિ આવ્યા છે તેઓ મહિનાઓ સુધી અહીં રહ્યા છે.” સંઘપતિ રાજાની મનોવૃત્તિ સમજીને પાછા આવ્યા. ત્યાં ચાર મુકામ દરમિયાન તેમણે સિંહગુફામાં શ્રી વર્દમાન સ્વામીની પ્રતિમાને વંદન કર્યાં.

કુરપાલ અને સોનપાલે વિચાર્યું કે આ રાજા લોભી છે. સંઘને જોઈને એની નજર બગડી છે. એટલે સંઘપતિઓએ નિશાન વગાડ્યાં. લોકોએ રાજાને સમજાવ્યો. સંઘપતિએ કહ્યું—“અમને ઘણા દિવસો થઈ ગયા. પાલગંજ નિકટ નથી. અમને માર્ગ બતાવો!” રાજા રામદેવે કહ્યું—“હું જે માર્ગ

તે આપો!” સંઘપતિઓએ કહ્યું—“જે માગશે તે આપશું, પરંતુ જોરથી કામ નહિ થાય. કાંઈક હુમણું, કાંઈક પાછળથી લેશે!” રાજાએ કહ્યું—“પાછળથી શા માટે? હુમણું આપી દો!” સંઘપતિઓએ કહ્યું—“તમે તમારું વચન ચૂકી ગયા છો. તમને ધિક્કાર છે! તમારા મસ્તક ઉપર પગ રાખીને અમે પાલગંજ જઈએ ત્યારે તમે અમને ઓસવાલ સમજજો!” સંઘપતિઓએ આવીને સંઘ-પ્રયાણની તૈયારી કરી. રાણીએ રાજા રામદેવને ખૂબ ફિટકાર્યો. ત્યારે રાજાએ સંઘપતિઓને મનાવવા માટે પોતાના મંત્રીને મોકલ્યો. મંત્રીએ ખૂબ જ અનુનય-વિનય કર્યો. પરંતુ સંઘપતિઓએ તેને એકદમ સાફ જવાબ આપી દીધો. સંઘપતિઓ સંઘ સહિત નવાદા આવ્યા. ત્યાં મીર્જા અબ્દુલ્લા આવીને મળ્યો. મીર્જાએ સંઘપતિઓને ધીરજ આપતાં કહ્યું—“કોઈ ચિન્તા કરશે નહિ. ગોમાના રાજા તિલોકચંદ હોંશિયાર છે. એમને તેડાવું છું.” મીર્જાએ તત્કાલ પોતાના મેવાડા ફૂતને રવાનો કર્યો. રાજા તિલોકચંદ મીર્જાનો પત્ર વાંચીને આનંદિત થયો. તેણે સત્ત્વરે પોતાના સાગરીતોને એકત્ર કરવાનું કાર્ય પ્રારંભ્યું. તેની રાણીએ આ બધી તૈયારી જોઈને તેનું કારણ પૂછ્યું. રાજાએ તેણીને બધી વિગતોથી અવગત કરી. રાણીએ પણ એવી જ સલાહ આપી કે “રાજા રામદેવની જેમ તમે મૂર્ખાઈ કરતા નહિ. સંઘપતિઓ મોટા દાનેશ્વરી તથા આત્માભિમાની છે તેમને યાત્રા કરાવવા માટે સન્માનપૂર્વક લઈ આવશે.”

રાજા તિલોકચંદ સૈન્ય સાથે મીર્જા પાસે આવી પહોંચ્યો. મીર્જાએ રાજાને સંઘપતિઓ પાસે લઈ જઈને કહ્યું કે—તેઓ મોટા વ્યવહારી છે. એમની પાસે હજારતના હાથનું લખેલું ફરમાન છે. એમને જે કોઈ કષ્ટ આપશે તે અમારા ગુનેગાર થશે.” રાજાએ કહ્યું—“કશી ચિન્તા ન કરો. હું

એમને યાત્રા કરાવીને નવાદા પહોંચાડી દઈશ. એમને એક પાઈની પણ હરકત નહિ થાય. જો થાય તો અગિયારગણું હું આપીશ!” આ સાંભળી સંઘપતિઓએ મીઠાં તથા રાજાને વસ્ત્રાલંકાર, ઘોડા, સોનૈયા તથા જહાંગીરી રૂપીઆ, ઉત્તમ ખાદ્ય-પદાર્થાદિથી સંતુષ્ટ કર્યા. પછી રાજા સાથે સંઘે પ્રયાણ કર્યું. પાંચ ઘાટી ઓળંગી ગોમાનગરમાં આવ્યા. રાજા તિલોકચંદે સંઘનું સારું આતિથ્ય કર્યું. સંઘપતિઓએ રાણી માટે પણ સરસ વસ્ત્રો અને આભૂષણો પાઠવ્યાં.

ગોમાથી બીજા પણ ઘણા પાયદળ સૈનિકો સાથે લીધા. અહીંથી ગિરિરાજનો માર્ગ બહુ જ વિષમ છે. બન્ને બાજુએ પહાડ અને વચ્ચે ગીચ વન આવે છે. ૧૨૦૦ અન્નના પોકિયા અને ધૃતના ઘડાઓ સાથે લીધા હતા. અન્ન-સત્ર પ્રવાહથી ચાલતું હતું. કેટલાંક ગામડાંઓ પસાર કરી સંઘ ચેતનપુરી આવ્યો. ત્યાંનો રાજા પૃથ્વીસિંહ મોટો દાતાર, શૂરવીર તથા પ્રતાપી હતો. નગરાઓનો મોટો ધ્વનિ સાંભળીને તેની રાણીએ ઉપર ચડીને જોયું તો તેણીને મોટી સેના જેવું લાગ્યું. નગરમાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. રાજા પૃથ્વીસિંહે મોટા સંઘની વાત કહી એટલે રાણી શાંત થઈ. રાજાએ પોતાના ભત્રીજાને સંઘપતિઓ પાસે મોકલાવ્યો, તેણે સંઘનું સ્વાગત કર્યું. સંઘપતિઓએ રાજાને વસ્ત્રો અને આભૂષણો આદિ પાઠવીને નિમંત્રણ આપ્યું. રાજા પૃથ્વીસિંહ સમારોહપૂર્વક સંઘપતિઓને મળવા આવ્યો.

ત્યાંથી અજિતપુર થઈ મુકુન્દપુર આવ્યા. ગિરિરાજને જોઈને સૌના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. સંઘપતિઓએ સોના-રૂપાનાં ફૂલોથી ગિરિરાજને વધાવ્યો. ત્યાં સંઘપતિઓને મનાવવા માટે રાજા રામદેવનો મંત્રી આવ્યો. રાજા તિલોકચંદ

તથા રાજા પૃથ્વીસિંહ સંઘને મોખરે ચાલીને માર્ગે જતાવતા હતા. પાંચ કોસનું ચઢાણ પૂરું કરીને સંઘ ગિરિરાજ ઉપર આવી પહોંચ્યો. સારું સ્થાન જોઈને પડાવ નાખવામાં આવ્યો. સંઘપતિઓએ ત્રિકોણ કુંડમાં સ્થાન કરી, કેશર-ચંદનનાં વાસણો, પુષ્પમાલાદિ લઈને થૂલની પૂજા કરી. બધી દૂંકોમાં જિનેશ્વરની પૂજા કર્યા પછી સમસ્ત સંઘે કુરંપાલ અને સોનપાલને તિલક કરીને સંઘપતિ-પદ આપ્યું. આ શુભ યાત્રા વૈશાખ વદિ ૧૧ ને મંગળવારે આનંદ સાથે પરિપૂર્ણ થઈ.

ગિરિરાજ નીચે ઉતરીને સંઘે તલેટીમાં પડાવ નાખ્યો. સંઘપતિઓએ સાકરની લહાણી કરી. પાછા ફરતાં મુકુન્દપુર ગામે સંઘપતિઓએ પાંચમું સંઘ-જમણ કર્યું. ત્યાં ઘણો વરસાદ પડ્યો. ત્યાંથી અનુક્રમે અજિતપુર થઈને ગોમામાં આવ્યા. રાજા પૃથ્વીસિંહે તથા રાજા તિલોકચંદે સંઘનું સારું સ્વાગત કર્યું. સંઘપતિઓએ વસ્ત્રાદિથી ખન્ને રાજાને સંતુષ્ટ કર્યા.

સમ્મેતશિખરથી સંઘ રાજગૃહ પહોંચ્યો. ત્યાં વૈભારગિરિ ચઢ્યા. પાછા વળતાં તલેટીમાં સંઘપતિઓએ સાકરની લહાણી કરી. વિપુલગિરિ, ઉદયગિરિ, રત્નગિરિ, સ્વર્ણગિરિ ઉપર પણ જિનાલયના દર્શન કર્યા. રાજગૃહમાં સંપદતિઓએ છઠું સંઘ-જમણ કર્યું. ગાંધી વંશના શાહ જટમલ, વચ્છા, હીરાએ પણ સુચશ મેળવ્યો. રાજગૃહથી સંઘ બડગામ, પટણા, જમ્મણપુર થઈને અયોધ્યા આવ્યો. અહીં સંઘપતિઓએ સાતમું સંઘ-જમણ કર્યું. ત્યાંથી અનુક્રમે રત્નપુરી થઈ સંઘ આગરામાં પાછો આવી પહોંચ્યો. સોનંદ યાત્રા સંપન્ન કરી પાછા ફરવાથી બધાને અપાર હર્ષ થયો. ત્યાં સંઘપતિઓએ આઠમું સંઘ-જમણ આપ્યું. સમસ્ત સાધુઓને વસ્ત્રાદિથી પ્રતિલાભ્યા. યાચકોને બે હજાર ઘોડા, તથા તેત્રીસ હાથી

દાનમાં આપ્યા. સમ્રાટ જહાંગીરે આગરાના જૈન સંઘ સહિત ઉમળકાભેર સંઘનું સામૈયું કર્યું. સંઘપતિઓને મોતીથી વધાવવામાં આવ્યા.

ઉક્ત સંઘમાં કેટલીક નામાંકિત વ્યક્તિઓ પણ ઉપસ્થિત રહેલી. રાસકારે એ બધાનો ઉદ્દેશ પણ કર્યો છે. તેમણે જ્યાં જ્યાં સંઘ-જમાણ કર્યું હતું એ વિશે પણ રાસમાં વિસ્તારથી વર્ણન છે, બીજી પણ ઘણી હકીકતો તેમાં છે. પરંતુ એ બધું જણાવવું અહીં અપ્રસ્તુત ગણાશે.

“આગરાનું ઐતિહાસિક સ્તવન” નામક પદ્ય-કૃતિમાં પણ આ તીર્થસંઘ વિશે ઉદ્દેશ્ય છે. તેમાં જણાવાયું છે કે સમ્રાટ જહાંગીરે સંઘનું બહુમાન કર્યું અને સંઘપતિઓને “નગરશિરોમણિ”ની પદવી આપી. અંચલગચ્છની પટ્ટાવલીમાં એવો ઉદ્દેશ્ય છે કે બેઉ ભાઈઓની કામગીરીથી પ્રસન્ન થઈને જહાંગીરે તેમને પોતાના “તેહેસીલદાર” બનાવ્યા હતા. “ભૂપાલમાન્ય” એવું બિરુદ તો ઘણાં પ્રમાણોમાંથી પણ મળી આવે છે.

સમ્મેતશિખરના સંઘ પછી કુંરપાલે અને સોનપાલે આગરામાં ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ યોજ્યો. અંચલગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસૂરિની નિશ્રામાં વિ. સં. ૧૬૭૧ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને શનિવારે સર્વે મળીને ૪૫૦ જિનજિંઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ શકવર્તિ પ્રસંગે માત્ર અંચલગચ્છીય શ્રમણો અને શ્રાવકો જ નહિ, કિન્તુ સર્વ ગચ્છોના શ્રમણો અને શ્રાવકો ઉપસ્થિત રહેલા અને જિનજિંઓની પ્રતિષ્ઠાઓ પણ કરાવેલી. સમ્રાટ અકબર-પ્રતિષ્ઠાધક, યુગપ્રધાન ખરતરગચ્છાચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિ જેવા ધુરંધર આચાર્ય પણ એ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહેલા. જુઓ: “અંચલગચ્છીય પ્રતિષ્ઠા-લેખો” લેખાંક ૭૭૦-૧, ૭૭૬-૭.

કુરંપાલ અને સોનપાલે આગરામાં બે જિનાલયો બંધાવ્યાં હતાં તેમાં શ્રી મહાવીરસ્વામી અને શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુના જિનર્ષિઓને મૂલનાયક તરીકે સ્થાપવામાં આવ્યાં. એ વખતે બેઉ ભાઈઓએ સ્વામીવાત્સલ્યાદિમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. યાચકોને છૂટે હાથે દાન આપ્યું. એમની ઉદારતાનો એકજ દાખલો ટાંકવો અહીં પર્યાપ્ત થશે. એમણે મૂર્તિઓના લેખોમાં પોતાના કુટુંબીઓનાં નામો તો લખાવ્યાંજ છે, કિન્તુ પોતાના નોકર હરદાસને પણ તેઓ એ પ્રસંગે ભૂલ્યા નથી. પોતાના નોકર હરદાસના પુણ્યાર્થે તેમણે ણિબપ્રતિષ્ઠા કરાવી !

ઉક્ત બેઉ જિનાલયો પૈકી શ્રી શ્રેયાંસનાથ જિનાલયની શિલા-પ્રશસ્તિ ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં ચરિત્રનાયકોના વંશ-વૃક્ષ સંબંધમાં વિગતવાર નોંધ, તેમજ તેમનાં કાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. ઋષભદાસને તેમાં “રાજમાન્ય” કહ્યા છે. કુરંપાલ અને સોનપાલનો તેમાં “જહાંગીર ભૂપાલ-અમાત્યો” તરીકે ઉલ્લેખ છે, જે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જહાંગીરની આજ્ઞા મેળવીને બન્ને ભાઈઓ ધર્મકાર્યો કરતા હતા એમ પણ પ્રશસ્તિમાં કહેવાયું છે. શિલા-પ્રશસ્તિમાં બેઉ ભાઈઓને વસ્તુપાલની ઉપમાને લાયક કહ્યા છે. આ બધા ઉલ્લેખો એમની રાજકીય કારકિર્દી પર પણ આડકતરો પ્રકાશ પાડે છે.

“કોરપાલ સોનપાલ લોઢા ગુણ-પ્રશંસા” નામક હિન્દી પદ્યકૃતિમાં બેઉ બાંધવોની કારકિર્દી પર સુંદર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. એમની રાજકીય કારકિર્દી ચરમ સિમાએ હશે ત્યારે એ કાવ્ય રચાયું હશે એમ તેનાં વર્ણન પરથી લાગે છે. તેમાં સોનપાલનાં બિરુદો આ પ્રમાણે છે: “મંત્રીરાય,” “રાધન મુકુટમણિ,” “હિન્દુ સુરતાણુ,” “ખિતિપતિરાય ખંભ.”

કુરંપાલ અને સોનપાલના આવા પ્રશસ્ત ઉલ્લેખો મળતા

હોવા છતાં મોગલ તવારીખમાં એમના વિશે ઉલ્લેખ કેમ નથી ? આ એક કોયડો છે. ઇતિહાસજ્ઞો તેનો ખુલાસો ખીજી રીતે કરે છે. તેમના મતાનુસાર કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ, જેમના વિશે મોગલ તવારીખમાં ઘણું ઘણું કહેવાયું છે, તેઓ જ કદાચ કુંરપાલ અને સોનપાલ હોય. કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ નામના બે ભાઈઓનાં પરાક્રમેનું વર્ણન ચરિત્રનાયકોને બંધ બેસતું આવે છે. એમનાં નામમાં મળતાપણું તો છે જ. કુંવરે અને સુંદરે જહાંગીરના રાજ્યકાળમાં કેટલોક વખત ઉપયોગી અધિકાર ભોગવ્યો છે. શિલા-પ્રશસ્તિ ચરિત્રનાયકોને અમાત્ય કહે છે, અને ઉક્ત હિન્દી કાવ્ય તેથી પણ વધુ રાજા જેવું વર્ણન કરે છે. જહાંગીરના રાજ્યનો હેવાલ જોતાં ઉક્ત કુંવર અને સુંદર સિવાય આવા પરાક્રમી બીજા ભાઈઓ જણાતા નથી. એટલે રાજકીય તવારીખમાં કહેવાયેલા કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ, કુંરપાલ અને સોનપાલ હોય. આ બાબતની સપ્રમાણ ચર્ચા મારે જુઓ: “જૂર્જરદેશાધ્યક્ષ સુંદરદાસ-રાજા વિક્રમાજીત કોણ હતા ?”

સોનપાલનો પુત્ર રૂપચંદ વિ. સં. ૧૬૭૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને શુરુવારે અમદાવાદમાં મૃત્યુ પામ્યો. તેની પાછળ તેની ત્રણે પત્નીઓ નામે રૂપશ્રી, કામા અને કેસર સતી થયેલી. એમનો કલાત્મક પાળિયો પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ચોરસ આરસના પાળિયાને ફરતો હાંસિયો રાખવામાં આવ્યો છે. તેમાં લેખ કોતરવામાં આવ્યો છે. વચ્ચેની ડાબી બાજુએ ઘોડે-સવારની તથા જમણી બાજુએ તેની ત્રણે પત્નીઓની મૂર્તિઓ છે. મથાળે સૂર્ય અને ચંદ્ર મૂક્યા છે. અશ્વારૂઢ મૂર્તિના સાજ પરથી રૂપચંદ લડવૈયો હોય એવો લાગે છે. મહા પરાક્રમી સોનપાલ એ જ જો સુંદરદાસ હોય તો તેનો પુત્ર રૂપચંદ પણ એવો જ હોય એમાં નવાઈ શું ? પાળિયાના

લેખમાં જહાંગીરનું નામ છે એ પણ સૂચક છે. આગરાથી તે અમદાવાદમાં શા માટે વસ્યો એ પણ પ્રશ્ન છે. એ વખતે એમનું કુટુંબ કોઈ રાજ્યકાર્ય અંગે ત્યાં વસ્યું હોય એમ સંગતપ્રતીત થાય છે.

પટ્ટાવલીનો એક પ્રસંગ વર્ણવેલો પણ આ સંદર્ભમાં રસપ્રદ થશે. કુંરપાલ અને સોનપાલે આગરામાં જે જિનાલયો બંધાવ્યાં, તેથી વિધર્મીઓને ઈર્ષા જાગેલી. બીજાના ચઢાવવાથી જહાંગીરે બન્ને લાઇઓને કહ્યું કે—“તમારો દેવ જો દસ દિવસોમાં મને ચમત્કાર નહિ દેખાડે તો હું બન્ને મંદિરોને તોડી પડાવીશ!” પટ્ટાવલીમાં વર્ણન છે કે કલ્યાણસાગરસૂરિના સૂચનથી સમ્રાટે સ્વયં જિનાલયમાં આવીને મૂર્તિને નમસ્કાર કરતાં પ્રતિમાનો એક હાથ ઊંચો થયો અને ઉચ્ચ સ્વરે “ધર્મ-લાલ” એ શબ્દો સંભળાયા. આથી જહાંગીર ઘણો ચમત્કૃત થયો. તેણે દસ હજાર સુવર્ણ સુદ્રિકા સૂરિને પાઠવી.

“વર્ધ્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર” તથા “કલ્યાણ-સાગરસૂરિનો રાસ”માં પણ લગભગ આવું જ વર્ણન છે. તેમાં જણાવાયું છે કે સમ્રાટ ચમત્કૃત થઈને સૂરિને પગે પડ્યો અને ઉદ્ગારી બોલ્યો કે—“આ દેવ જ સાચા છે, આ દેવ જ સાચા છે!!”

અનુશ્રુતિમાં જહાંગીરના ગુસ્સાનું બીજું કારણ આપ્યું છે. તેને કહેવામાં આવ્યું કે—“સેવડોને મૂર્તિયાં બનવાઈ હૈ ઔર હજૂર કે નામકો અપને બુતોં કે પૈરોં કે નિચે લિખા દિયા હૈ!” આ સાંભળીને સમ્રાટના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. તેના ગુસ્સાને શાંત પાડવા બધી મૂર્તિઓના મસ્તક ભાગમાં “શાહ શ્રી જહાંગીર વિજય રાજ્યે” એવા શબ્દો કોતરવી દેવમાં આવ્યા. આ બધી આખ્યાયિકાઓમાં કેટલું સત્ય હશે એ તો કોણ

બાણે! પરંતુ ઉક્ત પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગની આજે પ્રાપ્ત થતી પ્રત્યેક પ્રતિમાઓના મસ્તક ભાગમાં ઉપર્યુક્ત શબ્દો પાછળથી કેતરાવ્યા હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય છે.

કુરપાલ અને સોનપાલ સંબંધમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રમાણ “આચાર દિનકર”ની પ્રત-પુષ્પિકા પૂરું પાડે છે. ઉક્ત પ્રત વિ. સં. ૧૬૫૬ ના પોષ શુદ્ધિ ૫ ને ગુરુવારના દિને લખાઈ અને કલ્યાણસાગરસૂરિને અર્પિત થઈ. તેમાં પણ બેઉ ભાઈઓને “ભૂપાલ માન્યો” કહેવાયા છે. પ્રસ્તુત પ્રમાણથી માંડીને ઠેક હિન્દી કાવ્ય સુધીનાં પ્રમાણો ચરિત્રનાયકોની મહત્તાની પ્રતીતિ કરાવ્યાં વિના રહેતાં નથી.

કુરપાલ અને સોનપાલ એજ કુંવરદાસ અને સુંદરદાસ હતા કે કેમ એ ચર્ચા બાબુએ રાખીએ તો પણ બેઉ ભાઈઓનાં મહદ્ કાર્યો જૈન ઇતિહાસમાં આગવું પ્રકરણ આવેખે એવાં ગરિષ્ઠ છે. સુપ્રસિદ્ધ મંત્રી-બાંધવ વસ્તુપાલ-તેજપાલ પછી આવી સમર્થ બંધુ-બેલડી જૈનસંઘની તવારીખમાં જોવા નથી મળતી. અંચલગચ્છના ઇતિહાસમાં તો એમનું સ્થાન અદ્વિતીય ગણાવી શકાય. જૈન શાસનમાં ઉચ્ચ કારકિર્દી ધરાવતા ગણ્યાગાઠ્યા શ્રાવક-વર્યો થઈ ગયા છે, તેમાં કુરપાલ-સોનપાલનું નામ પણ આવે છે. એમની રાજકીય કારકિર્દી સંબંધમાં જે કાંઈ અલ્પ ઉલ્લેખો મળે છે, તે મહત્વપૂર્ણ હોઈને તે પર વિદ્વાનોએ વિશેષ ઉહાપોહ કરવો ઘટે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસકારો એમના વિશે વધુ પ્રકાશ પાડે એવી અપેક્ષા સાથે, આવા નરશાહ્લો જૈનસંઘને ફરી ફરી મળો એજ અભ્યર્થના.

ચોરીવાળા જિનાલયના નિર્માતા શ્રેષ્ઠી રાજસી શાહ નાગડા

જામનગરનું ચોરીવાળું દેરાસર સુવિખ્યાત છે. તેની બાંધણી પ્રેક્ષણીય છે. તેની લબ્યતા ઊડીને આંખે વળગે એવી છે. તેની રચના શત્રુજય દૂકને મળતી હોઈને તેના મહિમા તીર્થસ્થાન તરીકે ખૂબ ખૂબ ગવાયો છે. તેની ખ્યાતિ સાથે તેના નિર્માતા રાજસી શાહની કીર્તિ-સૌરભ પણ જૈન-આલમમાં ફેલાઈ ગઈ છે. અરતરગચ્છીય કવિવર સમયસુંદરજી જેવાએ વર્ણવ્યું છે કે—

શત્રુજયની કોરણી, નવાનગરમાં રે;
શ્રી રાજસી ભરાયા બિંબ, તીરથ તે નમું રે.

જામનગરની તવારીખમાં વિક્રમની ૧૭ મી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ સુવર્ણયુગ ગણાયો છે. એ અરસામાં રાજ્યની જાહો-જલાલી અપૂર્વ કળાએ ખીલી હતી. તે યુગના ચશભાગી પાત્રોમાં આ ત્રિપુટી મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે: મંત્રીબાંધવ વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ અને રાજમાન્ય શ્રેષ્ઠી રાજસી શાહ. ત્રણેય કચ્છી સપૂતો હતા. ત્રણેય અંચલગચ્છીય શ્રાવકો, તેમજ અંચલગચ્છાધીપતિ યુગપ્રધાન આચાર્ય કલ્યાણસાગર-સૂરિના અનન્ય ભક્તો હતા એ બીના પણ યોગાનુયોગ છે. ‘વિભાવિલાસ’ના કર્તા એમના વિશે પ્રશસ્ત ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે—

વધિયા ઘણુ વેપાર અતે સહુકાર અપારહ,
રાજસિંહ વર્દ્ધમાન ધજજ કોટી ધન ધારહ.

જલદય કેંક જિહાજ દેશ-પરદેશ જાવે;
ચીજ વિલતી ચાવ લાખ ભર ભર કર લાવે.

કવિ ઉક્ત ગ્રન્થમાં “વર્ધમાન શાહ દેશહ દીવાન”
વિશે એ પછી ઉલ્લેખ કરે છે.

કવિ હર્ષસાગરકૃત રાજસી શાહ રાસમાં નાગડાગોત્રના
આદ્ય-પુરુષથી માંડીને ઠેઠ ચરિત્રનાયક સુધીની વંશાવલી
આપી છે. રાજા મોહણસિંહનો પુત્ર ઉદિષ્ઠ, જેને ભટ્ટગ્રંથોમાં
ઉદ્દેસી કહેવાયો છે, તે ઘણો દયાવાન હતો. તેનો પુત્ર જાલ્હા,
તેનો સધીર, તેનો સૂંટા થયો, જે સિંહ જેવો બળવાન હતો.
તેનો પુત્ર સમરથ બધી કળાનો જાણકાર હતો. તેનો પુત્ર
નરસંગ રાજમાન્ય પુરુષ હતો. રાજાઓ અને રાણાઓમાં તેની
ખ્યાતિ હતી. તેને સકજૂ અને તેને વીરપાલ નામે પુત્ર થયો,
જે દરિયાવ દિલનો હતો. તેને કંધોધર અને તેને હીરપાલ
પુત્ર થયો જે પુણ્યાત્મા હતો. તેનો પુત્ર ભોજ રાજા ભોજ
જેવો દાનવીર હતો. હું:ખી અને દરિદ્ર લોકોને તેણે અનેક
પ્રકારે સહાય કરેલી.

કવિ મેઘમુનિએ પણ રાજસી રાસ રચ્યો છે. તેમાં તેઓ
વર્ણવે છે કે મહાજનોમાં ‘પુણ્યવંત અને શ્રીમંત’ એવા
ભોજ શાહ નાગડાગોત્રીય હોવા છતાં મૂળ પારકર-નિવાસી
હોવાને કારણે ‘પારકરા’ કહેવાતા હતા. રાસમાં એમનું
કુટુંબ કચ્છમાં વસેલું એ વિશે ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ અન્ય
પ્રમાણોમાં છે, રાસકાર વર્ણવે છે કે જામસાહેબે ભોજ શાહને
નવાનગરમાં આગ્રહપૂર્વક તેડાવ્યા અને તેમને સત્કૃત કર્યા.
ઉક્ત રાસોમાં જામનગરનો નવાનગર, નવ્યનગર, નાગનગર,
નૌતનપુર વગેરે નામેથી ઉલ્લેખ છે. જામનગરને વ્યાપારનું
કેન્દ્ર બાણીને ભોજ શાહે ત્યાં પોતાની પેઢી શરૂ કરી. જામ-

સાહેબે તેમને રહેવા માટે ઉત્તમ સ્થાન પણ આપ્યું. વિ. સં. ૧૫૯૬ માં તેઓએ જામનગરમાં આવીને કાયમી વસવાટ કરી દીધો.

ભોજ શાહ પુણ્યવાન અને દાતા હોવાથી એમનું નામ સાર્થક હતું. તેમને ભોજલદે નામની પત્ની હતી. તેમના પાંચ પુત્રો આ પ્રમાણે થયા: જેતસી, જેતસી, તેજસી, જગસી અને રતનસી. વિ. સં. ૧૬૩૧-૩૨ માં દ્વિવર્ષી દુષ્કાળ પડેલો ત્યારે જેતસીએ અન્નસત્રો શરૂ કરીને દુષ્કાળ-પીડિતોને ઉગારેલા. આવા ભીષણ દુષ્કાળમાં લોકો જ્યારે અનાજ માટે ટળવળતા હતા, ત્યારે જેતસી શાહે સૌને અન્ન પૂરું પાડીને ભારે નામના પ્રાપ્ત કરેલી. કવિઓએ તેમની ગિરુદાવલી ગાયેલી.

ભોજ શાહના તૃતીય પુત્ર તેજસી ઘણા પુણ્યવાન, સુંદર અને તેજસ્વી હતા. તેમને બે પત્નીઓ હતી. પ્રથમ પત્ની તેજલદેથી ચાંપસી થયા, જેમની પત્ની ચાંપલદેથી નેતા, ધારા અને મૂલા નામે ત્રણ પુત્રો થયા. દ્વિતીય પત્ની વઘજલદે ઘણી ગુણવતી, ધર્મિષ્ઠા અને પતિપરાયણ હતી. તેની કુક્ષિથી વિ. સં. ૧૬૨૪ ના માગશર વદિ ૧૧ ના શુભ દિને લક્ષણયુક્ત પુત્રરત્ન અવતર્યો. જ્યોતિષીઓએ જન્મ-લગ્ન જોઈને ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી કે આ બાળક જગતનો પ્રતિપાલક થશે એનું રાજસી નામ રાખવામાં આવ્યું.

રાજસી ઘણો પ્રતિભાશાળી હતો. દિન-પ્રતિદિન તે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. યોગ્ય ઉંમરે તેને પોશાળમાં અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવ્યો. બાળક રાજસી ત્યાં માતૃકાક્ષર, આણકચ-નીતિ, નામા-લેખા વગેરે શીખ્યો. પોશાળમાં રહીને તેણે ધર્મશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો.

તેજસી શાહને રાજસીના જન્મ બાદ નેણસી નામે

ત્રીજો પુત્ર પણ થયો. રાજસી શાહને યુવાન વયે સજલદે નામની ગુણવતી કન્યા સાથે પરણાવવામાં આવ્યા. સજલદેથી તેમને રામુ નામે પુત્ર થયો. રામુને યોગ્ય વયે પરણાવવામાં આવેલો. તેની પહેલી પત્નીથી પુત્ર અને પુત્રી પ્રાપ્ત થયાં. રામુને દ્વિતીય ભાર્યા સરીઆઈથી માનસિંહ નામનો પુત્ર થયો.

રાજસી શાહની દ્વિતીય પત્ની સરૂપદેથી લાંછા, પાંચી તથા ધરમી નામે ત્રણ પુત્રીઓ થઈ, જેમને મનરંગદે, મોહ-ણદે અને ચંદનબાલા તથા પ્રત્યેકને એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. રાજસી શાહની તૃતીય પત્ની રાણાદે મહા ઉદાર અને પતિ-વ્રતા હતી. રાજસી શાહના નાના ભાઈ નેણસી શાહને સોમકરણ અને કર્મસી નામના દાનવીર પુત્ર-દ્વય થયા.

કવિ હર્ષસાગર કૃત રાસમાં તેજસી શાહે જામનગરમાં વિ. સં. ૧૬૨૪ માં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનનું દેરાસર બંધાવ્યું હતું તે વિશે ઉલ્લેખ છે. “અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલી”; “વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્રમ્.” તથા “કલ્યાણસાગર-સૂરિ રાસ”માં તેજસી શાહનાં કાર્યો વિશે ઘણું ઘણું કહેવાયું છે. અલબત્ત, ઉક્ત ત્રણેય શંકિત ગ્રન્થો છે. છતાં તેની માહિતી ઘણીવાર ઉપયોગી બની રહે છે. તેમાં ઉલ્લેખ છે કે વિ. સં. ૧૬૧૩ માં અંચલગચ્છાધિપતિ ધર્મભૂતિસૂરિ વિહરતા જામનગરમાં પધારેલા ત્યારે તેજસી શાહે તેમનો આડંબર-પૂર્વક પ્રવેશોત્સવ કર્યો. શ્રેષ્ઠીના આગ્રહથી સૂરિ ત્યાં ચાતુર્માસ રહેલા. ધર્મભૂતિસૂરિના ઉપદેશથી તેજસી શાહે જામનગરમાં જિનપ્રાસાદ બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. જે લાખ મુદ્રિકાને ખર્ચે મનોહર જિનપ્રાસાદ તૈયાર થયો. વિ. સં. ૧૬૨૪ માં તેમણે સૂરિની નિશ્રામાં પોષ શુદ્ધ ૮ ના દિને મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુ સમેત એકાવન જિનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

પ્રતિષ્ઠા—મહોત્સવ પ્રસંગે તેમણે પોતાની જ્ઞાતિના માણસોને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યું. તથા અંગ્રલગચ્છીય શ્રમણોનો આદર—સત્કાર કર્યો. આ શિખરખંધ જિનાલય જામનગરનું ત્રીજી પ્રાચીન દહેરાસર ગણાય છે.

વિ. સં. ૧૬૪૪ માં ધર્મભૂતિસૂરિ પાલિતાણામાં ચાતુર્માસ બિરાજતા હતા. તે વખતે યાત્રાર્થે આવેલા તેજસી શાહે સૂરિને પછીનું ચાતુર્માસ જામનગરમાં કરવાની આગ્રહભરી વિનંતી કરી. એમની વિનંતીને માન આપીને સૂરિ એ પછી જામનગરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. તેમના ઉપદેશથી તેજસી શાહે શ્રી શત્રુજયનો તીર્થસંઘ કાઢીને પાંચ લાખ મુદ્રિકાનો ખર્ચ કર્યો.

એ અરસામાં મુસલમાન સૈન્યે જામનગર પર મોટો હુલ્લો કર્યો અને શહેરમાં ભારે લૂટફાટ મચાવી. આ આક્રમણમાં તેજસી શાહે ખંધાવેલું જિનાલય ખંડિત થયું. મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિને મુસલમાનોએ તોડી પાડી. એમના અમાનુષી વર્તાવથી શહેરમાં નાશભાગ મચી ગઈ. તેજસી શાહ કુટુંબ સહિત કચ્છના માંડવી ખંદરમાં ચાલ્યા ગયા. યોગાનુયોગ એ વખતે ધર્મભૂતિસૂરિ પણ માંડવીમાં જ બિરાજમાન હતા. તેજસી શાહે તેમને મુસલમાનોના આક્રમણની તથા જિનાલય ભંગની બધી વાત સજ્જનનેત્રે કહી સંભળાવી. સૂરિએ તેમને ખંડિત જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને કહ્યું કે જે નિર્મિત છે તે મિથ્યા થઈ શકતું નથી. સૂરિએ સારવન આપતાં તેજસી શાહનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું. પછી તેઓ પોતાના પૂર્વજોના નિવાસ—સ્થાન રૂપ આરિખાણા ગામમાં થોડો વખત રહ્યા. મુસલમાન સૈન્ય જામનગરમાંથી ચાલ્યું ગયું એટલે પુનઃ તેઓ કચ્છથી જામનગરમાં આવી પહોંચ્યા.

તેજસી શાહે પોતાના અંડિત જિનાલયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. ધર્મભૂતિસૂરિને તેમણે આગ્રહપૂર્વક જામનગરમાં તેડાવ્યા. સૂરિના સૂચનથી સોરઠમાંથી શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની મનોહર પ્રતિમા મંગાવીને તેને મૂલનાયક તરીકે સ્થાપવામાં આવી. વિ. સં. ૧૬૪૮ ના માગશર શુદ્ધિ ૪ ના દિને સૂરિના ઉપદેશથી ધૂમધામથી જિનાલયની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થઈ. તે શુભ પ્રસંગે તેજસી શાહે સ્વામીવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. એ પછી શ્રેષ્ઠીવર્ય આ ક્ષાની દુનિયા છોડી ગયા.

પટ્ટાવલીમાં જણાવાયું છે કે લાલન વર્દ્ધમાન અને પદ્મસિંહ શાહના તૃતીય બાંધવ ચાંપસી શાહ રાજસી શાહના વેવાઈ થતા હતા. બન્ને વેવાઈઓ વચ્ચે ઘણો મનમેળ હતો. વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહને અનુસરીને રાજસી શાહ અને ચાંપસી શાહ પણ આરિખાણથી લદ્રાવતીમાં વ્યાપારાર્થે વસ્યા અને સાથે મળીને વ્યાપાર જમાવ્યો. વિ. સં. ૧૬૫૦ માં ઉક્ત લાલન બંધુઓએ શ્રી શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો. તેમાં બન્ને વેવાઈઓએ સંઘ-વ્યવસ્થામાં મુખ્યપણે ભાગ ભજવેલો. લાલન બંધુઓએ કડ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી શત્રુજયગિરિ ઉપર જિનાલયો બંધાવવા માટે ખાતમુહૂર્ત કરતાં રાજસી શાહે પણ માગશર વદિ ૧૩ ના દિને ખાતમુહૂર્ત કર્યું. તીર્થસંઘ જામનગરમાં વિસર્જિત થયો અને જામ જશવંતસિંહજીના અત્યાગ્રહથી સંઘપતિ બાંધવોએ જામનગરમાં જ કાયમી વસવાટ કર્યો તેમને પાંચ હજાર ચોસવાળો અનુસર્યા રાજસી શાહ અને ચાંપસી શાહ પણ વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહને અનુસરીને વ્યાપારાર્થે જામનગરમાં જ ડરીડામ થયા. અલબત્ત, પટ્ટાવલીનું આ વિધાન સંશોધનીય છે. આપણે અગાઉ જોયું તેમ રાજસી શાહ એ અગાઉ જામનગરમાં જ હતા એમનો જન્મ પણ ત્યાં જ થયેલો.

પાછળથી શ્રી શત્રુઙ્ગ્યગિરિ ઉપરનાં ત્રણે જિનાલયોનું કામ પૂર્ણ થતાં વિ. સં. ૧૬૭૫ માં શ્રેષ્ઠી વર્ધ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ તથા રાજસી શાહ મોટા આડંબરપૂર્વક પાલિતાણા પધારેલા. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી ગિરિરાજ ઉપરના ત્રણે જિનાલયોની મહોત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા થઈ. રાજસી શાહે શ્રી શાંતિનાથપ્રભુની પ્રતિમાને મૂળનાયકપદે સ્થાપી. તેમણે પોતાના જિનાલયમાં સર્વે મળીને દોઢ લાખ મુદ્રિકાઓનો ખર્ચ કરીને લક્ષ્મીને કૃતાર્થ કરી.

મેઘમુનિ કૃત રાજસી શાહ રાસમાં જણાવાયું છે કે વિ. સં. ૧૬૬૦ માં ધર્મમૂર્તિસૂરિ જામનગરમાં પધાર્યા. શ્રાવક-સમુદાયની સાથે જામનરેશ્વર પણ વંદનાર્થે પધાર્યા. સૂરિએ ધર્મોપદેશ દેતાં ભરત ચક્રવર્તિએ શ્રી શત્રુઙ્ગ્યનો સંઘ કાઢીને પ્રાપ્ત કરેલા સંઘપતિ-પદ વિશે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. રાજસી શાહે એવો સંઘ કાઢવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. વિ. સં. ૧૬૬૫ માં લઘુબ્રાતા નેણસી તથા તેમના પુત્રો સોમા, કર્મસી, વડીલબંધુ ચાંપસી શાહના પુત્રો નેતા, ધારા, મુલજી તેમજ સ્વપુત્ર રામુ આદિ પરિવાર સાથે રાજસી શાહે સંઘ સહિત પ્રયાણ કર્યું. સંઘનાયક વર્ધ્ધમાન તથા પદ્મસિંહ શાહ પણ સંઘમાં ઉપસ્થિત હતા હાલાર, સિંધ, સોરઠ, કચ્છ, મરઘર, માલવા, આગરા તથા ગુજરાતના યાત્રિકગણો સાથે આવ્યા. હાથી, ઘોડા, ઊંટ, રથ, મૈજવાલો પર સવાર થઈને તથા કેટલાક યાત્રિકો પગે ચાલતા હતા મર્ગમાં ગન્ધર્વો દ્વારા જિનગુણ-સ્તવના કરતો તથા ભાટો દ્વારા જિરુદાવલી ગાતો સંઘ શ્રી શત્રુઙ્ગ્યની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યો. સોનાનાં ફૂલ, મોતી તથા રત્નોથી ગિરિરાજને વધાવવામાં આવ્યો. તીર્થનાયક શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુના દર્શન કરી સૌ ધન્ય થયાં. રાયણ-વૃક્ષને નીચે રાજસી શાહને સંઘપતિનું તિલક કરવામાં

આવ્યું. સંઘવી રાજસી શાહે પાલિતાણામાં સ્વામીવાત્સલ્ય, લહાણુ આદિ ધર્મકાર્યોમાં પ્રચુર ધનરાશિ વ્યય કર્યો. તીર્થ-યાત્રા કરી સંઘ સહિત તેઓ સકુશળ જામનગરમાં પધાર્યા,

શ્રી શત્રુઞ્જય મહાતીર્થની યાત્રાથી રાજસી શાહ અને નેણસી શાહના મનોરથો સફળ થયા. તેઓ ધર્મકાર્યોમાં વિશેષ અભિરુચિ દર્શાવતા થયા. દરેક સંવત્સરીનાં પારણાના દિવસે તેઓ સ્વામીવાત્સલ્ય કરતા અને શ્રીફળ, મુખડી આદિની પ્રભાવના કરતા. જામ નરેશ્વરને માન્ય એવા રાજસી શાહની પુણ્ય-કળા ખીજના ચંદ્રની જેમ વિકસતી જતી હતી.

એકવાર એમના મનમાં વિચાર આવ્યો કે મહારાજ સંપ્રતિ, મંત્રીશ્વર વિમલ અને વસ્તુપાલ-તેજપાલ વગેરે મહાપુરુષોએ લવ્ય જિનાલયો નિર્માણ કરીને તીર્થો સ્થાપ્યાં અને પોતાની કીર્તિ પણ ચિર સ્થાયી કરી. જિનેશ્વરોના શ્રીમુખથી આવાં કાર્યો દ્વારા મહાફળની નિષ્પત્તિ દર્શાવાઈ છે. માટે આવું કાર્ય મારે પણ કરવું જોઈએ. તેમણે પોતાના નાના ભાઈ નેણસી શાહ સાથે આ વિશે એકાંતમાં સલાહ કરી. કુટુંબીઓ સાથે પણ આ બાબતમાં વિચારણા કરી.

વિશાળ જિનાલય બંધાવવાનો વિચાર પાકે તથાં રાજસી શાહના ઉમંગનો પાર ન રહ્યો. તેના વડીલ બંધુ ચાંપસી શાહના પુત્ર મૂલા શાહે ખર્ચમાં કેટલોક હિસ્સો આપ્યો. કવિ હર્ષસાગરજીના વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજસી શાહે જેમની સાથે જિનાલય વિશે વિચાર-વિમર્શ કર્યો તેમાં કયાંયે તેમના વડીલ બંધુ ચાંપસી શાહનું નામ આવતું નથી, પણ તેમના ત્રણેય પુત્રોનું નામ આવે છે એટલું જ નહિ ચાંપસી શાહના પુત્ર મૂલાએ જિનાલયના

અર્ચમાં કેટલોક હિસ્સો પણ આવ્યો હતો. એટલે એ વખતે ચાંપસી શાહ વિદ્યમાન નહિ હોય.

કુટુંબીજનો સાથે વિચાર-વિમર્શ કર્યા બાદ રાજસી શાહ, નેણસી શાહ, રાજસી શાહના પુત્ર રામુ તથા ચાંપસી શાહના પુત્ર મૂલા, એ ચારે જણાએ જામ જસવંતસિંહજી પાસે જઈને આજ્ઞા માગી કે અમને નલિની વિમાન જેવું, જિનાલય નિર્માણ કરવાની આજ્ઞા આપો. રાજા એમની વિનંતીથી ઘણો પ્રસન્ન થયો. રાજસી શાહને તેમણે ઉત્તમ ભૂમિ પસંદ કરવાનું કહ્યું. રાજાજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી ચારે જણા સાનંદ ઘેર આવ્યા અને જિનાલય નિર્માણ કરવાની તૈયારી આરંભી. ગજધર જશવંત મેઘાને સૂત્રધાર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો. સૂત્રધારે યોગ્ય ભૂમિની ગંવેષણા કરી. ઉત્તમ સ્થાન જોઈને જિનાલયનો પાયો નાખવામાં આવ્યો. કચ્છથી કુશળ કારીગરોને તેડાવવામાં આવ્યા. વાસ્તુવિદોને ઓલાવીને સમગ્ર જિનાલયનો નકશો તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

જિનાલયના ખાતમુહૂર્તની મિતિ વિશે બન્ને રાસોમાં મતભેદ છે. મેઘમુનિ કૃત રાસમાં જણાવાયું છે કે વિ. સં. ૧૬૬૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩, અક્ષયતૃતીયાના પવિત્ર દિવસે જિનાલયનું ખાતમુહૂર્ત થયું. હર્ષસાગર કૃત રાસમાં ઉલ્લેખ છે કે વિ. સં. ૧૬૭૨ માં જિનાલયના મંડાણનો પ્રારંભ થયો. શુભ મહિનામાં, શુભ વેળાએ અષ્ટમીના રોજ વાસ્તુક મેઘાએ ૯૯ ગજ લાંબા અને ૩૫ ગજ પહોળા વિશાલ જિનાલયનો પાયો નાખ્યો.

મેઘમુનિ વર્ણવે છે કે બીજે ૪ વર્ષે એજ દિવસે વિ. સં. ૧૬૬૯ ના અક્ષયતૃતીયાના શુભ દિને શુભ મુહૂર્તમાં સમગ્ર નગરને રાજસી શાહે લોજનાથે નિમંત્ર્યું. લાડુ,

જલેખી, કંસાર આદિ પકવાન્નો દ્વારા લક્ષિત કરી. સ્વયં જામ નરેશ્વર પણ ભોજનાર્થે પધાર્યા. વર્દ્ધમાન અને પદ્મસિંહ શાહ તથા તેમના પુત્રો વીજપાલ, શ્રીપાલ વગેરે મહાજનોને સાથે લઇને પધાર્યા. ભોજનાનંતર બધા લોકોને સોપારી, ઇલાયચી વગેરેથી સત્કૃત કર્યા.

કવિ હર્ષસાગર જિનાલયના સ્થાપત્ય વિશે પણ માહિતી આપે છે. તેઓ જણાવે છે કે જિનાલયના બંધકામમાં પહેલો થર કુંજનો, બીજો કિલસુ, ત્રીજો કિવાસ, ચોથો માંકી, પાંચમો ગજડબંધ, છઠ્ઠો દોઢિયા, સાતમો સ્તર ભરણી, આઠમો સરાવટ, નવમો માલાગિર, દસમો સ્તર છાબ્જ, અગિયારમો છેપાર અને તેના ઉપર કુંલ-વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો. જમિસ્તર કરીને તેના ઉપર શિલા-શૃંગ બનાવ્યાં. મહેન્દ્ર નામક આ ચૌમુખ શિખરનાં ૬૦૯ શૃંગ અને બાવન જિનાલયનું નિર્માણ થયું. ૩૨ નાટાર ભ કરતી પુતલીઓ, શ્રી નેમિનાથની ચૌરી, ૨૬ કુંભી, ૯૬ સ્તંભ ચૌમુખને નીચે તથા ૭૨ સ્તંભ ઉપરવર્તિ થયા. આ પ્રમાણે નાગપદ્મ મંડપ-વાળા લક્ષ્મીતિલક પ્રાસાદમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા મૂલનાયકપદે સ્થાપિત થઈ. દ્વારની બન્ને બાજુએ હાથીઓ મૂકવામાં આવ્યા. આખૂના વિમલ પ્રાસાદની જેમ જામનગરમાં રાજસ્રી શાહે યશોપાર્જિત કર્યો આ લક્ષ્મીતિલક પ્રાસાદમાં ત્રણ મંડપ અને પાંચ ચૌમુખ થયાં. ડાબી બાજુએ શ્રી સહસ્રફળા પાર્શ્વનાથ, જમણી બાજુએ શ્રી સંભવનાથ, ઉત્તર દિશાની મધ્ય દેવકુલિકામાં શ્રી શાંતિનાથ, દક્ષિણ દિશાના ભોંયરામાં અનેક જિનગિંબ તથા પશ્ચિમ દિશાના ચૌમુખમાં અનેક પ્રતિમાઓ તેમ જ પૂર્વ તરફના ચૌમુખમાં વિસ્તૃત નલિની જેવી શ્રી શત્રુજયના સ્થાપત્યની જેમ ૩૨ પૂતલીઓ સ્થાપિત કરી. ત્રણ મજલાનો તોરણયુક્ત આ પ્રાસાદ જામનગરમાં

ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્ય ગણાયું. તેમાં શ્રી નેમિનાથની ચોરી હોઇને ચોરીવાળા જિનાલય તરીકે તે સુવિખ્યાત થયો.

જિનાલયનું કામ સંપૂર્ણ થતાં પ્રતિષ્ઠા કરવાના હેતુથી આચાર્યપ્રવર કલ્યાણસાગરસૂરિને જામનગરમાં પધારવા વિનંતી પત્ર પાઠવવામાં આવ્યો. રાજસી શાહ સમેત શ્રી સંઘના આગ્રહથી અંચલગચ્છાધિપતિ, ‘સમ્રાટ જહાંગીરને માન્ય’ એવા કલ્યાણસાગરસૂરિ વિ. સં. ૧૬૭૫માં જામનગરમાં પધાર્યા. ત્યાં ઘણા ઉત્સાહથી પ્રતિષ્ઠામહેત્સવનો પ્રારંભ થયો. સૂરિની દેશના શ્રવણ કર્યા બાદ રાજસી શાહે પ્રતિષ્ઠા-મુહૂર્ત કઢાવ્યું. વૈશાખ શુદ્ધ ૮ નો દિવસ નક્કી કરી તૈયારી કરવામાં આવી. મધ્યમાં માણેક-સ્તંભ સ્થાપિત કરી વિશાળ મંડપની રચના કરવામાં આવી. ખાંડ ભરેલી ધાળી અને મુદ્રિકા સાથે રાજસી શાહે સમસ્ત જૈનોને લહાણી કરી. ચોર્યાસી જ્ઞાતિના મહાજનોને નિમંત્રિત કરીને જમાડયા અનેક પ્રકારના મિષ્ટાન્ન, પકવાન્નોથી ભક્તિ કરવામાં આવી. ભોજનાન્તર સૌને શ્રીકૃષ્ણ આપવામાં આવ્યાં.

રમણીય અને ઊંચાં મંડપમાં કેસરના છાંટણા છાંટવામાં આવ્યાં. જલયાત્રા મહેત્સવ વગેરેમાં પ્રચૂર દ્રવ્ય વ્યય કર્યો. પ્રતિષ્ઠા-મહેત્સવ પ્રસંગે સમગ્ર નગરને શોભાયુક્ત કરવામાં આવ્યું. રાજમાર્ગેને કમાનો આદિથી શણગારવામાં આવ્યાં. તડકાથી ખચવા તાંબૂઓ પણ તાણવામાં આવ્યા. વિવિધ ચિત્રાદિથી સુશોભિત થયેલું શહેર દેવવિમાન જેવું લાગતું હતું. રાજસી શાહના પુત્ર રામ. બ્રાતૃ-પુત્રો નેતા, ધારા, મૂલા, તથા સોમા, કર્મસી વગેરે; સંઘાગ્રણી વર્દમાન-પદ્મસિંહ, તેમના પુત્રો વીજપાલ, શ્રીપાલ આદિ ચતુર્વિધ સંઘમાં રાજસી શાહ શિરોભાર હતા.

જલયાત્રાદિ મહોત્સવો બાદ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપ-
દેશથી જિનબિંબની અંજનશલાકા થઈ. શિખરબદ્ધ પ્રાસા-
દમાં શ્રી સંભવનાથ પ્રભુના બિંબની સ્થાપના કરવામાં આવી.
અંચલગરબ્ધની પટ્ટાવલીમાં ઉદ્દેશ છે કે ૫૫૧ જિનબિંબોની
રાજસી શાહે પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી તેમના પિતા તેજસી શાહે
પહેલાં બંધાવેલા જિનમંદિરની આસપાસ ચારે બાજુ તેમણે
બંધાવેલી દેવકુલિકાઓમાં વિ. સં. ૧૬૭૫ ના વૈશાખ શુદ્ધ
૮ ને દિવસે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જિનબિંબોની
પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ કાર્યમાં રાજસી શાહે ત્રણ લાખ મુદ્રિકાઓ
ખર્ચી. પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ પ્રસંગે તેમણે સ્વામીવાત્સલ્ય કરવા
પૂર્વક પોતાની ઓસવાળ જ્ઞાતિના માણસોને સાકર ભરેલી
પિત્તળની થાળીઓની પ્રભાવના કરી.

મેઘમુનિ કૃત રાસમાં રાજસી શાહે ચૌમુખ જિનપ્રાસાદ
પાછળથી બંધાવ્યો તે વિશે પણ વર્ણન છે. તેમાં જણાવાયું
છે કે વિ. સં. ૧૬૮૨ માં રાજસી શાહે મૂલનાયક ચૈત્યની
પાસે ચૌમુખ વિહાર બનાવ્યો. ગજધર રૂપસી તેના સૂત્રધાર
હતા. તેઓ 'વાસ્તુવિદ્યાના વિશારદ હતા. તેમણે ચૌમુખ
પ્રાસાદની રચના ઉત્કૃષ્ટ કરી. આ શિખરબદ્ધ પ્રાસાદના તોરણો,
ગવાક્ષો, ચૌરી ઇત્યાદિની કોરણી અત્યંત સૂક્ષ્મ અને પ્રેક્ષણીય
હતી. નાટ્ય પૂતલીઓ કળામાં ઊર્વશીને પણ મહાત કરી દેતી
હતી. જગતીમાં આમલસાર પંક્તિ, પગથિયાં, દ્વારો, દિક્ષપાલ,
દુર્મ્મટ વગેરેથી ચાર મજલાવાળો પ્રાસાદ સુશોભિત હતો.
ચારે દિશાઓમાં ચાર પ્રાસાદ કૈલાશ શિખર જેવા લાગતા
હતા. પાસે એક વિશાળ ઉપાશ્રય પણ બંધાવ્યો.

હર્ષભાગર કૃત રાસમાં રાજસી શાહનાં અન્ય કાર્યોનું
વર્ણન આ પ્રમાણે છે: ભલશારણિ ગામમાં કૂલઝર નદી પાસે

જિનાલય તથા અંચલગચ્છની પૌષધશાળા બનાવી. રાજકોટમાં વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણનું મંદિર બંધાવીને ત્યાં પણ યશ સ્થાપિત કર્યો. આ મંદિર મેરૂશિખર સાથે સ્પર્ધા કરતું હતું. યાદવ વંશી રાજા વિભોજી, રાણી કનકાવતી, કુંવર જીવણજી, મહિ-રામણ વગેરેના આગ્રહથી ત્યાં એ કાર્યો થયાં. મયાંતરમાં કાંડાબાણ પાષાણથી શિખરબંધ જિનાલય, તથા પાસે ઉપાશ્રય બનાવ્યો, કાલાવાડમાં આશ્રમ, ઉપાશ્રય આદિ બંધાવ્યાં. માંડામાં શિખરબંધ જિનાલય બંધાવ્યું અને પંચધાર ભોજનથી ભૂપેન્દ્રને જમાડ્યા. પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે બસો ગોઠીઓ શ્રાવક થયા. ત્યાં કાંડાબાણી પાષાણથી પૌષધશાળા પણ બંધાવી. કચ્છ માંડામાં પણ રાજસી શાહે ચૈત્ય બંધાવીને પોતાનો યશ સ્થાપ્યો.

જામનગરની ઉત્તર દિશામાં અન્ન-પાણીની પરબ કરાવી. કચ્છના માર્ગમાં બેડીતટના સ્થાનમાં પથિકો માટે વિશ્રામગૃહ કરાવ્યું. પાસે હનુમાનની દેરી સ્થાપી. નાગનદીની પૂર્વની બાજુમાં અનેક સ્તભોયુક્ત એક વિશાળ ચોરો બનાવ્યો, જેની શીતળ છાયામાં લોકો વિશ્રામ લેતા. દેહુરીઓના રસ્તામાં મહાદેવનું મંદિર પણ બંધાવ્યું. નદી પર લોકોના સુખ માટે પાંચ દેરી, વિસામા વગેરે પણ બંધાવ્યાં. જામનગરમાં રાજસી શાહે અંચલગચ્છનો ઉપાશ્રય બંધાવ્યો સો દ્વારયુક્ત મંત્રી-શ્વર વસ્તુપાલની પૌષધશાળા જેવી રાજસી શાહની પૌષધ-શાળા હતી ધારાગિરિની પાસે તથા અન્ય સ્થાનોમાં પણ એમણે વખારો સ્થાપી હતી. કાંડાબાણ પાષાણ દ્વારા નિર્મિત સમભૂમિ મંદિર સુશોભિત હતું, જેની રાજસી શાહે વિ. સં. ૧૬૭૫ માં બિંબ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જામસાહેબે એમનો ઘણો આદર કર્યો. રાજસી શાહના બ્રાતૃપુત્ર કર્મસી પણ રાજમાન્ય હતો તેણે શત્રુજય ઉપર શિખરબંધ જિનાલય બંધાવ્યું. વિ. સં. ૧૬૮૭ ના દુષ્કાળમાં રાજસી શાહ ગરીબોને રોટી

તથા દોઢ કળસી અનાજ પ્રતિદિન આપતા હતા. એ વખતે ભીષણ દુષ્કાળ પડેલો. વૃષ્ટિનો સર્વથા અભાવ હોવાથી પૃથ્વીએ એક કણ પણ અનાજ આપ્યું નહિ. લૂટ, ભૂખમરો હત્યાઓ, વિશ્વાસઘાત, પરિવારત્યાગ આદિ અનૈતિકતા અને પાપનું સામ્રાજ્ય ચોગમ પથરાઈ ગયું હતું. આવા વિકટ સમયમાં રાજસી શાહે દાનેશ્વરી જગડૂ શાહની જેમ અન્નક્ષેત્ર ખોલીને લોકોને જીવનદાન આપ્યું. વિ. સં. ૧૬૮૮ માં ખૂબ વર્ષા થતાં સુકાળ આવ્યો.

એ પછી રાજસી શાહે શ્રી શત્રુંજયનો તીર્થ-સંઘ કાઢ્યો. સંઘયાત્રામાં તેમણે પ્રચુર દ્રવ્ય-વ્યય કર્યો. ભોજન, સાકરના પાણીની વ્યવસ્થા કરી. જામનગરમાં આવીને સાતે ક્ષેત્રોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. તેઓ સ્નાત્ર મહોત્સવો, પૂજા-ભાવનાઓ સવિશેષ કરાવતા. હીરા-રત્ન જડિત આંગી રચાવતા. તથા સત્તરભેદી પૂજા ભણાવતા. યાત્રકોને સદૈવ દાન દેતા.

એમના પુત્ર રામુએ શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથજીની યાત્રા નિમિત્તે ભૂમિશયનનો નિયમ લીધો હતો, એટલે ત્યાંનો સંઘ પણ કાઢ્યો. બધે નિમંત્રણો પાઠવતાં કચ્છ, વાગડ, હાલાર આદિના સંઘો એકત્રિત થયા. પાંચસો સેજવાલા સહિત સંઘે પ્રયાણ કર્યું. સંઘમાં રથ, ગાડી, ઊંટ, ઘોડા આદિની સંખ્યા ઘણી હતી. ધૂંઆવી, લાદ્રેઅ, કેસી અને બાલામેય, કીકાણ, અંબર, ધમડકા, ચુખારી, વાવ, લોદ્રાણી, રણુની ઘેડી, ખારડી, રાણામર થઈને પારકર પહોંચ્યા. રાણાને ભેટણું ધરીને સન્માનિત થયા. પછી શ્રી ગોડીજી તરફ ચાલ્યા. ચૌદ કોસ થરમાં ચાલ્યા. પછી તીર્થસ્થાને પહોંચ્યા. માર્ગમાં દરેક સ્થાને બે શેર ખાંડ અને રૌખ્યમુદ્રિકાની લહાણ કરી. રાજસી શાહે અને રામુએ ભાવપૂર્વક પ્રભુદર્શન કરી અને સત્તરભેદી પૂજા

ભાણવી. સ્વામીવાત્સલ્યાદિમાં પણ ઘણું ધન ખર્ચ્યું. યાત્રા કરી સૌ ક્ષેત્રકુશળ જ્ઞાનનગરમાં પાછા ફર્યા.

એ પછી રાજસી શાહે દ્વિતીય પ્રતિષ્ઠા માટે કલ્યાણ-સાગરસૂરિને આગ્રહપૂર્વક જ્ઞાનનગરમાં તેડાવીને વિ. સં. ૧૬૯૬ ના ફાગણ શુદ્ધ ૩ ને શુક્રવારે ખિંબપ્રતિષ્ઠા કરાવી. ઉત્તર દિશાના દ્વાર પાસે વિશાળ મંડપ બંધાવ્યો. ચૌમુખ-છત્રી, દહેરી તથા પગથિયાં બંધાવ્યાં. અહીંથી ચૈત્ય પ્રવેશ થાય છે. બન્ને બાજુ ઐરાવત હાથીઓ ઉપર ઈન્દ્ર ખિરાજિત કર્યાં. પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે સમસ્ત નગરને ભોજનાર્થે નિમંત્રવામાં આવ્યું. બ્રાહ્મણોને દસ હજારનું દાન આપીને ભોજન કરાવ્યું. રાજસી શાહે ચોથું વ્રત ગ્રહણ કરવાના પ્રસંગે પણ સમસ્ત મહાજનોને જમાવ્યા.

રાજસી શાહની પત્ની સીરિયાદેએ ગિરનારનો સંઘ કાઢ્યો અને વિ. સં. ૧૬૯૨ ના અક્ષયતૃતીયાના દિને તીર્થ-યાત્રા કરી. સીરિયાદેએ માસક્ષમણ કરીને છ'રી પાળતાં આખૂ અને શત્રુંજયની પણ યાત્રા કરી. સીરિયાદે રાસમાં એમનાં કાર્યોનું વર્ણન છે. રાજસી શાહના દ્વિતીય પત્ની રાણાદેનો રાસ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે, જેમાં તેમનાં સુકૃત્યોનું વર્ણન છે.

રાજસી શાહે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી અંચલ-ગચ્છીય આવકોને પ્રત્યેક ઘરે લહાણો પાઠવી હતી. કવિ હર્ષ-સાગરજીએ બસો જેટલાં શહેરોની લાંબી સૂચિ વર્ણવી છે, જ્યાં રાજસી શાહની લહાણી ફરી હતી. આ કાર્યમાં નવ લાખ ફોરીનો ખર્ચ થયો હતો. રાજસી શાહની કીર્તિ એ દ્વારા સમગ્ર ભારતમાં વિસ્તરી ગઈ.

ભદ્રચન્દ્રોમાં વિશેષ બાબત એ છે કે જહાંગીર બાદ-શાહના રાજ્યમાંથી ૮૪ ગચ્છોના યતિઓને ગુજરાતમાં નાસવું

પડેલું, ત્યારે રાજસી શાહે તેમને સાત વર્ષો સુધી આશ્રય આપ્યો અને ઘણું ધન ખર્ચ્યું હતું. ખરતરગચ્છાધિપતિ જિનસિંહસૂરિએ એવી ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારેલી કે ખુશરૂ બાદ શાહ બનશે. જહાંગીરે આ વાત દાદમાં રાખી અને પોતે તખ્તનશીન થયો કે તરત જ તેણે પોતાના વિરોધીઓ સામે કડકાઈથી કામ લીધું. ઉક્ત ભવિષ્યવાણી જૈન શ્રમણોને ખરેખર ભારે પડી ગયેલી !

હર્ષસાગરજીએ વિ. સં. ૧૬૯૭ માં રાસ રચ્યો હોઈને ત્યાં સુધીની તેમની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે. એ પછી રાજસી શાહે ધર્મકાર્યો કરતાં શેષ જીવન નિર્ગમન કર્યું હશે. આ રીતે ચરિત્રનાયક લાંબુ જીવન જીવ્યા હશે એમ સહેજે અનુમાન કરી શકાય છે.

ઉક્ત એઉ રાસોમાં રાજસી શાહનાં મહદ્દ કૃત્યોનું વિશદ્ધ વર્ણન મળે છે. રાસકારોએ એમનાં કાર્યોને ખૂબ ખૂબ ખિરદાવ્યાં છે. રાસકારોએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ચરિત્રનાયક ધર્મકાર્યોમાં જગસી, જવડ, જગદ્, ભામા, રામ, કુંરપાલ, આસકરણ, જસુ, ટોડરમલ, ભાલ, કર્મચંદ, વસ્તુપાલ, વિમલની જેમ સુકૃતકારી હતા. આ રીતે જૈન સંઘના ઇતિહાસમાં રાજસી શાહનું નામ સુવર્ણાક્ષરે આલેખાયું છે. જામનગરની તવારીખમાં પણ એમનું નામ નોંધનીય છે. ભૂચરમેરીના ખૂનખાર યુદ્ધમાં તારાજ થયેલા રાજ્યને રાજસી શાહે ભામા શાહની જેમ આર્થિક મદદ આપેલી. જામનગરના રાજ્યની આબાદીમાં ચરિત્રનાયકે ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. આમ તત્કાલીન રાજકીય તવારીખમાં પણ રાજસી શાહનું નામ આવે જ છે. આવા ‘રાજમાન્ય,’ ‘કોટિધ્વજ’ શ્રેષ્ઠી અંચલગચ્છને ફરી ફરી મળો એજ અભ્યર્થના.

— અસ્તુ —

અનેક તીર્થોદ્ધારક, મંત્રી-બાંધવ વર્ધ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ

વિક્રમના ૧૭ મા શતકમાં કચ્છની ભદ્રાવતી નગરીમાં દેશપરદેશ—ખાસ કરીને ઠેઠ ચીન સાથે વેપાર કરનાર, શ્રી શત્રુંજય તીર્થનો વિશાળ સંઘ કાઢનાર, ભવ્ય જિનમંદિરો બાંધાવનાર, જામનગરના મંત્રી તરીકે ઉચ્ચ રાજકીય કારકિર્દી ધરાવનાર અને અનેક તીર્થોના ઉદ્ધારક તરીકે વર્ધ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહ એ બેઉ બાંધવોનું નામ જૈનસંઘની તવારીખમાં ચિરઃ સ્મરણીય રહેશે. પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાઓએ એમને સુપ્રસિદ્ધ-મંત્રી બાંધવ વસ્તુપાલ-તેજપાલ સાથે સરખાવ્યા છે, જે દ્વારા એમની મહાનતાના દર્શન થઈ શકે છે.

એસવાળ વંશીય, લાલણગોત્રીય શ્રેષ્ઠી અમરસિંહ પિતા. વૈજયન્તી, અપરનામ લિંગાદેવી માતા. કચ્છ સુથરી નિકટના આરીખાણા ગામમાં એમનો જન્મ થયો. માતાએ એમના ગર્ભાધાન વખતે સ્વપ્નમાં વૃદ્ધિ પામતી સમુદ્રની ભરતી તથા પદ્મપુષ્પ અનુક્રમે નિહાળ્યાં હોઈને સ્વપ્નાનુસાર એમનાં વર્ધ્ધમાન અને પદ્મસિંહ એવાં નામ રાખવામાં આવેલાં. વર્ધ્ધમાનનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૦૬ નાં શ્રાવણ શુદ્ધ ૫ ના દિને તથા પદ્મસિંહનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૧૭ માં થયો. એમના વચટ ભાઈનું નામ ચાંપશી શાહ. તેઓ ચરિત્રનાયકથી જૂદા રહ્યા હોઈને એમના વિશે આજું જાણી શકાતું નથી.

વર્ધ્ધમાન શાહને વન્નાદેવી નામની પત્નીથી વીરપાલ અને વિજયપાલ નામના બે પુત્રો થયા. દ્વિતીય પત્ની નવરંગ-

દેવીથી ભારમદ્ધ અને જગડુ નામના બે પુત્રો થયા. પદ્મસિંહ-શાહને કમલાદેવી નામની પત્નીથી શ્રીપાલ, કુરપાલ તથા રણમદ્ધ નામના ત્રણ પુત્રો થયા. કમલાદેવીનું પિયરનું નામ સુબાણદેવી હતું. ચરિત્રનાયકના વગટ બંધુ ચાંપશી શાહના અમીશાહ અને તેના રામજી અને ભીમજી એમ પુત્રો હતા. આ હોતે એમનો પરિવાર.

વર્દ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહ કોટયાધિપતિ કેમ થઈ શક્યા એ સંબંધમાં એમના ચરિત્રકાર તથા પટ્ટાવલીકાર અમરસાગરસૂરિ એક ચમત્કારિક પ્રસંગ નોંધે છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે: એક વખતે જટાધારી યોગીનું રૂપ લઈને મહાકાલીદેવી આવી ચડે છે. વર્દ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહ પ્રભાતે પોતાની ડેલીમાં દાતણ કરે. યોગીએ આર્શીવાદ આપીને ભોજનની યાચના કરી. બન્ને ભાઈઓએ તેને ઇચ્છિત ભોજન આપ્યું. સંતુષ્ટ થઈને યોગી સિદ્ધરસથી ભરેલું તુંબડું આડસરમાં લટકાવીને અદ્રશ્ય થયો. કેટલાક મહિનાઓ બાદ તુંબડું નીચે મૂકાયેલી તાંબાની કડાઈ પર પડ્યું એટલે સિદ્ધરસના પ્રભાવથી કડાઈ સુવર્ણમય થઈ ગઈ. બન્ને ભાઈઓ એ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. કડાઈમાં રહેલા સિદ્ધરસનું લેપન અન્ય વાસણે પરા કરતાં બધાં વાસણો સુવર્ણમય થઈ ગયાં આ બધાં વાસણો તેમણે ભદ્રાવતી નગરીમાં જઈને વેચ્યાં, જે દ્વારા તેમને એક લાખ કેરી પ્રાપ્ત થઈ. એ પછી તેઓ ત્યાં જ કાયમ વસ્યા અને વ્યાપાર જમાવ્યો. ભદ્રેશ્વર એ સમયે પશ્ચિમ ભારતનું સમૃદ્ધ બંદર હતું.

ભદ્રેશ્વરમાં બન્ને ભાઈઓને વ્યાપારમાં સારી સફળતા મળી ભાગ્યે યારી આપતાં પ્રતિદિન તેઓની સંપત્તિ વધતી ચાલી. બન્નેમાં પદ્મસિંહ ભારે સાહસિક. એને વ્યાપારાર્થે

ચીન જવાના કોડ જાગ્યા. દશ હજાર કોરી ખરચીને તેમણે મોટું વહાણ ખરીદ્યું. ઘઉં, કરિયાણું આદિ અડધા લાખ કોરીની કીંમતની ચીજ-વસ્તુઓ વહાણમાં ભરી, પોતાના વડીલ બંધુને સમજાવીને પદ્મસિંહ શાહે ચીનની સફરે પ્રયાણ કર્યું. ત્રણેક માસ બાદ તેઓ ચીનના કંતાન બંદરમાં પહોંચ્યા ત્યાં તેમણે બધો માલ વેચ્યો. કંતાન બંદરના ધનાઢ્ય વેપારી ચૂલનચંગ સાથે તેઓ સંપર્કમાં આવ્યા. બન્ને મિત્રો બન્યા. ચૂલનચંગને પણ ભારત આવવાની ખૂબ ઇચ્છા હોવાથી પદ્મસિંહ શાહે તેને વળતાં પોતાની સાથે લીધો, કંતાન બંદરમાંથી રેશમ, સાકર અને ત્યાંની અનેક ચીજ વસ્તુઓથી વહાણ ભરીને પોતાના મિત્ર સાથે તેઓ પુનઃ ક્ષેમકુશળ ભદ્રેશ્વરમાં આવી પહોંચ્યા. આ સફરથી તેઓ ઘણું કમાયા.

ચૂલનચંગ એક માસ સુધી ભારતમાં રહ્યો. ભદ્રાવતીના વ્યાપારથી તે પ્રભાવિત થયો. વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ-શાહની પ્રમાણિકતા જોઈને તેણે એમની સાથે વ્યાપાર કરારો કર્યા. ચીનથી રેશમ, સાકર વગેરે અને ભારતથી રૂ, અડીણ વગેરે વસ્તુઓ અરસ-પરસ મોકલાવવાનું એમની વચ્ચે નક્કી થયું.

વિ. સં. ૧૬૫૦ માં અંચલગચ્છાધિપતિ યુગપ્રધાન આચાર્ય કલ્યાણસાગરસૂરિ વિહરતા ભદ્રાવતી નગરીમાં પધાર્યા. વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહે સૂરિનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો. બેઉ બાંધવોનો ભાગ્યરવિ એ વળતે મધ્યાહ્ને તપતો હતો. ભદ્રાવતીના તેઓ સંઘાગ્રણીઓ બની ચૂક્યા હતા.

સૂરિ સાથેના સમાગમ બાદ એમના જીવનમાં અજબ પલટો આવ્યો. એમની ઉચ્ચ ધાર્મિક કારકિર્દીનો અહીંથી પ્રારંભ થયો. આ કારકિર્દીએ એમને મંત્રવર્યો વસ્તુપાલ અને તેજપાલ જેવી ઉજ્જવળ કીર્તિ અપાવી.

કલ્યાણસાગરસૂરિએ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી શત્રુઞ્જયતીર્થના મહિમાનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું. એમની દેશના સાંભળીને વર્ધ્ધમાન શાહે વ્યાખ્યાન બાદ ગુરુને કહ્યું કે “આપશ્રીએ ઉપદેશેલા તીર્થ-મહાત્મ્યના વર્ણનથી શ્રી શત્રુઞ્જયતીર્થની સંઘ સહિત યાત્રા કરવાના હૈયામાં કેડ જાગ્યા છે” ગુરુએ એમની ભાવનાની અનુમોદના કરી. પદ્મસિંહ શાહે પણ ઊભા થઈને સકળ સંઘને સંબોધીને તીર્થયાત્રામાં સૌને ઉપસ્થિત રહેવા ભાવભર્યું નિમંત્રણ આપ્યું. એઉ બાંધવોએ સાથે મળીને સૂરિને પણ નિમંત્રણ આપ્યું એમની ઉચ્ચ ભાવનાએ સૌના હૃદયમાં અહોભાવ જગાડ્યો.

ઘેર આવીને શ્રેષ્ઠીવર્યોએ તીર્થસંઘ માટે ઉમંગપૂર્વક શિઘ્ર તૈયારી આરંભી. ગામેગામ કંકેત્રીઓ પાઠવવામાં આવી. લાલનવંશજોને નિમંત્રણ આપવા માટે ખાસ માણસોને પાઠવવામાં આવ્યા. એમના આગ્રહને માન આપીને અનેક સંઘો દૂર દૂરથી ઉલટભેર ભદ્રાવતીમાં આવવા લાગ્યા. ધાર્યા મુજબ બધું પાર પડ્યું. વિ. સં. ૧૬૫૦ માં ભદ્રાવતીથી પ્રયાણ કરીને બન્ને બાંધવો સંઘ સહિત દરિયામાર્ગે જામનગરના નાગના બંદરે પધાર્યા. એ દરમિયાન કલ્યાણસાગરસૂરિ પણ પોતાના શિષ્યપરિવાર સાથે રણુમાર્ગે વિહાર કરીને નાગના બંદરમાં પધાર્યા. સંઘનો ખરો પ્રારંભ અહીંથી થયો.

જામનગરમાં મહારાજ જશવંતસિંહે સંઘનું સામૈયું કર્યું. સંઘપતિઓએ રાજાને નજરાણાંમાં રેશમી પોશાક, આભૂષણાદિનું કીંમતી ભેટણું ધર્યું. રાજાએ પ્રસન્ન થઈને કશુંક માગવાનું કહ્યું. એટલે એમણે એક સો હથિયારબંધ સુભટો સંઘના રક્ષણાર્થે માગ્યા. રાજાએ એમની માગણી મંજૂર કરી અને એવું વચન માગ્યું કે સંઘપતિઓએ યાત્રા

બાદ જામનગરમાં નિવાસ કરીને વ્યાપાર કરવો. રાજ્યે ખાત્રી આપી કે કચ્છના મહારાવ લે છે તેથી અડધી જકાત જ તેમની પાસેથી લેવામાં આવશે, તેમજ રાજ્ય તરફથી તેમને યોગ્ય સવલતો પણ આપવામાં આવશે. સંઘપતિઓએ રાજની માગણી સ્વીકારી લીધી. આથી હર્ષિત થઈને રાજ્યે એમને શોભતો પોશાક આપ્યો.

જામનગરથી સંઘે વાજતે-ગાજતે પ્રયાણ કર્યું ત્યારે તેમાં ૫૦૦ રથ, ૭૦૦ ગાડાં, ૯૦૦ ઘોડા, ૫૦૦ ઊંટ, ૧૦૦૦ ખરચર, ૯ હાથી, ૨૦૦ રસોઈઆ, ૧૦૦ કંદોઈ, ૧૦૦ વાણુંદ, ૧૫૦ તંબુ ખોડવાવાળા, ૧૦૦ નર્તકો, ગવૈયા, અને વાજવાળા, ૧૦૦ ચારણ, ૨૦૦ સાધુઓ અને ૩૦૦ સાધ્વીઓ મળીને પંદર હજાર માણસો હતાં. સંઘને મોખરે ચાલતા રૂપાના રથમાં શ્રી શાંતિનાથપ્રભુની પ્રતિમાને બિરાજિત કરવામાં આવી હતી. સંઘપતિઓના હાથી ઉપર સુવર્ણમય ઝરૂખો હતો.

એકાદ માસ બાદ સંઘ શ્રી શત્રુંજયતીર્થની તલેટીમાં આવી પહોંચ્યો. શત્રુંજનદીને કિનારે તંબુઓ ઊભા કરીને ત્યાં સંઘે પડાવ નાખ્યો. ગિરિપૂજન કરીને સકળ સંઘ ગિરિ-રાજ ઉપર ચડ્યો. ત્યાં ભવ્ય જિનમંદિરોની શ્રેણી જોઈને સૌ આનંદ પામ્યાં. તીર્થનાયકના દર્શનથી પાવન થઈને સંઘ-પતિઓ કૃતકૃત્ય થયા. તેમણે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુને સોના રૂપાનાં ફૂલોથી વધાવ્યા, સેવાપૂજા કરી, યાચકોને ઘણું દાન આપ્યું તથા સાતે ક્ષેત્રે ઘણું ધન ખર્ચ્યું.

કલ્યાણસાગરસૂરિએ સંઘપતિઓને ગિરિરાજ ઉપર મહારાજ સંપ્રતિ, રાજર્ષિ કુમારપાલ, મંત્રીવર્યો વસ્તુપાલ-તેજ-પાલ, વિમલમંત્રીશ્વર વગેરે મહાનુભાવોએ બંધાવેલા જિન-

પ્રાસાદો બતાવીને તેમને પણ આવા કીર્તિસ્તંભો નિર્માણ કરવાની પ્રેરણા આપી. એમના ઉપદેશથી સંઘપતિઓએ વિ. સં. ૧૬૫૦ ના માગશર વદિ ૯ ના દિને શુભ મુહૂર્તમાં એ શિખરબંધ જિનાલયો બંધાવવા માટે ખાતમુહૂર્ત કર્યું. સંઘમાં પધારેલા રાજસીશા નાગડાએ પણ માગશર વદિ ૧૩ ના દિને ખાતમુહૂર્ત કરીને જિનાલયનો પાયો નાખ્યો. આ બધી યાદગાર ઘટનાઓથી સૌ રોમાંચ અનુભવતા હતા. એ શતકની શકવર્તી ઘટનાઓમાં પ્રસ્તુત સંઘનું સ્થાન પણ છે.

સંઘપતિઓએ ત્યાં અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવ કર્યો. ત્યાર બાદ ગિરિરાજની પ્રદક્ષિણા કરી. હસ્તિગિરિ, કદમ્બગિરિ, ચિદ્વણ-સરોવર આદિ તીર્થભૂમિનું મહાત્મ્ય સૂરિએ તેમને સમજાવ્યું. ત્યાર બાદ શત્રુંજનહીમાં સ્નાન કરીને સૌ યાત્રિકોએ પોતાના આત્માને પવિત્ર કર્યો. આવી રીતે પંદર દિવસ સુધી સંઘ ત્યાં રહ્યો. ત્યાર બાદ ત્યાંથી પ્રયાણ કરીને સૌ જામનગર પાછા ફર્યા.

જામ જશવંતસિંહજીએ મોટા આડંબરથી સંઘનો પ્રવેશ મહોત્સવ કર્યો. સંઘપતિઓએ રાજાને પાંચ હજાર સોના મહોરથી ભરેલો થાળ ભેટ ધર્યો. રાજાએ પ્રસન્ન થઈને સંઘપતિઓને વસ્ત્રો તથા આભૂષણાદિનો શિરપાવ આપ્યો. સંઘપતિઓએ સંઘમાં ઉપસ્થિત રહેલા સૌને યોગ્ય પહેરામણિ આપીને સંઘને ત્યાંથી વિમર્જિત કર્યો. આ સંઘમાં તેમણે સર્વે મળીને બત્રીસ લાખ કોરીનો ખર્ચ કર્યો.

રાજાના આગ્રહથી વર્ધ્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ પોતાના કુટુંબ સાથે જામનગરમાં જ વ્યાપારાર્થે રહ્યા. તેમની સાથે નોકરીમાં રહેલા પાંચ હજાર ઓશવાળો પણ ત્યાં જ વસ્યા. રાજાએ આપેલી સગવડોને લીધે ચરિત્રનાયકના વચટ ભાઈ ચાંપશી શાહ, રાજસીશા નાગડા આદિ મોટા વેપારીઓ પણ જામ-

નગરમાં કાયમી વસવા પ્રેરાયા. જામનગરને વ્યાપારનું મથક બનાવવાની રાજાની નેમ હતી. તેમાં સફળતા મળતાં રાજ્યની આબાદીમાં ઘણો વધારો થયો. વર્ધ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ-શાહ મહારાજ જશવંતસિંહના પ્રીતિપાત્ર થયા. પાછળથી તેમને રાજ્યના મંત્રીપદે સ્થાપવામાં આવ્યા. બન્ને ભાઈઓ વ્યાપારમાં ખૂબ કમાયા તથા રાજ્યને પણ આર્થિક રીતે સખળ બનાવ્યું. એમની રાજકીય કારકિર્દી પણ નોંધનીય હતી.

પદ્મસિંહ શાહની પત્ની કમલાદેવી ઘણી બુદ્ધિવાન અને ચતુર સન્નારી હતી. તેણીએ બેઉ બાંધવોને એક દિવસે કહ્યું કે— “લક્ષ્મીનો સ્વભાવ હું મેંશાં ચંચળ છે. માટે આપ તેને ધર્મ-કાર્યોમાં વાપરીને આપની કીર્તિ ચિર-સ્થાયી કરો.” કમલાદેવીની પ્રેરણાથી ચરિત્રનાયકોએ જામનગરમાં વિશાળ જિન-પ્રાસાદ બંધાવવાનો મનોરથ કર્યો. કલ્યાણસાગરસૂરિને વિનંતી-પત્ર પાઠવીને તેમને જામનગરમાં તેડાવવામાં આવ્યા. એમની ભાવના જાણીને સૂરિ પણ ત્યાં સત્વરે પધાર્યા, અને શુભ મુહૂર્ત જોઈ આપ્યું.

દશ હજાર સોનામહોરો જામસાહેબને આપીને જિનાલય માટે વિશાળ જમીન પ્રાપ્ત કરવામાં આવી. વિ. સં. ૧૬૬૮ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૫ ના દિને તેનો પાયો નાખવામાં આવ્યો. ખાતમુહૂર્ત પ્રસંગે બન્ને ભાઈઓએ ઘણું ધન ખર્ચીને સ્વામીવાત્સલ્ય કયું, તેમ જ યાચકોને છૂટે હાથે દાન આપ્યું. જિનપ્રાસાદ બંધાવવા માટે કચ્છમાંથી એક સો કુશળ સલા-ટોને તથા પાંચ સો સહાયકોને ખાસ જામનગરમાં તેડાવવામાં આવ્યા. એ કાળે કચ્છના સ્થપતિઓ વખણાતા હતા. વાસ્તુ-શાસ્ત્રમાં તેમણે ભારે પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરેલી.

વર્ધ્ધમાન શાહની પત્ની નવરંગદેવી તથા પદ્મસિંહ શાહની

પત્ની કમલાદેવી એ બેઉ દેરાણી-જેઠાણીએ જિનાલયના નિર્માણમાં ઘણો રસ લીધો. તેઓ કારીગરો અને સલાટોને વસ્ત્રો, દ્રવ્ય, વાસણુ આદિ ઇનામો રૂપે આપીને તેમને ઉત્સાહિત કરતાં. આઠ વર્ષો સુધી જિનાલયનું કામ ચાલ્યું. અંતે બેનમૂન સ્થાપત્યની રચના થઈ.

વિ. સં. ૧૬૭૫ માં શ્રી શત્રુઞ્જયગિરિ ઉપર વર્ધ્ધમાન-શાહના જિનાલયનું કામ પૂર્ણ થતાં તેની કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ ને બુધવારે ૨૦૪ પ્રતિમાઓની ઉત્સવપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન થઈ. પદ્મસિંહ શાહના જિનાલયનું મૂલ શિખર અપૂર્ણ હોવાથી બીજી પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી. વર્ધ્ધમાન શાહે એમના જિનાલયમાં મૂલનાયક તરીકે શ્રી શાંતિનાથપ્રભુની પ્રતિમાજીને બિરાજિત કરી. બેઉ જિનાલયોમાં ચરિત્રનાયકોએ ત્રણ લાખ વીશ હજાર મુદ્રિકાઓનો ખર્ચ કર્યો.

બીજે વર્ષે પદ્મસિંહ શાહના જિનાલયનું કામ સંપૂર્ણ થતાં વિ. સં. ૧૬૭૬ ના ફાગણ શુદ્ધિ ૨ ને શુક્રવારે પદ્મસિંહ શાહ જામનગરથી ભરત ચક્રવર્તિના સંઘ જેવો મોટો સંઘ કાઢીને પાલિતાણા પધાર્યા. કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી એમણે પોતાના જિનાલયમાં વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ ને બુધવારે શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુના જિનબિંબને મૂલનાયકપદે પ્રતિષ્ઠિત કર્યું.

આ જિનાલયનો વિસ્તૃત શિલાલેખ એમના વંશવૃક્ષ સંબંધમાં માહિતીપૂર્ણ વિગતોથી નિબદ્ધ છે. તેમાં ચરિત્રનાયકોને ગંભીરતામાં સમુદ્ર જેવા, દાનમાં કુબેર જેવા, તથા સમ્યક્ત્વમાં શ્રેષ્ઠિક રાજા જેવા કહ્યા છે. વિશેષમાં જણાવાયું છે કે તેમને રાજા, તેમજ પોતાની જ્ઞાતિ તરફથી બહુમાન મળ્યું હતું, રાજાએ તેમને મંત્રીપદે સ્થાપેલા

ચરિત્રનાયકોએ પાંચસો એક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા બે વાર કરાવેલી. સૌ પ્રથમ વિ. સં. ૧૬૭૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને બુધવારે, તથા બીજી વિ. સં. ૧૬૭૮ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને શુક્રવારે જામનગરમાં. ગચ્છનાયક કલ્યાણસાગરસૂરિ એ બન્ને પ્રસંગોએ ઉપસ્થિત રહેલા. જામનગરમાં પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ધામધૂમથી ઉજવાયો. બન્ને ભાઈઓએ યાચકોને ઘણું ધન આપ્યું, અનેક સ્વામીવાત્સલ્યો કર્યાં.

જામનગરના જિનાલયમાં મૂલનાયક તરીકે શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાને બિરાજિત કરવામાં આવી. કહેવાય છે કે કોઈ ખલ પુરુષે સલાટોને લાંચ આપવાથી આ વિશાળ જિન-પ્રાસાદનું શિખર નક્કી થયા મુજબ ઊંચું થયું નહિ. વળી ભમતીના બન્ને ચૌમુખ પ્રાસાદોનાં શિખરો તથા તેની આસપાસના ઉપરના ભાગના ઝડખાવાળા રંગમંડપો, શિખરો વગેરે પણ અપૂર્ણ જ રહ્યાં. આ જિનપ્રાસાદમાં ચરિત્રનાયકોએ સાત લાખ મુદ્રિકાઓનો ખર્ચ કર્યો. જામનગરનાં નમૂનેદાર સ્થાપત્યોમાં આ જિનાલયની ગણના થાય છે.

જિનાલયની શિલાપ્રશસ્તિના શિરોભાગમાં “જામ શ્રી લક્ષ રાજ્યે” એમ લખાયું છે. તેમાં જામ જશાજીની મહત્તા, તેમ જ જામનગરનું સુંદર વર્ણન પણ છે. તેમાં સંઘપતિઓનું વંશવૃક્ષ આ પ્રમાણે છે: સિંહજી-હરપાલ-દેવાનંદ-પર્વત-વચ્છુ-અમરસિંહ અને તેના વર્ધ્ધમાન, ચાંપશી અને પદ્મસિંહ. એમના પૌત્રનાં નામો પણ તેમાં છે શ્રી શત્રુજયની શિલાપ્રશસ્તિમાં આ વંશવૃક્ષમાં થોડો ફેરફાર છે, કદાચ સલાટોના પ્રમાદ-દોષને લીધે હોય.

ઉપર્યુક્ત પ્રતિષ્ઠાઓ બાદ બન્ને ભાઈઓએ હાલાર અંતર્ગત મોડપુર તથા છીકારીમાં પણ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપ-

દેશથી જિનાલયો બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠાઓ કરી. ચરિત્રનાયકના વચટ બંધુ ચાંપશી શાહે પણ જામનગરમાં જિનપ્રાસાદ બંધાવવાનો આરંભ કરેલો, કિન્તુ દૈવયોગે કાર્ય અપૂર્ણ રહ્યું. જામનગરના સુપ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠી રાયસી શાહે અને તેના બંધુ નેણુસી શાહે પણ એ અરસામાં લવ્ય જિનાલયો બંધાવ્યાં અને તીર્થસંઘો કાઢ્યા. જામનગરની તવારીખમાં એ સૈકો સુવર્ણયુગ ગણાયો છે.

વર્દ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહની જાહેજલાલી તથા રાજાની તેમના પ્રત્યેની પ્રીતિ જોઈને રાજ્યના ખજાનચી હડમત ઠક્કરને એમના પર ઇર્ષ્યા જાગી. કોઈ અણુખનાવને કારણે પણ તેને વેર બંધાયું હોય. ગમે તેમ, ચરિત્રનાયકોને જામનગર છોડાવવા માટે ખજાનચીએ અગ્ર ભાગ ભજવ્યો એ તો ચોક્કસ છે. આ સંબંધમાં “વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર”માં વિસ્તૃત વર્ણન છે, જેનો દૂંક સાર આ પ્રમાણે છે: એક વખતે ખજાનચીએ રાજકારોબાર માટે નવ હજાર કોરીની જરૂર હોવાનું કહીને ખજાનામાં સિલક ન હોવાથી ચરિત્રનાયકે પાસેથી એટલી રકમ ઉછીની મેળવવા માટે રાજા પાસે ચિઠ્ઠી કરાવી લીધી. પછી નવ હજારના આંકડામાં બે મીંડા ઉમેરીને નવ લાખ કોરીની એ ચિઠ્ઠી તેણે સાંજે વર્દ્ધમાન શાહને વખારે જઈને આપી. ચિઠ્ઠી વાંચીને વર્દ્ધમાન શાહ તો વિચારમાં પડી ગયા. એટલી મોટી સિલક તો એ વખતે એમની પાસે પણ નહોતી. રાજાની ચિઠ્ઠી, એટલે એનો અનાદર પણ કેમ થાય? વળી કોશાધ્યક્ષ રકમ મેળવ્યા વિના જાય એમ નહોતો. રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાનો એણે હાઉ ઊભો કરેલો. એનું તર્કટ બન્ને ભાઈઓ સમજી ગયા. પદ્મસિંહ શાહ રાજા પાસે મસલત કરવા ઉપડ્યા. પરંતુ રાજા જનાનખાનામાં ચાલ્યા ગયા હોવાથી એમને મળી શક્યા નહિ. ભટ્ટગ્રન્થોમાં ઉલ્લેખ

છે કે પદ્મસિંહ શાહ નિરાશ વદને પાછા આવતા હતા ત્યારે એમને એક જટાધારી યોગી મળ્યો. પદ્મસિંહ શાહે તેને કંદો-ઈની દુકાનેથી મનગમતાં પકવા-નો આપતાં યોગીએ તેમને ચિત્રાવેલની ચમત્કારિક જડીબુટ્ટી પોતાની જટામાંથી કાઢીને આપી. આ જડીબુટ્ટી એમણે પોતાના ભંડારમાં રાખીને નવ લાખ કેરી તોલી આપી, છતાં એમના ભંડારમાંથી નાણું એાછું થયું નહિ. નવ લાખ કેરીના થેલાઓ ગાડામાં ભરીને હડમત ઠક્કર ચાલ્યો ગયો. આ ષડ્યંત્રમાં પોતે ફાળ્યો નહિ એ બીકે તે ધૂજતો હતો. વર્દમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહની ફજેતી કરીને તેમને રાજાની નજરમાંથી કાઢી નાખવાનો એનો ઇરાદો હતો પણ હવે તે પોતે જ ષડ્યંત્રમાં ફસાઈ ગયો. આ પ્રસંગથી વર્દમાન શાહની વખતે ‘નવલખા’ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. આજે પણ એ નામથી જ તે ઓળખાય છે.

હવે જામનગરમાં વધુ રહેવું યોગ્ય નથી એમ વિચારીને બેઉ ભાઈઓએ પોતાનો માલ-સામાન નાગના બંદર દ્વારા ગુપ્તરીતે ભદ્રાવતી મોકલાવી દીધો. અને યોગ્ય સમયે પોતે પણ કુટુંબ સહિત ગુપચૂપ ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. એમની સાથે રહેલા પાંચેક હજાર ઓશવાળો પણ એમને અનુસરીને જામનગરથી ભદ્રાવતીમાં સ્થળાંતર કરી ગયા. આ બધું એકા-એક કેમ થયું એની રાજાએ તપાસ કરી. હડમત ઠક્કરના આ પરક્રમ છે એની જાણ થતાં રાજાએ તેને પોતાની પાસે તેડાવ્યો અને ક્રોધાવેશમાં જ તેનું માથું ઘડથી જૂઠું કરી નાખ્યું. આ રીતે એ કૌભાંડનો યથોચિત અંત આવ્યો.

રાજાએ પોતાના ખાસ દૂતોને ભદ્રાવતીમાં પાઠવીને બેઉ શ્રેષ્ઠીવર્યોને પુનઃ જામનગરમાં આવવા સંદેશો મોકલ્યો. પરંતુ ચરિત્રનાયકો પાછા આવ્યા નહિ કચ્છના મહારાવે એમને

આવકાર્યા અને રાજ્ય તરફથી બધી સવલતો આપી એટલે ચરિત્રનાયકો ભદ્રાવતીમાં જ ઠરીઠામ રહ્યા, અને વ્યાપાર કરવા લાગ્યા. વર્દ્ધમાન-પદ્મસિંહ તેમ જ ભદ્રાવતી નગરીની બહોળલાલીને એ ઉત્તરવર્તિ કાળ હતો.

એ અરસામાં ગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસૂરિ પણ વિહરતા ભદ્રાવતીમાં પધાર્યા. ચરિત્રનાયકોએ ગુરુનો શાનદાર પ્રવેશોત્સવ કર્યો. અંચલગચ્છની મોટી પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે વર્દ્ધમાન શાહે સૂરિને યોગીરાજ, જેમણે બે વખત સહાય કરેલી, તેમના વિશે પૂછતાં કલ્યાણસાગરસૂરિએ તેમને જણાવ્યું કે લાલણવંશના આઘપુરુષ લાલણજીને આપેલા વરદાન મુજબ મહાકાલીદેવી પોતે જ યોગી સ્વરૂપે સહાયભૂત થયેલાં. બન્ને બાંધવો આ વાત સાંભળીને હર્ષિત થયા. ગુરુના ઉપદેશથી તેઓએ પોતાના કુટુંબ સહિત મહાકાલીદેવીના પ્રમુખ ધામ પાવાગઢ તીર્થની યાત્રા કરી અને મુખ્ય મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ કરાવી આપ્યો. પોતે મહાકાલીદેવીના કૃપાપાત્ર થયા એ વિચારથી તેઓ ગદ્ગદિત થયા.

ચરિત્રનાયકોના આગ્રહથી કલ્યાણસાગરસૂરિ વિ. સં. ૧૬૮૨ માં ભદ્રાવતીમાં જ ચાતુર્માસ રહ્યા. સૂરિના ઉપદેશથી તેમણે ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. વર્દ્ધમાન શાહે નવ હજાર મુદ્રિકાઓ ખરચીને અરિષ્ટરત્નની શ્રી નેમિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા કરાવી. પદ્મસિંહ શાહે પણ એટલી જ રકમ ખરચીને માણિક્યરત્નની શ્રી વાસુપૂજ્ય પ્રભુની પ્રતિમા કરાવી. નવરંગદેવીએ દસ હજાર મુદ્રિકા ખરચીને નીલમરત્નની શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પ્રતિમા તથા કમલાદેવીએ એટલી જ રકમ ખરચીને નીલમરત્નની શ્રી મદિલનાથપ્રભુની પ્રતિમા ભરાવી.

નવરંગદેવીએ ગુરુના ઉપદેશથી નવપદ્મજીવું તથા કમલા-

દેવીએ જ્ઞાનપંચમી તપનું ઉજમણું કરીને પ્રત્યેકે બે બે લાખ મુદ્રિકાઓ ખરચી. કમલાદેવીએ ઉજમણા પ્રસંગે આગમ-ગ્રંથો લખાવ્યા.

વર્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહ અનેક તીર્થોના ઉદ્ધારક તરીકે વિરલ કીર્તિ પામ્યા છે, જેની સંક્ષિપ્ત નોંધ આ પ્રમાણે છે: ભદ્રાવતીના પ્રાચીન જિનાલયના ઉદ્ધાર માટે તેમણે કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી દોઢ લાખ મુદ્રિકાઓ ખરચી. એ પછી તેઓ પોતાના પરિવાર સહિત ગુરુના ઉપદેશથી વિવિધ તીર્થોની યાત્રાએ નીકળ્યા. સૌ પ્રથમ તેઓએ ગિરનારજીની યાત્રા કરી અને શ્રી નેમિનાથપ્રભુના મુખ્ય જિનપ્રાસાદનો બે લાખ મુદ્રિકાઓને ખરચે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. ત્યાંથી તારંગાજી તીર્થની યાત્રા કરીને શ્રી અજિતનાથજીના પ્રાસાદનો અઢી લાખ મુદ્રિકાને ખરચે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એ પછી આખૂ તીર્થની યાત્રા કરીને ત્યાંનાં બે પ્રમુખ જિનાલયોનો પાંચ લાખ મુદ્રિકાને ખરચે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પૂર્વ ભારતના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ શ્રી સમ્મેતશિખરજીની પણ તેમણે યાત્રા કરી અને ત્યાં પગથિયાં બંધાવવા માટે અઢી લાખ મુદ્રિકાઓ સમર્પિત કરી. ત્યાંથી વૈભારગિરિ, ચંપાપુરી, કાકંદી, પાવાપુરી, રાજગૃહી, વાણારસી, હસ્તિનાપુર આદિ જિનેશ્વર પ્રભુઓની કલ્યાણુક ભૂમિઓની યાત્રાથી પાવન થઈને ત્યાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. અનેક તીર્થોની યાત્રાઓ બાદ છેલ્લે તેઓ શ્રી શત્રુજયગિરિની યાત્રાએ પધાર્યા. મૂલ જિનપ્રાસાદના જીર્ણોદ્ધારમાં તેમણે બે લાખ મુદ્રિકાઓ ખરચી અને ધ્વજરોપણ કર્યું. આમ બે વર્ષ બાદ તેઓ ક્ષેમકુશળ પુનઃ ભદ્રાવતીમાં પધાર્યા. તેઓ લખલૂટ લક્ષ્મી કમાઈ જાણ્યા અને ખરચી પણ જાણ્યા!

જામનગરમાં તેમણે બંધાવેલા ભવ્ય જિનપ્રાસાદનું થોડું

કામ અપૂર્ણ રહેલું તેને પાર પાડવા તેમણે પોતાના વચ્ચટ ભાઈ ચાંપશી શાહને બે લાખ મુદ્રિકાઓ પાઠવી, પરંતુ ભાવિ ભાવના યોગથી તે કાર્ય પૂર્ણ થઈ શક્યું નહિ. આ જિનાલયના કાયમી નિભાવ માટે તેમણે નવ વાડીઓ, ચાર ખેતરો, તથા ઢુકાનોની શ્રેણી સમર્પિત કરી.

વિ. સં. ૧૬૮૫ માં વર્ધ્ધમાન શાહની વિનંતીથી કલ્યાણસાગરસૂરિ પુનઃ ભદ્રાવતીમાં પધાર્યા. ત્યાં સંઘના આગ્રહથી સૂરિએ પોતાના શિષ્ય અમરસાગરજીને આચાર્યપદે વિભૂષિત કર્યા એમ મોટી પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે, જે સંશોધનીય છે.

વિ. સં. ૧૬૮૬ ના શ્રાવણ શુદ્ધિ ૨ ના દિવસે કમલાદેવી તથા વિ. સં. ૧૬૮૭ ના આસો શુદ્ધિ પૂનમના દિને નવરંગદેવી શુભ ધ્યાનથી દિવંગત થયાં. એમનાં કારજમાં ખન્ને ભાઈઓએ એંસી હજાર મુદ્રિકાઓ ખરચીને નવે જ્ઞાતિના લોકોને વિવિધ પકવાનોથી ભોજન કરાવ્યું. આ બેઉ સન્નારીઓની પ્રેરણાથી ચરિત્રનાયકોએ અનેકવિધ કાર્યો કર્યાં. એમની વિદાયથી હવે વર્ધ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહનો ભાગ્યરવિ નમતી કળામાં પ્રવેશ્યો.

વિ. સં. ૧૬૮૮ માં કલ્યાણસાગરસૂરિ પુનઃ વર્ધ્ધમાન-શાહની વિનંતીથી ભદ્રાવતીમાં પધાર્યા અને ત્યાંજ ચાતુર્માસ રહ્યા. એક દિવસે શ્રેષ્ઠીએ નવરંગદેવી પોતાને સ્વર્ગમાં તેડવા આવ્યાં હોવાનું સ્વપ્ન જોયું. સ્વપ્નનો સંકેત જાણીને સૂરિએ એમને ધર્મધ્યાનમાં સાવધ રહેવાનું સૂચવ્યું. કાર્તિકી પૂનમની પર્વતિથિ નિમિત્તે વર્ધ્ધમાન શાહે પૌષધવ્રત લીધું, અને ધર્મમાં લીન થઈને પોતાનો નશ્વર દેહ ત્યજી દીધો. છેલ્લી ઘડીએ સૂરિએ એમને ચારે શરણાં સંભળાવ્યાં.

પદ્મસિંહ શાહે વડીલ બંધુની અત્યેષ્ટિ શાનદાર રીતે કરી.

તેમણે કચ્છ તથા હાલારના અસંખ્ય લોકોને પકવાન લોજન કરાવ્યું તથા યાચકોને ઘણું ધન આપ્યું. સદ્ગતની સ્મૃતિ રૂપે વિશાળ વાવ તથા તેની પાસે દેરી બનાવીને તેમાં શ્રી શાંતિનાથપ્રભુની પાદુકાઓ સ્થાપી. આ બધાં કાર્યોમાં સર્વે મળીને પંદર લાખ મુદ્રિકાઓનો ખર્ચ થયો. પટ્ટાવલીમાં ઉલ્લેખ છે કે કચ્છના મહારાવે વર્ધ્માન શાહના મૃત્યુ બદલ રાજ્યમાં બે દિવસનો શોક પાળ્યો. વર્ધ્માન શાહનાં સ્વર્ગ-ગમનથી આ વિખ્યાત બંધુ બેલડી ખંડિત થઈ. પદ્મસિંહ શાહે વન્નઘાત અનુભવ્યો.

વિ. સં. ૧૬૮૯ માં ભદ્રાવતીમાં મરકી, વાયુ તથા જલ-પ્રલયનો કોપ થતાં સમસ્ત નગર ઉજ્જડ બન્યું. તેની જાહેર જલાલી પણ એકાએક આટોપાઈ ગઈ. પદ્મસિંહ શાહનો પરિવાર માંડવીમાં વસ્યો. વર્ધ્માન શાહના ચારે પુત્રો તેમના મામાના તેડાવવાથી ભૂજમાં જઈ વસ્યા. વર્ધ્માન શાહના સૌથી નાના પુત્ર જગડુ શાહ દાનેશ્વરી થયા. તેમણે એ કાળમાં પડેલા ભીષણ દુષ્કાળ પ્રસંગે અન્નસત્રો ખોલીને લોકોને ઉગારેલા. એમના આગ્રહથી કલ્યાણસાગરસૂરિએ આજ્ઞા કરતાં અમર-સાગરસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૯૧ માં “વર્ધ્માન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્રમ્” નામક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં લખેલો એમ એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિ દ્વારા જાણી શકાય છે. એ પછી ત્રણેક વર્ષો બાદ વિ. સં. ૧૬૯૪ ના પોષ શુદ્ધિ ૧૦ ના દિને શુભ ધ્યાનપૂર્વક પદ્મસિંહ શાહ પણ માંડવીમાં આ ફાની દુનિયા છોડી ગયા. એમની ચિર વિદાયથી ચરિત્રનાયકોની ઉજ્જવળ તવારીખનો અંત આવ્યો.

ચરિત્રનાયકોનાં સુકૃત્યોનું વર્ણન અંચલગચ્છની પટ્ટાવલી, “વર્ધ્માન-પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠી ચરિત્ર” ઉપરાંત ઉદયસાગર-

સૂરિ દ્વારા રચિત “કલ્યાણસાગરસૂરિ રાસ” માં પણ પ્રચુર પ્રમાણમાં છે. ઉક્ત રાસ લાલણવંશના વહીવંચા સુંદરરૂપળ કૃત “વર્ધ્ધમાન પ્રબંધ” તથા ચારણ કવિ મેરૂળ રચિત કવિત્તોને આધારે રચાયે છે એમ તેની પ્રશસ્તિમાં કહેવાયું છે. આ બેઉ ગ્રન્થકારો શ્રી શત્રુઙ્ગયના ઉક્ત સંઘ પ્રસંગે ખાસ ઉપસ્થિત રહેલા અલબત્ત, આ બધી કૃતિઓની મૂળ પ્રતો આજે તો અલભ્ય છે.

જૈન સંઘમાં જે મહાન શ્રેષ્ઠીવર્યો થઈ ગયા છે તેમાં વર્ધ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહનું નામ પણ છે. તેઓ પોતાનાં સુકૃત્યોથી જૈનસંઘના ઇતિહાસમાં અજરામર કીર્તિ ઉપાર્જન કરી ગયા છે. તેમણે નિર્માણ કરેલાં ધર્મસ્થાપત્યો આજે પણ એમની સુવાસ ફેલાવી રહ્યાં છે. જામનગરની વિકાસક્ર્યમાં તેમણે મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવ્યો હતો. ભૂચરમોરીના ભીષણ યુદ્ધ પછી તારાજ થયેલા જામનગરને ફરી ઊભું કરવાનો યશ તેમને જ જાય છે. યુદ્ધોત્તર કાળમાં એમને રાજ્યના દીવાન-પદે સ્થાપવામાં આવેલા અને તેમણે પોતાની ભૂમિકા અસરકારક રીતે બજાવેલી. આ રીતે રાજકીય ઇતિહાસમાં પણ એમનું નામ આવે જ છે. નવાનગરને તાબે કરીને મુસલમાન શાસકોએ તેને ઇસ્લામાબાદ નામ આપ્યું. ઇસ્લામાબાદમાંથી જામનગરને “છોટી કાશી”નું બિરુદ અપાવવાનું શ્રેય વર્ધ્ધમાન શાહ અને પદ્મસિંહ શાહને જાય છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. આવા નરશાહ્લો આપણને ફરી ફરી મળો એજ અભ્યર્થના.

ઊભી સોરઠનો સંઘવી શ્રેષ્ઠી લીલાધર પારેખ

શ્રી શત્રુંજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થોના સંઘો કાઠનાર અનેક નીકળ્યા છે, કિન્તુ ઊભી સોરઠનો સંઘ કાઠનાર તો વિરલા જ છે ઊભી સોરઠનો એટલે સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રને આવરી લેતો સંઘ. આવો સંઘ કાઠનારાઓની પ્રથમ હુરોળમાં લીલાધર શાહ બિરાજે છે. “ લીલાધર સંઘવીનો રાસ ” માં કવિ સૌભાગ્ય-સાગરજી એમને “ ઊભી સોરઠનો સંઘવી-શિરોમણિ ” કહીને ખૂબ ખૂબ બિરદાવે છે તે યોગ્ય જ છે. એમના સુપુત્રોએ શ્રી ગોડીજી, આખૂ વગેરેનો સંઘ કાઢીને ચરિત્રનાયકના પરિવારની ધાર્મિક કારકિર્દીમાં નવું છોગું ઊમેયું. અંચલગચ્છની તવારીખમાં આ સંઘોને શકવર્તિ ઘટનારૂપે નવાજી શકાય.

મૂળ તેઓ પાટણના વતની. લટ્-ગ્રન્થોમાં તેમને ઓશ-વાળ વંશીય, વડેરા ગોત્રીય કહ્યા છે. કુટુંબ-પરંપરાનો વ્યવસાય ઝવેરાતનો એટલે પારેખ ઓડકથી ઓળખાયા. પાટણની ઉતરતી અને અમદાવાદની ચડતી કળા જોઈને એમના કુટુંબે પાટણ છોડીને વ્યવસાયાર્થે અમદાવાદમાં કાયમી વસવાટ કર્યો.

લટ્-ગ્રન્થોમાં એમના વંશના આઘ પુરુષ વિશે વિસ્તારથી ઉલ્લેખ છે. મૂળ તેઓ પરમારવંશીય ક્ષત્રિય. એમના પૂર્વજ રાવ સોમકરણ સિન્નમાલના રાજવી હતા. વિ. સં. ૧૦૦૭ માં અંચલગચ્છની વલ્લભી શાખાના આચાર્યપ્રવર જયપ્રભસૂરિએ તેમને પ્રતિબોધીને જૈનધર્મી કરેલા.

લીલાધર રાસમાં ચરિત્રનાયકની વંશ-પરંપરા આ પ્રમાણે છે: કુળદીપક પંચાયણ પારેખના પુત્ર ભીમસી થયા. તેઓ ઘણા ભદ્રિક અને ગુણવાન હતા. તેમની પત્ની ભરમાદે પતિ-વ્રતા સ્ત્રી હતી. તેમના બંધુ વિમલસીના પાસવીર અને ધર્મ-દાસ નામે બે પુત્રો થયા. પાસવીરના લખમસી અને નાનજી એમ બે પુત્રો થયા. લખમસીનો સમરસી અને તેનો ધર્મદાસ નામે પુત્ર થયો. ધર્મદાસના છ પુત્રો આ પ્રમાણે થયા: કહાનજી, નાનજી, કલ્યાણજી, કપૂરચંદ, મોહનજી અને જસુ, જે પૈકી જસુ પુણ્યવાન હતા. પોતાનાં સુકૃત્યોથી તેમનો યશ બધે વિસ્તર્યો હતો.

જસુ પારેખની દેવલદે અને રહિયા નામે બે પત્નીઓ હતી. દેવલદેથી તેને વિદ્યાધર નામે પુત્ર થયો. તેને સાહિબદે નામની કન્યા સાથે પરણાવ્યો હતો. વિદ્યાધરને ધનજી, કલ્યાણજી અને ઇન્દ્રજી નામના ત્રણ પુત્રો અને હરિબાઈ નામે પુત્રી થયાં. એના ત્રણેય પુત્રોની પત્નીઓ અનુક્રમે આ પ્રમાણે હતી: સુલતાનદે, કલ્યાણદે અને વાંછી.

જસુ પારેખની દ્વિતીય પત્નીનું નામ રહિયા હતું. તે સ્વરૂપવાન, શીલવતી તેમજ પતિપ્રિયા હતી. રહિયાએ બાળક લીલાધરને જન્મ આપ્યો. બાળકની બાલસુલગ ક્રિડાથી તેનું લીલાધર નામાલિકરણ થયું એમ રાસકાર વર્ણવે છે. તેના જન્મથી જસુ પારેખના કુટુંબમાં આનંદ-મંગળ વર્ત્યો. લીલાધર ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં અવતર્યો હોવાથી તેનું લાલન-પાલન સારી રીતે થયું.

બાળક પાંચ વર્ષનો થયો એટલે તેને અભ્યાસ કરાવવા ગુરુ પાસે મોકલવામાં આવ્યો. વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન તેણે પ્રાપ્ત કર્યું. અંકશાસ્ત્રમાં તેણે સવિશેષ અભિરુચિ દાખવી.

બાળક ઘણા ચતુર હતા. ભણીગણીને તે યૌવનવયે પહોંચ્યો, એટલે માતપિતાએ તેને સારી કન્યા સાથે પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. સદ્ભાગ્યે સહિજબાઈ નામની સુલક્ષણા કન્યા એમના ધ્યાનમાં આવતાં લીલાધર શાહનું સગપણ તેણીની સાથે કર્યું. સરખે-સરખી જોડલી થઈ.

જસુ પારેખે લીલાધરને ઉત્સાહપૂર્વક સહિજબાઈ સાથે પરણાવ્યો. ધામધૂમથી તેમનાં લગ્ન થયાં. સહિજબાઈ સૌંદર્યમાં ઈન્દ્રાણી જેવાં હતાં. ઘરનું સૂત્ર ચલાવે એવાં ચતુર હતાં.

લીલાધર શાહને સહિજબાઈથી ગંગાધર નામે પુત્ર થયો. ગંગાધરને યોગ્ય વયે ગમતાદેની સાથે પરણાવવામાં આવ્યો. ગંગાધરની દ્વિતીય પત્નીનું નામ ગંગાદે હતું, જેમણે મોહનબાઈ નામે પુત્રી અને સારંગધર નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પછી તેઓ પાટણથી અમદાવાદમાં આવીને કાયમી વસ્યા. અમદાવાદમાં એમના પરિવાર, યશ અને સંપત્તિમાં સવિશેષ વૃદ્ધિ થઈ.

રાસકારે લીલાધર શાહના એ પછી થયેલા પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે: (૧) પ્રેમજી, (૨) રતનજી, (૩) સોમચંદ, (૪) વાઘજી, (૫) રૈવાદાસ, અને (૬) મોહનદાસ.

રાસમાં લીલાધર શાહની પાંચ પુત્રીઓ અને બે પુત્ર-વધૂઓનાં નામો એકી સાથે અપાયાં હોઈને જરા ગેરસમજૂતિ જણાય છે. લીલાધર શાહની મોટી પુત્રીનું નામ ધનબાઈ હતું એ સ્પષ્ટ છે. વિ. સં. ૧૭૦૪ ના પોષ શુદ્ધ ૪ ને રવિવારે લીલાધર શાહની પુત્રી ધનબાઈના પઠનાર્યે “અવંતીસુકુમાલ-રાસ”ની પ્રત અમદાવાદમાં લિપિકૃત થઈ એમ એ પ્રતની પુષ્પિકા દ્વારા જણાય છે. લીલાધર રાસમાં પણ પુત્રી ધનબાઈ વિશે શંકા રહેતી નથી. એ પછીની ચાર પુત્રી અને

બે પુત્રવધૂઓનાં નામ પ્રાયઃ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છેઃ અમર, આણંદી, જીવી, કેસર, રાજબાઈ, કામિની, તે પૈકી નાની વહૂ ચતુર અને સુબાણ હતાં. એ ઉપરાંત રાસમાં સાકરબાઈ, ધર્મદાસ પારેખની પત્ની મૂલી, નાનજી પારેખની પત્ની નવરંગદેનાં નામો પણ છે. આ હતો લીલાધર પારેખનો કુટુંબ-પરિવાર.

એક દિવસે ગુરુએ વ્યખ્યાનમાં ભરત ચકવર્તિના સંઘનું વર્ણન વ્યાખ્યાનમાં કર્યું. ગુરુના મુખથી સંઘનું વર્ણન સાંભળીને લીલાધર શાહને પણ ભરત ચકવર્તિના સંઘ જેવો સંઘ કાઢવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી.

એમણે પોતાનો મનોરથ પોતાના પરિવારને જણાવ્યો. સૌને એમનો વિચાર ગમ્યો. રાધનપુરમાં બિરાજતા અંચલ-ગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસૂરિને તેમણે પત્ર લખીને તેડાવ્યા.

સૂરિએ રાધનપુરના સંઘને પત્ર વંચાવ્યો. સંઘને પણ નિમંત્રણ હતું. સૌ હર્ષિત થયાં. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં રાધનપુરના સંઘ સહિત કલ્યાણસાગરસૂરિએ શ્રી ગોડીપાર્શ્વનાથજીની યાત્રા કરી. ગચ્છનાયકે ત્રણ એકાસણા અને એક પંડોરનું કાઉસગ્ગ કરીને શ્રી ગોડીજીના ખોળામાં ચિઠ્ઠી મૂકી. કીર્તિ-સાગરે તે વાંચી સંભળાવી કે-‘રંગપૂર્વક ઉત્તમ કાર્ય સિદ્ધ થશે.’

ગચ્છનાયકની આજ્ઞા મળતાં લીલાધર શાહે માણિક્ય-લાલજીને તથા અમદાવાદના સમસ્ત સંઘને ઊભી સોરઠના સંઘમાં યાત્રાર્થે પધારવા માટે વિનંતી કરી. એમના આગ્રહને સૌએ વધાવ્યો. શાહ વાછડા અને પ્રતાપસી એ બે બંધુઓ જેમણે ત્યાં જિનાલય બંધાવ્યું હતું, સમેત સોએક અગ્રેસરોનાં નામો રાસકારે નોંધ્યાં છે. અમદાવાદના સંઘાગ્રેસર દોસી

પાસવીર હતા, જેઓ દઢતા તથા ધીરજથી સર્વ કાર્યો પાર પાડતા હતા.

એ પછી લીલાધર શાહે સંઘ-મુહૂર્ત નક્કી કરવા બે-ચાર બ્રાહ્મણોને તેડાવ્યા કિન્તુ સૌએ આ કાર્ય માટે માંગજી દેવેનું નામ સૂચવ્યું. લીલાધર શાહે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રતનજીને મોકલાવીને દેવેને તેડાવ્યા. વિ. સં. ૧૭૧૨ ના માઘ શુદ્ધિ ૫ ને ગુરુવારે ધનલગ્નનું મુહૂર્ત નક્કી થયું. લીલાધર શાહે દેવેને ઘણું દાન આપ્યું.

સંઘ-મુહૂર્ત નક્કી થતાં લીલાધર શાહે યાચકોને દાન આપીને સંઘની તૈયારી આરંભી. ઘરમાં સૌની સાથે વિચાર-વિમર્શ કરવામાં આવ્યો. વડીલોનો એવો મત હતો કે આવા મોટા કામમાં આપણે આપણી જન્મભૂમિ પાટણને અવગણી શકીએ નહિ. અમદાવાદે ભલે આપણને ધન-પ્રતિષ્ઠાદિ અપાવ્યા હોય તો પણ વતન-પ્રેમને વિસારી શકાતો નથી. આવા યાદગાર પ્રસંગે પાટણ યાદ આવ્યા વિના રહે? માટે લીલાધર શાહે સ્વયં પાટણ જવું જોઈએ અને ત્યાંના સંઘને ભાવભર્યું નિમંત્રણ આપવું જોઈએ.

સૌનો સમાન મત થતાં લીલાધર શાહે જીવા શાહ સાથે પાટણ જવા પ્રયાણ કર્યું. માંગજી દેવેને તેમણે સાથે લીધા. પાટણમાં તેમનું આગમન થતાં ત્યાંનો સંઘ એકત્રિત થયો. લીલાધર શાહે ત્યાં બિરાજતા મુનિ ક્રિયાસાગરજીને વાંદીને તેમના ધર્માશીષ પ્રાપ્ત કર્યા. લહુજી શાહ પાટણના સંઘાગ્રણી હતાં. વીરવંશના સંઘવી હંસરાજ આદિ અનેક અગ્રેસરોનાં નામોની લાંબી સૂચિ રાસકારે આપી છે. પાટણના સમસ્ત સંઘને જોળો પાથરીને લીલાધર શાહે સંઘમાં પધારવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું. એમની વિનંતીથી પાટણનો સંઘ હર્ષિત

થયો. લીલાધર શાહને સંઘપતિ-તિલક કરવામાં આવ્યું. તેમણે પાટણમાં મોટી પ્રભાવના કરી. એમનો યશ ત્યાં વિસ્તર્યો.

પાટણના સંઘ સાથેની મસલતો પૂરી થતાં લીલાધર શાહે જીવા શાહને ગચ્છનાયક કલ્યાણનાગરસૂરિને તેડી આવવા માટે લોલાડાનગરમાં મોકલાવ્યા. તેમણે જીવા શાહને સૂચવ્યું કે માર્ગમાં આવતા પ્રત્યેક સંઘને પણ નિમંત્રણ આપીને સાથે લેવા, તેમજ લોલાડામાં ધૃત-લહાણ કરવી. એમની સૂચનાનુસાર જીવા શાહે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કર્યાં. ગચ્છનાયક સમેત અનેક યાત્રાર્થિઓને સાથે લઈને જીવા શાહે અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં ધર્મોત્સવો કરતાં સૌ વીરમગામ, ઈલમપુર થઈને અમદાવાદમાં આવી પહોંચ્યાં. ગચ્છાધિપતિનું શાનદાર સામૈયું કરવામાં આવ્યું.

લીલાધર શાહ અમદાવાદના સૂળા કલચી મહિમુંદખાનની આજ્ઞા લેવા માટે જાય છે સૂળાને કીંમતી જરકસી વસ્ત્રાદિનું તેમણે ભેટણું ધર્યું, અને જણાવ્યું કે—“આપનો હૂકમ થાય તો મોટો તીર્થસંઘ કાઢું.” આ સાંભળીને ખાન પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું કે—“આવા કામમાં લગીરે ઢીલ કરશો નહિ. સંઘ માટે હાથી, घोडा, ઊંટ નિશાનાદિ જે કાંઈ જોઈએ તે હું આપીશ.” સંઘપતિએ કહ્યું કે—“સોરઠના સૂળા મિયાં સાલે પર ફરમાનપત્ર લખી આપો.” ખાને રાજ થઈને ફરમાનપત્ર લખી આપ્યું તથા લીલાધર શાહને શિરપાવ આપીને સન્માનપૂર્વક વિદાય કર્યા.

સૂળા પાસેથી ફરમાનપત્ર વગેરે લઈને સંઘપતિ ગચ્છનાયક પાસે આવ્યા અને તેમની સાથે સંઘ સંબંધમાં ચૂકતેગો કરી. સંઘની તૈયારીમાં સૌ કોઈ જોડાઈ ગયા હતા. લીલાધર શાહના પુત્ર સોમચંદને પાટણના સંઘને તેડી આવવા માટે

નિમંત્રણ—પત્રિકા સાથે રવાના કર્યા. પાટણ સંઘપતિનું જન્મ-સ્થાન હોઈને ત્યાંના સંઘ માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરાઈ હતી. અનેક સ્થાનોના સંઘોને સંઘનિમંત્રણ પત્રિકાઓ પાઠવવામાં આવી હોઈને સૌ અમદાવાદમાં હર્ષભેર આવવા લાગ્યા. યાત્રાર્થિઓનો વિશાળ સમુદાય એકત્રિત થયો. સંઘ—સામગ્રી, ખાદ્યપદાર્થ વગેરેનો મોટો જથ્થો સાથે લેવામાં આવ્યો. સમગ્ર રીતે સસુજ્જ થઈને સંઘે નિર્ધારિત મુદૂર્તમાં વિ સં. ૧૭૧૨ ના માઘ શુદ્ધિ ૫ ને ગુરુવારે શુભ પ્રસ્થાન કર્યું.

સંઘપતિના પુત્રો મોહનદાસ અને રેવાદાસ પાલખીઓમાં બિરાજ્યા હતા. તેમના અન્ય ત્રણ પુત્રો અશ્વારૂઢ થયા હતા. સંઘવણ સહિજખાઈ પાલખીમાં બિરાજ્યાં હતાં. તેમની બેઉ બાજુએ રખેવાળો હતા. સંઘપતિ લીલાધર શાહ સુશોભિત રથમાં બિરાજ્યા હતા. માંગણ દ્વેના હૈયામાં ઘણો ઉમંગ હતો. સંઘમાં મોટા મોટા શ્રેષ્ઠીઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. કેઈ વહેલમાં, કેઈ પાલખીમાં તો કેઈ પગપાળા ચાલતા હતાં. સંઘની મોખરે સશસ્ત્ર સુલટો ચાલતા હતા. શ્રી સુમતિનાથ-પ્રભુની પ્રતિમાને જૂદા રથમાં બિરાજિત કરી હતી. એ પછી મોટું પાયકવૃંદ ચાલતું હતું.

આ રીતે વાજતે—ગાજતે સંઘ આગળ વધીને અમદાવાદના મુખ્ય સ્થાન માણેકચોકમાં આવી પહોંચ્યો. રાસકાર વણુવે છે કે સંઘને નિહાળવા માટે ત્યાં આખું નગર ઉમટ્યું હતું. તલ પડવાની જગ્યા પણ ન રહી. અસંખ્ય નર—નારીઓ પોતાનાં કામો પડતાં મૂકીને મેડીઓમાં, ગોખોમાં, હાટોમાં ટોળે મળ્યાં. રસ્તામાં લોકોનું કીડિયારું ઊભરાતું હતું ભાટો બીરુદાવલીઓ બોલતા હતા. ગુણિયલો ગીતો ગાતી હતી. શરણાઈ, ઢોલ—ત્રાંસાઓથી આખું વાતાવરણ ગૂંજી ઊઠ્યું.

હતું. સંઘપતિનો જય જયકાર કરતો, વાજતે-ગાજતે, સંઘ સાબરમતીના તટ પાસે આવી પહોંચ્યો. અને ત્યાં મોટો પડાવ નાખ્યો. અગિયાર દિવસનો ત્યાં મુકામ થયો. એ દરમિયાન સંઘની અવશિષ્ટ તૈયારી પૂરી કરવામાં આવી તથા હૂર હૂરના સ્થાનોથી સાધુ-સાધ્વીઓ, યાત્રિકો વગેરે પણ આવીને સંઘમાં મળ્યાં. અહીંથી સંઘનો ખરેખરો પ્રારંભ થયો એમ કહી શકાય.

સંઘમાં હાથી, ઘોડા, રથ, પાલખીઓ, સેજવાલા વગેરેની મોટી સંખ્યા હતી. હજારો યાત્રાર્થીઓ તથા અંચલગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસૂરિ સમેત અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ પણ સંઘમાં સામેલ હતાં. લીલાધર રાસમાં વર્ણન છે કે સંઘમાં ૫૦૦ વહેલો, ૪૦૦ પોઠિયા તથા ૩૦૦ સાધુઓ હતાં, એ પરથી સંઘની વિશાળતાનો પરિચય મળી રહે છે.

ખંભાતમાં સંઘપતિએ લાલ પતાકાઓ ફરકાવી-મતલબ કે ધર્મકાર્યો દ્વારા પોતાનો યશ ત્યાં સ્થાપિત કર્યો. ત્યાંથી સંઘે ઘોળકામાં પડાવ નાખ્યો. એક કપ ઘી ભાત સાથે લઈને ડેરા-તંબૂ નાખવામાં આવ્યા. શ્રી કલિકુંડ પાર્શ્વનાથજીની સેવા પૂજા કરી. ચૈત્ય-પરિપાટી બાદ સમસ્ત સંઘ કલ્યાણસાગરસૂરિની વાણી સાંભળવા એકત્રિત થયો. ગુરુએ સુંદર દેશના હીધી. તીર્થયાત્રાથી સૌના મનની આશા ફળી. પ્રભાતે પ્રયાણ કરીને સંઘ ધંધૂકામાં આવ્યો.

ત્યાંથી અનુક્રમે સંઘ ઘોઘામાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક દિવસનો મુકામ થયો શ્રી નવખંડા પાર્શ્વનાથજીને લાવથી પૂજાને સૌએ પોતાનો અવતાર સફળ કર્યો. આગળ ધપતો સંઘ હવે શ્રી શત્રુજયગિરિની નિકટ આવી પહોંચ્યો. હરથી ગિરિરાજના દર્શન કરીને સૌ હર્ષિત થયાં.

સંઘે તળેટી પાસે સારું સ્થાન જોઈને પડાવ નાખ્યો. રાસકાર વર્ષુવે છે કે ભરત ચક્રવર્તિની જેમ લીલાધર શાહ ત્યાં સંઘ સહિત આવ્યા. ડેરા-તંબૂ તાણીને સંઘ-નગર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. પાલિતાણાના નગરજનો સંઘનગરને જોઈને ઉદ્ગારી ઉઠ્યા કે જાણે સ્વર્ગપુરી સમું અમદાવાદ જ અહીં ખડું થઈ ગયું. !!

લીલાધર રાસમાં લૂટારાઓ વિશે પણ ઉલ્લેખ થયો છે. સંઘ-નગરનો દોરદમામ જોઈને કેટલાક હુથિયારધારી લૂટારાઓ લૂટ ચલાવવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સંઘના સશસ્ત્ર સુભટોએ તેમને પડકાર્યા, માંગળ દવેએ પણ દુર્જનોને જીતવા પોતાની મંત્રવિદ્યાને કામે લગાડી. અંતે લૂટારાઓના વિધનું નિવારણ થયું. ઢોલ-ત્રાંસાઓનો મોટો ધ્વનિ કરીને સૌએ હુર્ષ વ્યક્ત કર્યો.

સંઘપતિ મોટા આડંબર સહિત પાલિતાણા-નરેશ કાંધુજી બીજા, જેને રાસકાર ખાંધિલ કહે છે, તેમને મળવા રાજ-મહેલમાં જાય છે. તેમણે રાજને ઘણું નજરાણું ધર્યું. રાજની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને તેઓ સંઘ સહિત વાજતે ગાજતે તળેટીમાં આવ્યા. હવે ગિરિરાજ ચડવા સૌ તત્પર થયા હતા. સંઘપતિના આનંદનો પાર નહોતો. સોના-રૂપાનાં ફૂલો, મોતીઓ વગેરેથી તેમણે ગિરિરાજનું પૂજન કર્યું. યાચકોને ઘણું દાન આપ્યું. ભાટોને સુંદર ઘોડા આપીને પ્રસન્ન કર્યા. તળેટીમાં વડની પાસે સંઘપતિએ સૌને સાકરનું પાણી પાઈને સંતુષ્ટ કર્યા. એ પછી એમણે સંઘ સહિત ગિરિરાજ ઉપર ચઢાણ શરૂ કર્યું.

ગિરિ ઉપર ચઢાણ શરૂ થતાં પ્રારંભમાં ચાર છત્રડી આવી. ત્યાર બાદ કુંભકાર દ્વારા નિર્મિત પાણીની પરખ આવી. હીંગળાજના હડા પાસે ચઢાણ વિષમ છે. જીવનને

પવિત્ર કરવા માટે સંખ્યાબંધ લોકો યાત્રા કરતા હતા. આગળ ચાલતાં શ્રેષ્ઠી શ્રીપાલ દ્વારા કારિત પાણીની પરબ આવી. ત્યાંથી ચઢતાં સુંદર છત્રડી આવી. એની છાયા શીતળ હોવાથી ઘણાએ ત્યાં વિસામો લીધો. દૂરથી મોટો કોટ દેખાય છે. ચઢાણ પૂરું થયું. કોટમાં પ્રવેશીને સૌએ ગૌમુખ યક્ષ, ચક્રેસરીદેવી, ખરતરવસહી વગેરે સ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. પારેખ વીરજી દ્વારા નિર્મિત શ્રી વાસુપૂજ્યપ્રભુનો શિખરબંધ જિન-પ્રાસાદ પ્રેક્ષણીય છે. તેની બરાબર સામે જ શ્રેષ્ઠી જયમલ મહોતાએ સુંદર દહેરાસર બંધાવ્યું. જામ જસવંતસિંહના મંત્રીશ્વર વર્ધમાન અને પદ્મસિંહ એ બેઉ લાલણવંશીય બાંધવોએ ત્યાં અઢળક દ્રવ્ય ખરીદીને બે ઉત્તુંગ જિનભવનો બંધાવ્યાં છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મૂળ ટૂંક આવે છે.

શ્રેષ્ઠી કર્મા શાહે શ્રી શત્રુંજયનો ૧૬ મો ઉદ્ધાર કરાવેલો. તેમણે પુનરોદ્ધાર કરેલું મુખ્ય જિનાલય દેદીપ્યમાન હતું. છેલ્લો ઉદ્ધાર કરીને તેણે જગમાં નામ રાખ્યું. મુખ્ય ટૂંકમાં શ્રેષ્ઠી ચોથા વિરપાળ દ્વારા નિર્મિત દહેરાસર પણ વિશાળ છે. તેણે અંચલગચ્છનું નામ રાખ્યું. અન્ય અંચલગચ્છીય શ્રેષ્ઠી જયવંત સરહીઆએ પણ ત્યાં ખંતપૂર્વક જિનપ્રાસાદ કરાવ્યો, તથા પાસે ઘણી દેવકુલિકાઓની અને લોંચરાઓની રચના કરાવી. રાસકારે કહેલ જયવંત એ સમ્રાટ અકબરના ફરમાનોમાં જણાવાયેલ જસવંત ગાંધી સંભવે છે. ફરમાનોમાંથી જાણી શકાય છે કે વિ. સં. ૧૫૬૪ માં મળહિદખાનને શ્રી શત્રુંજયને જાગીરમાં આપવામાં આવ્યો. જસવંત ગાંધી, જે અંચલગચ્છીય શ્રાવક હતો, તે શ્રી શત્રુંજય વિદ્વંશક મળહિદખાનના દરબારમાં સારો પ્રભાવ ધરાવતો હતો. તેણે ખાનની આજ્ઞા મેળવીને ફાગણ શુદ્ધિ ૩ ને શુક્રવારે શ્રી શત્રુંજયગિરિ ઉપરના કોટની અંદર એક મોટું

તથા ૩૫ નાનાં જિનાલયો અંધાવ્યાં. ચૌહત તથા વીરપાલ જેઓ અંચલગચ્છીય શ્રાવકો હતા, તેમણે પણ ત્યાં ત્રણ વર્ષ સુધી અંધકામો કરાવીને ત્રણ મોટાં અને નવ નાનાં જિનાલયોનું નિર્માણ કર્યું. આ રીતે પ્રસ્તુત રાસ તથા અકબરના ફરમાનોની મહિતીમાં ઘણું સામ્ય જોવા મળે છે. સવિશેષ વિગત માટે જુઓ: “અંચલગચ્છ-દિગ્દર્શન.” પૃ. ૩૮૧.

સુર-નર-કિન્નર દ્વારા પ્રતિદિન પૂજતા શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુનું જિનભવન દેવવિમાન જેવું ભવ્ય લાગે છે. તીર્થનાયકને સૌ ભાવથી લેટ્યા અને માનવ-ભવને કૃતાર્થ કર્યો. સંઘપતિએ ત્યાં આંગી રચાવી તથા સત્તરભેદી પૂજા ભણાવી. ત્યાર બાદ સૌએ ત્રણ વખત મુખ્ય જિનાલયને પ્રદક્ષિણા કરી. આ રીતે વિ. સં. ૧૭૧૨ ના ફાગણ શુદ્ધ ૯ ને ગુરુવારે તીર્થયાત્રા સંપન્ન થઈ.

તીર્થનાયકને લેટ્યા બાદ સંઘપતિ રાયણવૃક્ષ પાસે આવ્યા અને શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુની પાદુકાઓનું પૂજન કર્યું. આ સ્થાનનો મહિમા અપૂર્વ ગણાય છે. આ ઐતિહાસિક રાયણ વૃક્ષ હેઠળ જય જયકાર અને હર્ષધ્વનિ વચ્ચે, લીલાધર શાહને સંઘપતિ-તિલક કરવામાં આવ્યું. સંઘપતિએ પ્રસન્ન થઈ યાત્રકોને સુવર્ણ-માળાઓ આપીને પોતાની કીર્તિ વિસ્તારી.

સંઘપતિ શ્રી અદ્વૈત દેવને પણ લેટ્યા. તેના દર્શનથી પાપ નાસી જાય છે આ વિશાળ પ્રતિમા અને ઉત્તુંગ જિનાલયના નિર્માતા પણ અંચલગચ્છીય શ્રેષ્ઠી ગોવિંદ શાહ છે. ભિન્નમાલ નકટના રત્નપુરના તેઓ રહીશ હતા. ઓશવાજ-વંશીય સહસ્રગણા ગાંધીગોત્રીય શ્રેષ્ઠી ગોવિંદ શાહે વિ. સં. ૧૨૪૯ માં અંચલગચ્છાધિપતિ જયસિંહસૂરિના ઉપદેશથી આ જિનાલય અંધાવ્યું, શ્રી શત્રુજયનો સંઘ કાઢ્યો તથા થાળીની

લહાણી કરી. રાસકાર કહે છે કે ગોવિંદ શાહ અંચલગચ્છના મોવડી શ્રાવક થયા.

પાલિતાણા નગરમાં આવીને સંઘપતિએ બળદો માટે ગોળની લહાણી કરી. સમસ્ત મહાજનને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યું અને ચોર્યાસી ગચ્છોના સાધુઓને પ્રતિલાભ્યા. પારેખ નાનજી, વીરઢાસ, સહસકિરણ, રાયસંઘ, વગેરે શ્રેષ્ઠીવર્યોએ પણ સંઘવાતસલ્યો કરીને સંઘની વિવિધપ્રકારે ભક્તિ કરી. આ રીતે બાર દિવસો સુધી સંઘ પાલિતાણામાં રહ્યો. ત્યાંથી સોરઠ તરફ ચાલ્યો.

રાસકારે સોરઠની વનશ્રી, પશુ-પક્ષીઓ વગેરેનું પણ વિસ્તારથી કાવ્યમય વર્ણન કર્યું છે. સોરઠની રસાળ ભૂમિમાં પ્રસ્થાન કરતા સંઘની સાથે સાથે આવું વર્ણન ઔચિત્યપૂર્ણ બની રહે છે. વનશ્રીના ખોળામાં ખેલતો સંઘ સાત દિવસ પછી ઊના નગરમાં આવ્યો અને ત્યાં પડાવ નાખ્યો. વાજતે-ગાજતે ચૈત્યપરિપાટી કરી. સંઘપતિ જે જે સ્થાનમાં આવતા, તે તે સ્થાનમાં તેમને ઘણું સન્માન મળતું હતું.

ઊનાથી દેલવાડા થઈને અબ્જહરામાં આવ્યા, અને અબ્જહરા પાર્શ્વનાથને ભાવથી લેટ્યા. દેલવાડામાં પણ સર્વ દેવોને જીહાર્યા. ત્યાંથી વહાણ દ્વારા દીવમાં આવ્યા. શ્રી સુવિધિનાથ, શ્રી નવલખા પાર્શ્વનાથ આદિ દેવોને લેટ્યા. દીવમાં માલજી માહવે સંઘ-જમણ કર્યું. લહુજી અને વાઘજી એ ખેડ ભાઈ ઓએ ખે શેર ખાંડની, અને કલ્યાણ શાહે અડધી યામીની લહાણી કરી. દીવના શ્રેષ્ઠી ઉદયસંઘે તથા નાનજીએ શેર ખાંડની લહાણી કરી. હીરજી, વીરજી અને વિમલે પાંખી-પારણું કરાવ્યાં. દીવના સંઘે આપેલ સાત મજલાવાળો આવાસ જોઈ સૌ ચકિત થયા. સંઘે ચાર દિવસ સુધી દીવમાં મુકામ કર્યો

પાંચમે દિવસે દીવથી વિદાય લીધી ત્યારે માર્ગમાં હુથિ-યારધારી લૂટારાઓ સામે મળ્યા. સંઘના સશસ્ત્ર સુલટો અને લૂટારાઓ વચ્ચે અથડામણ થઈ, જેમાં સંઘપતિના પક્ષને વિજય થયો અને લૂટારાઓ નાસી ગયા.

વહાણમાં સંઘ કેડીનાર આવ્યો. દેવદર્શનાદિ કરીને ત્યાંથી સૌ દેવકુલપાટક પહોંચ્યા. આ તીર્થમાં એક દિવસને સુકામ કરીને શ્રી કુંભકુંભરોલ અને શ્રી દાદા પાર્શ્વનાથપ્રભુ સમેત સર્વ દેવોને ભેટ્યા. સંઘપતિએ શ્રીકૃષ્ણની લહાણી કરી. સ્થાનિક સંઘે તેમને ઘણું માન આપ્યું. ઉક્ત લહુજી અને વાઘજીએ જે શેર ખાંડની લહાણી કરી.

ત્યાંથી વેરાવળ, ચોરવાડ, માંગરોળ, વગેરે સ્થાનોમાં દેવોને ભેટતો સંઘ ગિરનાર તીર્થમાં આવી પહોંચ્યો. રાસકારે ગિરિ ઉપરનાં સ્થાપત્યોનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે, જે દ્વારા તત્કાલીન ગિરનારજીનું ચિત્ર ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. પહાડ ઉપર પાંચ ખાંડવની દેરીઓ આવે છે. પાવડીઓ, પરબો પણ છે. સુયાવડી પરબ પાસે સંઘે વિસામો લીધો. પોળમાં ગણેશજી, હનુમાન વગેરે દેવો છે. આગળ ચાલતાં જમણી બાજુએ રહનેમિ, વિધિપક્ષવસહી, મેલકવસહી, ખરતરવસહી, અદ્ભુદજી વગેરેને ભેટીને સંઘ આગળ ચાલ્યો. ગણધરોનાં પગલાં પૂજીને સંઘપતિ તીર્થનાયક શ્રી નેમનાથજીના મુખ્ય મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. ભોંયરાઓ અને બાવન દેવકુલિકાઓ યુક્ત મૂળ ટ્રંક લબ્ય લાગે છે. ત્યાં સંઘપતિએ આંગી રચાવી. મહોત્સવપૂર્વક તીર્થયાત્રા કરીને તેમણે જીવન કૃતાર્થ કર્યું. ત્યાંથી સંઘે ગજપદ કુંડ નીરખીને સહસ્રાવનમાં આવીને દેવને જીહાર્યા. આ રીતે ગિરનારજીની યાત્રા પણ સંપન્ન થઈ.

બીજે દિવસે જૂનાગઢમાં ચૈત્યપરિપાટી કરીને સંઘપતિએ

સંઘ સહિત સર્વે જિનાલયોનાં દર્શન કર્યાં અને સ્વામી-વાત્સલ્ય કયું. માંગળ્ય દેવેએ સંઘપતિને ભાવિ તીર્થંકર શ્રીકૃષ્ણની વાત યુક્તિપૂર્વક કહી અને દ્વારિકાતીર્થના દર્શનની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. સંઘપતિએ એમની વાતથી પ્રસન્ન થઈને બધી સુવિધાઓ કરી આપી, અને જામનગરમાં મળવાનું જણાવ્યું.

જૂનાગઢના નવાબને સંઘપતિ મળ્યા અને તેમને કિંમતી લેટણું ધયું. અમદાવાદના સૂબાએ લાખી આપેલું ફરમાન વાંચીને નવાબ ઘણો ખુશ થયો. સંઘપતિને ઘણું માન આપીને તેણે વિદાય કર્યા. જૂનાગઢથી સંઘ જામનગર તરફ આગળ વધ્યો.

સંઘનગરમાં આવી પહોંચતાં જામ રણુમલે કામદાર તથા જામનગરના સંઘાગ્રણીઓ સહિત સંઘનું ઉમળકાભેર સામૈયું કયું. જામનગરમાં રાજસી શાહ વર્ધમાન-પદ્મસિંહ શાહ કારિત ભવ્ય જિનપ્રાસાદોનાં દર્શન કરીને સંઘ પાવન થયો. કરમશી શાહે સંઘને ભોજનાર્થે નિમંત્રણ આપીને મિષ્ટાન્ન ભોજન કરાવ્યું. શ્રીવંત ધારા શાહે પણ સંઘવાત્સલ્ય કયું. રણુમલ, સહદેસી, મૂલા વગેરે શ્રેષ્ઠીવર્યોએ સંઘભક્તિ કરી. ત્યાંના પટ્ટણીઓએ પણ સ્વામીવાત્સલ્ય કયું. મંત્રી આણંદે શેર ખાંડની તથા કલ્યાણ શાહે અડધી યામીની લહાણ કરી. સંઘપતિ લીલાધર શાહે પણ પ્રભાવનાદિ કાર્યો કર્યા.

સંઘપતિ જામ રણુમલજીને મળ્યા અને કિંમતી જરકસી વસ્ત્રો વગેરેનું લેટણું ધયું. રાજાએ ખુશ થઈને સંઘપતિને આદર-સત્કાર કર્યો, શાલ તથા કચ્છી ઘોડા વગેરે ભેટ આપ્યાં. સંઘે ત્યાં ચૌદ દિવસ મુકામ કર્યો. એ દરમિયાન માંગળ્ય દેવે પણ યાત્રા પૂરી કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સંઘે જામનગરથી વિદાય લીધી ત્યારે સ્વયં જામનરેશ્વર પણ ઉપસ્થિત રહેલા.

સંઘ પાછો વળતાં માર્ગમાં સ્થાને સ્થાને તીર્થંકર દેવોને

બુહારતો અનુક્રમે શંખેશ્વરમાં આવી પહોંચ્યો. પ્રતાપસીએ સંઘ-વાત્સલ્ય કર્યું. તીર્થયાત્રા પૂરી કરીને સંઘ માંડલ આવ્યો. સંઘપતિનું ત્યાં શાનદાર સ્વાગત થયું. ત્યાંથી ખોરજ, સાણુંદ, સરખેજ થઈને સંઘ અમદાવાદમાં ક્ષેમ-કુશળ આવી પહોંચ્યો. મોટા મોટા શ્રેષ્ઠીવર્યોએ મળીને સંઘનું સામૈયું કર્યું. તોરણો, કમાનો અને સુશોભનો દ્વારા માર્ગોને શણગારવામાં આવ્યા હતા. સંઘપતિ દાનનો પ્રવાહ વહેવડાવતા હતા. એમનો જ્ય જ્યકાર થતો હતો. વાજતે-ગાજતે તેઓ માણેકચોકમાં આવ્યા ત્યારે લોકોના મોટા સમૂહો તેમને વધાવ્યા. ઊભી સોરઠના સંઘવી તરીકે એમણે તિલક ધરાવ્યું હતું.

સંઘવણ સહિજબાઈની પ્રેરણાથી લીલાધર શાહે સ્વામી-વાત્સલ્યે કર્યાં, ચોર્યાસી ગચ્છોના સાધુઓને પ્રતિલાભ્યા, પર્યુષણ પર્વનાં પારણાં કરાવ્યાં અને દુષ્કાળમાં અન્નદાન આપીને અનેકને ઉગાર્યાં. સાતે ક્ષેત્રમાં એમણે અઢળક ધન ખરચ્યું. એમની પુત્રી ધનબાઈએ પણ અનેક લહાણો કરી, સંવત્સરી પર્વ પ્રસંગે દાનો આપ્યાં. અંચલગચ્છની પટ્ટાવલીમાં લીલાધરે કરેલા અન્થોદ્ધારના કાર્યનો પણ ઉલ્લેખ છે.

એ પછી જૈફ ઉંમર જાણીને લીલાધર શાહે કુટુંબીઓ, માંગળ્ય દ્વે વગેરે સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને વાચક સુખલાલ પાસે વૈરાગ્યપૂર્વક દીક્ષા લીધી. પંચમહાવ્રતધારી સાધુ તરીકે સંયમ પાળતાં વિ. સં. ૧૭૧૫ ના ભાદ્રવા શુદ્ધિ ૬ ના દિને તેઓ કાળધર્મ પામ્યા. એકવીશ ખંડવાળી માંડવી રચીને એમની શાનદાર અંત્યેષ્ઠિ કરવામાં આવી.

એમના પછી એમના પુત્રોએ વિ. સં. ૧૭૨૧ ના માગશર શુદ્ધિ ૫ ને મંગળવારે શ્રી ગોડીજીનો વિશાળ સંઘ કાઢ્યો, જેમાં અંચલગચ્છાધિપતિ અમરસાગરસૂરિજી ઉપસ્થિત

રહેલા. લીલાધર શાહના પુત્રો રતનજી, સોમચંદ, વાઘજી અને રેવાદાસ, તેમજ તેમના કુટુંબીઓ ગુલાલચંદ, હરચંદ, ધર્મા, મલૂકચંદ, નિહાલચંદ વગેરે મોટા સમુદાય સહિત સંઘમાં હતાં. હાથી, ઘોડા, પાલખીઓ વગેરે મોટી સંખ્યામાં હતાં. શંખેશ્વર, રાધનપુર, વગેરે સ્થાનોમાં યાત્રાઓ કરી સંઘ સોઈ ગામમાં આવ્યો. દાણ દઈને રણમાં ઉતર્યા. પાર કરના રાણાને ભેટણું ધરીને થલમાં શ્રી ગોડીજીને ભાવથી ભેટ્યા. સંઘપતિએ ત્યાં લહાણો, સંઘવાત્સલ્યો આદિ ધર્મ-કાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. પાછા વળતાં થરાદ, આબૂ વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરતાં સંઘપતિ પાટણમાં આવ્યા. ત્યાં પણ સંઘપતિએ લહાણ, સ્વામીવાત્સલ્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં ઘણું ધન ખર્ચ્યું. એ પછી સંઘ ક્ષેમકુશળ અમદાવાદમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેનું શાનદાર સામૈયું થયું. લીલાધર શાહની જેમ એમના પુત્રોએ પણ સવાયા કાર્યો કરીને પોતાનું નામ ચિર-સ્થાયિ કર્યું.

લીલાધર શાહનો સંઘ અંચલગચ્છની તવારીખમાં આગવો અધ્યાય બને એવો ગરિષ્ઠ છે. ઊભી સોરઠના સંઘવી શિરોમણિ તરીકે એમનું નામ સુવર્ણાક્ષરે આલેખાશે. આવા પ્રતાપી પુરુષોએ જ જૈન-સંઘની એકતા ટકાવી રાખી છે અને શાસનમાં નવું જોમ જગાવ્યું છે એની કોણ ના પાડી શકે? એમનાં વિશિષ્ટ સંઘ-કાર્યોએ અંચલગચ્છને તેમજ જૈન સંઘને સવિશેષ ગૌરવ અપાવ્યું છે. આવા સંઘવી-શિરોમણિ આપણને ફરી ફરી મળો એજ અભ્યર્થના.

જ્ઞાતિ-શિરોમણિ શેઠ નરસી નાથા

કચ્છી દસા ઓસવાળ જૈન જ્ઞાતિના શિરોમણિ તરીકે લોકોનાં હૃદયમાં કાયમી સ્થાન પામેલા શેઠ નરસી નાથાનું જીવન-વૃત્ત એટલે જ્ઞાતિ-તર્પણનો વિશિષ્ટ અધ્યાય. તેઓ એ જ્ઞાતિની મૂર્તિમંત આકાંક્ષા બન્યા. એમનાં સુકૃત્યો જ્ઞાતિના ભવ્ય પુરુષાર્થ અને પ્રબળ ધર્મપ્રેમનાં પ્રતીક ગણાયાં. એમની સિદ્ધિઓ જ્ઞાતિના મહામૂલા વારસા તરીકે મૂલવાઈ. જ્ઞાતિ પોતાના સર્વાંગી વિકાસ માટે એમનું ઋણ સ્વીકારવામાં કૃત-કૃત્ય થાય અને પોતાને ‘શેઠ નરસી નાથાની નાત’ તરીકે ઓળખાવવામાં બહુમાન સમજે એમાં નવાઈ શું ?

કચ્છી દસા ઓસવાળ જૈન જ્ઞાતીય, નાગડા ગોત્રીય, વીરાણી શાખીય નાથા ભારમલને ઘેર એમની પત્ની માંક-બાઈની કૂખે નરસીશાનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૪૦ માં કચ્છ-નલિયા ગામમાં થયો. એ વખતે કચ્છમાં મહારાવ રાયધણજીનું રાજ્યશાસન હતું. જમાદાર ક્તોહમહમ્મદનાં પરાક્રમેથી આખું કચ્છ પ્રભાવિત હતું. એ પછી બ્રિટિશ સત્તાનો કચ્છમાં અરુણોદય થયો.

શેઠ નરસી નાથાના વડદાદા પાલણુના વીરો અને તોરેઓ નામના બે પુત્રો હતા. વીરોના ભારમલ અને એમના હરસી, નાથા અને તેજ એમ ત્રણ પુત્રો થયા. નાથાના બે પુત્રો આ

પ્રમાણે થયા: લખમણ અને નરસી. ચરિત્રનાયકના વડીલખંધુ લખમણ વિષે ઝાઝું જાણી શકાતું નથી. એટલે શક્ય છે કે તેઓ અદ્વૈતજી હોય. આ બે ભાઈઓને સારખાઈ નામે એક બહેન હતી, જેનાં લગ્ન સાંધણ નિવાસી શેઠ તેજસી હીરજી ધુલ્લા સાથે થયાં. લગ્ન વખતે તો તેઓ સામાન્ય સ્થિતિના હતા. તેમના પુત્ર માડણ શેઠ પ્રતાપી પુરુષ થઈ ગયા.

માંકબાઈમા બાળક નરસીને શૈશવમાં છોડીને સ્વર્ગે સિદ્ધાવ્યાં હોઈને તેના ઉછેરની બધી જવાબદારી નાથાશા ઉપર આવી પડી. તેઓ ખેતરોનું રખોપું કરતા હોઈને બાળક બહુધા વાડીઓ અને ખેતરોમાં જ મોટો થયો. કુદરતનાં સાન્નિધ્યમાં તે ખડતલ થાય તેમ જ તેમાં નૈસર્ગિક ગુણોનું પણ સ્મિયન થાય એ સ્વાભાવિક છે. નરસી શેઠના જીવનમાં દષ્ટિગોચર થતાં ઉત્કૃષ્ટ માનવીય ગુણોનાં બીજ આ રીતે રોપાયાં.

તે વખતે કેળવણીનો ખાસ પ્રચાર નહોતો. કચ્છમાં ગોજીઓની પોશાળો દ્વારા વિદ્યાપ્રવૃત્તિ ચાલતી. કચ્છી શ્રાવકો કૃષિકારો હોઈને એ જમાનામાં તેઓ અક્ષરજ્ઞાનથી પ્રાયઃ વંચિત જ રહેવા પામતા બાળક નરસીનું પણ એમ જ થયું. અલબત્ત, પાછળથી લખવા-વાંચવાનું તેમ જ હિસાબ-કિતાબનું જ્ઞાન તેમણે સ્વાનુભવે પ્રાપ્ત કરેલું. કચ્છમાં રહ્યા ત્યાં સુધી આર્થિક સ્થિતિ તદ્દન કંગાલ હતી. રખોપું કરીને પેટિયું રળતા. પણ શરીરે ધીંગા. એમની સંપત્તિમાં હતી માત્ર તાંદુરસ્તી અને સાહસ-પ્રિયતા.

વિ. સં. ૧૮૫૭ માં કચ્છમાં સારો વરસાદ થતાં ઘઉં અને ચણાનો પાક પુષ્કળ થયેલો. એ વખતે બાળક નરસીની ઉંમર સોળેક વર્ષની હશે. નલિયાની ઓતરાદી નીચાણવાળી જમીન, જેને પાણી ભરાઈ રહેવાને કારણે ‘સર’ નામથી

ઓળખાવવામાં આવતી, ત્યાંના ખેતરોની તેઓ રખેવાળી કરતા હતા, અને જીવન ગુજારતા હતા.

કચ્છી ભાટીઆઓએ એ અરસામાં મુંબઈમાં પ્રયાણ કરી, ત્યાં વેપાર વિકસાવી અઢળક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરેલી એ વિશે કચ્છમાં ચોરે ને ચૌટે અનેક વાતો સંભળાતી. ભાટીઆઓની સાહસ-કથાઓએ નરસીભાઈની મહત્ત્વાકાંક્ષાને પણ જાગ્રત કરી. એમને પણ મુંબઈ જવાના કોડ જાગ્યા. એક દિવસ રાત્રે વાળુપાણી કરીને બાપ-દીકરો વાતો વળગ્યા. દીકરાએ મુંબઈ જવાનો પ્રસ્તાવ મુક્યો પણ બાપે તેનો નકાર કર્યો. કોઈનો સહારો નહિ, ગાંઠે પૈસો-ટકો ન મળે, વળી બન્ને અજ્ઞાન ઇત્યાદિ વાતો બાપે જણાવી. પરંતુ દીકરો મક્કમ રહ્યો. તેણે જણાવ્યું કે કચ્છમાં જેમ જાત મહેનત કરીએ છીએ તેમ મુંબઈમાં કરશું. અંતે દીકરાની વાત સ્વીકારાઈ અને બાપ-દીકરાએ મુંબઈ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

બીજે દિવસે તેમણે પોતાનો મનસૂબો ખેતરોના માલીકો પાસે જાહેર કર્યો. “કચ્છી દસા ઓસવાળ જૈન જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ” માં હીરજી હંસરાજ કાયાણી નોંધે છે કે “એક દિવસ તેઓ (મારા દાદા) પાસે ત્યાં નાથોશા અને નરસી શેઠ બેઠે બાપ-દીકરો આવ્યા, કે જેઓ તે વખતે બહુ જ કંગાલ અને દયાપાત્ર હાલતમાં હતા, અને કરગરીને કહેવા લાગ્યા કે “અમે આ જિંદગીથી કંટાળી ગયા છીએ. અને નસીબ અજમાવવા મુંબઈ જવા ઇચ્છીએ છીએ. પણ અમારી પાસે ભાતું સુઢા ન હોવાથી મહેરબાની કરીને બે-ચાર માપ ઓળા (શેકેલા કાચા ચણા-ઘઉં વગેરે) આપો તો ઉપકાર થાય.” મને દયા આવી અને આજીવનના બે-ત્રણ ખેતરોના રખેવાળોને બોલાવી, તેઓની વાત કહી. અને અમે

સર્વેએ મળી તેઓને પોંક આપ્યો. આ લઈને તેઓ ત્યાંથી પરબારા જામૌ બંદર ગયા. અને ત્યાંથી તૈયાર વહાણમાં સવાર થઈ મુંબઈ આવવા ઉપડ્યા. આ વાત મારા દાદાના કહેવા મુજબ સત્ય બોલે બોલ લખેલ છે.”

વિ. સં. ૧૮૫૭ માં નરસીશાએ મુંબઈમાં સૌ પ્રથમ પગ દીધો ત્યારે મુંબઈ સાત ટાપુઓનો પ્રદેશ હતું. માછી-મારો, કોળીઓ, ભંડારીઓ મુખ્યત્વે ત્યાં રહેતા. મુંબાદેવીના ધામથી તેનું નામ મુંબઈ પડ્યું હોવાનું કહેવાય છે. પહેલાં ત્યાં મરાઠા સરદારની હકૂમત હતી. પછી પોર્ટુગલો પાસે તે આવ્યું. ઈંગ્લાંડના રાજા ચાર્લ્સ બીજા સાથે પોર્ટુગલના રાજાની બહેનનાં લગ્ન થતાં પહેરામણીમાં મુંબઈ બંદર અંગ્રેજો પાસે આવ્યું. એ પછી અંગ્રેજોએ તેનો વિકાસ શરૂ કર્યો. સૌ પ્રથમ ત્રીસેક લાખના ખર્ચે ત્યાં કોટ બાંધવામાં આવ્યો. કોટ વિસ્તારમાં અંગ્રેજો વસવા લાગ્યા. પારસીઓ પણ તેમાં ભળ્યા. માંડવી ઉપર માત્ર એક જ સારું ઘર હતું. બાકી બધાં ઝૂંપડાં હતાં. મઝગાંવ દૂર હતું. પરેલ, માહીમ, શિવ અને મુંબઈ વચ્ચે મોટી બાડી હતી. વાલકેશ્વર પર જંગલ હતું. ત્યાં વાઘ-દીપડાઓ છૂટી છવાઈ વસ્તીને અવાર-નવાર રંજાડતા. પાયધુની સુધી દરીયાનાં મોજાં ઉછળતાં. લોકો ત્યાં કાદવ-કીચડથી ખરડાયેલા પગ ધોતા એટલે તે વિસ્તાર પાયધુની કહેવાતો. દાદર, માટુંગા, મઝગાંવમાં માત્ર ખેતરો જ હતાં.

મુંબઈ પહોંચીને કશું કરી બતાવવાની તાલાવેલી દર્શાવનાર નરસીશા અહીં આવીને ચકોર દષ્ટિએ બધું નિહાળવા લાગ્યા. મુંબઈ એ કચ્છ નહોતું. અહીંની પરિસ્થિતિ ભિન્ન હતી. અહીંનું વાતાવરણ કચ્છથી અનેકું હતું પાસે મૂડી

નહિ, કોઈની ઓળખાણ નહિ. વળી પોતે અલણ. આવા વિશિષ્ટ સંજોગોમાં કરવું શું? એજ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. પરંતુ ચકોર બાળક બે-ત્રણ દિવસમાંજ એનો જવાબ ખોળી કાઢે છે.

મુંબઈમાં એ અરસામાં નળની શરૂઆત થઈ ન હતી. કૂવાનું પાણી બધે વપરાતું. દૂરનાં મેદાનમાં થોડા મીઠા પાણીના કૂવાઓ હતા. પરંતુ વસ્તીની સરખામણીમાં તે અપૂરતા હતા. આથી પાણીની ખેંચ અસહ્ય રહેતી. કૂવા ઉપર લોકો મધપૂડાની જેમ વીંટળાએલા રહે. મોડી રાત સુધી કે વહેલી સવારે એનું એજ દશ્ય. લોકો પાણી માટે ઉઠળતા રહેઃ ઝગડો પણ થાય. મારામારીમાં પણ ઉતરવું પડેઃ કેટલીક વાર જીવલેણ હુલ્લડો પણ થાય. આ બધું સામાન્ય બની ગયું હતું. ગૂંડાઓ આ પરિસ્થિતિનો પૂરે-પૂરો લાભ ઉઠાવતા. એકલી સ્ત્રીને પજવવા કે લૂંટી લેવામાં તેઓ બાકી રાખતા નહિ. આવા સંજોગોમાં નરસીશાએ મજૂરોને પાણી પાવાનો વ્યવસાય ખોળી કાઢ્યો. મૂડી વિનાનો ધંધો. વળી પરમાર્થનું કામ.

બંદર પર શ્રમથી પસીનો પાડતા મજૂરો માટે પાણીનો પ્રશ્ન પ્રાણ-પ્રશ્ન બની ગયો હતો. ત્યાં એક પણ મીઠા પાણીનો કૂવો નહોતો. પિતા નાથાશા અને નરસીશા ચારેક વર્ષ સુધી બંદર ઉપર સૌને પાણી પાતા રહ્યા. પૈસાનું ચલણ જૂજ હોઈને મજૂરોનાં માથા ઉપરના બોજમાંથી મુઠ્ઠી-ભર વસ્તુ તેઓ મેળવતા. આવી રીતે દરરોજ બાઘ ચીંજે મળી રહેતી એટલે એમનું ગુજરાન ચાલતું. બીજું વ્યસન નહિ, તેમજ મોજશોખનું નામ નહિ એટલે વરસ આખરે તેઓ થોડી બચત પણ કરી શકતા.

મજૂરોને પાણી પાવાની કામગીરીની સાથે તેઓ બંદ-રના ભોમિયા થતા ગયા. ઓળખાણ-પીછાણ વધી. વેપારની ખૂબીઓ સમજાણી. નવું સાહસ કરવા તેઓ કૃતનિશ્ચયી તો હતા જ. એમની પ્રમાણિકતાની છાપ પણ બધે ફેલાઈ. એટલે થોડું મુકાદમીનું કામ મળ્યું. વળી એમની પ્રમાણિકતાની સાથે પુણ્યાઈની વાત પણ બધે ફેલાઈ, કે તેઓ જ્યાં બેસે છે ત્યાં લાલ થાય છે, એટલે લોકો તેમને બોલાવીને બેસાડતા.

એ વખતે બારલાયા જાણીતા વ્યાપારી હતા. ઠેઠ મલબાર સાથે એમનો વેપાર ચાલતો. નરસીશા આવી પ્રખ્યાત પેઢીના મુકાદમ પણ થયા. હવે એમનો લાગ્ય-રવિ ઝળકવા લાગ્યો. આ મુકાદમીથી એમની મૂડી ઘણી વધી. હવે તેઓ નરસી શેઠ કહેવાયા. એમના જીવનમાં હવે પડ્યો આવ્યો.

વિ. સં. ૧૮૮૦ માં બારલાયાની પેઢી કાચી પડતાં તેમની કેટલીક મિલકત નરસી શેઠના હાથમાં આવી, જેમાં ટાંકીવાળો માળો, કાગદી ચાલ, જથ્થાવાળો માળો મુખ્ય છે. આ બધી મિલકત બારલાયાએ પોતાના બચાવ માટે એમના નામે કરી આપેલ. એ પછી તો મિલકત વધતી જ ચાલી.

એ પછી તેમણે ગોકલભાઈ સાકળચંદની પેઢી સાથે જોડાઈ આડતનો વેપાર જમાવ્યો. વેરાવળના મેમણોનો મોટા ભાગનો માલ તેમને ત્યાં આવવા લાગ્યો. આ ધંધામાં તેઓ પૂંજીપતિ બન્યા. મુંબઈના નામાંકિત વેપારીઓમાં હવે એમની ગણના થવા લાગી.

એમની ચડતીથી પ્રેરાઈને અન્ય જ્ઞાતિબંધુઓ પણ મુંબઈ આવવા લલચાયા. મુંબઈમાં જેઓ આવેલા તેઓ અધિક આત્મવિશ્વાસથી આગળ વધવા લાગ્યા. નરસી શેઠની ઓથમાં જ્ઞાતિબંધુઓ અધિક સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા ગયા. હળ-

ખેડુમાંથી હવે તેઓ વ્યાપાર-ખેડુઓ થયા. આ રીતે જ્ઞાતિના સર્વાંગી ઉત્કર્ષનો પાયો નરસી શેઠે નાખ્યો.

નરસી શેઠે રૂના વ્યાપારના વિકાસ માટે પ્રશસ્ય સેવાઓ બજાવી હતી. એમના સમકાલિન શ્રેષ્ઠીવર્ય મોતીશાહે વહાણ-વટાક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું હતું. મુંબઈમાં તે વખતની નામાંકિત વ્યક્તિઓ મુખ્ય મુખ્ય વ્યવસાયમાં શિરમોર હતી. નરસી શેઠની આગવી સેવાઓની યાદગીરીરૂપે કોલાબાના રૂબરૂમાં તેમના નામથી એક ભૂંગી રાખવામાં આવેલી હતી. જ્યારે રૂનો સોદો થાય ત્યારે તેનો નમૂનો એ ભૂંગીમાં રાખવાનો રિવાજ એ સમયે હતો. વર્ષ આખરે એકત્રિત થયેલા રૂના નમૂનાઓ વેચતાં જે આવક થતી તે મુંબઈની પાંજરાપોળને આપી દેવામાં આવતી.

સર જમશેદજી ટાટાએ એક વખત કહેલું કે વ્યાપારના ખરા સુકાનીઓ માત્ર કચ્છીઓ જ છે. કારણકે જગતના વ્યાપારની જડ રૂ અને અનાજ છે; અને તે જ વ્યાપાર કચ્છીઓના હાથમાં છે. એમના આવા ઉદ્દગાર પરથી સમજી શકાશે કે કચ્છી શાહ સોદાગરોએ પોતાના સાહસબળે એ અરસામાં કેવું ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું !

નરસી શેઠનાં લગ્ન નાની વયે કચ્છ-કુવાપધર ગામના તેજસી જેઠા મોતાનાં સુપુત્રી કુંવરબાઈ વેરે થયાં. કુંવરબાઈ સુશીલ સન્નારી હતાં. તેઓ પણ પોતાના પતિની જેમ અક્ષરજ્ઞાનથી વંચિત રહેલાં. પરંતુ ઘણાં જ વ્યવહારદક્ષ તેમ જ ઊંચા વિચારના હતાં. નરસી શેઠની હેરત પમાડે એવી આર્થિક પ્રગતિના પ્રેરક તેઓ બન્યાં. તેમના બંધુ ભાર-મલ તેજસીએ પાછળથી જ્ઞાતિ-શુભેચ્છક તરીકે વિરલ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. નરસી શેઠની વ્યાપાર-સફળતાઓનું શ્રેય એમને

બય છે. મૂળ તો ખેડૂત. નરસી શેઠે મુંબઈમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતાં તેમણે ભારમલ શેઠને પોતાની પાસે તેડાવી લીધેલા. તેમના સાળા ઉપરાંત તેમના કુટુંબી બંધુ વર્ધમાન નેણસીને નલિયાથી તથા ભાણેજ માડણુ તેજસીને સાંધણથી મુંબઈ તેડાવી લેવામાં આવેલા. આ ત્રણે મહાનુભાવોએ મળીને નરસી શેઠના વ્યાપાર-કારોબારને સફળતાપૂર્વક ચલાવ્યો, તેને ખુબ જ વિકસાવ્યો, એટલું જ નહિ સમસ્ત કચ્છી પ્રજાની નામના બધે વિસ્તારી; જ્ઞાતિનું સંગઠન સુદૃઢ કર્યું અને તેને પ્રગતિને પંથે વાળી. આ ત્રિપુટી કાર્યદક્ષ તથા પ્રતિભાસંપન્ન હતી. નરસી શેઠનું વ્યાપાર-સામ્રાજ્ય વિસ્તારવામાં એમનો જ મુખ્ય હિસ્સો હતો અને એટલે જ શિલા-પ્રશસ્તિઓમાં એમને યોગ્ય રીતે મંત્રી કહેવામાં આવ્યા છે.

નરસી શેઠે પણ આ ત્રિપુટી પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમભાવ રાખ્યો અને તેમને પોતાના નોકર તરીકે નહિ પરંતુ સાથી-દાર તરીકે સમકક્ષ ગણીને સન્માન આપ્યું. ચરિત્રનાયકના ઉચ્ચ માનવીય ગુણેના દર્શન આવા સબંધોથી થઈ શકશે. જ્યારે આપણે શેઠના અંગત જીવન વિશે વિચારીએ ત્યારે આ ત્રિપુટીને ભૂલી શકીએ નહિ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ ત્રિપુટી શેઠના અંગત જીવનના અવિભાજ્ય અંગરૂપે બની ગઈ હતી. ઉભય પક્ષે એવો સ્નેહભાવ કે એકબીજા વિના ચાલે જ નહિ. આ પ્રતિભાસંપન્ન ત્રિપુટીએ પાછળથી એવી કારકિર્દી જમાવી કે તેઓ જ નરસી શેઠના કારોબારના કર્તાહર્તા બની ગયા. શેઠ બાહ્ય ચિત્રમાં ભાગ્યે જ દેખાતા. જ્ઞાતિ-કાર્યોમાં પણ નરસી શેઠ વતીથી તેઓ જ મોખરે રહે અને જ્ઞાતિનાં કાર્યો સફળતાપૂર્વક પાર પાડે.

આ ત્રિપુટીમાં શિરમોર ભારમલ તેજસી હતા. કચ્છી

દશા ઓસવાળ જૈન જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં આવી કુનેહબાજ વ્યક્તિ અન્ય કોઈ જણાતી નથી. નરસી શેઠને જ્ઞાતિશિરો-મણિનું સર્વોચ્ચ બિરુદ અપાવવામાં ભારમલ શેઠ અને તેમનાં બહેન કુંવરબાઈનો પુરુષાર્થ અજોડ હતો. આ ભાઈ-બહેનની જોડલીએ જ્ઞાતિને તેનું અસ્મિત્વ અપાવ્યું એમ કહીએ તો ચાલે. કુંવરબાઈની પ્રેરણાથી અને ભારમલ શેઠની કુનેહથી નરસી શેઠ પ્રત્યેક ક્ષેત્રે સફળ રહ્યા. ભારમલ શેઠનો બોલ એ સમસ્ત જ્ઞાતિનો બોલ. પરંતુ તેઓ નરસી શેઠ વતીથી પ્રત્યેક કાર્યો કરતા હોઈને એમનાં કાર્યો શેઠનાં કાર્યો તરીકે ખખ્યાં. એ સૌના સામુહિક પ્રયાસોમાં નરસી શેઠની પુણ્યાઈ કેન્દ્રસ્થાને હતી. કેટલાકના મતે નરસી શેઠ ભોળા અને ભદ્રિક સ્વભાવના હતા. દેશી ઢબનો પહેરવેશ પહેરતા અને વાતવાતમાં ગાળ પણ દઈ દેતા. પરંતુ એમની પુણ્યાઈનું તેજ અલૌકિક હતું.

કુંવરબાઈની કુક્ષિથી નરસી શેઠને મૂલજી અને હીરજી એમ બે પુત્રરત્નો સાંપડ્યા. મૂલજી નાની ઉંમરે મુંબાદેવીના તળાવમાં અકસ્માતે ડૂબીને મૃત્યુ પામેલો. આ અણધાર્યો બનાવ શેઠના કૌટુંબિક જીવનમાં શોકનો ઝીંડો અનુભવ કરાવી ગયો. મૂલજીના નામથી તેમણે સૌ પ્રથમ મૂલજી નરસીની પેઢી સ્થાપી અને રૂનો વ્યાપાર શરૂ કરેલો.

દ્વિતીય પુત્ર હીરજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૭૨ ના અષાઢ શુદ્ધ ૨ ના પવિત્ર દિવસે થયેલો કચ્છી સંવત અનુ-સાર એ દિવસથી નૂતન વર્ષનો પ્રારંભ થાય છે. એના જન્મથી નરસી શેઠની સંપત્તિ અનેકગણી થતી થઈ આવો ભાગ્યશાળી પુત્ર પ્રાપ્ત થતાં એમના જીવનમાં આનંદની મધુર લહેર વ્યાપી. એ વખતે શેઠની ઉંમર ૩૨ વર્ષની હતી. હીરજીન દગ્ગ

કચ્છ-સુબપુર નિવાસી ઠાકરસી ગોવંદાણી સાંયાની પુત્રી પુરબાઈ સાથે વિ. સં. ૧૮૮૭ માં થયાં. તે વખતે હીરજી શેઠની ઉંમર ૧૫ વર્ષની અને પુરબાઈની ૧૩ વર્ષની હતી. બાળ-લગ્નનો એ જમાનો હતો.

વિ. સં. ૧૮૯૫ માં મુંબઈમાં મરકી ફાટી નીકળી. ત્યાં આ ઉપદ્રવ સામાન્ય બની ગયો હતો. ખેતરોમાં માછલીનો ફૂટો વપરાતો. તેના ઉપર દરિયાનાં પાણી ફરી વળતાં તેમાંથી દુર્ગંધ ફેલાતી. એટલે રોગ ઝડપથી બધે ફેલાઈ જતો. અનેક જ્ઞાતિબંધુ મરકીમાં ભરબાઈ ગયા. નરસી શેઠનું હૃદય આ જોઈને દ્રવી જતું. તેમણે દવા-દારૂ માટે પ્રબંધ કર્યો. તેમના ધર્મપત્ની કુંવરબાઈ પણ જ્ઞાતિબંધુઓને ઘેર જઈને બધાના ખખર-અંતર પૂછતાં અને યોગ્ય સહાય પહોંચાડતાં.

મરકીમાં એમનો એક માત્ર પુત્ર હીરજી પણ સપડાઈ ગયો. માત-પિતાએ એની સેવા-ચાકરીમાં પાછું વળીને જોયું નહિ. કિન્તુ દુર્ભાગ્યે તે બચી શક્યો નહિ. પુત્ર મૂલજીના અકાળ અવસાનનો કારમી ઘા હજી રૂઝાયો નહોતો ત્યાં તો હીરજી ભરયૌવન વયે પોતાની પાછળ વિધવા પત્ની પૂરબાઈને મૂકીને આ ફાની સંસાર છોડી ગયો. આ આઘાતથી નરસી શેઠનો જીવનબાગ મુરઝાઈ ગયો. પોતાની કલ્પના-ભૂમિમાં એકાએક ભયંકર જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો હોય તેમ તેઓ ખેબાકળા બની શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા.

હીરજીના મૃત્યુથી વન્નઘાત પામેલાં કુંવરબાઈ પણ કેટલાક મહિના બાદ ચિર વિદાય લઈ ગયાં. નરસી શેઠના પિતા નાથાશા પણ આ અરસામાં જ દેહાવસાન પામ્યા. પોતાના આપ્તજનોની આવી અસહ્ય અને એકધારી વિદાયથી નરસી શેઠ તો અવાચક જેવા બની ગયા.

મનુષ્યજીવનમાં જ્યારે આપત્તિઓ આવે છે ત્યારે એકલી અદૂલી નથી આવતી પણ એક સામટી આવે છે. ચરિત્રનાયકના જીવનમાં પણ એમ જ થયું. ઉપરા ઉપરી બની ગયેલી કડુણ ઘટનાઓને ભૂલી જવા હવે તેમણે ધર્મધ્યાનમાં સવિશેષ મન પરોવ્યું. નિરાશારૂપી મેઘઘટામાં હમેશાં એકાદ આશાનું કિરણ છૂપાયેલું હોય છે, અને એ કિરણને આધારે માનવ-જીવનનો રાહ લંબાય છે. નરસી શેઠને પણ એ કિરણ દેખાયું.

આ આશાતંતુની રૂપેરી રેખા તે નલિયાનું ભવ્ય જિનાલય. કુંવરબાઈની પ્રેરણાથી તેનું ખાતમુહૂર્ત શેઠના વરદ્ હસ્તે સંપન્ન થયેલું. પરંતુ તેનું નિર્માણ થાય તે પહેલાં તો શેઠાણી પરલોકવાસી થયાં. આ અવશિષ્ટ કાર્યને પૂર્ણ કરવામાં તન્મય બનેલા શેઠ જીવન-વ્યોમની નિરાશારૂપી કાળી મેઘઘટાને વિસરી ગયા. પછી તો એક કાર્યની સાથે બીજાં કાર્યોની શૃંખલાઓ અંકોડા ભીડતી રહી. એમની ધાર્મિક તેમજ સામાજિક કારકિર્દીનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં તેમની વ્યાપાર કારકિર્દી પર દષ્ટિપાત કરવો અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે.

આપણે જોઈ ગયા કે વિ. સં. ૧૮૮૧ માં શેઠે સ્વતંત્ર ધંધાની શરૂઆત કરી અને પોતાના સાળા ભારમલ તેજસી, ભાણેજ માડણ તેજસી, તથા કુટુંબી બંધુ વર્ધમાન નેણસીને કચ્છથી મુંબઈ તેડાવી લીધા. એમની સાથે બીજા પણ ઘણાં લોકો એ વખતે મુંબઈ આવ્યા. એક-બીજાની ઓથ મળતાં કચ્છથી મુંબઈ આવવાનો પ્રવાહ વધતો ચાલ્યો. ઉક્ત ત્રિપુટીએ સામુદ્રિક નેતૃત્વ પૂરું પાડીને શેઠનો કારોબાર સફળતા-પૂર્વક ચલાવ્યો અને જ્ઞાતિને ઉત્કર્ષને પંથે વાળી.

એમનો મુખ્ય વ્યવસાય રૂનો હતો. એટલે દેશાવરોમાં પણ પેઢીઓ તથા શાખા પેઢીઓ સ્થપાતી ગઈ. રૂના પછી

અનાજ, કરીઆણા વગેરેનું સ્થાન રહેતું. શેઠે એના વ્યાપારમાં પણ અંપલાવેલું. ઠેઠ મલબાર સુધી એ માટે વહાણોની ખેપો થતી, એટલે શેઠે વહાણો પણ ખરીદેલાં જેમાંના એક વહાણનો ઉદ્દેશ ‘બારકસ’ તરીકે દસ્તાવેજમાંથી મળી આવે છે. જમીનમાર્ગે પોઠો દ્વારા માલની હેરફેર થતી.

વાહન-વ્યવહારની ઝડપી સગવડતાના અભાવે લૂંટાવાનો લય સવિશેષ રહેતો. મહિનાઓના મહિના માલ-વહનમાં પ્રસાર થતા હોઈને માલ નિયત સ્થળે ન પહોંચે ત્યાં સુધી વેપારીઓનાં મન ઊંચાજ રહેતા. જમીન માર્ગે પીંઠારાઓ અને દરિયા માર્ગે ચાંચીઆઓ માલને લૂટી લેતા.

‘મુંબઈનો બાહાર’ નામક પુસ્તક અનુસાર શેઠને ચીન સાથે પણ વ્યાપાર હતો. હોરમસજીના પુત્રો દાદાભાઈ તથા મનચેરજીને શરૂઆતનાં કામકાજમાં શેઠે ઘણો મહયોગ આપ્યો હતો. હોરમસજી પારસો કેમના અગ્રેસર લેખાતા. ચીની ભાષાના તેઓ “પાહાવા” (દુભાષિયા) કહેવાતા તથા “શેચી” (ગુમાસ્તા) તરીકે ઓળખાતા. પછી તે તેમણે મીંગાપોર, કલકત્તા, મુંબઈ અને ઠેઠ લાંડનમાં સ્વતંત્ર પેઢીઓ શરૂ કરેલી. તેમના પુત્રો સાથે દાદાભાઈ નવરોજી જેવા વરિષ્ઠ રાષ્ટ્રિય નેતાએ પણ ભાગીદારી કરેલી.

કચ્છી દશા ઓસવાળ જૈન જ્ઞાતિની સંખ્યા એ વખતે છએક હજારની ગણાતી. તેમાંથી છસો જેટલા લોકો શેઠની પ્રેરણાથી મુંબઈ આવેલા. શેઠે એમને બધી રીતે આશ્રય આપ્યું. રોગચાળા વખતે એમના માટે દવાદારૂની સગવડ તેઓ કરી આપતા. અક્ષરજ્ઞાન માટે શેઠે ગુજરાતી શાળા પણ સ્થાપેલી. કચ્છથી મુંબઈ આવનાર પ્રત્યેક જ્ઞાતિબંધુનો વ્યક્તિગત પરિચય તેઓ મેળવતા અને તેને જરૂરી સહાય

પણ પહોંચાડતા. સહાય લેવામાં શરમ કે સંકોચ અનુભવતા લોકોને ઘેર તેઓ અનાજના બાચકાઓ મોકલાવી દેતા, અને તેમાં ઘરવખરી વસાવવા માટે થોડી રકમ પણ મૂકતા. એમના આવા ઉત્કટ જ્ઞાતિ-પ્રેમને લીધે તેઓ “ જ્ઞાતિ-શિરોમણિ ” કહેવાયા. જ્ઞાતિએ તેમને સર્વોચ્ચ બિરુદ આપ્યું.

મુંબઈમાં જ્ઞાતિની સ્વતંત્ર મહાજનવાડી ન હોવાથી સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રસંગોમાં સૌને ઘણી અગવડતા પડતી. શેઠના ભાવખળામાં આવેલા એક મકાનનો મહાજનવાડી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પરંતુ આ મકાન ઘણું દૂર લાગતું. આથી શેઠે ખડક વિસ્તારમાં મહાજનવાડી માટે મકાન ખરીદ્યું અને જ્ઞાતિબંધુઓની મુશ્કેલી દૂર કરી.

જ્ઞાતિબંધુઓના પ્રશ્નોની પતાવટ પણ શેઠ જાતે જ કરતા. એ વખતે જ્ઞાતિના ઝગડાઓ કોર્ટ-કચેરીઓમાં જતા નહિ. શેઠનો ચુકાદો આખરી ગણાતો અને ઉભય પક્ષોને સ્વીકાર્ય ગણાતો. શેઠની “ ગાદી ” નો પવિત્ર ખ્યાલ આ સંદર્ભમાં રૂઢ થયો. આજે પણ જ્ઞાતિબંધુઓ શેઠની ગાદીને અપૂર્વ માન આપે છે. આ પ્રથા એમના મૃત્યુ બાદ પણ ચાલુ રહી.

જ્ઞાતિ-શિરોમણિના ઉત્કટ જ્ઞાતિ-પ્રેમની સર્વોચ્ચ અભિવ્યક્તિ તેમણે યોજેલા જ્ઞાતિમેળાઓમાં જોવા મળે છે. આવો પહેલવહેલો મેળો વિ. સં. ૧૮૯૭ માં નલિયાના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે એકત્રિત થયો. બાવન ગામોમાં વસતા જ્ઞાતિબંધુઓ એ પ્રસંગે એકત્રિત થયા. વિ. સં. ૧૮૯૭ માં તેમણે શ્રી શત્રુજયનો તીર્થસંઘ કાઢેલો. ત્યાંથી પાછા નલિયા આવીને એવો બીજો જ્ઞાતિમેળો પણ તેમણે યોજ્યો. જ્ઞાતિમેળાના માધ્યમ દ્વારા શેઠે જ્ઞાતિની અસ્મિતા જગાડી. જ્ઞાતિના ઇતિહાસ માટે તે સુવર્ણ-યુગ હતો.

જ્ઞાતિમેળાથી શેઠની કીર્તિ કચ્છમાં ઘણી વિસ્તરી. કચ્છના મહારાવ દેશજીએ પણ તેમની કીર્તિથી પ્રભાવિત થઈને તેમની સાથે મૈત્રી સંબંધ સ્થાપ્યો. દેશજીની સહાયથી શેઠે પુનર્લગ્નનો રિવાજ નાબૂદ કરાવેલો એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે.

હવે આપણે શેઠની ધાર્મિક કારકિર્દીનો પરિચય મેળવીએ. મુંબઈમાં એ વખતે શિખરબંધ જિનાલય નહોતું. જ્ઞાતિબંધુઓની સંખ્યા વધતાં સારંગ શેઠે ત્યાં ગૃહચૈત્ય કરાવેલું પહેલાં તે જ્ઞાતિનો શેઠ કહેવાતો, પરંતુ નરસી શેઠના ઉદય પછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. નરસી શેઠે પણ ગૃહચૈત્ય નિર્માણ કરાવેલું, પરંતુ શિખરબંધ જિનાલયની આવશ્યકતા સર્જતાં અનંતનાથ જિનાલયની નરસી શેઠે સ્થાપના કરી. વિ. સં. ૧૮૮૯ ના શ્રાવણ સુદ ૯ ને દિવસે તેમણે સ્વહસ્તે મૂલનાયકજીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જ્ઞાતિએ ફાળો એકઠો કરીને આ જિનાલયમાં સાતેક હજાર ખર્ચેલાં. શેઠના દત્તક પુત્ર હરભમ શેઠે જિનાલયનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો. નરસી શેઠની ચિરસ્મૃતિ આ જિનાલયના પાયા સાથે જ જડાયેલી રહી છે. જ્ઞાતિએ એમની બહુમૂલ્ય સેવાઓના ઉપલક્ષમાં મૂલશિખર ઉપર ધ્વજરોપણ કરવાનું અપૂર્વ માન એમને વંશપરંપરાગત આપ્યું. આ ટ્રસ્ટનાં સુકૃત્યો સાથે ચરિત્રનાયકની કીર્તિસુવાસ સમગ્ર ભારતમાં પથરાયેલી જોવા મળે છે.

ઉક્ત જિનાલયની સ્થાપના થયા બાદ તેમણે પોતાના વતન નલિયામાં પણ શિખરબંધ જિનાલય નિર્માણ કરાવ્યું. એ વખતે કુંવરબાઈ અવસાન પામ્યાં હોઈને સાંતક તરીકે ખેસવા માટે આમજનોના અત્યાગ્રહથી શેઠે કચ્છ-ખારોઈના વેરસી મૂલજીની ફાઈ વીરબાઈ સાથે પુનર્લગ્ન કરેલું. એ વખતે આ પ્રથા પ્રચલિત હતી.

વિ. સં. ૧૮૯૭ ના માઘ સુદ ૫ ને બુધવારે અંચલ-ગચ્છાધિપતિ મુક્તિસાગરસૂરિના ઉપદેશથી જિનાલયનો પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો. શેઠે મૂલનાયકપદે શ્રી ચંદ્રપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. નરસી શેઠના પુત્ર હીરજી શેઠે શ્રી વીરપ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. શેઠના દત્તક પુત્ર વીરજી શેઠે પણ એ પ્રસંગે શ્રી વીરપ્રભુની દેવકુલિકા બંધાવી. હરભમ શેઠે તથા ભારમલ શેઠે પણ પાછળથી અહીં દર્શનીય જિનાલયો બંધાવ્યાં. જિનાલયનો પરિવાર વધતાં આ તીર્થને “વીરવસહી” તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. અબડાસાની પ્રસિદ્ધ પંચતીર્થીમાં આ તીર્થની ગણના થાય છે.

આ ઉપરાંત શેઠે નલિયા અને જખૌ વચ્ચે વિશ્રાંતિગૃહ તથા પરબવાળી વાવ બંધાવ્યાં, તેમજ ત્યાં ભોજનનો પણ પ્રબંધ કર્યો. માંડવીમાં વંડો બંધાવ્યો. અંબારના પ્રાચીન જિનાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. નલિયામાં ધર્મશાળા બંધાવી તથા અન્નક્ષેત્ર પણ ચાલુ કર્યું, જેના નિભાવ માટે છાદુરાનો ગરાસ મેળવ્યો. પાલિતાણામાં પ્રાચીન જૈન ઉપાશ્રયનો પણ તેમણે ઉદ્ધાર કરાવ્યો તથા ત્યાં ધર્મશાળા તથા શ્રી ચંદ્રપ્રભુ-જિનાલય, તેમજ ગિરિરાજ ઉપર પણ શ્રી ચંદ્રપ્રભુજિનાલય બંધાવવા સ્વહસ્તે ખાતમુહૂર્ત કર્યું. આ ઉપરાંત કૂતરાને રોટલો, પંખીને ચણ આદિ નાનાં-મોટાં અનેક કાર્યોમાં દ્રવ્ય વ્યય કરીને શેઠે લક્ષ્મીને સફળ કરી.

શેઠે જીવનભર અનેક સામાજિક તેમજ ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં. એમનાં અવશિષ્ટ કાર્યોને પૂર્ણ કરવાનો યશ ઉક્ત મંત્રી-ત્રિપુટી ઉપરાંત એમના દત્તક પુત્રો વીરજી શેઠ તથા હરભમ શેઠ, તેમજ તેમનાં પુત્રવધૂ પૂરબાઈ શેઠાણીને ફાળે જાય છે. જ્ઞાતિ શિરોમણિનો સાંસ્કૃતિક વારસો પૂરબાઈમાએ

દીપાબ્ધે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એમની પ્રેરણાથી જ નરસી શેઠના નામથી પછીનાં કાર્યો થયાં.

લોકસંગ્રહની અનુપમ કાર્ય-સૌરભથી જગતમાં અહો-ભાવ જગાડી જઈને જ્ઞાતિશિરોમણિ વિ. સં. ૧૮૯૯ ના માગસરની અમાવાસ્યા (તા. ૧૧-૧૨-૧૮૪૨)ના દિવસે ૬૯ વર્ષનું આયુ પાળીને સુખમાં દેવગતિ પામ્યા. સુખમાં આ નામાંકિત નાગરિકના માનમાં બધાં બબરો બંધ રહ્યાં. જ્ઞાતિમાં તો અમાવાસ્યાની કાલિમા છવાઈ ગઈ.

જ્ઞાતિમાતાના મસ્તકનો આ અપાર્થિવ મૂર્ધન્ય મણિ આજે પણ તેજપૂર્ણ વર્ષાવી રહ્યો છે. જ્ઞાતિશિરોમણિનો અમૂલ્ય વારસો આજે પ્રત્યેક જ્ઞાતિજનોના હૃદયમાં ઘબડી રહ્યો છે, એજ એમનું શાશ્વત સ્મારક છે. એક સમયે લગ્ન-પ્રસંગોમાં ગવાતો ‘નરસી નાથાનો સડોકો’ આજે ઘણાના સ્મરણમાં છે. ચરિત્રનાયક જ્યાં રહેતા એ વિસ્તારના હાઈસમા કાથા બબરથી ભાતબબરના નાકા સુધીના માર્ગને ‘નરસી નાથા સ્ટ્રીટ’ એવું નામાલિધાન પ્રાપ્ત થયું એ પણ જ્ઞાતિનું સૌભાગ્ય છે. ત્યાં ચરિત્રનાયકનું પૂરા કદનું બાવલું, જે અંગે વર્ષો પૂર્વે પ્રારંભિક સમજૂતિ પણ થઈ ગયેલ છે, તે મૂકવામાં આવે તો આ મહાપુરુષ પ્રત્યેનું ઋણ સ્વીકારવા જ્ઞાતિના આગેવાનો કૃત સંકલ્પ છે-નણુણ નથી એવું લાગે. કિન્તુ ચરિત્રનાયક ‘જ્ઞાતિ મારે માટે શું કરશે?’ એવી અપેક્ષાઓ રાખ્યા વિના, જ્ઞાતિ માટે પોતે જે કાંઈ કરી શકે તે બધું કરી છૂટીને વિદાય લઈ ગયા છે...નહિ, આપણાથી ઘણા ઘણા આગળ નીકળી ગયા છે !! જ્ઞાતિના આ અગ્રદૂતને કોટિ કોટિ વંદન !!

—અસ્તુ—

જ્ઞાતિ-મુકુટમણિ શેઠ કેશવજી નાયક

“મુંબા લા મું જેડા કેા ન થીએ?”—એવી પોરસ ચડાવે એવી ઉદાત્ત ભાવના સેવનાર કચ્છના ધન-કુખેર તરીકે પંકાયેલા શેઠ કેશવજી નાયકની જીવન-ગાથા સૌને હેરત પમાડે એવી રોમાંચક છે. સાધારણ સ્થિતિમાંથી આપખળે આગળ વધીને શ્રી કચ્છી દશા એશવાળ જૈન જ્ઞાતિના તેઓ ‘મુકુટમણિ’ બને અને જ્ઞાતિશિરોમણિ શેઠ નરશી નાથાની હરોળનું સર્વોચ્ચ સ્થાન મેળવે એ શું ઓછા આશ્ચર્યની વાત છે ?

વિ. સં. ૧૮૫૭ માં કચ્છના લાખણીઆ ગામમાં જન્મ. પિતા ગાંધી-મહોતા ગોત્રીય, દંડ શાખીય નાયક મણશી. માતા હીરબાઈ. વ્યવસાયે કૃષિકાર. લાખણીઆથી આ કુટુંબ કેાઠારામાં આવીને વસ્યું. ચરિત્રનાયકની ઉંમર પાંચેક વર્ષની થઈ ત્યાં પિતાનું અવસાન થયું એટલે એમના લાલન-પાલનની જવાબદારી માતા પર આવી પડી, જે તેમણે મૂલ-મજૂરી કરીને બજાવી. બાળકનું મોસાળ પણ કેાઠારામાં હતું એટલે બાળકને ઓછું ન લાગે એવો વ્યવહાર તેના પ્રત્યે બધેથી થતો. તે પહેલેથી જ ઘણો પ્રભાવશાળી હતો, ટેકીલો પણ એવો જ. ચપળતામાં એક્રો !

એ અરસામાં કચ્છથી મુંબઈમાં વસવાટના પ્રવાહનો પ્રારંભ થઈ ચુક્યો હતો. કચ્છી ભાટિયાઓ અને વણિકોએ મુંબઈમાં સારી સફળતાઓ પ્રાપ્ત કરેલી, એટલે ત્યાં જવાનું

આકર્ષણ સૌને રહેતું ચરિત્રનાયકના મામા નેણશી સવાણીને પણ મુંબઈએ મોહિની જગાડી, એટલે એમની સાથે દશેક વર્ષના બાળક કેશવજીએ પણ ત્યાં પ્રયાણ કર્યું. પહેલાં ત્યાં સૌ શ્રમથી પચીને પાડીને પેટિયું રળતા, અને કમે કમે વ્યાપાર-સૂઝથી સફળતાનાં પગથિયાં ચડતા જતા. ચરિત્રનાયકના જીવનમાં પણ એવું જ ઘટના-ચક્ર જોવા મળે છે.

નેણશી મામાના પુત્ર શિવજી તથા કેશવજીભાઈ બન્ને સહાધ્યાયિઓ હતા. મહત્વાકાંક્ષી પણ ઘણા જ. આપબળે આગળ વધીને બેઠે શ્રી કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન જ્ઞાતિના શેઠ નરશી નાથા સમેત પાંચ શેઠિયાઓમાં સ્થાન પામી શક્યા. એમની વચ્ચેનું આ સામ્ય નોંધનીય ગણાય. સાહસ, શૌર્ય અને ટેકીલાપણામાં કેશવજીભાઈ શિવજીભાઈથી જુદા તરી આવતા અભ્યાસમાં પણ તેઓ મરસાઈ લોગવતા. મામાએ શિવજી નેણશીના નામે સ્વતંત્ર પેઢી શરૂ કરતાં રાત્રે કેશવજીભાઈ તેમાં નામું કરે, દિવસે અભ્યાસ.

એક દિવસે શિવજીભાઈએ સારી પછેડી નિશાળમાં પહેરી આવીને કેશવજીભાઈને રોકીથી બતાવી. કેશવજીભાઈ કહે કે એમાં શું? આવતી કાલે એથી સારી પછેડી હું પહેરી આવીશ ! ઘેર આવીને તેણે મા પાસે પૈસાની માગણી કરી. પૈસા હોય તો મા આપેને ! નિરાશ થઈને રાતે પેઢીમાં નામું લખવા ગયા તો શાહીનો ડાઘ ચોપડા ઉપર પડ્યો. એટલે મામાએ પણ ઠપકો આપ્યો. એટલે બળતામાં ઘી હોમાયું. શાહીનો આખો ખડિયો જ ચોપડા ઉપર ઢોળીને બાળક મામાનો દાદરો રોકીથી ઉતરી ગયો!!

બવું ક્યાં ? સારી પછેડી ખરીદ્યા સિવાય નિશાળમાં પણ જઈ શકાય એમ ન હતું. અંતે આપઘાત કરવાનો દંઢ

નિશ્ચય કરીને તેણે દરિયાનો રસ્તો લીધો. કિનારે પહોંચ્યો તો દરિયામાં ઓટ હતી ! ભરતીની વાટ જોતો તે રેતી ઉપર જ સૂઈ ગયો.

ખીજે દિવસે વહેલી સવારે ભાટિયા કોમના નખીરા દેવજી શિવજી ઝવેરીએ તેને જગાડ્યો અને ખજૂરનું વહાણ ખરીદવા તેને કહ્યું ત્યારે બાળકના અચાંખાનો પાર ન રહ્યો. તેણે પોતાની આપવીતી શેઠને કહી સંભળાવી. તો શેઠ કહે “ પૈસાની ક્ષિકર કરતો નહિ. હું જોઠો છું.”

ખનેલું એમ કે દેવજી શેઠને વ્યાપારમાં નફો ન થતો હોવાથી તેમણે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી પાસેથી જોશ જોવડાવેલું. તે અનુસાર જાણવા મળેલું કે તેમને પોતાને નામે વેપાર કરવાથી નફો થશે નહિ, કિન્તુ અમુક દિવસે, અમુક સમયે દરિયા કિનારે એક છોકરો મળશે. તેના નામે વેપાર કરવાથી ઘણો લાભ થશે આમ તેમને ચરિત્રનાયક સાથે ભેટો થઈ ગયો. અને એમના ભાગ્યનો દરવાજો એકાએક ઉઘડી ગયો.

વિલાયત જતું વહાણ સફર રદ થતાં મુંબઈના બારામાં લાંગરેલું. તેમાં ભરેલા ખજૂરનું લિલામથી વેંચાણ થવાનું હતું. દેવજી શેઠના સૂચનથી કેશવજીભાઈએ માલ ખરીદી લીધો. તેના વેચાણથી એમને આઠેક હજાર રૂપીઆનો નફો થયો, જે જોડે વહેંચી લીધો. આ રીતે ચરિત્રનાયકના ભાગ્ય-રવિનો ઉદય થયો અને તેઓ કેશામાંથી કેશવજી શેઠ થયા.

એ પછી તેઓ જેતશી જીવરાજ તેરાવાળા તથા ગૂજર દેવજી શેઠના ભાગીદાર થયા અને સારી પૂંજી જમાવી. વિ. સં. ૧૯૦૦ માં તેઓ તથા ઘેલાભાઈ પદમશી, શેઠ શિવજી નેણશીની પેઢીમાં ભાગીદાર તરીકે જોડાયા. પેઢીનું સુકાન કેશવજી શેઠે પોતાના હાથમાં લીધું અને તેની આંટ-પ્રતિષ્ઠા

ખૂબ જમાવી. આ રીતે ભાગ્યે યારી આપતાં તેઓ સફળતાનાં પગથિયાં ઝડપભેર ચડતા ગયા.

વિ. સં. ૧૮૯૫ માં કેશવજી શેઠ સુથરીના વેરશી પાસુનાં બહેન પાળુબાઈ સાથે પરણ્યા. માંકબાઈ એમનાં દ્વિતીય પત્ની હતાં. એ પછી તેઓ વીરબાઈ સાથે લગ્ન-અનિથી જોડાયા. પાળુબાઈથી વિ. સં. ૧૯૦૦ માં પુત્રી તેજબાઈ અને વિ. સં. ૧૯૦૩ માં નરશીભાઈનો જન્મ થયો. માંકબાઈએ ત્રીકમજીને જન્મ આપ્યો, જે અલ્પજીવી થયો. વીરબાઈ સાથે શેઠને ઝાઝો મનમેળ રહ્યો નહિ.

કેશવજી શેઠની દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિ. સં. ૧૯૦૯ માં ચીનના હોંગકોંગ બંદરમાં તથા આફ્રિકામાં પેટીઓની સ્થાપના થઈ. ચીન સાથે અફ્રીજીનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો. ત્યાંના પ્રતિનિધિ હતા જોબ પીરભાઈ ખાલેકદીના. શેઠના ઘણા જ વિશ્વાસપાત્ર માણસ. આ પેટીની ચડતીથી કેટલાક વિધનસંતોષી જોબજીઓની આંખમાં ઝેર રેડાયું. તેમણે પેટીને જફા પહોંચાડવા પોતાની બહુમતિના જોરે વડ્યંત્ર રચ્યું, જેના પ્રત્યાઘાત રૂપે મુંબઈમાં જોબજીઓ અને વાણિયાઓ વચ્ચે (વિ. સં. ૧૯૧૦ માં હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું. ત્રણ દિવસ સુધી જોબ ગલીમાં હાહાકાર મચી ગયો. એ વખતે લુહાણો ખટો મડાઈ માંડવીલત્તાનો દાદા કહેવાતો. પોતાના પાંચસો સાગરીતો સાથે તેણે જોબગલીમાં ત્રાસનું સામ્રાજ્ય વર્તાવ્યું. કહેવાય છે કે કેશવજી શેઠની પ્રેરણાથી આ થયું. અંતે જોબ આગેવાન ધરમશી પૂંબજીએ બેઉ જ્ઞાતિનું માન જળવાય એ રીતે કેશવજી શેઠ સાથે સમાધાન કર્યું અને મામલો થાળે પડ્યો.

એ અરસામાં વિલિયમ નીકલની કંપની રૂના વ્યાપારની આગેવાન પેટી ગણાતી. તેના ભાગીદાર જહોન ફલેર્મીંગ

સાથે શેઠને અંગત મૈત્રી, એટલે તેની મુકાદમીનું કામ શિવજી નેણશીની પેઢીને મળી શકેલું. એ અગાઉના મુકાદમ ભાટીઆ ઉકેડા કાઠ શેઠને પુત્રવત્ ચાહતા એટલે આ ફેરફારનો તેમણે વિરોધ કરેલો નહિ. આ મુકાદમીથી શિવજી નેણશીની પેઢી કચ્છી પેઢીઓમાં શિરમોર ગણાઈ. એની સમૃદ્ધિ અનેકગણી વધી. દુર્ભાગ્યે શેઠને અન્ય ભાગીદાર ઘેલાભાઈ પદમશી સાથે મતભેદ પડતાં તેઓએ છૂટા થઈને વિ. સં. ૧૯૧૭ માં નરશી કેશવજીના નામથી સ્વતંત્ર પેઢી સ્થાપી. બન્યું એમ કે શિવજી નેણશીની પેઢી સાથેનો બધો જ વેપાર આ પેઢીના હાથમાં આવી ગયો, નીકલ કંપનીની મુકાદમી પણ. પરિણામે શિવજી નેણશીની પેઢીનાં વળતાં પાણી થયાં, અને નરશી કેશવજીની પેઢીમાં સમૃદ્ધિની ભરતી આવી ! આ પેઢીની ઉન્નતિ સાથે જ્ઞાતિએ આબાદીનો સુવર્ણકાળ માણ્યો. કચ્છીપ્રજાને ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું. કેશવજી શેઠની ગણના કરોડપતિ તરીકે થઈ.

ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં અમેરીકામાં લડાઈ ફાટી નીકળતાં રૂના ભાવો આસમાને ગયેલા. કમાઈ લેવાના પ્રલોભનથી લોકોએ ગાદલાં-ગોદડાંનું રૂ પણ વેંચી દીધેલું ! એ વર્ષે નાણાંનો મૂશળધાર વરસાદ વરસ્યો મુંબઈનો અગમગાટ પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલો. નાણાંની રેઝમછેલ થતાં બેન્કો, ફાઈનેન્સીઅલ કોર્પોરેશનો વગેરેનો પણ રાફડો ફાટ્યો. કેશવજી શેઠે આ ક્ષેત્રે આગવું પ્રદાન કર્યું. તેમણે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ આ પ્રમાણે છે : (૧) બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયા લિ. (૨) બોમ્બે ટ્રેડીંગ એન્ડ બેન્કીંગ એસોસિએશન લિ. (૩) ઈસ્ટ ઈન્ડિયા બેંક લિ. (૪) ઈસ્ટર્ન ફાઈનેન્સીઅલ એસોસિએશન (૫) એલફીન્સ્ટન લેન્ડ એન્ડ પ્રેસ કું. વગેરે. આ નાણાંકીય સંસ્થાઓએ વ્યાપાર-ઉદ્યોગને ઘણું પ્રોત્સાહન આપ્યું, તેમ જ દેશમાં પાયાના ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર કર્યું.

એ અરસામાં કાપડ મિલોની સ્થાપનાના શ્રી ગણેશ થયા. આ ઉદ્યોગે આજે પ્રગતિની હરણુકાળથી દેશના પ્રમુખ ઉદ્યોગોમાં પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, જેના સ્પર્ધનદ્વંદ્વાઓમાં કેશવજી શેઠ પણ એક હતા. સૌ પ્રથમ મંગળદાસ નથુએ બોમ્બે યુનાઇટેડ મિલ્સ સ્થાપી. ખીજી, રાયલ મિલ્સ દીનશા માણેકજી પીટીટે અને બમનજી હોર-મસજીએ કેશવજી શેઠના ભાગમાં ઊભી કરી. એ પછી ત્રીજી, નરશી સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મિલ્સ લિંડ કેશવજી શેઠના પુત્ર નરશી શેઠે રૂપીઆ પાંચ લાખથી શરૂ કરી, જે આજે ન્યુ કૈશરે હિન્દ મિલ્સના નામે ચાલે છે. જોકે મિલના કર્મ-ચારીઓ તો આજે પણ તેને નરશી મિલ્સ તરીકે જ ઓળખાવે છે! એ પછી પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ, એલેક્ઝાન્ડ્રા, કોલાબા, ફ્લેમીંગ વગેરે મિલો સ્થપાઈ. આ બધી મિલોની વિકાસ ક્રમમાં પણ કેશવજી શેઠ તથા નરશી શેઠનો ગણનાપાત્ર હિસ્સો હતો. આ રીતે ભારતના એક આગેવાન ઉદ્યોગની સ્થાપનામાં એમનો પુરુષાર્થ મુખ્ય હોઈને તેની તવારીખમાં એમનું નામ સુવર્ણક્ષરે લખાયેલું રહેશે.

કેશવજી શેઠ મુંબઈના મોટા જમીનદાર પણ ગણાતા. મુંબઈની વિશાળ જમીનના તેઓ માલિક હતા. ઉમરખાડીની પછવાડેનો ભાગ એમની માલિકીનો હતો. એમના પુત્ર નરશી શેઠના નામ પરથી એ વિસ્તાર હાલમાં પણ “નરસંગપુરા”ના નામથી ઓળખાય છે. એમની જ્ઞાતિના અન્ય શેઠ જીવરાજ રતનશીના બંધુ ભીમશી રતનશીના નામ પરથી ડોંગરી સ્ટ્રીટ-હાલમાં શયદા માર્ગનો વિસ્તાર ભીમપુરાના નામે આજે પણ ઓળખાય છે. આ પરથી જાણી શકાશે કે કચ્છી દશા ઓશ-વાળ જ્ઞાતિનાં મૂળ મુંબઈમાં કેટલાં ઊંડા હતાં. તેમણે મુંબઈને પારકો પ્રદેશ કદિ પણ ગણ્યો નથી.

કેશવજી શેઠ નીકલ કંપનીના ભાગીદાર હતા તે વખતે કલેર, કર્નાક, મસ્જિદ, એલફિન્સ્ટન વગેરે બંદરો તથા વિશાળ જાગીરો એમના હસ્તક હતાં. સરકારે ખાનગી બંદરોનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લઈ લેવાનો ઠરાવ કરતાં મુંબઈના ગવર્નર સર સાઈમુર ક્રીટ્ઝજીરાદે એ સંબંધમાં પત્ર લખીને કેશવજી શેઠની મુલાકાત માંગેલી. શેઠે દાણા બંદરમાં કલાઈવ રોડ પર આવેલા પોતાના બંગલાથી ઠેઠ મસ્જિદ બંદરના પૂલ સુધી વિશાળ મંડપ બંધાવીને ગવર્નરનું શાનદાર સ્વાગત કરેલું. ગવર્નર તો એમનો વૈભવ જોઈને ચકિત થઈ ગયેલો.

વાટાઘાટો સફળતામાં પરિણમતાં ગવર્નર ઘણો પ્રસન્ન થયેલો. સરકાર પ્રત્યે મૈત્રીપૂર્ણ વર્તાવ દર્શાવવા માટે શેઠને સરકાર તરફથી જરિયન તૂરો એનાયત થયેલો. કચ્છી નાગરિકોમાં જે. સી. નું પદ મેળવનારાઓમાં તેઓ પહેલા જ હતા. શેઠ પાસે ચાર ઘોડાની ગાડી હતી તેણે તો મુંબઈમાં કુતૂહલ સર્જેલું. આવી બીજી ગાડી માત્ર સર કાવસજી જહંગીર પાસે જ હતી. એ વખતે મોટી મોટી વ્યક્તિઓનું સ્વાગત કરવા માટે આ ગાડીનો ઉપયોગ થતો હોઈને તે વખતની મુંબઈની તવારીખોમાં કેશવજી શેઠની ચાર ઘોડાની ગાડી, તેનો અંગ્રેજ કોચમેન, વિશાળકાય શેઠને નિહાળવા એકત્રિત થતો જનસમુદાય વગેરે વિશે રસપ્રદ વર્ણનો મળે છે. એવી લોકવાયકા પણ પ્રચલિત હતી કે શેઠની ગાડી ઉંમરખાડી જેલ પાસેથી પસાર થાય ત્યારે જો કોઈને ફાંસીની સજા અપાતી હોય તો તે રદ કરવી એવો મુંબઈ સરકારે હુકમ કર્યો હતો. જૂના મુંબઈના સંભારણામાં આવી અનેક વાતો સંગૃહીત છે !

એ વખતે મુંબઈ સુધરાઈનો વહીવટ સરકાર તરફથી

નિમાયેલી જસ્ટીસીઝ સમિતિ દ્વારા થતો. આ સમિતિમાં કેશવજી શેઠ તથા તેમના પુત્ર નરસી શેઠ ચાલુ નિમાયેલા સભ્યો હતા. એમની જ્ઞાતિના અન્ય સભ્ય હતા શેઠ વેલજી માલુ. મુંબઈના સર્વાંગી વિકાસમાં શ્રી કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન જ્ઞાતિનો ફાળો કેટલો મહત્ત્વપૂર્ણ હશે તેનો ખ્યાલ ઉક્ત નિમણૂક દ્વારા મળી શકશે. મુંબઈની આગેવાન જ્ઞાતિઓમાં એ જ્ઞાતિ હતી એવા કીર્મતી ઉલ્લેખો તત્કાલીન અંધરનો-માંથી પ્રચુર પ્રમાણમાં મળી આવે છે, જેની પીઠિકામાં કેશવજી શેઠનાં એનેકવિધિ કાર્યો હતાં તેની કોણ ના પાડી શકે ? મુંબઈ સુધરાઈએ શેઠની ઉમદા સેવાઓના ઉપલક્ષમાં કુવારાથી ઠેઠ દ્રામવે સુધીના અગત્યના વિશાળ માર્ગનું ‘શેઠ કેશવજી નાયક રોડ’ એવું નામાલિકરણ કરીને એમની સ્મૃતિ જીવંત રાખી છે.

શેઠનાં ધર્મસ્મારકો, જેમાં કોઠારાનું ભવ્ય જિનાલય, શ્રી શત્રુઞ્જયગિરિ ઉપરની બે ટૂંકો, પાલિતાણુનું જિનાલય તથા ધર્મશાળા વગેરે મુખ્ય છે, તેઓ તેમની વ્યાપક ધર્મપ્રવૃત્તિનાં અનેક સંભારણું રજૂ કરે છે. એમણે કરાવેલી અંજન-શલાકા તો એમની કારકિર્દીમાં યશ-કલગી ઉમેરે એવી ગરિષ્ઠ છે. જૈન સંઘ કેશવજી શેઠનાં સુકૃત્યો માટે મગરૂખી લે છે. અહીં તો એની આછી રૂપરેખા જ પ્રસ્તુત છે.

વિ. સં. ૧૯૧૪ માં કેશવજી શેઠે શેઠ શિવજી નેણશી તથા શેઠ વેલજી માલુ સાથે તેમના વતન કોઠારામાં ભવ્ય જિનપ્રાસાદ નિર્માણ કરવાની યોજના ઘડી અને તેનું કામ તડામાર શરૂ કરાવ્યું. કચ્છ-સાભરાઈનો સલાટ નથુ એ બેન-મૂત કલા-સ્થાપત્યનો સૂત્રધાર હતો. તેના માર્ગદર્શન હેઠળ સેંકડો કુશળ કારીગરોએ સતત ચારેક વર્ષની જહેમત બાદ

શિષ્યકળાથી સમૃદ્ધ મેરુપ્રભ જિનાલયનું સર્જન કર્યું. કચ્છી સ્થાપત્યવિદોનું એ મહત્ત્વાકાંક્ષી સર્જન ગણાયું. કલાવિશારદોએ તેને અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ જિનાલયની હરોળનું ગણ્યું. કેઠારાની મૂર્તિમંત કીર્તિકથા સમું આ જિનાલય યાત્રિકો માટે અબડાસાની પંચતીર્થીનું અગત્યનું સ્થાન બન્યું.

વિ. સં. ૧૯૧૮ માં તેની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ત્રણે શ્રેષ્ઠીવર્યો મુંબઈથી શ્રી શત્રુંજયનો વિશાળ તીર્થ-સંઘ કાઢીને કેઠારા પધારેલા. માઘ શુદ્ધિ ૧૩ ને બુધવારે અંચલગચ્છાધિપતિ રત્નસાગરસૂરિના ઉપદેશથી યાદગાર પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન થઈ. કેશવજી શેઠે મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથપ્રભુના બિંબને બિરાજિત કરાવ્યું. આ પ્રસંગે આઠ દિવસનો મહોત્સવ થયો, તથા પ્રસંગોચિત જ્ઞાતિમેળો પણ યોજાયેલો.

ઉપર્યુક્ત સંઘ વખતે કેશવજી શેઠ પાલિતાણામાં પધારેલા ત્યારે જ તેમણે નિર્ધારેલાં જિનાલયો, ધર્મશાળા આદિનું ખાતમુદૂર્ત સ્વહસ્તે કરીને તેનું કામ પણ ત્વરાએ શરૂ કરાવી દીધેલું. ચારેક વર્ષોમાં તો મોટા ભાગનું કાર્ય પણ પૂર્ણ થઈ ગયું. એટલે તેની પ્રતિષ્ઠા-પ્રસંગે કેશવજી શેઠે વિશાળ સંઘ સહિત મુંબઈથી પ્રયાણ કર્યું. સંઘપતિ શેઠ ખીમચંદ મોતીચંદે કેશવજી શેઠને તિલક કરીને એમનું બહુમાન કર્યું.

ભાવનગરમાં સંઘ દરિયા-માર્ગે પધાર્યો ત્યારે મહારાજ જશવંતસિંહે તેનું સામૈયું કર્યું. પાલિતાણામાં મહારાજ સૂરસિંહે સંઘનો દબદબાપૂર્વક સત્કાર કર્યો. સૂરસિંહ જૈન-સંઘ સાથે ઉગ્ર ઘર્ષણમાં ઉતરેલો, છતાં કેશવજી શેઠ સાથેની અંગત મૈત્રીને લીધે આ પ્રસંગે તેણે રાજ્ય તરફથી બનતો બધો સહકાર આપેલો.

કવિ રત્નપરીક્ષકે આ ઐતિહાસિક પ્રસંગને અંજન-

શલાકા રાસમાં આબેહૂબ મઢી લીધો છે. તેઓ વર્ણુવે છે કે સંઘમાં એકાદ લાખ યાત્રિકો સામેલ હતા. હાથી, ઘોડા, પાલખી વગેરે અસંખ્ય હતા. અંચલગચ્છાધિપતિ સમેત સાતસો સાધુ-સાધ્વીઓનો અમુદાય એ પ્રસંગે ઉપસ્થિત રહેલો. કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિ માટે કે કચ્છી પ્રજા માટે જ નહિ, કિન્તુ સમગ્ર જૈનસમાજ માટે આ સંઘ તથા અંજન-શલાકા-પ્રસંગ શકવર્તિ ઘટના ગણાય છે.

વિ. સં. ૧૯૨૧ માં માઘ શુદ્ધિ ૭ ને ગુરુવારે રત્ન-સાગરસૂરિજીએ સાત હજાર જિનબિંબોની પ્રાણુ-પ્રતિષ્ઠા કરી. ખાર દિવસ સુધી આ પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ અપૂર્વરીતે ઉજવાયો. પાલિતાણામાં આટલો વિશાળ માનવ-મહેરામણ આ પહેલાં કે પછી પણ ક્યારેય નહિ ઉભરાણો હોય !

માઘ શુદ્ધિ ૧૩ ને પુષ્યવારે ગિરિરાજ ઉપર નરશી કેશવજીની દ્વંકમાં મૂલનાયક શ્રી અભિનંદન સ્વામી તથા પાલિતાણાની ધર્મશાળાના જિનાલયમાં ચૌમુખ જિનબિંબ સહિત અનેક જિનબિંબોને ખિરાજિત કરવામાં આવ્યાં. કેશવજી નાયકની દ્વંકનું કામ પૂર્ણ થયું ન હોવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા પાછળથી વિ. સં. ૧૯૨૮ માં થયેલી.

પાલિતાણાની ઉક્ત પ્રતિષ્ઠામાં કેશવજી શેઠે પંદર લાખ રૂપીઆ ખર્ચ્યાં. આ પ્રસંગની યાદીમાં શેઠે આણુંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં એક લાખ રૂપીઆ સાધારણ ખાતામાં ભરીને સૌને દંગ કરી દીધેલા ! આવા દરિયાવદ્વિના મહાપુરુષને લોકો ભૂલી શકે ખરા ?

ત્યાંથી શેઠ ગિરનારજીની યાત્રાએ સંઘસહિત પધાર્યા. ત્યાંનાં જિનાલયો ખુલ્લાં હોઈને એમણે કેટ બંધાવી આપ્યો. વિ. સં. ૧૯૩૨ દરમિયાનમાં ત્યાં થયેલાં જીર્ણોદ્ધારનાં

કાર્યોમાં એમણે રૂ. ૪૫૦૦૦) ખર્ચ્યા, જેમાં સૂઝકુંડનો ઉદ્ધાર મુખ્ય છે. શેઠે ત્યાં એક બંગલો પણ બંધાવેલો. ત્યાંથી અમદાવાદ થઈ સંઘ મુંબઈ પધારેલો.

અમદાવાદના રોકાણ દરમિયાન આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં મુંબઈના સંઘ તરફથી એમની જ્ઞાતિને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું, જે કેશવજી શેઠના પૌત્ર જેઠાભાઈએ ઠેઠ સુધી ભોગવ્યું. એ પછી નલીયાના રાયમલ હીરજી નાગડા ટ્રસ્ટી નિયુક્ત થયેલા.

વિ. સં. ૧૯૩૧ માં શેઠે શ્રી સમ્મેતશિખર તીર્થમાં શ્રી કુંથુનાથ તથા શ્રી ધર્મનાથ પ્રભુની કુલિકાઓનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. તેમણે કેશરિયાજીનો તીર્થસંઘ પણ કાઢેલો. વાલકેશ્વરમાં પોતાના બંગલામાં જિનાલય બંધાવેલું જે હજી મોજુદ છે. ભાવનગરમાં શ્રી ગોડીજી જિનાલયમાં ગણધર મંદિર બંધાવ્યું. મોટી ખાવડીમાં વિશાળ જમીન મેળવીને વિ. સં. ૧૯૩૨ માં ગૃહચૈત્ય તથા ઉપાશ્રય બંધાવ્યાં. આકોલામાં જિનાલય માટે જમીન ખરીદી આપી. મહારાવની સહાયતાથી જશાપુર ગામ ખરીદીને ત્યાં જ્ઞાતિબંધુઓ માટે રહેઠાણો તથા વિ. સં. ૧૯૩૨ માં શ્રી આદિનાથ જિનાલય બંધાવ્યાં. સુથરીમાં મહાજનવાડી બંધાવેલ. એમની આર્થિક સહાયથી પાલિતાણામાં ગૌશાળા તથા ગિરિરાજ ઉપર વલ્લભકુંડ સ્થપાયાં. એમનાં પત્ની વીરબાઈએ ત્યાં વીરબાઈ જૈન પાઠશાળા, જિનાલય તથા ગ્રન્થભંડાર આદિની સ્થાપના કરી.

શેઠના પુત્ર નરશીભાઈ ભારે પ્રતાપી પુરુષ હતા. તેમનાં પત્નીનું નામ રતનબાઈ. તેમને આ પ્રમાણે પુત્રો હતા: (૧) શામજી (૨) જેઠાભાઈ (૩) મુલજી (૪) જીવરાજ અને (૫) બાબાભાઈ. શામજી શેઠની પુત્રી જમનાબાઈ શેઠ ભાણુજી જેઠાને પરણી જેમના તરફથી ભાણુજી જેઠાના પુણ્યાર્થે ભાંડુ-

પની સેનેટરીની જમીન શ્રી કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન જ્ઞાતિને અર્પણ થયેલ.

નરશી શેઠની સામાજિક કારકિર્દી અજોડ હતી. તેમને જમાના અનુસાર સારી કેળવણી પ્રાપ્ત થયેલી, તેમ જ તેઓ મુંબઈના ઉચ્ચ ઘરાનાઓના સંપર્કમાં હોઈને પોતાની જ્ઞાતિ ગતિશીલ પરંપરા અપનાવે એ જોવા તેઓ ઘણું મથ્યા અને પ્રતિક્રિયાવાદી બળે સામે જીવનભર ઝઝૂમ્યા. બાળલગ્ન અને કન્યાવિક્રય સામે તેમણે પ્રચંડ ઝૂંબેશ ઉપાડેલી, જેમાં તેઓ સફળ થયા. જ્ઞાતિમાં કેળવણી અને સુધારાની હવા ફેલાવવા માટે તેમણે આદરેલો પુરુષાર્થ જ્ઞાતિની તવારીખમાં સુવર્ણ-ક્ષેત્રે નોંધાયો. એમના સમયમાં રાજગૌર બ્રાહ્મણનો વિખ્યાત કેસ ચાલતો હતો જ્ઞાતિબંધુઓની લાગણી એવી હતી કે રાજગૌર બ્રાહ્મણ મહાજનવાડીમાં ન જમે. પરંતુ કેટલાક શેઠિયાઓ રાજગૌર બ્રાહ્મણોના પક્ષકારો હતા, એટલે કેઈનું કાંઈ ચાલે એવું ન હતું. નરશી શેઠે શેઠિયાઓને પડકાર ફેંક્યો. અને રાજગૌર બ્રાહ્મણોનો અઘટિત ભાર તેમણે જ્ઞાતિ ઉપરથી કઢાવી નાખ્યો. આ કેસમાં કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિ જે ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. એક શેઠપક્ષ, બીજો મહાજન-પક્ષ. શેઠપક્ષના અગ્રેસર હતા શેઠ હરભમ નરશી નાથા. મહાજન-પક્ષના કર્ણધાર બન્યા શેઠ નરશી કેશવજી નાયક. મહાજનપક્ષે ફેંકેલા બધા પડકારોમાં શેઠપક્ષ આરોપીના પાંજરામાં મૂકાઈ ગયો! એનું મુખ્ય કારણ હતું નરશી શેઠનો અદમ્ય જીરવો તદુપરાંત તેઓ અસરકારક વક્તા પણ હતા. જ્ઞાતિને યોગ્ય સમજણ આપવાની તથા તેને અમુક વિચાર પર લાવવાની તેમનામાં અદ્ભૂત શક્તિ હતી. જે-ચાર શેઠિયાઓનો નિર્ણય એટલે સમગ્ર જ્ઞાતિનો નિર્ણય નહીં એવો ખુલ્લું નારો તેમણે ઉઠાવેલો. જ્ઞાતિ-મહાજનની કાર્યવાહીમાં લોકશાહી

રસમોનો સૂત્રપાત કરનાર તથા જ્ઞાતિના પહેલા બંધારણીય પ્રમુખ તરીકે નરશી શેઠ જ્ઞાતિની તવારીખમાં ગૌરવલયુક્ત સ્થાન પામ્યા છે. શેઠિયાઓની સામે હરફ ઉચ્ચારનાર જ્ઞાતિ બહાર મૂકાતો અથવા તો “કમિટિ નીમો” એવું બોલનાર દંડાતો એવા યુગના તખ્તા પર નરશી શેઠના વિરલ પુરુષાર્થથી કાયમ માટે પડદો પડી ગયો! તા. ૧૨-૬-૧૯૦૦ ના દિને એમનું પૂના ખાતે નિધન થયું.

એમના પુત્ર શેઠ જોડાભાઈએ જ્ઞાતિના અનુગામી પ્રમુખ તરીકે નરશી શેઠની ઉચ્ચ પરંપરા જારી રાખી અને એમનાં અધૂરાં કાર્યો પૂર્ણ કર્યાં. જોડાભાઈ શેઠના પુત્ર નાયક શેઠ પણ હાલમાં જ્ઞાતિકાર્યોમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લઈ રહ્યા છે. આ રીતે કેશવજી શેઠની જિંદગિદ્દી એમના વંશ-વારસોમાં ઉતરેલી જણાય છે.

કેટલાક ગ્રન્થોનું તારણ પણ અહીં પ્રસંગોચિત લેખાશે:

“શેઠ કેશવજી નાયકના શરીરનો બાંધો કઢાવર અને ચહેરો બહુ મોટો અને ભરાવદાર હતો. માથા ઉપર તેઓ ચાંચવાળી પાઘડી ધાલતા અને હુમેશાં ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસતા. ગાડીનો સાઈસ ટોપાવાળો હતો. એક વખત તેઓશ્રી વાલજી વર્દમાન નામના સંબંધીને ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે બેસવા સારુ તેઓશ્રી માટે સારામાં સારી મજબૂત ખુરશી હોલમાં ગોઠવેલી હતી તેઓશ્રી ૩૦૦ ઉપરના રતલના બેઠા કે ખુરશીના કુરચા થઈ ગયા.” (‘હિલોળા’)

નરશી કેશવજીની પેઢી વિ. સં. ૧૯૩૩ માં ૩ અને અફીણના મોટા સદ્દામાં નાદાર સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયેલી. મિલોનાં નાણાંનો ધંધામાં ઉપયોગ કરતાં તેના શેરહોલ્ડરોએ દાવો માંડેલો. એટલે કેશવજી શેઠને કોર્ટમાં જીબાની આપવા

જવાનું થયેલું. તેમના શરીરનો બાંધો એટલો જબ્બર કે તેઓ કોર્ટના ઉપલા મજલે ચડી શક્યા નહિ. અંતે ભોંયતળિયે એમના માટે ખાસ કોર્ટ બેસાડવી પડેલી !

“તે વખતે માંડવી લત્તામાં રૂના વેપારીઓ પાસે લક્ષ્મીની રેલમછેલ હતી અને જે ઘોડાની ગાડીઓ પણ એ લત્તામાં સારા પ્રમાણમાં નજરે પડતી આવા શ્રીમંતોમાં શ્રી કેશવજી નાયક અગ્રપદે લેખાતા અને કરોડાધિપતિ ગણાતા. શેઠશ્રી કેશવજી નાયક પોતાના નેપિયન્સી રોડ ઉપર આવેલા બંગલામાંથી ચાર ઘોડાની ગાડીમાં માંડવી પર પોતાની દુકાને આવળ કરતા. ગાડીનો કોચમેન સાઈસ અંગ્રેજ ટોપાવાળો હતો. શેઠશ્રીના શરીરનો બાંધો ઘણો મોટો હતો. લોકો તેમને જોવા રસ્તે ઊભા રહેતા. તેમણે નરશી નાથા સ્ટ્રીટ તથા ચિંચબંદર રોડ (હવે કેશવજી નાયક રોડ) ના ત્રિલેટા પર રૂ. ૨૩૦૦૦) જેટલી સારી રકમ ખરચીને પાણીનો કુવારો તથા હવાડો બંધાવ્યાં અને મ્યુનિસિપાલિટીને સુપ્રત કર્યા.”

“કુવારાનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું તે દિવસે (તા. ૮-૧-૧૮૭૬) કચ્છ, કાઠિયાવાડના રાજા મહારાજાઓ, મુંબઈના ગવર્નર (વુડ હાઉસ), યુરોપિયન વેપારીઓ તથા મુંબઈના તમામ આગેવાન વેપારીઓ અને સંજ્ઞનોની ખૂબ ગીરદી જામી હતી. પરોણાઓને ખેસવા કુવારાથી લઈ મસ્જીદના પૂલ સુધી શમિયાણો બાંધવામાં આવ્યો હતો, અને તેને ખૂબ શણગારવામાં આવ્યો હતો.” (‘જૂનું મુંબઈ’)

ચીન ખાતેની પેઢીના પ્રતિનિધિ ખેસતા વર્ષે આશિર્વાદ લેવા આવેલા ત્યારે કેશવજી શેઠે તેમને ‘અચો ! પીરભાઈ શેઠ અચો !!’ એમ ઉદ્ગારીને સત્કારેલા. પીરભાઈને ‘શેઠ’ સંબોધનથી મશ્કરી જેવું લાગેલું, પણ શેઠે દિલ ખોલીને

અરી વાત જાણાવી ત્યારે તેમની આંખોમાંથી હર્ષાશ્રુઓ ટપકી પડ્યાં ! શેઠે તેમની વફાદારીના બદલામાં અંગત રીતે તેમનો ભાગ નક્કી કરી રાખેલો, જે અનુસાર ત્રણેક લાખ રૂપીઆ જેટલી રકમ તેમના નામે જમા હતી ! પીરભાઈએ મૃત્યુ પર્યંત કેશવજી શેઠ પ્રત્યે નિષ્ઠાપૂર્વક વફાદારી બજાવી અને પોતાના પુત્ર જેરાજભાઈ પાસેથી પણ એવી વફાદારી બજાવવાનું વચન લીધેલું !

કોઠારાના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે કેશવજી શેઠનું હૃદયસ્પર્શી સામૈયું થયેલું. વિશાળ જનસમુદાય સહિત તેઓ ગામ ભણી વાજતે ગાજતે પધારતા હતા. એ વખતે એમનો એક લંગોટીઓ મિત્ર વાડામાં છાણું થાપતાં એમને જોઈ ગયો અને હર્ષાવેશથી ઉદ્ગાર્યો : “ઓય લેંસા કેશા !” શેઠે પણ એને નજીક આવતો જોઈને આત્મીય ભાવે ઉદ્ગાર કાઢ્યો અને ખેડ લંગોટીઆ મિત્રો ભાવથી એકબીજાને ભેટી પડ્યા ! એક હતો કચ્છનો ધનકુખેર, બીજો હતો કચ્છનો રંક ! પોતાના રેશમી રૂબાળદાર વસ્ત્રો પર પડેલા છાણના ડાઘે શેઠને પોતાનું બાળપણ યાદ દેવડાવ્યું અને એમની આંખો દ્રવી ઉઠી !

કેશવજી શેઠ અંજનશલાકા પ્રસંગે મોટા સંઘ સાથે પાલિતાણામાં પધારેલા એ વખતનો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે સંભળાય છે : આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે અંચલગચ્છાધિપતિનું શાનદાર સ્વાગત થશે એવા વિચારે તેજોદ્વેષથી કેટલાક વિદ્વ સંતોષીઓએ એક ષડ્યંત્ર ગોઠવ્યું. અંચલગચ્છાધિપતિ રત્નસાગરસૂરિજી પધારે ત્યારે તેમના ઉપર ધરાતો મેઘાડંબર છત્ર પાલિતાણા-નરેશે એવું કહીને ઉતરાવવો કે “ભારતના સમસ્ત જૈનોનું મહાન શાશ્વત તીર્થ મારા રાજ્યમાં છે એટલે

જૈનોની દૃષ્ટિએ અને સંબંધથી ભારતના તમામ રાજઓથી હું મોટો છું. મેઘાડંબર છત્ર ક્રૂત રાજવંશી મહાપુરુષોને ધરાય અને સિદ્ધક્ષેત્રમાં તેવો અધિકાર એકલા મનેજ છે.” આ ષડ્યંત્રની સામે કેશવજી શેઠે વાણીટંકાર કાર્યો કે “હું જોઉં છું કે મારા શિરછત્રના શિર પરથી મેઘાડંબર છત્ર કેાણ ઉતારે છે!” એમની નિડરતા અને હિમ્મત જોઈને આખું કાવતરું નિષ્ફળ નિવડેલું. આવા ભડવીર પુરુષ માટે કેને અભિમાન ન હોય ?

આવા હેરત પમાડે એવા પ્રસંગોની વણબર વિ. સં. ૧૯૪૧ માં વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૫ ને બુધવારે થંલી ગઈ. એ દિવસે ચરિત્રનાયકે પાલિતાણામાં પોતાનો નશ્વર દેહ ત્યજ્યો. એમના દેહવિલયથી જ્ઞાતિએ પોતાનો મુકુટમણિ ગુમાવ્યો, કચ્છે નરબંકેા ખોયો અને સમગ્ર જૈન શાસને અર્વાચીન ક્ષિતિજમાંથી તેજસ્વી નક્ષત્રને આથમી જતો જોયો !!

— અસ્તુ —

સાગર-ખેડુ, સાહસવીર શેઠ વેલજી માલુ

કચ્છની ધીંગી ધરા. એના સપૂતો ધીંગા અને એમના પરાક્રમોએ એવા જ ધીંગા! કચ્છને જે બાબુએથી અરબી-સમુદ્ર ભીંસમાં લે, જે બાબુએ રણ બાથ ભીંડે. આવી ખેટ-ભૂમિના લોકો સ્વભાવે સાગરખેડુ જ હોય. સાહસિકતા એમને ગળથૂથીમાં જ મળે. એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા આભને અડે. પણ એમને લલાટે ભૌગોલિક પછાતપણું લખાયું હોય એમ એમના ભાગમાં આવી લૂખી-સૂકી-રેતાળ ધરા અને તેમાંયે ઉપરા છાપરી દુકાળો. પ્રકૃતિનો પડકાર જિલ્લી લઈને તેમણે સમૃદ્ધિની શોધમાં દરિયાપાર નજર દોડાવી. હળખેડુ મટી તેઓ સાગરખેડુ થયા. એમની વ્યાપાર-સફરો શતાબ્દીઓ પુરાણી છે. એમની રોમાંચક સાહસ-પરંપરા અનોખી છે. એનો આગવો ઇતિહાસ છે. આ રહ્યું એનું એક અનોખું પૃષ્ઠ. એનો નાયક છે-વેલો માલુ-કચ્છનો મૂર્તિમંત સાહસ-હૂંકાર!

કચ્છ અંતર્ગત કોઠારા ગામમાં વિ. સં. ૧૮૬૫ માં એમનો જન્મ. પિતા દશા ઓશવાળ જ્ઞાતીય, લોડાયાગોત્રીય માલુ મેગજી કેશવાણી. માતા વાલબાઈ. માલુ શાહ કોઠારામાં ખેતી કરી પેટ પાળે. અળડાસા વિસ્તારની ખેતીમાંથી શું દિ વળે? એક વરસ સારું જાય. બીજે વરસે દુકાળ. ઠેરના ઠેર. એમના ગામના ભાટીઆઓ પોતાનું ભાગ્ય અજમાવવા મુંબઈ પહોંચેલા, જેમાં શેઠ ગોકલદાસ તેજપાલના પિતા તેજપાલ અને તેમના વડીલ બંધુ નાનજી કેશવજી ખટાઉ મુખ્ય છે

એમની સફળતાથી પ્રેરાઈને કોઠારાવાસીઓ દેશાટન કરવા તૈયાર થયા. માલુશાહે મુંબઈ જેટલે દૂર જવાનું મુનાસિબ ન માન્યું. માંડવી બંદર પહોંચીને જ તેમણે સંતોષ માન્યો. માંડવીમાં આવીને તેઓ બંદર પર મજૂરી કરવા લાગ્યા. કચ્છનું એ મુખ્ય બંદર હતું. એ સમયે ત્યાં ધીખતો વ્યાપાર ચાલે. માલુશાહની વફાદારી અને હોંશીયારી જોઈને ત્યાંના ગુલાબશાહ શેઠે તેમને વાર્ષિક પાંચસો કેરીના પગારે મહેતાજી તરીકે રાખી લીધા, એટલે બે પાંદડે થયા. એમની સંતતિમાં વેલજી ઉપરાંત લખમશી નામે પુત્ર પણ થયો.

બાળક વેલજી નાનપણથી ભારે તોફાની. મોટો થાય એમ તોફાનો વધે. મહેતાજીની પણ પત ન કરે. આખરે કંટાળીને માત-પિતાએ તેના મામા શામજી સારંગને ત્યાં એને મુંબઈ ધકેલી દીધો. એના જવાથી માલુશાહે નિરાંતનો દમ લીધો. વિ. સં. ૧૮૭૭ માં બાળક વેલજી માલુએ પહેલવહેલો મુંબઈમાં પગ મૂક્યો. જ્ઞાતિ-શિરોમણિ શેઠ નરશી નાથાએ મુંબઈમાં પદાર્પણ કયું એ પછી બરાબર બે દાયકા બાદ.

ચરિત્રનાયકના મામા શેઠ શામજી સારંગ મુકાદમીનું કામ કરતા. શેઠ નરશી નાથાના અભ્યુદય પહેલાં તેઓ જ્ઞાતિના શેઠ કહેવાતા. શ્રી અનંતનાથપ્રભુની પ્રતિમાને તેમણે પોતાના ગૃહચૈત્યમાં પ્રસ્થાપિત કરેલાં. આ પ્રતિમાજીને પાછળથી શેઠ નરશી નાથાએ શિખરખંધ જિનાલયમાં બિરાજિત કર્યાં. આ ટ્રસ્ટ આજે જૈન સમાજમાં માતખર ટ્રસ્ટોમાંનું એક ગણાય છે.

શામજી શેઠના કડક અને મહેનતુ સ્વભાવની બાળક વેલજી પર ઘણી અસર પડી. એણે પોતાના જીવનનો રાહ બદલાવ્યો. દિવસે તે ગુજરાતી શાળામાં ભણે, રાત્રે મામાની પેઢીમાં નામું કરે. વેપારમાં એને દિલચસ્પી ઘણી. શાળામાં

મન ચોંટે નહિ. વ્યવહાર પૂરતું અક્ષરજ્ઞાન મળી જતાં બાળકે દુકાનમાં ગોઠવાઈ જવાની ઈચ્છા મામા પાસે વ્યક્ત કરી. ઠોઠ અને મસ્તીખોર જણાતો બાળક મામાને ધંધામાં પ્રવીણ જણાયો. આથી તેમણે પોતાના બનેલી માલુ શાહને માંડવી પત્ર લખીને પાંચ હજાર કેરી મોકલાવવા ભલામણ કરી. એમાંથી વેલજીભાઈએ કાથા બજારમાં નાની સરખી દુકાન માંડી. કાથાની પરચૂરણ ચીજો વેચે. મામાની દેખરેખ, એટલે એને મુશ્કેલી જેવું કંઈ નહોતું.

ચૌદ વર્ષનો બાળક બાબરા ભૂતની જેમ હાટડીમાં પરોવાઈ ગયો. એના મસ્તીખોર અને જોશીલા સ્વભાવને સુંદર વહેણ મળી જતાં એની શક્તિઓ પુરબહાર ખીલી ઊઠી. મામાને એના જીવનમાં આવેલું પરિવર્તન ગમ્યું. વર્ષ આખરે હિસાબ તપાસ્યો તો ખર્ચ કાઢતાં સો રૂપીઆનો નફો જોવા મળ્યો. આ જોઈ વેલજીભાઈનો ઉત્સાહ બેવડાયો. ખીજે વર્ષે બમણો નફો થયો. વેપાર જામતાં તેણે પોતાના નાના ભાઈ લખમશીને કચ્છમાંથી મુંબઈ તેડાવી લીધો. પછી તો એક માણસ પણ રાખ્યો. આ રીતે તેઓ પ્રગતિનાં સોપાન ચડવા લાગ્યા.

વહેલી સવારથી રાતના દસ વાગ્યા સુધી વ્યાપારમાં જ એમનું ધ્યાન ચોંટેલું રહેતું. હવે તેમણે મુંબઈમાંથી માલ ખરીદીને વેચવાને બદલે, ઠોઠ મલબારથી માલ મંગાવવાનું શરૂ કર્યું. આથી નફાનું પ્રમાણ વધ્યું. જથ્થાબંધ માલ ખરીદવાથી એથી પણ વધુ ફાયદો થયો. પછી તો તેમણે વહાણમાં ઉપયોગમાં આવતા જડાં દોરડાં પણ વેચવા માંડ્યાં. બંદર નજીક હોવાથી એનો ઉપાડ ઘણો થતો. નામના પણ વધવા લાગી. વેપારી તરીકે ખ્યાતિ મળતાં હવે તેઓ ‘વેલિયા’માંથી વેલજી શેઠ થયા. ભાગ્યે એમને ચારી આપી.

વિ. સં. ૧૮૮૧ માં સોળ વર્ષની ઉંમરે એમનાં લગ્ન કચ્છ-સાંધાણના મેઘજી દેવશીનાં બહેન કમીબાઈ વેરે થયાં. લગ્ન બાદ કચ્છથી પાછા વળતાં તેઓ પોતાનાં માત-પિતાને મુંબઈ સાથે તેડી લાવ્યા. આખૂ, પાલિતાણા, ગિરનાર વગેરે તીર્થોની તેમને યાત્રા કરાવી. પોતાના પુત્રની ચડતી બેઠને માત-પિતા અત્યંત હર્ષ પામ્યાં. ધર્મધ્યાનમાં તેમણે પોતાનું શેષ જીવન વીતાવ્યું.

વહાણો માટેનાં જહાઝાં દોરડાંના વ્યાપારે વેલજી શેઠને દેશ-પરદેશના વહાણવટીઓ સાથે સંપર્ક સાધી આપ્યો. આ સંપર્કના પરિણામે એમને દરિયાઈ પ્રવાસોની રોમાંચક વાતો નાવિકોના મુખેથી સંભળવા મળતી. આવી સફરો ખેડવાના હવે એમને પણ કોડ જાગ્યા. એમનું બાળપણ માંડવીના સાગર કિનારે વીત્યું હોઈને એમના ઊર્મિતંત્ર પર મહાસાગરે પક્રડ જમાવેલી. એમણે સાગરમાં તરતાં મૂકેલાં કાગળનાં વહાણો તેઓ કેમ ભૂટી શકે? એ વહાણોમાં એમણે કોણ જાણે કેટલીયે કાલ્પનિક સફરો ખેડી હશે! એમની વર્ષો જૂની મહત્વાકાંક્ષાઓને સાકાર કરવા હવે તેમનું મન તલપાપડ થવા લાગ્યું. એમના બાળપણનાં સોનેરી સોણલાઓને તાદશ્ય કરવા હવે એમનું હૈયું થનગની રહ્યું હતું. પોતાના મનની વાત તેમણે સ્નેહી-સંબંધીઓને કહી. મામાનો અભિપ્રાય પણ માગ્યો. સૌએ એમને વાર્યા. મામાએ તો સાફ સંભળાવ્યું કે અહીં કયાં ઓછા ધંધા છે?

તે કાળે દરિયો ખેડવો સહેલ નહોતો. અરબસ્તાનના કાંઠાના તથા ઇરાની અખાતના ચાંચિયા બાજની જેમ વહાણો પર તૂટી પડે; માલ લૂટે ને માણસોને ગુલામ કરી વેચે. એ અરસામાં અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાં ગુલામોની લે-વેચ ધૂમ

ચાલતી. ભાટિયા કોમમાં સુવિખ્યાત ઠાકરશી ધરાણુનો એક વડવો એમ વેચાયેલો. ઘરઆંગણે પણ પશ્ચિમનો દરિયા-કાંઠો ભયમુક્ત નહોતો. એાખામંડળના વાઘેરો તો અંગ્રેજોનાં વહાણો પણ લૂટી લેતા. મુંબઈ નજીક માનોજ આંગરિયો પંદર વહાણો રાખી આખા કાંઠાનો દરિયો ધમરોળતો. આ બધી વાતો જાણતા હોવા છતાં વેલજી શેઠ પોતાનો વિચાર પડતો ન મૂક્યો. વડીલોએ વાર્યા છતાં તેઓ મજ્જમ રહ્યા. સૌ આમ-જનોને સમજવીને તેમણે પરદેશ જવાની બધી તૈયારી કરી લીધી. બસરાવાળા અલકાસમનું વહાણ મુંબઈ બંદરે આવ્યું હતું તેમાં તેઓ સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડ, અનાજ વગેરે વેચવાનો માલ લઈ જવા તૈયાર થયા. તેમણે બધું નક્કી કરી નાખ્યું હતું. વિ. સં. ૧૮૯૨ માં એડન, હોડેડા, બસરા, મોખા વગેરે બંદરોની સફર કરવા અંતે તેઓ મુંબઈથી વિદાય થયા. સગા-વહાલા, મિત્રો, વ્યાપારીઓ વગેરેએ મોટી સંખ્યામાં એકત્રિત થઈને વેલજી શેઠને ભાવભરી વિદાય આપી.

એમના હૈયામાં ઉત્સાહ અનેરો, હિમ્મત જબરી, પણ લાંબી સફરો માટે જાત-અનુભવ મુદ્દલ નહિ. અરબીભાષા આવડે નહિ. પરદેશમાં એાળખાણુ-પીછાણુના પણ કાંકા! સાથે મોટી રકમનો માલ હોવાથી અલકાસમની દાનત બગડી. ચાંચિયા બંદરે વહાણને લૂટાવીને બધો માલ પડાવી લેવા તેણે ષડ્યંત્ર રચ્યું. પણ કુનેહબાજ વેલજી શેઠથી એની બદ-દાનત ધૂપી રહી શકી નહિ. તેઓ એની મેલી મુરાદ જાણી ગયા. વહાણ નિયત માર્ગ છોડીને બીજી દિશા તરફ ધસી રહ્યું છે એની જાણ થતાં તેઓ ગભરાઈ ગયા, પણ ઉતાવળ કરવાથી શું થાય? અકાટ મહાસાગરમાં એમનું સાંભળે પણ કોણ? એમનાં ચિન્તાતુર નેત્રો ક્ષિતિજ પર મંડાઈ રહેતાં. એકાએક એમને એક બારકસ જેવા મળ્યું. સામી દિશાએથી

નજીક આવી રહેલું જોઈને સમયસૂચક વેલજી શેઠે મનોમન પોતાનો વ્યૂહ ગોઠવી લીધો. એ બારકસનો કમાન પોતાનો મિત્ર છે એવું બહાનું કાઢીને તેઓ એને મળ્યા અને મદદ માગી. બારકસનો કમાન અંગ્રેજ હતો. તેણે અલકાસમને બોલાવીને ધમકાવ્યો કે શું આ મોખા બંદર જવાનો માર્ગ છે? અલકાસમ છોલીલો પડી ગયો. માર્ગ ભૂલી ગયો હોવાનું બહાનું આગળ ધરીને એણે ક્ષમા ચાચી. કમાને દમ ભીડીને સંભળાવી દીધું કે અંગ્રેજ સરકારના હાથ લાંબા છે! પછી અલકાસમે સાચી દિશામાં વહાણ હંકાર્યું. સદ્ભાગ્યે વેલજી-શેઠના પાસા પોબાર પડ્યા અને બધું હેમખેમ પાર ઉતર્યું. દૂર દેશી વાપરીને વેલજી શેઠે એને સમજાવી લીધો. પછી તો બેઉ દિલોબ્બન મિત્રો બની ગયા.

અરબસ્તાનના મોખા, ખસરા, એડન, હોડેડા વગેરે વેપારી બંદરે વેલજી શેઠ કર્યા. ભારતમાંથી લાવેલો માલ ત્યાં વેચ્યો. ત્યાં કયા માલની ખપત છે અને ત્યાંથી કયો માલ ભારતમાં લાવી શકાય એનો તેમણે ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો. ત્યાંના વેપારની ખૂબીઓ જાણી, ત્યાંના લોકોને ઓળખ્યા, એમની સાથે આડતો બાંધી, અરબી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. દરિયાર્ધ સફરો ખેડવાની એમની વર્ષોની મહેનત પરિપૂર્ણ થઈ. અનુભવોનું વિશાળ ભાતું અને રૂ. ૧૧૦૦૦)નો ચોખ્ખો નફો મેળવીને તેઓએ આઠ મહિના બાદ મુંબઈ બંદરમાં પગ દીધો ત્યારે એમના મિત્રો, સગા-સ્નેહીઓ એમને હૈયે હૈયું મેળવીને ભેટ્યા.

જ્ઞાતિશિરોમણિ શેઠ નરશી નાથા પાસે બારકસ-મોટું માલવાહક જહાજ-હતું. શાહ સોદાગર શેઠ કેશવજી નાયકે તો ઠેક ચીન સાથે વેપાર જમાવેલો. મુંબઈના સુવિખ્યાત કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠીવર્ય મોતિશાહ એ જમાનામાં મોટા વહાણ-

વટી કહેવાતા હતા. પરંતુ કોઈએ વેલજી શેઠ જેવી જીવ સટો-સટ દરિયાઈ સફરો ખેડવાનો લહાવો માણ્યો નહિ. વેલજી શેઠ જેવા વજ્ર પુરુષને જ એ લહાવો પ્રાપ્ત હોય. વેલજી શેઠ કચ્છી પ્રજાની ઝિંદાદિલીના પ્રતીક બન્યા.

વેલજી શેઠે આવી ચારેક દરિયાઈ સફરો ખેડીને મોખા, ખસરા, એડન, હોડેડા, જંગબાર, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા, મસ્કત વગેરે વેપારી બંદરો સાથે વેપાર કર્યો. ભારતમાંથી ગરમ અને સુતરાઉ કાપડ, વાસણો, અનાજ વગેરે અરબસ્તાન તથા આફ્રિકાના દેશોમાં વેચ્યાં, તેમ જ ત્યાંથી હાથીદાંત જેવી કીંમતી ચીજો તથા ખજૂર, ખારેક વગેરે તેઓ વેચવા ભારતમાં લઈ આવ્યા.

એકાદ દસકા સુધી વિદેશોની લાંબી અને સતત દરિયાઈ સફરો બાદ વેલજી શેઠ મુંબઈમાં ઠરી-ઠામ થયા. મુંબઈમાં ખેડા દૂર દૂરના પ્રદેશો સાથે વેપાર જમાવવાના હવે એમને કોડ જગ્યા. ગાંઠે સારી પૂંજ અને હિમ્મત પણ જળરી એટલે ધાર્યું કામ પાર પાડી શકે એમ હતું. દેશાટનથી એમનો આત્મવિશ્વાસ પણ ખેવડાતો ગયેલો. એ અરસામાં જ્ઞાતિશિરોમણિ શેઠ નરશી નાથાએ વ્યાપારક્ષેત્રે સરસાઈ મેળવી લીધેલી. એમનું પ્રારબ્ધ અને વેલજી શેઠનો પુરુષાર્થ. બન્નેનો જોટો મળે એમ નથી. બન્નેના વ્યક્તિત્વનું સમન્વય શેઠ કેશવજી નાયકના જીવનમાં જોવા મળે છે. આ ત્રિપુટીએ એ કાળે પોતાની જ્ઞાતિને આબાદીના સર્વોચ્ચ શિખરે મૂકી. એમનાં કાર્યોએ કચ્છી પ્રજાને પોરસ ચડાવ્યું.

વિક્રમના ૧૯ માં શતકના અંતિમ ચરણમાં વેલજી શેઠ મલબાર સાથે મોટો વેપાર જમાવવા સાતતાળમાં પોતાની પેઢી સ્થાપી. અને એમના સાળા મેઘજી દેવશીને વ્યાપાર

અર્થે કોચીન તથા અદ્યાઈ ખાતે મોકલવામાં આવ્યા. પોતાની વ્યાપાર-પટ્ટતાથી મેઘજી દેવશીએ ત્યાં ધમધોકાર વેપાર કર્યો અને જળરી નામના જમાવી. મલબારની વેપારી આલ-મમાં એમનું નામ મશહૂર થયું.

રૂના વ્યાપાર માટે કુમઠામાં મોટી પેઢી સ્થાપવામાં આવી. વેલજી શેઠે ત્યાં પોતાના મુનીમ તરીકે વર્દ્ધમાન પુનશીને નિયુક્ત કર્યા. એ સમયમાં માલની હેરફેર મુખ્યત્વે દરિયા માર્ગે જ થતી હોઈને કુમઠા બંદર રૂના વ્યવસાય માટે અગત્યનું કેન્દ્ર બની ગયેલું. કચ્છી વેપારીઓએ અહીં પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવેલું. વર્દ્ધમાન પુનશીને રૂના વેપારમાં સારો યશ મળ્યો. કાપડ મિલ ઉદ્યોગ વિકાસ પામતો જતો હોઈને રૂનો ખપ ઘણો હતો. વેલજી શેઠ રૂના વેપારમાં ઘણું કમાયા. હવે એમનો લાગ્યરવિ મધ્યાહ્ને તપતો થયો.

એમની ચડતી કળામાં જ એમને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ. વિ. સં. ૧૯૦૨ ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૧ ને શુક્રવારે ત્રીકમજી શેઠનો જન્મ થયો. બેસતા વર્ષને દિવસે પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થતાં એમના જીવનમાં આનંદનો હિલોળો આવ્યો. એ વખતે એમની ઉંમર ૩૭ વર્ષની હતી. ત્યાર બાદ તેમને ઉમરશી નામે પુત્ર અને પદ્માબાઈ નામે પુત્રી થયાં. પોતાના પુત્રના નામે વિ. સં. ૧૯૦૮ માં વેલજી શેઠે ત્રીકમજી વેલજીની કું ની સ્થાપના કરી. આ પેઢીએ મલબાર સાથેનો વેપાર સંકેલીને માત્ર રૂનો વ્યાપાર જ હાથ ધર્યો, કેમ કે એમાં નફો ઘણો રહેતો. આ પેઢીના લાગીદારો હતા: પરબત લદ્દા, ગોવિંદજી લદ્દા સામત ભીમશી, પરબત પુનશી, નાંગશી દેવણાંધ, હીરજી ઉકેડા અને રતનશી દામજી.

દેશ-પરદેશનાં પાણી પીનાર વેલજી શેઠની સંપત્તિ પ્રતિ-

દિન વધતી ચાલી. ખાનદેશ, ખિરાર, મુગલાઈ, કુમહ-વઘેરે પ્રદેશોમાં એમની અનેક શાખાપેઢીઓ કામ કરતી થઈ. મુંબઈની મુખ્ય પેઢીમાં ત્રીસેક મહેતાજીઓ કામ કરે. ઘરના ગાડી-ઘોડા થયાં, માળા બંધાવ્યા. વિક્રમ સંવત ૧૯૧૮ માં વેલજી શેઠની સંપત્તિ પોણા કરોડની અંકાઈ ! એ જમાનામાં આટલી સંપત્તિ ધરાવનાર પાંચેક ધનાઢ્યો મુંબઈમાં માંડ હશે. મુંબઈના સુવિખ્યાત શાહુ સોદાગર શેઠ મોતિશાહની સંપત્તિ એમના વિલમાં દસેક લાખની જ અંકાઈ છે. આ પરથી મુંબઈની વ્યાપારી આલમમાં વેલજી શેઠની આંટ-પ્રતિષ્ઠા કેટલી ઊંચી હશે એનો ખ્યાલ મળી શકશે. મુંબઈના નામાંકિત શહેરીઓમાં હવે એમની ગણના થવા લાગી.

ગમે એવી મોટી વ્યક્તિના જીવનમાં તડકી-છાંયડી તો જોવા મળે જ. અમેરિકન સિવિલ વૉરે વેલજી શેઠની વ્યાપાર કારકિર્દીમાં છાંયડી પાથરી. આ વિગ્રહને કારણે અમેરિકાનું ૩ બ્રિટનમાં જતું અટક્યું. પરિણામે લંડન, લીવરપુલ, માન્ચેસ્ટર વગેરે શહેરોની કાપડની મિલોમાં કાચા માલની ગંભીર અછત ઊભી થઈ. એની માંગ પૂરી કરવા ભારતમાંથી ૩ની ધૂમ નિકાશ શરૂ થઈ. વિ. સં. ૧૯૧૭ માં ૩ના ભાવ રૂ. ૧૦૦) લગભગ હતા તે વધીને વિ. સં. ૧૯૨૦ માં રૂ. ૮૨૦) થયા. આ રીતે ભાવ આસમાને જતાં લોકોએ પોતાનાં ઓશિકાં, ગાદલાં, ગોદળાંનું ૩ પણ વેચી નાખ્યું ! મુંબઈમાં નાણાંની રેલમછેલ થઈ. રૂપીઆ ક્યાં નાખવા એનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નહોતો. બેન્કો, ફિનાન્સિયલ કોર્પોરેશનો વગેરે અળશિયાની જેમ ફૂટી નિકળી.

અમેરિકન વિગ્રહ લાંબાશે એ ગણતરીએ વેપારીઓ ૩ ખરીદતા ગયા. ભાવ ઊંચા ગયા તોયે ખરીદી ચાલુ રહી

એકાએક લડાઈ સમેટાઈ જતાં આસમાને ગયેલા ભાવ ભોંયે થયા મોટી ખરીદી કરનારાઓ દિવાળું કાઢવા લાગ્યા. મુંબઈની વેપારી આલમના ખેતાજ બાદશાહ ગણાયેલા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ જેવા પણ પાયમાલ થયા ત્યાં સામાન્ય વેપારીની વાત ક્યાં રહી? વેલજી શેઠ પણ આ મંદીના વમળમાં ફસાઈ ગયા. દેશાવરોની પચીસેક લાખની ડૂંડીઓ મહિનાઓ સુધી ખડી રહી ગઈ. આખરૂ જળવાશે કે કેમ એજ પ્રશ્ન હતો.

પરિસ્થિતિમાં કશો ફરક પડે એવું ન જણાતાં એક દિવસ કોટની ઓફિસે તેઓએ રૂબરૂ જઈને અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે નાણાંભીડ સંબંધમાં વિગતવાર ચર્ચા-વિચારણા કરી. અંગ્રેજી પેટીઓમાં વેલજી શેઠની આંટ-પ્રતિષ્ઠા ઘણી ઊંચી હતી. પરંતુ એ પેટીઓ પણ નાણાંભીડથી મુક્ત ક્યાં હતી? લાંબી સમજાવટ બાદ તેઓ વીસેક લાખ રૂપીઆની કીંમતની સોનાની પાટો આપવા કબૂલ થયા, જેમાંથી વેલજી શેઠે ડૂંડીઓ ભરપાઈ કરી. લાખો રૂપીઆની ડૂંડીઓ પાછી ફરી હતી તે પણ સોનું આપીને ભરપાઈ કરી. બે-ત્રણ મહિનાઓ સુધી આમ ચાલ્યું. માનસિક ત્રાસ અસહ્ય હતો, કિન્તુ તેઓ હિમ્મત ન હાર્યા.

બ્રિટનની કાપડની મિલોને અમેરિકન રૂ મળવું શરૂ થતાં ભારતના રૂનો ઉપાડ તદ્દન ઘટી ગયો. ઘણા ઊંચા ભાવે ખરીદાયેલું રૂ માત્ર રૂ. ૮૮)માં વિલાયત ચડાવવું પડ્યું. બીજો કેઈ રસ્તો નહોતો. સિવિલ વૉર લંબાશે એવી ધારણાથી તેમણે આંખો મીંચીને ધૂમ ખરીદી કરેલી. લગભગ વીસેક લાખ રૂપીઆની ખોટ સહન કરવી પડે એમ હતું. પરંતુ વેલજી શેઠે પોતાની પ્રમાણિકતા ન છોડી. દિવાળું કાઢીને મોઢું સંતાડે એ વેલજી શેઠ નહિ. વ્યાપારી ફૂનેહ અને અપૂર્વ

ઘૈયંથી તેઓ અંતે આર્થિક અંઝાવાતમાંથી સહિસલામત પાર ઉતારી શક્યા. નફે-નુકશાન સરભર થતાં એમની પેઢીનું વિ. સં. ૧૯૨૦ નું વાર્ષિક સરવૈયું ઝાઝી ખોટ દર્શાવતું નહોતું.

ચરિત્રનાયકને સૌ વેલા માલુના હુલામણા નામથી જ ઓળખતા. અલબત્ત, રૂબરૂમાં તો તેમને વેલજી શેઠને નામે જ સંબોધવામાં આવતા. તેમના પુત્ર ત્રીકમજીનું લગ્ન શેઠ હરભભ નરશી નાથાની પુત્રી દેવકુંવર સાથે વિ. સં. ૧૯૧૭ માં થયું. જ્ઞાતિશિરોમણિ શેઠ નરશી નાથા, જેમનું સ્થાન દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિમાં ટોચ કક્ષાએ છે, તેમની પૌત્રી કચ્છમાંથી મુંબઈ ધકેલી દીધેલ રખડુના દીકરાને મળે એ અજબ પલટો ગણાય એવી તે કાળની પ્રચલિત માન્યતા હતી.

વેલજી શેઠ કેળવણીથી વંચિત રહેલા, કિન્તુ પોતાના પુત્ર ત્રીકમજીને ઉચ્ચ કેળવણી પૂરી પાડવા તેમણે ખાસ પ્રયત્ન કરેલો. કચ્છના મહારાવના શિક્ષક અને આગેવાન કેળવણીકાર રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખજંબર ત્રીકમજીને ભણાવવા ઘેર આવતા. રાવસાહેબ ખજંબરની નોંધમાંથી બાણી શકાય છે કે વેલજી શેઠ એમને સૌથી મોટી રકમ રૂ. ૬૦) દર માસે આપતા. ત્રીકમજી શેઠના સહાધ્યાયિયોમાં હતા સર મંગલદાસ નથુભાઈ, સર હરકીશનદાસ નરોત્તમદાસ, ડૉ. દિનશા, નારાયણ હેમચંદ્ર વગેરે. ત્રીકમજી શેઠ સાહિત્યના જખરા શોખીન. રાવસાહેબ “બુદ્ધિવર્ધક” માસિક ચલાવતા હતા તે ખોટમાં હોવાથી ત્રીકમજી શેઠે એમને સારી આર્થિક સહાય આપેલી. સને ૧૮૬૫ માં રાવસાહેબે “અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્”નું ભાષાન્તર પ્રકાશિત કરીને ત્રીકમજી શેઠને અર્પણ કરેલું. ગુજરાતી કાવ્ય-સાહિત્યનું એ સૌ પ્રથમ મુદ્રિત પુસ્તક છે, જેને મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે

માન્ય રાખેલું. લક્ષ્મણકવિ જિનદાસ પણ એમનો આશ્રય પામેલા. કેળવણીક્ષેત્રે એમણે ઘણું ધન ખર્ચેલું.

ત્રીકમળ શેઠ વ્યાપારક્ષેત્રે સફળ ન રહ્યા. એમના સમર્થ પિતા જેવી વ્યાપારપટુતા કે કૂનેહ એમનામાં નહોતાં. એનું એક જ ઉદાહરણ અહીં પર્યાપ્ત થશે. વેલળ શેઠે એમને એ અરસામાં પૂરજોશમાં ચાલતા શેરસદાથી દૂર રહેવા ખાસ ભલામણ કરેલી. “ મુંબઈના શેરસદાની તવારીખ ”માં પારસી લેખક નોંધે છે કે ત્રીકમળ શેઠ તેમના પિતાની સલાહ વિરૂદ્ધ શેરમેનિયામાં ફસાયા અને એમની પૂંજનો મોટો ભાગ ખોઈ બેઠા. તેમણે વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ફાઇનેન્સ એન્ડ એક્સચેન્જ કોર્પોરેશન નામની કંપની પણ શરૂ કરેલી, જે ફડચામાં ગઈ. તેમણે આર. કીંગ ગેલન નામક અંગ્રેજ પેઢી સાથે ભાગીદારી કરેલી. આ પેઢી પણ વિટાઈ ગઈ. તેમણે લંડનમાં પેઢી શરૂ કરીને પોતાના ખાસ માણસોને ત્યાં મોકલાવ્યા; પણ અંતે બધું બોજ રૂપ થયું. આવો ધખડકો થવાનું કારણ એ હતું કે ત્રીકમળ શેઠ બીજાની સલાહ પર આધાર રાખતા, ખાસ કરીને પોતાના મુનીમ તેજશી ઘેલાના સૂચન મુજબ જ વર્તતા. વિ. સં. ૧૯૨૪ માં તો એમની પેઢી સ્થગિત થઈ ગઈ. વિ. સં. ૧૯૨૯ માં પુનઃ વેપાર શરૂ કરવા તેમણે પ્રયાસો આદર્યા અને મુનીમગીરી આશારીઆ મુલજીને સોંપી, પરંતુ એ દરમિયાન તો મૂડીનો નેવું ટકા જેટલો ભાગ ચવાઈ ગયેલો, એટલે નિરાશ થઈને તેમણે વિ. સં. ૧૯૩૧ માં વેપાર સમેટી લીધો. એ પછી ત્રણેક વર્ષ બાદ તેઓ તા. ૭-૧૨-૧૯૯૧ માં દિવંગત થયા.

ત્રીકમળ શેઠને સંતતિમાં માત્ર બે પુત્રીઓ જ હતી. મોટી પુત્રી લક્ષ્મીબાઈને શેઠ નથુ ભોજરાજ સાથે તથા નાની

પુત્રી ખેતબાઈને જખખોના શેઠ જેઠાભાઈ વર્દ્ધમાન સાથે પરણાવેલાં, જેમનો પરિવાર વિદ્યમાન છે. એમનાં વિધવા દેવકુંવરબાઈ તથા પુત્રી ખેતબાઈએ પાછળથી શેઠ નરશી નાથા ટ્રસ્ટ ડીડને કાર્યાન્વિત કરવામાં શેઠ અભેચંદ્ર રાઘવજીને ઘણો સહકાર આપ્યો.

વેલજી શેઠનું સૌથી યાદગાર કાર્ય છે કોઠારાનો ભવ્ય શ્રી શાંતિનાથપ્રાસાદ. શેઠ કેશવજી નાયક અને શેઠ શિવજી નેણશીના ભાગમાં તેમણે પોતાના જન્મ-સ્થાનમાં એ ખેનમૂન શિલ્પ-સ્થાપત્યનું નિર્માણ કર્યું. અમદાવાદના સુવિખ્યાત હઠીસિંગના દહેરાસરની શૈલીને અનુસરતું, કચ્છી કારીગરોને હાથે તૈયાર થયેલું આ મંદિર સ્થાપત્ય તેમજ વિશાળતાની દૃષ્ટિએ કચ્છમાં અજોડ ગણાય છે. તેનો સૂત્રધાર હતો કચ્છ સાલરાઈનો સલાટ નથુ.

વિ. સં. ૧૯૧૪ માં એનું ખાતમુહૂર્ત કરીને તડામાર કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું. શેઠ શિવજી નેણશી દેખરેખ રાખવા માટે ખાસ કોઠારામાં રહેલા. ચાર વર્ષ સુધી તેનું કામ ચાલ્યું. શ્રી મેરુપ્રભ જિનાલય—એટલે કે મુખ્ય મંદિરની આસપાસ જિનાલયનું જૂમખું થયું, જે “કલ્યાણ ટૂક”ના નામથી ઓળખાય છે. અબડાસાની સુપ્રસિદ્ધ પંચતીર્થીમાં આ સ્થાનની ગણના થાય છે. વેલજી શેઠના પુત્ર ત્રીકમજી શેઠે મુખ્ય જિનાલયને ઈશાન ખૂણે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું મંદિર બંધાવ્યું.

વિ. સં. ૧૯૧૮ ના માઘ શુદ્ધિ ૧૩ ને બુધવારે પ્રતિષ્ઠા-મુહૂર્ત નક્કી કરીને ત્રણે શ્રેષ્ઠીઓ મુંબઈથી સંઘ કાઢીને શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરીને કોઠારામાં પધારેલા. અંચલગચ્છાધિપતિ રત્નસાગરસૂરિની નિશ્રામાં વિજયમુહૂર્તમાં મૂલનાયક

શ્રી શાંતિનાથપ્રભુ સમેત અનેક જિનખિંબોની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ મહોત્સવ પ્રસંગે ગામધૂમાડો બંધ થયો, તથા નવ ટંકનો જ્ઞાતિમેળો યોજાયો—જેમાં સ્વજ્ઞાતિનાં બાવન ગામોના સંઘો ઉપસ્થિત રહેલા. આ યાદગાર પ્રસંગની ખુશાલીમાં શ્રેષ્ઠી-ત્રિપુટીએ છૂટે હાથે ધન ખરચ્યું, પ્રત્યેક ઘરે બે કાંસાની થાળી, અઢીશેર સાકર અને બે કોરીની લહાણી કરી. તેમણે મુખ્ય જિનાલય ઉપરાંત વિશાળ ઉપાશ્રય, જ્ઞાનભંડાર, મહા-જનવાડી, પાંજરાપોળ, ફૂલવાડી આદિ બંધાવ્યાં હતાં. આ બધાં કાર્યોમાં સર્વ મળીને સોળ લાખ કોરીનો ખર્ચ થયેલો. તેમાં આઠ લાખ કોરી વેલજી શેઠે, છ લાખ શિવજી શેઠે તથા બે લાખ કેશવજી શેઠે આપી.

દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિના પાંચ શેઠિયાઓમાં ચરિત્રનાયકનું સ્થાન પણ છે જ. કોઠારાની ઉક્ત ત્રિપુટી ઉપરાંત જ્ઞાતિ-શિરોમણિ શેઠ નરશી નાથા અને શેઠ જીવરાજ રતનશી, જેમણે જખૌમાં “રતનદૂક”નું નિર્માણ કરેલું—એ પાંચે મોવડીઓએ પોતાના પરાક્રમબળે જ્ઞાતિનું, જૈનધર્મનું તથા સમસ્ત કચ્છનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

જ્ઞાતિશિરોમણિના દેહાવસાન બાદ પણ એમની “ગાદી” પ્રત્યેની ભક્તિ ચાલુ રહેતાં, શેઠ ભારમલ તેજશીએ નરશી-શેઠ ચાલુ કરેલી પ્રણાલિકાઓને જારી રાખી, જેમાં જ્ઞાતિ-કોર્ટ મુખ્ય છે. ફરક એટલો થયો કે જ્ઞાતિશિરોમણિના દેહાવસાન બાદ સામૂહિક નેતાગીરી ઉપસી. એ જ્ઞાતિકોર્ટમાં હવે તેમના મુખ્ય પ્રતિનિધિ શેઠ ભારમલ તેજસીની સાથે શેઠ વેલજી માલુ પણ અચૂક બેસતા અને જ્ઞાતિબંધુઓના વર-વાંધાઓ, ફરિયાદો વગેરેનો નિકાલ કરતા. એમનો ફેંસલો આખરી ગણાતો અને ઉભય પક્ષોને સ્વીકાર્ય ગણાતો.

પોતાની જ્ઞાતિ પ્રત્યેની વેલજી શેઠની વિશિષ્ટ સેવાઓના ઉપલક્ષમાં તેઓ “જ્ઞાતિદીપક” કહેવાયા. શ્રી અનંતનાથ જિનાલયની વર્ષગાંઠ પ્રસંગે માતાજીની દેરીઓ ઉપર ધ્વજરોપણ કરવાનો તેમને વંશપરંપરાગત હુકમ આપીને જ્ઞાતિએ તેમને વિશેષ આદરમાન પ્રદાન કર્યું છે. આ માન માત્ર પાંચ શેઠિયાઓને જ મળી શક્યું છે.

એ સમયે મુંબઈ શહેર સુધરાઈનો વહીવટ ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા નહિ, કિન્તુ સરકારે નિમેલ જસ્ટીસિસ કમિટી દ્વારા ચાલતો. આ કમિટીમાં શેઠ કેશવજી નાયક, શેઠ નરશી કેશવજી તથા શેઠ વેલજી માલુ ચાલુ નિમાયેલ સભ્યો હતા. આ રીતે વેલજી શેઠની જોશીલી અને ગતિશીલ કાર્યપદ્ધતિનો લાલ મુંબઈની પંચરંગી પ્રજાને પણ મળ્યો.

પોતે સમૃદ્ધિના શિખર ઉપર હોવા છતાં તેમનામાં દોર-દમામનું નામ નહિ, અભિમાનનો છાંટો નહિ. કર્તવ્યપરાયણતા અને મક્કમતા જળરી. માણસની યોગ્યાયોગ્યતાના પારખુ. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં નિર્ણય લે. માણસને પારખીને જવાબદારી સોંપે પછી શંકા રાખે નહિ. ઉદાહરણાર્થે પરખત લદ્દા એમને ત્યાં સાધારણ નોકરીમાં રહેલા. કંમે કંમે બઢતી પામીને મુનીમપદે પહોંચ્યા અને અંતે વેલજી શેઠના ભાગીદાર પણ થઈ શક્યા! કોઠારામાં તેમણે વેલજી શેઠના જિનાલયની સન્મુખ ચૌમુખમંદિર પણ બંધાવ્યું. નોકર પણ શેઠના બરોબરીઆ થાય એવી ઉદાત્ત ભાવના સેવનાર વેલજી શેઠ જેવા વિરલજ હોય. એમની મોટાઈ એમની ઝિંલાદિલીમાં હતી.

વેલજી શેઠની બિરાદરીના અનેક પ્રસંગો છે. અહીં તે અદ્ય ઉલ્લેખ દ્વારા જ સંતોષ માનવો રહ્યો. એમની પેઠ માં ભાગીદારો કે નોકરો છૂટા થતા ત્યારે તેમની જમા રકમ તેમને

આનાકાની વિના મળી રહેતી. અન્ય પેઢીઓમાં આવું ભાગ્યે જ જોવા મળે. તેમાં રકમો જમા ખરી, પણ છૂટા થતાં તો અખાડા જ થાય. વિ. સં. ૧૮૯૨ માં વેલજી શેઠના ભાગીદાર ભોજરાજ દેશર જુદા થયા ત્યારે તેમની જમા રકમ રૂપીઆ ચાર લાખ એમને એક આંકડે જ મળી શકી ! એવી જ રીતે એમના કુમઠા ખાતેના મુનીમ વર્ધ્ધમાન પુનશી સ્વતંત્ર પેઢી સ્થાપવાના ઇરાદે વિ. સં. ૧૯૦૩ માં છૂટા થયા ત્યારે તેમના નામે જમા રૂપીઆ ચાલીસ હજાર તેમને હસતે મોઢે મળ્યા. અને સાથે સફળતાની શુભેચ્છા પણ !! આવી પોરસ ચડે એવી ભાવના અને નેકદિલીનો જોટો ક્યાં મળે ?

છપ્પન વર્ષની વયે એમને સારણગાંઠનો વ્યાધિ ઉપડ્યો. દેહ ટકશે કે કેમ એવી શંકા રહેતાં એમણે પોતાનું વસિયતનામું તૈયાર કરાવી રાખ્યું. ગ્રાન્ટ મેડિકલના સુવિખ્યાત સર્જન ડૉ. બાલિંગલે ડૉ. ભાઉદાજી સમેત દસ ચુનંદા ડૉક્ટરોને સાથે રાખીને શસ્ત્રક્રિયા કરી. ૩૭ રતલની તો ગાંઠ નિકળી ! દુર્ભાગ્યે ભીતરની ગાંઠ ચડી નહિ. વિ. સં. ૧૯૨૧ માં કાર્તિક શુદ્ધિ ૫ (તા. ૨૦-૧૧-૧૮૯૪) ને શુક્રવારે તેઓ જીવનની પાર લાંબી સફરે સિધાવ્યા. એમના સ્વર્ગવાસથી બધે શોક છાયા પ્રસરી. ત્રીકમજી શેઠે સદ્ગત પાછળ ઘણું દાન-પુણ્ય કર્યું, અને બીજે વર્ષે કેશરિયાજીનો વિશાળ તીર્થસંઘ પણ કાઢ્યો. માણસ પોતાના પરાક્રમ-બળે શું કરી શકે છે એનું જવલંત ઉદાહરણ તેઓ મૂકી ગયા. એ પછી વેલા માલુ જેવો સાગરખેડુ સાહસવીર જોવા ન મળ્યો. કચ્છની ધીંગી ધરાનું આવું ધીંગુ વ્યક્તિત્વ ફરી ફરી મળે એ જ અભ્યર્થના.

— અસ્તુ —

કચ્છના અર્વાચીન જગડુશાહ શેઠ ખેતસી ખીંચસી ધુલ્લા

“સર”નો ઉચ્ચ ખિતાબ મેળવવા સરકાર-પ્રેરિત સંસ્થાઓમાં બે-ત્રણ લાખ રૂપીઆનું દાન બંહેર કરીને ઉમેદવારી નોંધાવવા પડાપડી કરવા કરતાં દુષ્કાળ-પીડિત લોકોના આંસુ લુંછવાનું સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લઈને બાર લાખ રૂપીઆ જેવી નાદર રકમ એ કાર્યમાં ધરી દેનાર અને પોતાનાં સુકૃત્યોથી જગતમાં અહોભાવ જગાડી જનાર એવી વિભૂતિને લોકો “અર્વાચીન જગડુશાહ” તરીકે બિરદાવે એમાં નવાઈ શી? લોકહૈયામાં આવું આદરણીય અને વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવનાર હતા શેઠ ખેતસી ખીંચસી ધુલ્લા.

વિ. સં. ૧૯૧૧ માં કચ્છ-સુથરીમાં જન્મ. જ્ઞાતિ: કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન. ધુલ્લા ગોત્ર. પિતા ખીંચસી કરમણ, માતા ગંગાબાઈ. ધુલ્લા ગોત્ર લોડાયા ગોત્રની પેટા શાખા છે. આ વંશના દિલાવર દિલના પૂર્વજને લોકો ‘ધુલ્લા રાજ’ કહેતા એ પરથી ધુલ્લા ગોત્ર સ્થપાયું. કેટલાક ધુલ્લાને બદલે દુલ્લા કે દૌલત શબ્દપ્રયોગ પણ યોજે છે. મૂળ તેઓ ઉદ્દે-પુરના સૂર્યવંશી રાણાના વંશજો હોવાનાં પ્રમાણો સાંપડે છે. જૈનાચાર્યના ઉપદેશથી પ્રતિબોધિત થઈને તેમણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

એમના પરદાદા શાહ મોરના દેવાણુંદ. નરપાર, નાથા આદિ સાત પુત્રો હતા. નરપાલના વંશજો નરપાણી શાખાથી ઓળખાયા. તેમના પુત્ર કરમણ અને તેમના ખીંચમ્મી. ખેતી-વાડી કરીને તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ, પરંતુ ઉદારતા તો એમની જ. આગતાસ્વાગતામાં એમને કોઈ પહોંચે નહિ. સુથરી શ્રી ધૃતકલ્પોદ પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ હોઈને સાધુ-સાધ્વી તથા સંઘોની અવર-જવર ત્યાં અધિક રહેતી. અબડાસાની વિખ્યાત પંચ-તીર્થોનું તં પ્રમુખ કેન્દ્ર હોઈને ત્યાં યાત્રિકો પણ સારી સંખ્યામાં આવતા રહે. એ બધાને સત્કારવા સુથરી તૈયાર જ હોય. એમાં ધુધા કુટુંબનો ફાળો પણ ઘણો મોટો. બધા હસતે મુખે ત્યાંથી વિદાય લે.

ખીંચમ્મીશાને કુલ નવ પુત્રો અને એક પુત્રી થયાં. પ્રથમ ચારે પુત્રો અદ્યપણવી થવાથી તેમનું મન સંસારમાંથી હટી ગયેલું. દીક્ષા લઈ લેવાનો તેમને વિચાર આવેલો, પરંતુ ગામના તિલાટે તેમને યોગ્ય આશ્વાસન આપીને ધીરજ ધરવા સમજાવેલા. એ પછી તો તેમને પાંચ પાંડવ જેવા આ પ્રમાણે પુત્રો થયા: ડોસા, લધા, ખેતસી, સોજપાર અને હેમરાજ; તથા એક પુત્રી પણ અવતરી. વડીલ પુત્ર ડોસાભાઈએ કચ્છમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું. તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમણે પોતાના દોહિત્ર માણેકજીને ખોળે લીધેલો. બાકીના ચાર પુત્રો અમુંબઈ તરફ દષ્ટિ ફેરવી. એમના વંશજો હાલમાં વિદ્યમાન છે.

ખેતસી શેઠ તેર વર્ષની નાના ઉંમરે પોતાના ફેઈ સાથે અમુંબઈ આવ્યા અને શાકગલીમાં પુરુષોત્તમ મહેતાજીની પાઠશાળામાં લખવા-વાંચવા જેટલું શિક્ષણ લીધું. ત્યાર બાદ શેઠ માધવજી ધરમસીની રૂની પેઢીમાં નોકરીની શરૂ-

આત કરીને રૂના વ્યવસાયની કારકિર્દીને મંગલ પ્રારંભ કર્યો. જીવનના અંત પર્યંત રૂના વ્યવસાયમાં જ તેઓ રહ્યા એ નોંધપાત્ર બાબત છે.

રૂના ધંધાનો પર્યાપ્ત અનુભવ પ્રાપ્ત થતાં તેમણે સાહસ-બળે ખેતસી મુરજીના નામથી રૂની સ્વતંત્ર પેઢી સ્થાપી. પરંતુ તોટો જતાં પેઢી સંકેલાઈ ગઈ. તેમના બન્ને ભાગીદારો વતનમાં ચાલ્યા ગયા, પરંતુ ખેતસી શેઠ એમ હિસ્મત હારી જાય એવી માટીના નહોતા. પોતાના હિસ્સાની નુકશાની ભરપાઈ કરીને તેમણે લેણદારોને સંતોષ્યા.

આ વ્યવસાયમાં એમને ફાવટ આવી જવાથી તેમણે નાના ભાઈ સાથે સોજપાર ખેતસીના નામથી ઈંદોર મુકામે રૂના આડતની સ્વતંત્ર પેઢી શરૂ કરી. શેઠ રામનારાયણ એન્ડ સન્સવાળા શેઠ હરનંદરાયની મિત્રાચારીને કારણે આ નવોદિત પેઢીને એમનો અમૂલ્ય સહકાર મળતો રહ્યો. પરિણામે તેની આંટ અને આબરૂ વધતી રહી.

ખેતસી શેઠનું પ્રથમ લગ્ન વિ. સં. ૧૯૩૨ માં વેજ-બાઈ સાથે અને દ્વિતીય વિ. સં. ૧૯૩૭ માં વાંકુના શેઠ હીરજી જેઠાનાં બહેન વીરબાઈ સાથે થયું. વીરબાઈ શેઠાણી ઘણાં ધર્મિષ્ઠ અને પૂણ્યવાન સન્નારી હતાં. તેમના ઉત્તમ સહવાસથી ખેતસી શેઠ પોતાને ભાગ્યશાળી સમજતા. “તેમનાથી મારું ગૃહ સ્વર્ગતુલ્ય સુખપ્રદ દેખાય છે” એમ તેઓ ઔરવપૂર્વક કહેતા.

વીરબાઈની કુક્ષિથી વિ. સં. ૧૯૪૪ માં આશ્વિન પૂર્ણિમાને દિવસે પુત્ર-રત્ન હીરજીનો જન્મ થયો. યોગાનુયોગ તે દિવસે ચંદ્ર-ગ્રહણ હતું. ગ્રહણથી મુક્ત થયેલો પૂર્ણ ચંદ્ર જેમ અવની પટને પોતાનાં શિતળ કર-કિરણથી આપ્લવિત

કરી દે છે, એવું આ કુટુંબના ભાગ્ય-ચંદ્રનું પણ થયું. બાળક હીરજીના જન્મની સાથે જ જાણે એમનું પુણ્યતેજ પૂર્ણ-કળાએ પ્રકટી ન નીકળ્યું હોય તેમ સોજપાર ખેતસીની પેઢીને એ વર્ષે અકલ્પ્ય નફો થયો ! એટલે સૌ ભાઈઓને થયું કે આ બડભાગી બાળકને નામે જો વેપાર કરવામાં આવે તો મળલાખ નફો થાય. આથી એજ વર્ષે હીરજી ખેતસી કુંવની સ્થાપના થઈ. આ નવી પેઢીની સફળતાએ વ્યાપાર ક્ષેત્રે નવા નવા વિક્રમો સ્થાપ્યા. ખેતસી શેઠની ગણના કેાઠ્યાધિપતિ તરીકે થવા લાગી મુંબઈના નામાંકિત શહેરી તરીકે તેઓ પંકાયા.

ખેતસી શેઠ આપ બળે આગળ આવ્યા હોઈને સ્વાભાવિક રીતે તેમણે જીવનની તડકી-છાંયડી જોઈ હોય. સ્વભાવે તેઓ મિલનસાર અને સરળ પ્રકૃતિના હતા. ધૈર્યવાન તથા સાહસિક પણ એવા જ. એમના જીવનમાં ધાર્મિકતા અને ભદ્રતા સવિશેષ દૃષ્ટિગોચર થતાં. ગરીબીમાં નમ્યા નહિ અને અમીરીમાં છકચા નહિ. વડીલોના ધર્મસંસ્કારોને તેમણે જીવનમાં કૃતાર્થ કર્યાં.

તેમની પાસે શાળા કે કાલેજની કોઈ ઉપાધી નહોતી એ ખરું, પરંતુ રૂની પરખ અંગે તલસ્પર્શી જ્ઞાન હતું. લોકો તેમને રૂનાં વ્યવસાયના ‘માસ્ટર ગ્રેજ્યુએટ’ તરીકે ઓળખાવતા. તેમની પાસે રૂનો નમૂનો રજૂ કરો તો પ્રથમ તેઓ તેને હાથમાં લેતાં જ નિરીક્ષણ કરી લેશે. પછી તેને બે હાથ વચ્ચે અથવા તો જો બેઠા હોય તો સાથળ ઉપર મૂકીને પંપાળશે અને પંપાળતા પંપાળતા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્ગારી ઉઠશે કે આ તો ખાનદેશનું રૂ છે !

પોતે સ્વતંત્ર વ્યાપાર શરૂ કર્યો એ પછી થોડાં વર્ષોમાંજ

એમની શાખાઓ મુંબઈ ઉપરાંત ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ, વરાડ, કર્ણાટક, મોગલાઈ, બંગાળ આદિ અનેક પ્રદેશોનાં મુખ્ય કેન્દ્રોમાં સ્થપાતી ગઈ. ખેતસી શેઠના માર્ગદર્શન હેઠળ ધમધોકાર વેપાર થવા લાગ્યો. તેમની આંટ અને પ્રતિષ્ઠા ઉત્તરોત્તર વધતાં ચાલ્યાં.

એક પ્રસંગમાં તેમણે પોતાની મિલકત અંગે એક આગેવાન પાસે વાતચીત દરમિયાન કહેલું કે પોતાની પાસે આટલી રકમ છે, કરોડ થવામાં કેટલી ઓછી? બસ એ દિશામાં જ મારાં પ્રયત્નો છે એમ જણાવીને તેઓ ખડખડાટ હસી પડેલા! હરિદેશ કે વિદ્ધ સંતોષીઓ એમની આ વાતને “લોભીવૃત્તિ” અથવાતો “ધમંડી એષ્ટા” તરીકે ખપાવવા સદા પ્રયાસો કર્યા કરતા, પરંતુ ખેતસી શેઠ આવી નિષેધાત્મક પ્રવૃત્તિથી સદાય દૂર રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરતા. એમનો તેજોભંગ કરવાના પ્રયત્નો પણ થયેલા, એમનું સ્વમાન હણવાનાં પડ્યંત્રો પણ રચાયાં, પરંતુ તેમણે એ તરફ કદિયે ગંભીરતાથી જોયું નહિ કે બદલાની ભાવના સુદ્ધા રાખી નહિ. એમના સ્વભાવની આવી ઉદારતા એમના વ્યક્તિત્વનો શ્રેષ્ઠ ગુણ ગણાવી શકાય. એમણે તો કોઈની સામે વેરવૃત્તિ ન દાખવી, પરંતુ જ્ઞાતિના હિતેચ્છુઓને અવશ્ય લાગેલું કે ખેતસી શેઠનો પૂરેપૂરો લાભ કચ્છી દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિ ન લઈ શકી, એ એક મોટી કમનશીબી હતી!

એ અરસામાં મુંબઈના આપારી આલમમાં તો એમનો પડ્યો ખોલ ઝીલાતો. તે વખતે નિમ્નોક્ત કંપનીઓના તેઓ ડિરેક્ટર કે સ્થાપક હતા: બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા લિ., બોમ્બે સેફ ડિપોઝિટ લિ., જ્યુપીટર જનરલ ઇન્સ્યોરન્સ કું. લિ., રજપુતાના મિનરલ કું., અશોક સ્વદેશી સ્ટોર્સ લિ., ન્યુ સ્ટોક એક્સચેન્જ અને બોમ્બે કોટન એક્સચેન્જ.

શેઠ હરનંદરાય રામનારાયણ, સર ઇબ્રાહીમ, સર સાસુન સાહેબ જેવા મુખ્યધના તે વખતના આગેવાન ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓ ખેતસી શેઠના અંગત મિત્રો હતા. કચ્છમાં સૌ પ્રથમ “સર”ની પદવી પામેલા સર વસનજી ત્રીકમજી એમના વેવાઈ થાય. એમના પુત્ર મેઘજી વેરે ખેતસી શેઠના લઘુ બંધુ હેમરાજ શેઠની પુત્રી લક્ષ્મીનાં લગ્ન થયેલાં. એ ઉપરાંત અનેક રાબ્ત-મહારાબ્તો સાથે એમને નિકટનો સંબંધ હતો.

ખેતસી શેઠે લાખો રૂપીઆ કમાઈ જાણ્યા અને લાખો ખર્ચી જાણ્યા લોકસંગ્રહની એમની ઉદાત્ત ભાવના એમના સુકૃત્યોમાં આગેદૂખ પ્રતિબિંબિત થાય છે. સમાજના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એમણે દાનનો જે અવિરત પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે તેની નોંધ એમની જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં સુવર્ણક્ષેત્રે લખાય એવી ગરિષ્ઠ છે. કચ્છી સપૂતોની નામાવલિમાં પણ ખેતસી શેઠનું નામ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. જૈન સંઘની યાદગાર તવારીખમાં એમનાં કાર્યોની વિસ્તૃત સૂચિ સદૈવ જળવાઈ રહેવાની. એમનાં પ્રેરક કાર્યોની આછી રૂપરેખા અહીં નોંધીએ.

વિ. સં. ૧૯૫૬ માં કચ્છ તથા હાલારમાં કારમી દુકાળ પડેલો, જેને લોકો ‘છપ્પનિયા કાળ’ તરીકે ઓળખાવે છે. આ દુકાળના મોઢામાં અસંખ્ય મનુષ્યો અને પશુ-પક્ષિઓ ધકેલાઈ ગયાં. મોટા ભાગનું પશુધન નાશ પામતું જોઈને બધે અરેરાટી ફેલાઈ ગઈ. મનુષ્યોની દુર્દશા જોઈ શકાતી નહોતી. સખિ ગૃહસ્થો આવા સમયે પાછી પાની કરે ખરા? આ કપરા સંજોગોમાં ખેતસી શેઠે પંદર જેટલી પાંજરા-પોળોને છૂટે હાથે મદદ કરી. તેઓ પોતાના બંધુ હેમરાજ શેઠ સાથે જાતે કચ્છ આવીને દુષ્કાળ-પીડિતોને અનાજ,

કપડાં વગેરે વહેંચ્યું. પોતાના જન્મ સ્થાન સુથરીમાં તેમણે અન્નસત્ર ખોલ્યું. સર વસનજીએ તથા શેઠ જેઠાભાઈ દામજી મેગજીએ સુથરીમાં તેમ જ શેઠ લાલજી શામજીએ નલિયામાં સસ્તા અનાજની દુકાનો ખોલીને રાહત કાર્ય કરેલું. હાલારમાં આવું કાર્ય કેણુ કરી શકે? આર્થિક રીતે આ વિલાગ ઘણો જ પછાત હતો. આથી ખેતસી શેઠે ત્યાં મદદ પહેંચાડવા પોતાના સ્નેહિ ગોવિંદજીભાઈને મોકલાવ્યા. છ મહિના સુધી ચાલે એટલું અનાજ, કાપડ આદિ સામગ્રી તેમણે હાલારમાં વહેંચીને જીવરક્ષાનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય બજાવ્યું. તેમના અંધુ હેમરાજ શેઠે પણ આ દુકાળમાં એક લાખ રૂપીઆ ખરચેલા. દલતુંગીના જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે હાલારના મહાજને એક ઠરાવમાં ખેતસી શેઠનાં સુકૃત્યોની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી અને તેમને જગદુશાહ કહ્યા !!

વિ. સં. ૧૯૫૫ થી ૭૨ સુધીમાં પડેલા નાના-મોટા દુકાળ પ્રસંગોમાં ખેતસી શેઠે ખરા હૃદયથી આ પ્રમાણે સંભાવતો કરેલી—નાત, જાત કે ધર્મના ભેદભાવ વગર. દુષ્કાળમાં તેમણે સર્વ મળીને બાર લાખ રૂપીઆ ખરચેલા. એ જમાનામાં પાઈનું ચલણ પણ મોટું ગણાતું. રૂપીઓ ગાડાના પૈડા જેવો લાગે, ત્યારે બાર લાખ રૂપીઆની સંભાવત કેટલી મોટી ગણાય એની કલ્પના કરી શકાય છે

ખેતસી શેઠે પોતાનાં આ કાર્ય સંબંધમાં જે વિચારો વ્યક્ત કરેલા તે પણ નોંધનીય છે: “પોતાના પ્રાણ સમાન પરના પ્રાણ સમજી પરને સુખ આપવાને હમેશાં તત્પર રહેવું એ દરેક મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે. નવિન યુગના વિચારશીલ નવ યુવકોને મારી સંભાવતો બહુ મુલ્યવાંતી ભલે ન સમજાય. પણ અન્ન, વસ્ત્ર, અને જળ વગર પ્રાણ

તજતા માનવ-આત્માઓને તો તે અવશ્ય ગમશે જ. અને તેમને ગમે એજ મારા હૃદયની પરમ ભાવના છે. વર્તમાન કાળના વિદ્વાનો મને માન આપે કે નહિ તેની મને દરકાર નથી. પણ દુષ્કાળમાં ઘાસ અને પાણી વગર જે ગાયો, બળદો અને પશુ-પક્ષિઓ લાખોની સંખ્યામાં મરણ શરણ થાય છે તેઓને ઘાસ અને પાણી આપતી વખતે તેઓના હૃદયમાં જે શાંતિ વળે અને તેઓ જે એમ જ કહે કે ‘અમારાં જીવતર ઉપર જ દેશની આબાદી અને ઉન્નતિનો આધાર છે’ તો મારે વર્તમાન પત્રોના શર્ટિક્લેટની જરૂર નથી.” આવી સ્પષ્ટ વાણી ઉચ્ચારનાર આજે કોઈ જોવા મળે ખરો ?

એ વખતે દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિ કોર્ટ-કચેરીઓ પાછળ ખરબાદ થઈ ગઈ હતી. જ્ઞાતિ ઉપર છઉંતેર હજારનું દેવું થયેલું. માત્ર એક કરાડ કેસમાં જ વીશ હજારનો ખર્ચ થયેલો ! ખેતસી શેઠે પોતાની જ્ઞાતિને કરજ મુક્ત કરવાની દરજ સમજીને બધી રકમ ભરપાઈ કરી આપી. જે એમ ન થયું હોત તો મુંબઈની મહાજનવાડી હાથમાંથી ચાલી જવાની અણી ઉપર હતી ! ખેતસી શેઠની આ ઉદારતા બદલ જ્ઞાતિએ તા. ૧૯-૧૨-૧૯૧૭ ના દિને સર પુરશોત્તમદાસ ઠાકોરદાસની અધ્યક્ષતામાં એમને માનપત્ર પ્રદાન કર્યું. આ પ્રસંગે યુરોપિયનો, પારસીઓ આદિ અન્ય કોમના લોકોએ પણ હાજરી આપેલી. માનપત્રની ખુશાલીમાં ખેતસી શેઠે રૂા. ૧૦૧૦૦૧) નિરાશ્રિત ફંડમાં, તથા રૂા. ૨૫૦૦૦) અન્ય સંસ્થાઓને ભેટ આપ્યા. એમના બંધુ હેમરાજ શેઠે રૂા. ૨૧૦૦૦) નિરાશ્રિત ફંડમાં તથા રૂા. ૬૦૦૦) નલિયા બાલાશ્રમને ભેટ આપ્યા. એમના ભત્રીજા વશનજી તથા શિવજી સોજપાળે રૂા. ૫૦૦૦) નિરાશ્રિત ફંડમાં રૂા. ૧૦૦૦) બાળાશ્રમ તથા છાત્રાલયને ભેટ આપ્યા. આ પ્રસંગની

યાદગીરીમાં ફતેચંદ રાવળ નામના એક મુલતાની ગૃહસ્થે ખેતસી શેઠના નામે ધાર્મિક શિષ્યવૃત્તિ માટે રૂ. ૨૦૦૦) પાઠશાળાને અર્પણ કરેલા. જ્ઞાતિ તરફથી શેઠ જેઠાભાઈ નરશી કેશવજીએ તેમને પાઘડી તથા શાલ એનાયત કર્યા. ત્યારથી તેઓએ જ્ઞાતિ મહાજનના પ્રમુખ તરીકે વર્ષો સુધી સેવાઓ બજાવી. એમનો ફોટો મહાજનવાડીમાં મૂકવામાં આવ્યો. જ્ઞાતિ પ્રત્યેની એમની અનન્ય સેવાઓના ઉપલક્ષમાં તેઓ ‘જ્ઞાતિ ભૂષણ’નું ગૌરવાન્વિત બિરુદ પામેલા.

પોતાના વતન સુથરીમાં તેમણે સાધુ-સાધ્વીઓનાં ઘણાં ચોમાસાં કરાવ્યાં, વંદનાર્થી સંઘોની ભક્તિ કરી, દીક્ષોત્સવો કર્યા, ધાર્મિક પુસ્તકો છપાવ્યાં, તથા જિનગિંઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી. ત્યાંના જિનાલયની હીરા-મોતીની ભવ્ય આંગી કરાવી આપી. ગામ માટે પુલ, ચણતરો, ઈન્ડીપીતાલનું મકાન ચણાવી આપ્યાં. પ્રતિ વર્ષ રૂ. ૨૫૦૦) ખરચીને દવાખાનું ચલાવતા. ત્યાંની પાંજરાપોળની ચાલ પણ બંધાવી આપી. સાધારણ ખાતું ૪૨૦૦૦) કોરીના દેવામાં હતું તે ફેડયું. એમના આવા નાનાં-મોટાં કાર્યોની નોંધ લેવા જઈએ તો ઢળદાર ગ્રંથ તૈયાર થાય !

વિ. સં. ૧૯૬૩ માં ખેતસી શેઠે બાવન ગામોના સંઘોને નિમંત્રીને સુથરીમાં જ્ઞાતિમેળો કર્યો. સુથરીમાં આવો પહેલ-વહેલો પ્રસંગ હતો. સંઘને સાત ટંક મિષ્ટાન્ન-ભોજન તેમણે ભાવથી કરાવ્યું. એવી જ રીતે વિ. સં. ૧૯૭૨ માં હાલારમાં આવીને જ્ઞાતિમેળો કર્યો કેમ કે કચ્છના મેળા પ્રસંગે હાલારના જ્ઞાતિબંધુઓ ઉપસ્થિત રહી શકેલા નહિ. હાલારમાં તો આવા બેએક મેળાઓ જ થયેલા, એટલે ખેતસી શેઠના મેળાને ત્યાંના લોકો ભૂલ્યા નથી. કચ્છમાં જો કે અનેક જ્ઞાતિ-મેળાઓ તેમ જ ચોખરાઓ થયેલા, કિન્તુ ખેતસી શેઠનો મેળો અનેક

રીતે અવિસ્મરણીય બનેલો. આ કાર્યમાં તેમણે લક્ષ્યાધિક રકમ ખર્ચી.

વિ. સં. ૧૯૬૯ માં તેમણે શ્રી શત્રુઞ્જય તીર્થનો વિશાળ સંઘ કાઢ્યો. અંચલગચ્છાધિપતિ જિનેન્દ્રસાગરસૂરિજીને આ સંઘમાં પધારવાની તેમણે આગ્રહભરી વિનંતી કરી. ગચ્છાધિપતિએ એમની વિનંતીને સ્વીકારી હોત તો કચ્છ-માંડવીથી ચાર્ટર્ડ સ્ટીમ્બરમાં તેમને મુંબઈ તેડી જઈને ત્યાંથી ખાસ રેલ્વે સલૂનમાં પાલિતાણા લઈ જવાની તેમણે ભાવના રાખેલી. પાલિતાણા ઠાકોર દ્વારા સન્માન તેમજ માળ પહેરામણી પ્રસંગે રૂા. ૧૦૧૦૦૧) તેમને ચરણે ધરવાની અભિલાષા પણ તેમણે વ્યક્ત કરેલી. ગચ્છના આ ચરમ પદ્ધતિ એ સમયે એકાંત જીવન વ્યતીત કરતા હોઈને તેમણે ચરિત્રનાયકની વિનંતીનો સ્વીકાર ન કર્યો, નહિ તો એમની ઉપસ્થિતિમાં વિશેષ ધર્મ-જાગૃતિ થઈ શકી હોત એમાં શંકા નથી. એ અરસામાં જામૈમાં શેઠ લખમચી લધા દ્વારા યોજિત જ્ઞાતિમેળો પૂર્ણ થતાં વિશાળ જનસમુદાય આ તીર્થ સંઘમાં સામેલ થયેલો. કુલ ત્રણ સ્ટીમ્બરો ભરાયેલી. મુનિમંડલાગ્રેસર ગૌતમસાગરજી મહારાજ આદિ સાધુ-સાધ્વીઓનો વિશાળ પરિવાર પણ સંઘ પ્રસંગે શ્રી શત્રુઞ્જયમાં ઉપસ્થિત રહેલો, આ સંઘમાં ખેતસી શેઠે રૂા. ૧૭૫૦૦૦) નો ખર્ચ કર્યો. એ પછી એમના કુટુંબીજનો સાથે એમણે જ્ઞાતિમાં રૂા. ૮૦૦૦૦) ના ખર્ચે સાત વાસણોની લહાણી કરી. જ્ઞાતિ તેમ જ જૈન સમાજ માટે આ અપૂર્વ પ્રસંગો હતા, જેને લોકો આજે પણ યાદ કરતા થાકતા નથી. તેમના સુકૃત્યોએ દશા ઓશવાળ જ્ઞાતિને, કચ્છી પ્રજાને તેમ જ જૈન ધર્મને અભિનવ ગૌરવ અપાવ્યું.

તેમણે ઉદેપુર, વણથળી, ચાલીસગામ, ખંડવા, આકોલા, શિકારપુર વગેરે સ્થળોએ ઉપાશ્રય, ધર્મશાળાદિ બંધાવ્યાં.

તેમજ પાલિતાણા પાસેના ચોક ગામમાં ઈસ્પીતાલનું મકાન બંધાવી આપ્યું હતું. હાલારમાં ડાહ્યાસંગ વિભાગના ઘણાં ગામોમાં ધાર્મિક પાઠશાળાઓ શરૂ કરાવી, જિનાલયોની ટીપોમાં કે અન્ય ધાર્મિક કાર્યોમાં તેમણે પ્રકટ રૂપે કે ગુપ્ત દાનમાં લાખો રૂપીઆ નોંધાવ્યા છે. ખંડવામાં શ્રી જગવદ્દલ પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં એમનો કાળો મુખ્ય હતો. ઉજ્જૈનમાં જેસિંગપુરાના શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનાલયનું નિર્માણ પણ તેમના દ્વારા થયેલું.

લીંબડીના ઠાકોર સર દૌલતસિંહજી તેમને વડીલ બધુ તરીકે માન આપતા. એમના વચ્ચે કુટુંબ જેવો સંબંધ હતો. એક-બીજાના મહેમાન બન્યા વિનાનું કોઈ વર્ષ નહિ હોય. એમની વચ્ચેના નિકટના સંબંધનું મૂળ વ્યાપાર-હિત હતું. લીંબડી રૂના વ્યાપારનું એ વખતે અગત્યનું કેન્દ્ર હતું અને ખેતસી શેઠ આ વ્યવસાયના શાહુ સોદાગર હતા. ઠાકોરસાહેબની ભલામણથી ખેતસી શેઠે કોઠારી મગનલાલ ભુરાભાઈ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિદ્યાર્થીભવનના બાકી રહેલા અડધા મકાનનું બાંધકામ કરાવી આપવા તેમ જ તેના ચોકમાં શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું શિખરબંધ જિનાલય બંધાવી આપવાનું પોતાને માથે લીધું. આ બંને કાર્યોમાં અનુક્રમે સત્યાવીસ હજાર તથા બત્રીસ હજાર રૂપીઆનો ખર્ચ કર્યો. તેમના માનમાં ઠાકોર સાહેબ દ્વારા શૈક્ષણિક કારકિર્દી માટે પ્રતિવર્ષ સુવર્ણ ચંદ્રક અપાતો. ત્યાં બે ઉપધાન પ્રસંગે રૂ. ૨૪૦૦૦) નો તેમણે ખર્ચ કર્યો.

પં. મદનમોહન માલવિયાજીએ સ્થાપેલ બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમણે રૂપીઆ એક લાખની સખાવત કરી, તથા તેમાં ‘જૈનચેર’ સ્થાપવા માટે રૂ. ૪૦૦૦૦) પણ અર્પણ કર્યા. ભક્તકવિ શિવજી દેવશી મઢાવાલાએ વિ. સં. ૧૯૫૯ માં

સ્થાપેલ છાત્રાલયમાં તેમણે તથા સર વશનજીએ અઠધો અડધો લાખ અર્પતાં તેમનાં બેઉનાં નામ એ સંસ્થા સાથે જોડવામાં આવ્યાં. વિ. સં. ૧૯૬૯ માં પાલિતાણુમાં રેલ હોનારત સર્જાતાં રૂા. ૧૫૦૦૦) રાહતાર્થે પણ તેમણે આપેલા. આ ઉપરાંત મુ'બઈમાં એમની જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીગૃહમાં રૂા. ૧૦૦૦૦) તથા અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં એક લાખની સખાવતો કરી. પ્રોફેસર બોયઝ ઈન્સ્ટીટ્યૂટને એમણે પાંચ હજાર રૂપીયા આપ્યા. જામનગરમાં આણુંદબાવાના અન્નાથાશ્રમને પણ ખેતસી શેઠે સંગીન સહાય પહોંચાડી; તેના ટ્રસ્ટી નિમાઈને ગરીબોનાં દુઃખ નિવારવા તેમણે ઘણો પુરુષાર્થ કરેલો.

મુ'બઈમાં નવચદજીના ઉજમણા પ્રસંગે નવ દિવસ આયં-બિલ તેમ જ અઠાર ટંક જ્ઞાતિ જમણોમાં રૂા. ૮૦,૦૦૦) ખરચ્યા. આ રીતે અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે લક્ષ્મીનો ધોધ વહાવીને જીવન કૃતાર્થ કર્યું. એમની બધી સખાવતોનો આંકડો રૂપીઆ પચીશ લાખ જેટલો થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં કલકત્તામાં ભરાયેલા જૈન શ્રવેતાંબર કોન્ફરન્સના અગિયારમા અધિવેશનના પ્રમુખ થવાનું સન્માન ખેતસી શેઠને મળેલું. તેઓ પહેલા કચ્છી પ્રમુખ હતા. તેના મંત્રી તરીકે હીરજી શેઠ ચુંટાયેલા. આ પ્રસંગે સ્પેશિયલ ટ્રેઇન કાઢીને તેઓ કલકત્તા ગયેલા. ત્યાં એમનો બાદશાહી સત્કાર થયેલો. ખુદ્દા અધિવેશનમાં તેમણે અનેક સખાવતો જાહેર કરેલી. એમના પ્રવચનને કલકત્તાના દૈનિક પત્રોએ ખૂબ વખાણેલું.

વેપારી ફૂનેહ અને ઉદાર સખાવતોને કારણે સરકાર તરફથી તેમને જે. પી. જસ્ટીસ ઓફ પીસનો ઇલકાબ પણ એનાયત થયેલો.

એમના પુત્ર હીરજી શેઠ પણ ભારે પ્રતાપી પુરુષ હતા.

સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજમાં તેમણે પ્રિવિયર્સ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો. પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી રંગાયા તેમજ એવાજ વાતાવરણમાં ઉછર્યા હોવા છતાં એમનામાં જ્ઞાતિ તેમજ ધર્મ પ્રત્યેની દાઝ ચોરજ હતી. કેળવણીનો લાભ ગરીબો પણ મેળવી શકે તે માટે તેમણે અનેકને મદદ આપી હતી. વિદ્વાનોને તેઓ પોષતા. તેમના બે વખત લગ્ન થયાં. અને બન્ને લગ્નોને પરિણામે તેમને પ્રથમ પુત્રી ચંદનબાઈ તથા દ્વિતીય પુત્ર હિરાચંદ (જન્મ તા. ૭-૧-૧૯૨૦) અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયાં. દેશ-વિદેશોના તેમણે પ્રવાસો ખેડેલા અને અનેક મિત્રો મેળવેલા. તેમનો જાપાનનો પ્રવાસ વેપારની દૃષ્ટિએ ફળદાયી નિવડેલો. રાજવી કુટુંબો સાથે પણ તેમને ઘરોબો હતો. ખાસ કરીને પાલણપુરના નવાબ તાલેમહમદખાન, વડોદરાના કુંવર જયસિંહરાવ ગાયકવાડ, પોરબંદર-નરેશ નટવરસિંહ, લીંબડીના યુવરાજ દિગ્વિજયસિંહ વગેરે સાથે એમને કુટુંબ જેવો સંબંધ રહેલો. પુનામાં ડૉ. ભાંડારકર ચોરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટની લાયબ્રેરી માટે મકાન બંધાવી આપીને રૂ. ૫૦૦૦૦)ની સખાવત કરેલી. એમના નામની તકતી પણ ત્યાં મુકવામાં આવી છે. તેઓ અચ્છા ઘોડેશ્વાર હતા, તેમજ ક્રિકેટના પણ એવાજ શોખીન હતા. હિન્દુ જીમખાનાના પેટ્રોન તરીકે પણ રહેલા. એ ઉપરાંત ફ્રિમેશન ઑરીએન્ટલ કલબ, રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી, મુંબઈ વગેરેના સભ્ય હતા. એમની જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીગૃહના ટ્રસ્ટી હતા. આરે દુધ કેન્દ્રથી પ્રસિદ્ધ આરેગાંવના તેઓ ખાતેદાર હતા. ત્યાં જ્ઞાતિબંધુઓને વસાવવાની એમની યોજના હતી. તે કાર્યોન્વિત થાય એ દરમિયાન તેમણે યુરોપની મહત્વાકાંક્ષી સફર ખેડી. ઘણી આશા અને ઉમંગથી તેમણે પ્રયાણ કરેલું પરંતુ આ સફર પ્રાણઘાતક પુરવાર થઈ. પેરીસમાં

તેઓ અચાનક માંદગીના પંખમાં સપડાઈને પથારીવશ થયા અને તા. ૧૬-૭-૧૯૨૦ ના દિને માત્ર ૩૨ વર્ષની ભરથુવાન વયે પેરીસમાં જ અવસાન પામ્યા. તેઓ પોતાની પાછળ વારસદાર તરીકે સાતેક મહિનાના એક માત્ર પુત્ર હીરાચંદને મૂકતા ગયા. હીરાચંદ શેઠ, તેમના પત્ની ઝવેરબાઈ તથા તેમના પુત્ર હંસકુમાર (જન્મ તા. ૬-૬-૧૯૫૩) હાલમાં વિદ્યમાન છે.

પોતાના એકના એક વહાલસોયા પુત્ર હીરજી શેઠના અકાળ અવસાનથી ખેતસી શેઠ અને વીરબાઈ શેઠાણીને પારાવાર આઘાત થયો. પુત્ર શોકથી ખેતસી શેઠની તબિયત લથડી. ઠાકોર સર દૌલતસિંહજી તેમને હુવાફેર માટે આગ્રહપૂર્વક લીંબડી તેડી ગયા. ત્યાંના સંઘે તેમનો ઘણો જ આદર સંકાર કર્યો. ત્યાં વિદ્યાર્થીલવન અને જિનાલયના નિર્માણ અંગે આ અરસામાં જ તેમણે નિર્ણય લીધેલો જેનો ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આ અંગે સંસ્થાએ જે ઠરાવ કર્યો છે તે આ પ્રમાણે છે: “નેક નામદાર ખુદાવિંદ ઠાકોર સાહેબની લાગવગ અને પ્રયાસથી આ મકાનના બાકીના પડતર પ્લોટ ઉપર મકાન બંધાવી આપવા તથા દેરાસરજી બોર્ડિંગના કમ્પાઉન્ડમાં કરાવી આપવા જે ઉદારતા જાહેર કરેલી છે તે માટે શેઠ સાહેબ ખેતસીભાઈનો તથા નામદાર ઠાકોર સાહેબ બન્નેનો ઉપકાર માનવાનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો છે” (ઠરાવ નં. ૬ તા. ૮-૫-૨૧)

એજ વર્ષમાં ઠાકોર સાહેબના વરદ્ હસ્તે ખાત મુહૂર્ત થયું. ખેતસી શેઠ પણ આ પ્રસંગે ત્યાં જ હતા. સંસ્થાના ઇતિહાસમાં આ એક અપૂર્વ પ્રસંગ હતો. આ સંસ્થા પછી તો ખૂબ ફૂલી ફાલી. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય પ્રધાન રસીકલાલ પરિખ, ઢેબર પ્રધાનમંડળના પ્રધાન જગુભાઈ પરિખ જેવા મહાનુભાવો આ વિદ્યાર્થી લવનના એક વખતના છાત્રો હતા.

ખેતસી શેઠે તેમના સદ્ગત પુત્ર હીરજી શેઠની સ્મૃતિમાં ઉક્ત સખાવતો કરી હોઈને આ સંસ્થાના પેટ્રન તરીકે પહેલું નામ હીરજી શેઠનું અને ખીજું કોઠારી શેઠનું આવે છે. જિનાલય તથા વિદ્યાર્થીભવનનું બાંધકામ હજી ચાલતું હતું એ દરમિયાન શેઠશ્રી પુનઃ માંદગીમાં પટકાઈ પડ્યા. પુનઃ ઠાકોર સાહેબના આગ્રહથી લીંબડી પધાર્યા. આજે વિદ્યાર્થી ભવનની સામે જે સરકારી અતિથિગૃહ છે તેમાં તેમનો ઉતારો રહેતો. દરરોજ સાંજે ઠાકોર સાહેબ ત્યાં આવે અને મંડળી બેસે. પછી સાથે જ તેઓ ફરવા જાય. આખું શહેર તેમને કચ્છી શેઠ તરીકે ઓળખે અને તેમને ઘણું માન આપે. પરંતુ એમની વિનમ્રતા આંખે વળગે એવી. ખુદ લીંબડીનરેશ એમનો પડ્યો બોલ ઝીલે, ત્યાં સામાન્ય શહેરીની વાત ક્યાં? છતાં શેઠશ્રી તો હાથ જોડીને જ પોતાની વિનમ્રતા દર્શાવે. ઉક્ત સંસ્થામાં આવે એટલે પહેલાં જ પૂછે કે “શેની જરૂર છે?” એક વખત ત્યાંના ગૃહપતિએ કહ્યું કે “શેઠ સાહેબ, એકાદ તિબેરી હોય તો જોખમ ઓછું લાગે.” તરત જ શેઠે મજબૂત તિબેરી મંગાવી આપવાનો હુકમ કર્યો. આજે પણ એજ તિબેરી વપરાય છે. ટૂંકમાં ધનથી તો અમીર હતા જ પરંતુ દિલના પણ અમીર, જેને કચ્છીમાં ‘ધુલ્લારાજ’ કહે છે એવા જ-વંશે પણ ધુલ્લા!

ધર્મપ્રવૃત્તિમાં પુત્રનો શોક થોડો વિસરાયો, પરંતુ હૃદયમાંથી એનો ઘા રૂઝાયો નહિ. અંતે શોકમગ્ન દશામાં એમણે પોતાનો પાર્થિવ દેહ વિ. સં. ૧૯૭૮ ના ફાગણ વદ ૯ ને બુધવારે (તા ૨૨-૩-૧૯૨૨) લીંબડીમાં પાડ્યો. એ વખતે એમની ઉંમર સડસઢ વર્ષની હતી. એમના મૃત્યુથી બધે શોક-છાયા વ્યાપી વીરબાઈ શેઠાણીએ શોક નિવારણ પ્રસંગે સમસ્ત જ્ઞાતિને આમંત્રણ આપીને મુંબઈથી પૂનાનો સંઘ કાઢ્યો હતો.

વિ. સં. ૧૯૮૧ માં ફાગણ શુદ્ધિ ૫ ના દિને લીંબડીમાં જોતસી શેઠ દ્વારા નિર્મિત જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા ધામધૂમથી થઈ. આ વિરલ અવસર માણવા તેઓ ભાગ્યશાળી ન થયા. એ પ્રસંગે સંઘે એમની સ્મૃતિ જાળવવા ઠરાવ કરેલો, જે અન્વયે સંસ્થાના મકાનના બહારના ભાગમાં મોટા અક્ષરે આ પ્રમાણે તકતી મુકવામાં આવી: “મુંબઈવાળા શેઠશ્રી જોતસીભાઈ ખીઅસીએ સંસ્થાના મકાનનો આ ભાગ તથા દેરાસર બંધાવી આપી શ્રી સંઘને અર્પણ કરેલ છે.”

જોતસી શેઠની મહાનતા માટે એક જ પ્રસંગ નોંધાવો પર્યાપ્ત થશે. એ જમાનામાં ‘સર’નો ઇલકાબ ઘણો મોટો ગણાતો. મોટા મોટા શ્રીમંતો તે મેળવવા પડાપડી કરતા. જોતસી શેઠને સૂચવવામાં આવ્યું કે જો તેઓ સરકાર પ્રેરિત સંસ્થા માટે બે-ત્રણ લાખ રૂપીઆનું દાન જાહેર કરે તો સરકાર એમની કદર કરે. જોતસી શેઠે આ સૂચન કરનાર મિત્રને સાફ સંભળાવી દીધું કે “સરકાર કરતાં મારો પ્રભુ મારી કદર કરે એ હું વધુ પસંદ કરું છું!” એમ કહીને તેમણે સરકારી ઇલકાબ કરતાં ગરીબોની દુઆ મેળવવાનું વધુ પસંદ કર્યું. દુષ્કાળ-પીડિત લાખોના અશ્રુ લુછીને તેઓ ‘સર’ને બદલે લોકોના શિરતાજ બની ગયા. જગદુશાહ જેવી ઉજ્જવળ કીર્તિ તેઓ પામ્યા. આ કોટિધ્વજ શ્રેષ્ઠીનાં સુકૃત્યોથી કચ્છી દશા ઓશવાળ જૈન જ્ઞાતિ તેમ જ સમસ્ત કચ્છ ગૌરવની લાગણી અનુભવે છે. આવો ધુલ્લો રાજા ફરી ફરી મળો એ જ અભ્યર્થના.

— અસ્તુ —

